

LŪCHNOS

Årsbok för idé- och lärdomshistoria

Annual of the Swedish History of Science Society

2015

LYCHNOS

Utgiven av Lärdomshistoriska Samfundet
med stöd av Vetenskapsrådet

Redaktör/Editor

Bosse Holmqvist

Recensionsredaktörer/Review editors

Petter Hellström

Pia Levin

Redaktionsråd/Editorial board

David Dunér, Karin Johannisson, Thomas Kaiserfeld,
Erland Mårald, Cecilia Rosengren, Sven Widmalm,
Hanna Östholm

Tidigare redaktörer/Former editors

Johan Nordström 1936–1949

Sten Lindroth 1950–1980

Gunnar Eriksson 1980–1990

Karin Johannisson 1990–2000

Sven Widmalm 2000–2006

Redaktionens adress/Editorial address

Avd. för vetenskapshistoria

Box 629, 751 26 Uppsala

Omslagsbild

Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544.

Bilden är publicerad med behörigt tillstånd från

Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

© 2015 Lärdomshistoriska Samfundet och författarna

ISBN 978-918-528-665-2

ISSN 0076-1648

Production

Johan Laserna, Torna Hällestad 2015

Printed in Latvia by

Studio RBB, Riga 2015

Innehåll

Uppsatser/Papers

- 7** **Language, nuclear waste and society.**
The preservation of knowledge over vast periods
of time and its relevance for linguistics Ola Wikander
- 27** **Hur ny var nyplatonismen? Några perspektiv**
på kontinuiteten mellan Platon och Plotinos Anton Svanqvist
Summary: How new was Neoplatonism?
Some perspectives on the continuity between Plato and Plotinus
- 53** **Geniets patologi. En studie i 1800-**
talsmedicinens genibegrepp Tobias Dahlkvist
Summary: The pathology of genius. A study of the concept
of genius in nineteenth-century medicine
- 91** **Tillbaka till Hegel! Georg Lukács, dialektiken**
och den hegelianska marxismen Anders Burman
Summary: Back to Hegel! Georg Lukács,
dialectics, and Hegelian Marxism
- 115** **Den svenska pressens uppfostran.**
Pressetik, självreformer och legitimitetsskapande,
ca 1900 Petter Tistedt
Summary: The education of the Swedish press.
The making of media ethics, c. 1900
- 141** **Kvinnan, aborten och teratologin** Lena Lennerhed
Summary: Women, abortion and teratology
- 165** **Den upptagna rösten. Kassetbandets roll vid Foucaults**
Paris-föreläsningar och i hans Iran-reportage 1978 Johan Fredrikzon
Summary: The recorded voice. The role of cassette tapes
at Foucault's lectures in Paris and in his reports from Iran in 1978

Miscellanea

- 201** **Ett försvar för kvinnan från 1590-talet** Stefan Östergren
- 209** **How to read old maps. A methodological introduction** Stefanie Jahn

- 231 **Errata till Bibliografi över avhandlingar i idé- och lärdomshistoria (idéhistoria) 1942–2013, publicerad i *Lychnos* 2014** Ingemar Nilsson

Avhandlingsrecensioner/ Dissertation reviews

- 233 **Krigsbyttets biografi** Brita Brenna
- 237 **Mechanicus** Thomas Kaiserfeld
- 241 **Det politisk-teologiska komplexet** Mattias Martinson
- 245 **Subjectivity from exile** Fabián Ludueña Romandini
- 249 **Making place for space** Sven Widmalm

Bokrecensioner/ Book reviews

- Alexander André (red.): Christophorus Laurentii de Holmis, *Sermones, disputatio in vesperiis et recommendatio in aula. Academic sermons and exercises from the University of Leipzig, 1435–1438* (Bo Lindberg) 280
- Klara Arnberg, Pia Laskar & Fia Sundevall (red.): *Sexualpolitiska nyckeltexter* (Anders Ahlbäck) 255
- Michael Azar: *Amerikas födelse. Korset, guldet och svärdet i Nya världen* (Bosse Holmqvist) 256
- Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houltz & Magnus Rodell (red.): *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* (Jenny Eklöf) 258
- Tim Berndtsson, Annie Mattsson, Mathias Perssson, Vera Sundin & Marie-Christine Skuncke (red.): *Traces of transnational relations in the eighteenth century* (Andreas Önnersfors) 259
- Anders Burman: *Pedagogikens idéhistoria. Uppfostringsidéer och bildningsideal under 2500 år* (Sven-Eric Liedman) 261
- Anders Burman (red.): *Den reflekterade erfarenheten. John Dewey om demokrati, utbildning och tänkande* (Tove Österman) 262
- Anders Burman (red.): *Hans-Georg Gadamer och hermeneutikens aktualitet* (Sven-Eric Liedman) 263
- Anders Burman & Lena Lennerhed (red.): *Tillsammans. Politik, filosofi och estetik på 1960-och 1970-talen* (Kerstin Thörn) 265
- Anders Burman & Rebecka Lettevall (red.): *Tysk idealism* (Jonas Hansson) 266

Anders Burman & Inga Sanner (red.): <i>Upplysningskritik. Till Bosse Holmqvist</i> (Chris Haffenden)	267
Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): <i>Återkopplingar</i> (Thomas Götselius)	268
Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (red.): <i>Information som problem. Medieanalytiska texter från medeltid till framtid</i> (Johan Fredrikzon)	270
Nina Edgren-Henrichson (red.): <i>Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet</i> (Mohammad Fazlhashemi)	271
Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén: <i>Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen</i> (Maria Björkman)	273
Sven Eliaeson, Patricia Mindus & Stephen P. Turner (red.): <i>Axel Hägerström and modern social thought</i> (Andreas Wasniowski)	274
Olle Ferm & Erika Kihlman (red.): <i>Swedish students at the University of Vienna in the Middle Ages. Careers, books, and preaching</i> (Bo Lindberg)	280
Olle Ferm & Sara Risberg (red.): <i>Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages</i> (Bo Lindberg)	280
Lotta Fernstål, Petter Hellström, Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg (red.): <i>Sverige i tiden. Historier om ett levande land</i> (Ola W. Jensen)	275
Hjalmar Fors: <i>The limits of matter. Chemistry, mining, and the Enlightenment</i> (Seymour Mauskopf)	277
Claes Gejrot & Erika Kihlman (red.): <i>Bero Magni de Ludosia, Sermones et collationes. Sermons from the University of Vienna in the mid-fifteenth century</i> (Bo Lindberg)	280
Peter Josephson, Thomas Karlsohn & Johan Östling (red.): <i>The Humboldtian tradition. Origins and legacies</i> (Victoria Fareld)	281
Rebecka Lettevall & Kristian Petrov (red.): <i>Critique of cosmopolitan reason. Timing and spacing the concept of world citizenship</i> (John Björkman)	283
Michael Moon: <i>Grön filosofi. Tankar kring en ny ideologi</i> (Tore Andersson Hjulman)	285
Torgny Nevéus: <i>Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker</i> (Simon Larsson)	286
Jenny-Leontine Olsson, Ylva Söderfeldt, Anna Olsson & Jonas Ellerström (red.): <i>Utopin i vardagen. Sinnens, kvinnors, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén</i> (Ronny Ambjörnsson)	287

Marie-Christine Skuncke: <i>Carl Peter Thunberg, botanist and physician. Career-building across the oceans in the eighteenth century</i> (Emma Spary)	289
Fredrik Svanberg: <i>Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950</i> (Britas Benjamin Eriksson)	290
Emin Tengström: <i>Broar till antiken. Antikens inflytande på svenskt samhälls- och kulturliv 1780–1850</i> (Erland Sellberg)	291
Ann Öhrberg: <i>Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal</i> (Jon Helgason)	293

295 Notiser och meddelanden/Notes and communications

Language, nuclear waste and society

*The preservation of knowledge over vast periods
of time and its relevance for linguistics*

Ola Wikander*

This article is part of a diptych of texts concerned with what light philological, linguistic and exegetical scholarship can shed on the vexing and (literally) dangerous question of how we human beings as a species can communicate into the future information about nuclear waste storage, i.e. the question and field that has come to be known as *nuclear semiotics*. In the other (counterpart) article,¹ I discuss possible roles that could be filled by a traditionalized intelligentsia in preserving information about nuclear waste disposal, and the problems caused by transmission and reinterpretation of ancient textual or ritual material. One of the aspects pointed out there about what we know concerning such elite groups (especially religiously motivated ones) is the fact that they have a tendency of preserving not only vast amounts of text and pieces of ideology making up world views and symbolic universes, but also of transmitting knowledge of ancient languages, the understanding of which would be necessary in order for vital information to be transmitted into the distant future.

This article focuses more specifically on this latter issue: what the study of ancient languages and their transmission into the present world can teach us about the possibilities of keeping our texts about nuclear waste readable and understandable through coming millennia, and, conversely, what this question has to say about the classical fields of philology and historical/comparative linguistics. The point of this article (and its counterpart) is not to suggest this or that course of action for the preservation of “nuclear semiotic” knowledge, but rather to discuss a few of the problems that the question raises. Some of these matters have been pointed out before, but others are perhaps more unique and especially important for textual and linguistic historians to ponder, in order to acquire what may be a new perspective on their own disciplines.

“Reconstructing the modern world and its languages from the future”

Discussing the matter of communicating knowledge about nuclear waste disposal into the future – from the perspective of historical linguistics and

* Centre for Theology and Religious Study, Lund University

philology – puts one in a philosophically strange but perhaps somewhat exhilarating, illuminating and challenging position of having to view our “modern” culture as an ancient one. One has to transport oneself, as it were, into the future and try to “look back” at the world of the 21st century, at its languages and textual material. What would our culture, our languages look like from a vantage point lying vast amounts of time into the future? What parts of the world would be remembered? Which – if any – of our languages would be understandable, and to whom? What view would the people of such a future have of our present world? Would we be viewed as ancient, almost god-like beings, as unenlightened barbarians, or as despicable tyrants? Or would we be forgotten altogether? Must our attempts to communicate with such a future not factor in these vastly differing possible views of our world?

For scholars trained in historical and comparative linguistics and fields such as comparative Indo-European mythology, the usual activity and methodology is to try to reconstruct words and ideas that were spoken and thought thousands of years ago, based on the common characteristics shown in linguistic materials from later times. In this case, however, this form of “reconstruction” has to be inverted and applied to *future* stages of language and communication. What we have to do, then, is not only to “reconstruct the future backwards” but even to “reconstruct” what the people of that future may one day think of us – and of our languages.²

Such an exercise must perforce be extremely speculative, but we really have no choice – if we are to deposit nuclear waste and let it lie for tens of thousands of years, we *must* speculate. Indeed, the entire enterprise is one based on speculation. And all we have to base such speculation upon is what we know of human language and written communication during that relatively short time period during which such communication has existed and is legible and understandable today.³

Of course, the question of how and if we will be able to communicate our “nuclear waste information” into the future is not simply (or perhaps even mainly) a linguistic one *per se*. It is to a large extent a question of semiotics and social history; the matter of social groupings and their role in transmitting knowledge systems such as the one discussed here is taken up in greater detail in the other article of the present “diptych”, when I discuss ideas of “atomic priesthoods” and their (possible) functions as transmitters of knowledge about nuclear waste. The linguistic aspect is, however, important in and of itself, as it will have to utilize knowledge based on the well-developed discipline of historical linguistics “turned around its axis” into the future, an exercise which may prove important and illuminating for that discipline itself. However, even though this article is focused on the questions of writing and language, it should be emphasized that I do not labor under the misapprehension that the question of nuclear waste information is exclusively linguistic in nature. However, it

puts the insights that may be gleaned from the historical study of language into a very special perspective. There is, in a sense, a parallel between the question of communicating nuclear waste information into the far future and the attempts that have been made at communicating with putative extraterrestrial life-forms. In both cases, we are trying to communicate with people about whom we know next to nothing.⁴

The nuclear waste question points to major philosophical problems concerned with what it actually means to communicate. It is concerned with communicating linguistic information without having any idea about who the recipient of that information might be. Thus, it points to problems not only relating to historical linguistics but to philology in general. The other article of the “diptych” used the example of a Phoenician funerary inscription and the great differences between “sender” and “receiver” of the messages contained therein, and the same point is relevant here, too. All philological study of old texts is perforce reading of textual information that *we* were not meant to read. The Old Testament scholar Phyllis Bird once wrote that what we are doing when reading ancient biblical writings is actually not taking part of a conversation but “overhearing” it.⁵ If this is so, any communicating into the far future will have to constitute educated guessing about how that “overhearing” will one day look. This question is social and semiotic. But it is also linguistic, as the knowledge that we want to transmit is quite technical in nature and will thereby have to take verbal form. It does, in a way, highlight some questions about the nature of linguistics and philology that are rarely asked otherwise. Therefore, the reader is advised to think of this article not only (or, perhaps, even mainly) as a contribution to the discussion about how to communicate into the future but also as a discussion about the role of linguistics and philology and about the methodological limits of these fields.

Writing systems and scholarly/scientific genres

One thing that the 5 000 year history of writing and human literature teaches us is that the material on which one chooses to write greatly affects the probability of one’s words surviving, legible and understandable, into the future. It also affects the genres of the writings that are preserved. Some of the most active literary cultures we know — such as the Roman and the Greek — have in certain respects failed in preserving certain types of texts, as the writing materials that they used (mainly papyrus and vellum) are easily destroyed due to simple, environmental factors. It was mediaeval monasticism and similar milieux that saved much of these literatures by constant and deliberate copying of texts deemed worthy thereof,⁶ but this of course also resulted in a process of selection, in which certain types of texts were not preserved for posterity (or not as well preserved as others). Ideological biases thus made themselves immediately

heard in the process of textual transmission. This, it must be admitted, can appear to be a rather self-evident matter that perhaps should not need to be pointed out, yet it bears repeating that scribal activity is perforce an ideological one.

Examples of this process are found already in antiquity, for example when texts in the common Hellenistic dialect of Greek, *Koiné*, were not copied and preserved for the future to the same extent as texts written in the high-status, neo-Attic language (which emulated the linguistic style current in Athens in the 5th and 4th centuries BC). The “common Greek” dialect that spread across the entire eastern Mediterranean area in the wake of the conquests of Alexander the Great was not deemed “pure” enough for its texts to be copied and preserved for posterity.

In that case, the criteria for the selection of which texts to pass on were focused not on the contents of the texts but on their outward form, viz. the language in which they were written. This of course means that this choice of language in the texts perforce involved a type of censorship, which implies that our knowledge of Hellenistic literature in Greek is marred by selection-bias from the get-go. It is worth remembering that this selection was due not to any innate factors having to do with the “quality” of the texts as such but rather with (seemingly arbitrary) aesthetic considerations about which form of the Greek language appeared more beautiful and pure. This highlights the rather anarchic quality such developments often take and the difficulty inherent in trying to apply “rational” methods of preservation. The rationality of the preserver may be suspect, as unconscious selection biases may be at work within the minds of those marking out certain texts as worthy of preservation – and one has even less control over what may happen in the future, when societal, scientific, scholarly and aesthetic norms may radically have changed in ways unimaginable to us.

The world’s first known writing system, Mesopotamian cuneiform, can (despite its great age and cumbersome nature) serve as an example of how important it is to employ a durable writing medium if one hopes that one’s words and ideas are to survive the test of time. Throughout its lifetime (which lasted for 3 000 years – that is, longer than the Latin alphabet has been in use), cuneiform was primarily intended for writing on clay tablets which were subsequently fired or dried, a material that may perhaps appear “primitive” to modern people. However, it is the very choice of this highly durable material that has made possible the very extensive archaeological preservation of texts in cuneiform languages (primarily Sumerian and Akkadian, but also Elamite, Hittite, Luwian, Hurrian, Urartian and – if one includes other writing systems derived from classical cuneiform – Ugaritic and Old Persian as well). This extensive preservation of course has its roots in the fact of fired clay being such a durable material, one very well suited for the “jigsaw puzzle work” of reconstructing

the physical clay tablets, which have often been broken or damaged. Preservation of papyrus or vellum – the materials of choice for Graeco-Roman literature – is more precarious and depends to a greater extent upon surrounding environmental factors, such as climate, etc. (burned clay runs less risk of being completely destroyed than does papyrus or vellum).⁷

In this context it is important to note that many materials that people today often regard as very durable can have serious drawbacks from the standpoint of textual preservation. This is the case with both bronze and limestone/marble, two materials that are often used as materials for ancient texts. The problem with these materials is that they can easily be “recycled”, which often happened during the Middle Ages: inscribed bronze objects were melted down and limestone was used for mortar. Burned clay is, however, difficult to recycle and thus suited for preserving text for a long period of time.

Cuneiform was a very complex writing system, with many hundreds of different signs (in its oldest versions over a thousand) that often could have many different meanings (logograms, syllabic characters, determinatives), but due to the durability of the writing material we today possess a virtually inexhaustible corpus of text in cuneiform languages (mainly Akkadian and Sumerian), great amounts of which are still unpublished and await the attention of Assyriologists. This puts modern methods of storing information digitally – on USB flash drives and different types of optical discs – in a somewhat unfavorable light. The use of durable writing materials has granted modern scholarship access to texts from the “everyday life” of cuneiform cultures in a way very different from how texts have been preserved from the Graeco-Roman world.

As mentioned above, the texts most commonly read today in Greek and Latin were preserved mostly because of the work of mediaeval scribes. The situation in the case of cuneiform languages is different.⁸ The mediating factor there is modern archaeology and its discoveries. In the case of cuneiform culture, private letters, contracts, storage accounts, economic documents and other forms of “everyday texts” have been preserved to a very large extent and form a natural part of a modern day curriculum of the study of these languages.⁹ One should, however, note that it is of course not only contracts, letters and account-keeping that have been preserved in cuneiform: we possess detailed descriptions of Mesopotamian mathematics and astronomy, which was highly advanced for its time and formed the background of all later development in these areas. Again, because of the writing material, these scholarly texts in some cases appear rather different in their genres than comparable texts from the Graeco-Roman world: whereas the scholarly texts in ancient Latin or Greek that Western students are often used to reading are in many cases meticulously crafted treatises, the texts preserved from Mesopotamian scholars are not seldom

“use texts”, applying the principles of the various scholarly and proto-scholarly disciplines to specific, concrete cases (although there are also “abstract” texts). There are Greco-Roman parallels to this situation, to be sure (specifically, one can mention scholia, marginalia and similar phenomena), but still, more of the scientific and proto-scientific texts from Greco-Roman antiquity are “edited treatises” than is the case with cuneiform literature. Thus, due to the writing material, we have a large amount of “ancient scholarship in practice” preserved from cuneiform cultures, but more texts of a purely theoretical nature in Ancient Greek and Latin.¹⁰ There is a vast amount of inscriptional material in Latin and Greek, but the contents of these are more rarely examples of “applied scholarship from a specific situation”, whereas there is rather a lot of this sort of material from cuneiform cultures. If we simply write down on durable material the specific “warnings” about nuclear waste that we wish to communicate to the future, they can risk falling into the trap of later generations mainly keeping the “use” part of the equation alive, as we cannot be certain of the “mediaeval monks and scribes” (so to speak) keeping their more abstract principles alive. This illustrates the possibility of future peoples only reading the “results” or concrete applications of our contemporary scientific principles without necessarily understanding the postulates upon which these results rest. This, of course, is a recipe for misunderstanding, and needs to be factored in when one thinks about how and on what to record information for the future. We may have to imagine a situation in which someone in the future reads a description of a nuclear waste site without at all understanding the scientific basis of what he or she is reading, which may create great opportunities for re-interpretation, or (as we may view it) misunderstanding.

As an interesting example of the role cuneiform played as a carrier of cultural values, we can look at the following almost moving words composed by (or perhaps on behalf of) the Sumerian king Shulgi (*floruit* ca. 2100 BC), describing the role of that king as disseminator of high culture to the most “barbaric” of lands:¹¹

*i*₃-ne-eš₂ ^dutu ud ne-a-a kur dumu ki-en-gi-ra nu-zu-ba sa-dur₂ kaskal-bi-še₃ šu la-ba-ġal₂-la-ba zag-ba ka-inim-ma lu₂ nu-gub-gub-ba šeš di₄-di₄-la₂ lu₂-inim-ma-be₂-ne dumu-saġ inim u₃-tud šir₃ kad₄ inim kad₄-bi-im šir₃-ġa₂ mul-an-gin₇ gu₃ im-de₂-e-ne inim-ġu₁₀-ta [...] ki im-tag-tag-ge-ne

Now, by the Sun God, this day! – and in lands that do not know the children of Sumer, in lands in which roads are not laid, in which eloquence/writing does not exist, my younger brothers shall be witnesses [to this] – [Shulgi], the firstborn son, is a creator of words, a binder-together of songs, a binder-together of words. They will pronounce my songs like the stars of the sky, before my words they will bow to the ground ...

Because of the choice of clay as a writing material, it seems that Shulgi was correct in his prediction. Being able to read his self-laudatory remarks some four thousand years later is certainly impressive. This type of memento seems necessary when contemplating how information about nuclear waste disposal can be preserved. Yet, four thousand years is a minuscule amount of time in this context; when discussing nuclear waste disposal, we are talking about tens of thousands of years at the very least.

Regardless of our technological advances – the printing press and digital technology – we are perhaps in certain respects in a worse position than was Shulgi when it comes to preserving our ideas and words for the future. We do, however, have a few advantages that he did not. The invention of printing was of course enormously helpful in disseminating mass-produced written material, and it also created a need for linguistic standardization, which may aid in keeping written material readable. Yet, even ancient cuneiform culture included standardization efforts: one example of this is the rise of the common, standardized dialect of Akkadian known as Standard Babylonian during the latter half of the second millennium BC (it later came to dominate much of Akkadian writing during the first millennium). And modern digital methods of storage and dissemination of information, as mentioned above, constitute what is perhaps the most volatile form of written communication ever to come into being. In its most extreme forms – email communication and cloud-services, which have no physically readable representation whatsoever in their unprocessed state – it is entirely dependent upon the survival of our form of society, which does, after all, seem like a rather optimistic thing to hope for in the long run. The more physical the writing material, the greater the chances of preservation must be. This is certainly the case as pertains to Greek or Roman texts as well, as evidenced by the great amount of ancient inscriptions preserved in these languages, but it is definitely interesting that few of these inscriptions deal with technical/scientific subjects as applied to “use” situations, as these would usually have been written on less durable material.

Future linguistic development?

A much more difficult – and, indeed, impenetrable – question is that of future linguistic evolution or development. Given the enormous time-scales involved in the question of preservation of knowledge related to nuclear waste management, there is really no saying how a relevant linguistic situation ought to be imagined. Will any of the main languages of today be in use in, say a hundred years? Probably. Five hundred? Who knows. And in ten or twenty-five thousand years? The question is pointless. The mind boggles. One could justifiably argue that the relevant ques-

tion is not what language human beings will be speaking in such a remote future but whether or not they will exist at all.

Our knowledge of human linguistic history has some semblance of certainty for no longer a period than, say, the last ten or fifteen thousand years, or perhaps a little more than that. Such a timeframe is one that one sometimes sees for the proposed unity of the Afro-Asiatic linguistic family, that is, for the existence of the hypothetical Proto-Afro-Asiatic language (from which the Semitic, Egyptian, Cushitic, Berber, Chadic and Omotic languages ultimately derive).¹² A similar time-scale is applicable to the Anatolian hypothesis of Indo-European origins advocated by Colin Renfrew, who puts the Indo-European linguistic unity somewhere around 7000 BC.¹³ (I, personally, find this hypothesis to be highly unlikely; an Indo-European origin during the late Neolithic and early Eneolithic in the Eurasian steppes seems much more likely to me – ca. fifth or fourth millennium BC.).¹⁴ Even if one accepts such far-reaching and utterly speculative proposals such as that of the existence of a so-called Nostratic macro-family of languages (including, among others, the Indo-European, Afro-Asiatic, Dravidian and Altaic linguistic families), one still comes nowhere near the time-depths involved in the proposed preservation of technical information necessary in the case of nuclear waste disposal. And it should be noted that all the examples above concern proto-languages that are not in any way directly attested in writing but are only accessible using the methodology of comparative/historical linguistics, the results of which – though being an impressive tool to which I wholeheartedly lend my support – are in a constant process of reevaluation.

Even if one ignores such overarching questions as whether or not the human species will even be in existence as a dominant life-form in twenty-five or thirty thousand years, the question of which languages that future population will be able to understand is, as said above, unanswerable. There is a common misconception among the general public (and also among certain scholarly trained individuals) that the survival of languages or language families is in some sense due to those languages or families being “fit” or “adapted” in some quasi-Darwinian sense – i.e. that languages such as Akkadian, Sanskrit, Latin, Chinese, Arabic, French or English (that have persisted for a long time and have been spread over large territories) are somehow especially “strong” or “viable” languages, possessing some (undefined) qualities that set them apart. To a linguist, this idea is positively ludicrous. The above-mentioned languages do not share any specific characteristic that makes them especially “viable” in comparison with others: indeed, few languages could be more typologically dissimilar than, say, Sanskrit and Chinese, yet both have been studied and perpetuated for millennia.

No, the survival or lack thereof of a specific language is determined not by the linguistic peculiarities of that language but by the political, religious

and societal connections and associations that the language has been given. Sanskrit became a classical language because it was the preferred choice of the Brahmin orthodoxy; English became a dominant language because of the expansions of the British Empire and (post-World War II) because of the economic and military hegemony of the United States of America. None of these factors have anything to do with the linguistic characteristics of Sanskrit or English. To be sure, the “social history” of a given language can definitely influence certain aspects of that language as used in speech and/or writing, but this is then a secondary development at most. In the same vein, the decline of the use of Yiddish has absolutely nothing to do with the in itself enormous idea of Yiddish being an “incomplete language” or a “creolized jargon” but is a consequence of certain historical developments, first and foremost of course the Nazi Holocaust, which physically annihilated millions of its speakers.

All of this means that it is quite futile an exercise to try to predict the languages of the future based on some “magical” property inherent in the languages of today. The main question is this: what politico-historical processes will occur and affect the linguistic map of the world? Wars or economic disasters can bring one nation to the forefront and another to its knees, and the ensuing situation of political and economic domination will quickly influence – or determine – what languages people will use in a specific time and place. Even in cases in which the spoken language is kept the same, external developments can affect such matters as choice of script. Historically, such changes have often been tied to changes in religion (the adoption of the Arabic script for Persian is a clear example of this), but sometimes other factors can determine such change as well. One instance of this can be seen in the fact that the script today most often referred to as the “Hebrew alphabet” is, strictly speaking, rather to be regarded as Aramaic. It was adopted for use for Hebrew as well as a result of the Babylonian exile in the 6th century BC, while the older, Palaeo-Hebrew, script started gradually to fade into disuse.

This means that even if one were in the future somehow to preserve or retain a spoken language for a long period of time, there is certainly no guarantee that this language would be written in the same script. And, of course (and this is one of the main points), the language itself would change. To illustrate these great differences to readers who perhaps may not have a background in comparative/historical linguistics, I would like to draw attention to the development of the word occurring in modern English as “am” (as in “I am”). If one reconstructs this word back to its hypothetical Proto-Indo-European source, one arrives at the word **h₁esmi*, which is certainly very different from the English word in use today. The word appearing in English as “sun”, in Swedish as “sol” and in German “Sonne” ultimately derives (with some changes) from Proto-Indo-European **séh₂ul*, with the genitive **sh₂uéns*.¹⁵ Matters may be very complicated;

the structural forms of inherited words may have changed in various ways in the different daughter languages, or the words have been entirely replaced with other terminology. Who, for example, could have predicted the Swedish word *bil* (meaning “car”), which is made up of a combination between the Greek morpheme *auto-* combined with the Latin *-mobilis*, which became *automobil* and was subsequently shortened to *bil*?¹⁶ The probable age of the above-mentioned reconstructed Proto-Indo-European forms is perhaps 5500–6500 years – which shows the immense problems inherent in keeping our texts readable for tens of thousands of years. If one were to present a modern reconstruction of how a simple Proto-Indo-European sentence might possibly have sounded, one arrives at something very, very different from English, one of its many direct descendants:

**wiHros weuk^wet: potnih₂ h₁ekwom espekēt.*
 “The young man said: ‘[my] wife saw a horse’”.

Such is the difference that linguistic history has created in only something like 6000 years. If one wants a purely English example of the same process, one can look at the following (authentic) sentences in Old English (Anglo-Saxon) concerning the death of William the Conqueror in AD 1087:

*Reowlic Ping he dyde, and reowlicor him gelamp. Hu reowlicor? Him geyfelade, and Pet him stranglice eglade. Hwæt mæg ic teollan? Se scearpa deað Pe ne forlet ne rice menn ne heane, seo hine genam. He swealt on Normandige on Pone nextan dæg æfter Natiuitas Sancte Marie, and man bebyrgede hine on CaPum æt Sancte Stephanes mynstre.*¹⁷

A terrible thing he did, and an [even] more terrible thing happened to him. How [much] more terrible? He became ill, and it ailed him awfully. What can I say? Sharp death, that leaves neither rich men nor lowly, took him. He died in Normandy, on the next day after the day of the birth of St. Mary, and he was buried at Caen at St Stephen’s monastery.

Without knowledge of historical linguistics, such a text would be as good as undecipherable to a speaker of modern English, and such will probably be the case with our writings in the future, unless our languages get fossilized as classical tongues.¹⁸ The point of all of these examples (as speculative as they are) is simply to underscore the immense difficulty in making any kind of prediction about any linguistic situation in the far future.

Historical linguistics as a tool of survival

All of this brings us to the following, perhaps somewhat surprising, conclusion: one of the main necessities in keeping information about nuclear waste readable into the future is to keep comparative-historical linguistics

alive as a practiced discipline. It is only through historical linguistics that we today have the possibility to read languages such as Akkadian, all knowledge of which died out two millennia ago. The same can be said for Ugaritic and, to an extent, languages such as Ancient Egyptian and Gothic. If humanity wants to provide any opportunity for our far-future descendants to understand what we are trying to tell them about nuclear waste deposits and similar phenomena, we must endeavor to keep alive both a traditional intelligentsia with an ongoing knowledge of the relevant “classical languages” (the “elite groups” mentioned above) and knowledge systems – and an analytical and historical form of linguistic (and “exegetical”) scholarship equipped to serve as a corrective to this “traditional” understanding of the textual material when it has become changed or corrupted – or when the chain of traditional transmission has been broken. Sometimes such correction can be partly built into the tradition itself. One thinks here of the “error correcting” methods used in transmitting the Vedic texts over millennia, when reciters devised various special and alternate methods of reciting the texts, multiplying specific syllables in ingenious and standardized ways in order to provide automatic error correction for possibly corrupt passages.

The fact is that problem spheres such as that involving preservation of information concerning nuclear waste provide a very clear illustration of the necessity of historical/comparative linguistics as a field of expertise in the future. If humanity does not keep this discipline alive and well-studied, the textual materials that we consider to be of very high importance will fade into incomprehensibility and obscurity. The peoples of the future will need to be able to work philologically with texts that *we* produce, and this will of course involve many branches of philology: textual reconstruction (if necessary), etymology and historical linguistics as well as exegetical work.

Non-predictability in linguistic development

One must also keep in mind that while historical linguistics using the comparative method is an excellent tool (and, indeed, the only functional one) for reconstructing earlier forms of language, there is no testable and reliable way of projecting this method into the future, in the sense of “reconstructing what English will be like in 500 years”. One example of this problem can be found in the oft-mentioned fact that the languages of Western Europe seem to have developed in the direction of less morphological complexity. In theory, one could extrapolate from such a tendency the idea that in, say, 500 or 1000 years, the English language will (if still extant) acquire a typological structure similar to that of Chinese, which is almost completely isolating (has almost no inflectional morphology at all). However, a quick look at linguistic history will soon contradict such

an idea, or at least make it much less clear-cut. The seeming reduction or disappearance of inflectional morphology in Western European languages has been greatly influenced by their fixed orthographies and writing systems, which easily reflect such reductions, but cannot as easily show the appearance of new inflectional categories if they are present in the spoken language, as these would in most cases be regarded as substandard dialectalisms or possibly as being slangish. When the normative writing system collapses, however, one can in many cases detect that new morphological patterns have emerged *sub rosa*, so to speak.

One of the clearest examples of this process can be found in Coptic, which is the most recent version of the Ancient Egyptian language. As later phases of hieroglyphic Egyptian developed, it looks to the reader as though the classical morphology were collapsing, replacing past tense forms with expressions of the type “s/he did [so and so]”, thus reducing the inflections of the verbs themselves and necessitating the use of auxiliary verbs. However, when the old hieroglyphic writing was replaced with an alphabet derived from the Greek one – and the language entered its Coptic phase – one can suddenly see that these constructions using verbal auxiliaries had surreptitiously developed into a completely new (and rather complex) morphological system, which included a typologically unusual system of so called second tenses, which emphasize adverbial and circumstantial parts of a sentence. The development of the Coptic verbal system “on top of” the collapsed remnants of the classical Egyptian one shows that caution is necessary when trying to predict the future structure of a given language.¹⁹

Neither can one predict phonological developments with any certainty. Two very closely related languages, Swedish and Danish, have vastly different phonological systems even though they were essentially the same language – Old East Norse – a mere thousand years ago. Danish developed a very special phonology, including pharyngealized vowels and the hard-to-describe glottalic suprasegmental feature known as *stød*, which does not occur in Swedish.

These facts point again to the preservation of classical languages and historical linguistic scholarship as a discipline being central to keeping important textual material readable in the future. One ought also to keep in mind the necessity of linguistic redundancy – the need for preserving texts in many different languages and media – as there is no way to predict the socio-political changes that influence the use of one particular language instead of another in the future.

The attested history of written, human language also points in another direction concerning the feasibility of making one’s texts readable in the future. This is the question of vocabulary. Most ancient languages are scantily attested: only a few of the great, literary languages of antiquity are represented by large quantities of text – and texts of many different

genres. This type of happy deviations from the norm can be found in cases such as Akkadian, Latin, Greek and Sanskrit – in which we possess startling amounts of differing texts representing many different “lexical subsets” of the languages in question. In the case of other ancient languages of which we have a record, the situation is much less impressive: a rather extreme example is that of Etruscan, a language in which there is a large number of preserved inscriptions. Most of these are, however, very short indeed, and a very large majority is made up of funerary texts commemorating dead persons using extremely stereotyped language, repeating the same pieces of vocabulary time and again. This means that, despite the relatively extensive textual corpus (at least compared with many other languages that are mostly epigraphically attested), our knowledge of the Etruscan language is still relatively slight. No more than about 300 words have more or less securely known meanings, and the few extant texts that deal with other subjects than dead upper-class individuals use vocabularies that diverge so widely from that of the main (funerary) corpus that modern scholarship has a very hard time understanding them.

This shows that – even if one manages to keep some of our currently written languages understandable in the far future – this understanding may well be marred by circumstance and coincidence, reducing the understanding of specialized vocabulary. Technical vocabulary may possibly stand the risk of not being understandable. To be sure, the Etruscan example shows that sometimes one very specific field of technical vocabulary may be preserved (in that case, terms such as *svalce*, “lived”, *lupu*, “is dead”, *śuθi*, “grave”, *hinθiu*, “infernal, chthonic”, and *mutna*, “sarcophagus” abound), but this would give us nothing to go on when trying to read texts of other genres.²⁰ A similar case can be found in the preserved texts in Mycenaean Greek (Linear B), the contents and vocabulary of which is highly specific.

Another example of this problem can be found in the much more well-known (and continually well-studied) case of Biblical Hebrew, the vocabulary of which is defined entirely by the contents of the Hebrew Bible. The Old Testament scholar Edward Ullendorff once published an article with the illustrative title “Is Biblical Hebrew a language”, in which he argued that what we have preserved in the text of the Hebrew Bible is but a fraction or subset of the language that was once spoken (and, it may be presumed, written) by the ancient Israelites, and that it is thus problematic even to speak of that mass of text as constituting a “language” in any real sense.²¹ Such may very well one day be the case with English, Chinese and other “modern” languages as well. In the future, it could theoretically become the case that the technical vocabulary of today’s English, for example, would be viewed by the philologists of the future as a kind of analogue of Homeric Greek, a *Kunstsprache* which was semi-constructed and not used as a spoken medium (which would in a sense be

true, as a matter of fact). Technical, “nuclear waste English” could be studied in the future not as a part of trying to find out what we did with our nuclear waste but as a purely linguistic exercise; maybe the vocabulary and way of expressing ourselves in that context will be viewed as a type of epic, narrative language, very interesting to be sure, but only from a linguistic and literary point of view. A bizarre thought, definitely, but who knows? In fact, there has already been at least one clear example of an “epic *Kunstsprache*” in the classical sense being applied to the nuclear waste question. This is in the well-received movie *Into eternity* (2010)²² by Michael Madsen, in which the director addresses a theoretical future viewer with the following words:

Once upon a time, man learned to master fire, something no living creature had done before him. Man conquered the entire world. One day, he found a new fire, a fire so powerful that it could never be extinguished. Man reveled in the thought that he now possessed the powers of the universe. Then in horror, he realized that his new fire could not only create, but also destroy. Not only could it burn on land, but inside all living creatures, inside his children, the animals, all crops. Man looked around for help, but found none. And so he built a burial chamber deep in the bowels of the earth, a hiding for the fire to burn... into eternity.

This passage, of course, is consciously meant to use poetic/narrative language to illustrate the nuclear waste question, but what if this (again, bizarrely) were to become one of the texts future people have to work with when trying to understand what our generations have done? And what if they then draw the conclusion that nuclear waste information in general is epic or legendary in character?

Thus, it may be fruitful to consider what type of vocabulary one uses in recording the relevant information for posterity, also bearing in mind the question of what other types of text may be preserved for the future in the same language and which thus possess a probability of being used as future comparative material. Scholarship concerning the meanings of ancient texts is rarely focused on one text alone – whether consciously or unconsciously, data from other textual entities are very often brought into the analysis. If one is conducting a study based on etymological comparison this is, indeed, necessary by definition, as one is then keeping not only other texts but other languages in mind when carrying out one’s analysis.

If one wants to keep one’s texts readable, one therefore will have to ask oneself what *other* types of texts have a reasonable chance of being preserved in large quantities and being readable in the future and then try to compose one’s texts in ways that – to as large an extent as possible – use vocabulary and stylistics typical of this “shared preserve”. As such predictions are well-nigh impossible to make with any certainty, one would do

well to go for redundancy not only in the choice of many different languages and individual pieces of text, but also in using different stylistic and lexical patterns for expressing the same ideas, thus hoping that at least one or two of these “micro-languages” will be kept understandable in the future.

Again, this underscores the need to be aware that texts written today may be read in very different and unexpected circumstances. Future readers may expect surprising pieces of vocabulary. Imagine, if you will, a situation in which the central, known remains of the English language would be, say, terms for kitchen utensils or traffic signs. And then imagine a future reader trying to make sense of complicated texts concerning nuclear waste and its dangers.

The above lines of inquiry have all concerned questions of what historical linguistics and the study of ancient languages have to say about the preservation of important textual material for the future. However, the reverse question is also relevant: that is, how can the “preservation of nuclear waste information” question impact these classical disciplines?

To begin with, one should not discount the very fact of the “nuclear question” putting the relevance of historical linguistics and classical philology into an entirely new perspective. All too often, these academic disciplines have been regarded as being of mere antiquarian interest, in many cases making them appear unattractive to “the people with the money”. Many arguments have been made that suggest that the study of languages such as Latin, Classical Hebrew, Sanskrit, Sumerian – or Proto-Indo-European – constitutes an unnecessary part of Academia, a type of “hobbyist” scholarship devoid of value. Cases such as the present one concerning nuclear waste storage show that these ideas are quite simply not true. A vital question for the future not only of humankind but of all living creatures on the face of the earth definitely needs to take into account the knowledge amassed by classical philologists and students of ancient languages. This in itself is a sobering prospect.

The same issues suggest themselves in relationship to other disciplines that have formed a necessary part of our modern rediscovery of Hittites, Mesopotamians and other ancient peoples (and their writings). I am referring, of course, to Archaeology and History, the development of which forms the basis for many types of philology having anything to work with in the first place. It is only to be hoped that these disciplines will be kept alive as well.

Questions such as these also force philologists and comparativists to consider the implications of their craft – and its limits. Can we with our honesty intact make any sort of predictions concerning the languages that will be spoken or written in hundreds, thousands or tens of thousands of years? Probably not, but the question must be posed and reflected upon – and this is a perspective that is not often taken by philologists and

linguists during their ordinary work. It also forces one to consider the fact that the processes that historical linguistics study are at work at the very time in which the philologist is operating. This is, of course, a trivial statement known to all scholars in the field – of course sound laws are currently operating and linguistic structures changing, but it is one thing to state this self-evident matter and quite another to reflect upon the implications that this may have for the future of the textual and linguistic evidence of today's world. When one has to factor in the risk of painful and brutal death for future human beings, the stakes of linguistics become that much higher.

All in all, I believe that the meeting between the nuclear waste question and historical linguistics and philology has something to teach both parties. It shows an interesting cross-section between the study of ancient things and the contemporary and even future world. Contemplating how things that we write down and store in the present can be (mis-)interpreted in an imagined future world may serve as a welcome corrective to some of our own ideas concerning the past. When ancient humans wrote texts for the future to read, they cannot possibly have imagined what that future would look like, and what “linguistic perspective” the peoples of that future would view them in. Such it is with us also. We are, perhaps, not as much the historical center of the world as we would like to be, and the question of “nuclear linguistics” helps us to ponder this simple fact. However, the two hundred years that we possess of scholarly and historical study of the way in which language works puts us in a position perhaps a bit more enviable than that of King Shulgi and his contemporaries – not because the world that we live in (and its linguistic culture) is more “perfect and evolved” but because we have certain tools that can be used to reflect upon that culture and its historical position. And this fact underscores the need for preserving such a tradition of scholarship into the very, *very* far future. We need to be read – desperately. Our never-ending craving to communicate here becomes a question of the preservation of life, and this forces us to reflect about ourselves – and our languages.

There can be no question about the fact that historical linguistics and philology are necessary – vitally necessary, in fact – for making our messages about nuclear waste understandable. Making use of their results becomes an integral part of a great semiotic undertaking, and (as I have argued above) this influence can run both ways. Comparative and historical philologists – and scholars of philology and textual study in general – have much to learn from performing the mental exercise of inverting their methodologies into the future, as the question of nuclear waste information forces us to do. For once, we as philologists are talking neither of texts that are “dead” nor of texts that have been “kept alive”, but of texts that have not yet started living. Texts whose life is of vital importance to all life as we know it.

Summary

Language, nuclear waste and society. The preservation of knowledge over vast periods of time and its relevance for linguistics. By Ola Wikander. The article discusses the impact of comparative/historical philology upon the question of nuclear semiotics, i.e. the field of how humanity is to communicate information about nuclear waste storage into the distant future and its (presumably human) inhabitants. It also turns this perspective on its head and discusses possible insights in the other direction – what nuclear semiotics can teach historical linguistics and philology. It is argued that the “nuclear waste question” provides one of the clearest examples of the purely practical importance of human reflection upon the historical development of language and writing.

Keywords: Nuclear waste, nuclear semiotics, historical linguistics, comparative linguistics, Etruscan, Coptic, Indo-European, Biblical Hebrew.

This article was written as part of a research program funded by the Swedish Nuclear Fuel and Waste Management Co. (Svensk kärnbränslehantering AB).

Notes

1. Ola Wikander: “Don’t push this button. Phoenician sarcophagi, ‘atomic priesthoods’ and nuclear waste”, in *Vetenskapssocieteten i Lund. Årsbok (Yearbook of the New society of letters at Lund)* 2015, 109–124.

2. I use the term “reconstruct” quite deliberately here, regardless of the word being oxymoronic when applied to future events and phenomena, in order to point out the strange position historical linguistics is put in when discussing this type of question.

3. In this article, I have deliberately chosen to discuss only *written* communication (and the linguistic and material questions related to it), as opposed to other kinds of “signs” and similar ways of communicating into the future. More general discussions of semiotics in relation to the nuclear waste question can be found e.g. in the early report by Thomas Sebeok (Thomas Sebeok: *Communication measures to bridge ten millennia* [Springfield, 1984]). It should be noted that I disagree with many of the arguments put forth in that report, for example the idea of creating a sort of “atomic priesthood” that could perpetuate the “legend” of the nuclear waste storage (this idea is analyzed and problematized in the other article of the present “dip-tych”). Also, for the present purposes, it must be emphasized that I do not share

Sebeok’s (p. 20) apparently rather dismissive attitude to the comparative value of ancient scripts and languages. This type of data is actually the *only* real comparative material we have for the present question, and so it must be used, however nebulous the results.

4. On the question of communication with extra-terrestrial beings, I refer to Douglas A. Vakoch (ed.): *Archaeology, anthropology, and interstellar communication* (Washington, 2014), published by NASA, especially chapters 4, 5 and 6 (by Ben Finney/Jerry Bentley, Richard Saint-Gelais and Kathryn E. Denning, respectively), which deal specifically with the questions of decoding messages and understanding languages. I want to thank Cornelius Holtorf for bringing this reference to my attention.

5. Bird talks about how one should translate ancient (in her case, biblical) texts in terms of helping a modern audience “to *overhear* an ancient conversation, rather than to hear itself addressed directly.” (Phyllis A. Bird: *Missing people and mistaken identities. Women and gender in ancient Israel* [Minneapolis, 1997], 243).

6. The role of mediaeval scholarship in transmitting ancient literature as a relevant illustration of the problems inherent in communicating about nuclear waste in the future

was also pointed out in Jacob May: “The last of the Canterbury Tales. Artificial intelligence in the fifth millennium” in Eva Hajičová, Miroslav Červenka, Oldřich Leška & Petr Sgall (eds.): *Prague linguistic circle papers, vol. 1* (Philadelphia, 1995), 261–294, 267.

7. Sometimes, of course, unusual occurrences can provide unforeseen possibilities for textual preservation. The most famous example of this is the large number of Greek papyri that have been recovered from the ruins of Herculaneum, covered by volcanic material in the eruption of Mount Vesuvius in AD 79.

8. The point of the durability clay tablets as opposed to material written on perishable material is also made (in reference to ancient Aramaic as opposed to cuneiform languages) in Stephen Kaufman: “Aramaic” in Robert Hetzron (ed.): *The Semitic languages* (London 1997), 114–130, 115.

9. A good example of this can be found in what is certainly one of the most widely used modern introductions to the Akkadian language and its writing system, John Huehnergard: *A grammar of Akkadian* (Winona Lake, 2011 [1997]). In this very thorough textbook, many of the exercise texts come from Old Babylonian “use texts” such as private letters, contracts etc. To be sure, the end of the book includes a tablet from the Old Babylonian version of the *Epic of Gilgamesh*, but the focus on everyday texts well underscores the large amount of this type of material that has been preserved from cuneiform cultures. There are, of course, other textbooks which center more squarely on literary texts, but Huehnergard’s volume is a good example of how the textual situation in cuneiform languages is reflected even in literature for the beginner’s level.

10. As an example of this type of textual material from cuneiform-using Mesopotamia, I would like refer to Simo Parpola (ed.): *Letters from Assyrian and Babylonian scholars* (Helsinki, 1993).

11. Original text according to J.A Black, G. Cunningham, J. Ebeling, E. Flückeriger-Hawker, E. Robson, J. Taylor & G. Zólyomi: *The electronic text corpus of Sumerian literature* (etcsl.orinst.ox.ac.uk) (Oxford, 1998–2006): text Shulgi B, lines 358–365 (Accessed latest August 1, 2015). The translation is mine, inspired by the translation of the ETCSL.

12. On the cultural and temporal background of the Afro-Asiatic family (sometimes called “Hamito-Semitic”), see e.g. Christopher Ehret: “Language and history” in Bernd Heine & Derek Nurse (eds.): *African languages. An introduction* (Cambridge, 2000), 272–297, esp. 290–293. There are, it should be noted, other suggestions for the date of Proto-Afro-Asiatic unity as well. The large Afro-Asiatic etymological dictionary of Orel and Stolbova settle for a date “no later than 10,000–9,000 BCE”, a date also consistent with the above time-frame, though basing itself on glottochronological data, a method towards which many historical philologists, myself included, feel a great deal of scepticism (Vladimir E. Orel & Olga V. Stolbova: *Hamito-Semitic etymological dictionary. Materials for a reconstruction* [Leiden/New York/Köln, 1995], ix).

13. Most famously proposed in Colin Renfrew: *Archaeology and language. The puzzle of Indo-European origins* (London, 1987). He later published a somewhat revised version of his hypothesis in Colin Renfrew: “Time depth, convergence theory, and innovation in Proto-Indo-European. ‘Old Europe’ as a PIE linguistic area” in *Journal of Indo-European Studies* 27 (1999), 257–293. In that article, Renfrew views the proposed Anatolian homeland as being valid only for an Indo-European unity preceding an alleged split between the Anatolian sub-family (which would subsequently include languages such as Hittite and Luwian) and the rest of Indo-European, which would have its origin in “Old Europe”, especially the Balkans.

14. The Eurasian steppes theory has been argued well in James P. Mallory: *In search of the Indo-Europeans. Language, archaeology and myth* (London, 1989) and later (and in greater archaeological detail) in David W. Anthony: *The horse, the wheel, and language. How Bronze Age riders from the Eurasian steppes shaped the modern world* (Princeton, 2007). Recently, genetic studies have pointed in this direction as well: see Wolfgang Haak, Iosef Lazaridis, Nick Patterson et al.: “Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe” in *Nature* 522 (2015), 207–211.

15. For the reconstructed forms, I refer to the available introductions to comparative Indo-European linguistics, for example Benjamin Fortson: *Indo-European language and*

culture. An introduction (2nd ed.) (Chichester, 2010 [Oxford, 2004]). Fortson discusses the “I am” word on p. 96 and the “sun” word on p. 123, albeit with a slightly different orthography than I have used above.

16. Using this illustrative example was suggested to me by one of the anonymous peer-reviewers, for which I would like to thank him/her.

17. The Anglo-Saxon text follows the edition in D.N. Dumville, Susan Irvine & Simon Keynes: *The Anglo-Saxon chronicle. A collaborative edition*, vol. 7 (Cambridge, 2004). A translation of the relevant passage (which has inspired my own translation above in certain respects) can easily be found at www.britannia.com/history/docs/1087.html (accessed latest July 31, 2015).

18. The point of how much English has changed during its relatively short time of attestation has of course been made by others; one popularly aimed example is Rachel Kaufman: “Ray cats, artificial moons and the atomic priesthood. How the government plans to protect our nuclear waste” (mentalfloss.com/article/27476/ray-cats-artificial-moons-and-atomic-priesthood-

how-government-plans-protect-our, accessed latest July 31, 2015).

19. I have put forth these arguments concerning the conservative effects of standardized writing systems and their inhibiting of the expression of newly created inflectional forms earlier, in popular form, in Ola Wikander: *I döda språks sällskap. En bok om väldigt gamla språk* (Stockholm, 2006), 113–114. There, too, I use the example of the Coptic verbal inflection.

20. For a modern introduction to what can be reasonably said about the ancient Etruscan language, see R.E. Wallace: *Zikh rasna. A manual of the Etruscan language and inscriptions* (Ann Arbor, 2008), which also includes an overview of known vocabulary and textual genres.

21. Edward Ullendorff: “Is Biblical Hebrew a language” in *Bulletin of the school of Oriental and African Studies* 34 (1971), 241–255.

22. The film (dealing with the Finnish nuclear waste depository, specifically) addresses a number of the questions that are at the center of this article; I recommend it for viewing.

Hur ny var nyplatonismen?

Några perspektiv på kontinuiteten mellan Platon och Plotinos

Anton Svanqvist*

Den senantike filosofen Olympiodoros har i sin levnadsteckning över Platon förmedlat en liten anekdot som nästan kunde tjäna som överskrift till hela den platonska receptionshistorien. På sin dödsbädd ska den åldrige mästaren ha drömt

att han förvandlades till en svan som flög från träd till träd och gav fågelfångarna väldiga bekymmer. Sokratikern Simmias uttydde detta som att Platon skulle bli svårbegriplig för dem i eftervärlden som skulle vilja uttolka honom. Ty uttolkarna liknar fågelfångare i sina försök att få fatt på de gamles föreställningar.¹

Historien har sannerligen inte lidit brist på platonska fågelfångare, och den gode Simmias' drömtydning verkar alltjämt ha skäl för sig. En del av orsaken är givetvis Platon själv; hans filosofi är så mångfasetterad i sina tillämpningar och gäckande i sina djupsyftningar att varje försök att uttömma dess möjligheter i ett slutet system verkar vara på förhand dömt att komma till korta. Icke desto mindre har den platonska gärningen – vilken somliga uttolkare inte drog sig för att betrakta som en gudomlig uppenbarelse² – utövat ett omätligt inflytande på eftervärlden, till den milda grad att A. N. Whitehead tillät sig att definiera hela den västerländska filosofihistorien som ”en rad fotnoter till Platon”.³

Gudomlig uppenbarelse, västerländsk filosofihistoria: redan här anar vi två väsensskilda sätt att betrakta den platonska traditionen, vilka var för sig betingas av olika uppfattningar om vad ”filosofi” är och var dess gränser går. I vår tid läser man gärna Platon som filosof i modern, akademisk mening; hans viktigaste bedrifter sägs bestå i att ha avgränsat ”de filosofiska frågorna” och ”de filosofiska tillvägagångssätten (dialektisk argumentation och rationell bevisföring)”, och att därmed ha gett filosofin ”en självidentitet som skiljer den från vad som bara i vagare mening är visdom och livskloket”.⁴ Och nog kan man i Platons framställningssätt urskilja något av den fackfilosofiska metodens frön – åtminstone i rätt efterhandsperspektiv – men frågan är om inte denna isolerande typ av läsning i slutändan säger mer om den moderna filosofihistorikerns prioriteringar än om det platonska filosofibegreppet i sin ursprungliga kontext. Enligt Platon själv består ju den sanna filosofin snarare i att ”öva sig att

* Institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet

dö”, att försaka ”den dödliga naturen och den här världen” genom att eftersträva ”likhet med Gud så långt det är möjligt” – en likhet där ”rättrådighet och fromhet förenas med insikt”.⁵

Ingenstans blir denna sorts problematik tydligare än i frågan om ”nyplatonismen”. Så kallas idag den tradition som dominerade Platontolkningen mellan senantiken och upplysningstiden, alltså under de 1500 år ”som man i många kurser om den västerländska filosofihistorien snabbt glider över”.⁶ Nyplatonismens portalfigur, Plotinos, tog fasta på just de aspekter av Platons tanke som kärntruppen av moderna forskare tycks ha varit mest benägen att lämna därhän – filosofin som levnadssätt, enhetsmetafysiken med dess andliga implikationer et cetera. Under det senaste århundradet har trenden följaktligen varit

att avfärda Plotinos som en irrationell mystiker eller esoterisk metafysiker, en marginell och försumbar gestalt i västerlandets intellektuella tradition. Denna inställning, som nu är på väg att förändras, härleder sig dels från ren okunnighet om Plotinos’ verk och om historien, dels från ett inskränkt synsätt som väljer att bara ta fasta på vissa aspekter av det förflutna, dels från en snäv och intolerant filosofisk hållning som inte kan tåla att man lämnar plats åt någonting som ger intryck av metafysik.⁷

Det är alltså föga förvånande att den översiktliga sekundärlitteraturen gärna förmedlar en konsensus i stil med att ”den ursprungliga Platons” tankar ”fördunklades” av ”den tolkning de utsattes för” av nyplatonikerna, ”framförallt Plotinos”.⁸ Nu händer det sig dock att man från specialisternas mer undanskymda elfenbenstorn länge har kunnat höra viskningar om hur denna konsensus är förfelad eller åtminstone förhastad. Utströdda över facktidsskrifter och antologiförord, begravda under filologiska utredningar vars snustorra knappologi också kunde få intresserade läsare att försmäkta, ligger antydningar om hur själva det moderna begreppet ”nyplatonism” är en ”innehållslös etikett” och ”ingenting mer än ett glåpor”; hur ”nyplatonikerna utlade, tolkade och försvarade en tradition som går tillbaka på Platon själv”; och rentav hur ”platonismen måste förstås i nyplatonisk mening” under det att ”nyplatonismen till sitt väsen bör betraktas som legitim platonism”.⁹ Men allt som oftast rör det sig om halvkvädna visor. Den kontinuitet mellan ur- och nyplatonism som forskarna sporadiskt lyfter fram blir i sig nästan aldrig föremål för ingående behandling, utan spelar för det mesta en bakgrundsroll i allmänna översikter eller i utredningar av någon historisk detaljfråga.¹⁰

Om man tittar närmare på dessa förstuckna upplysningar kan man dock urskilja några huvudlinjer i hur forskarna tänker sig kontinuiteten mellan de båda platonismerna, och de exempel som nyss citerades är tämligen representativa. Som vi kan se antyder de var för sig (1) att ”nyplatonismen” är ett problematiskt begrepp; (2) att specifikt ”ny”-platoniska läror

finns omvittnade i antik tradition, med begynnelse hos Platon själv; och (3) att dessa läror är konsekventa med den urplatoniska filosofi som återfinns i dialogerna.

Min uppgift här ska bli att ta upp var och en av dessa antydningar och kort redovisa några tolkningsperspektiv som ger dem kött på benen. Efter- som Platonforskningen är så gott som oöverskådlig kan en syntetisk översikt av detta slag ge icke-specialisten en tacksam ingång till synsätt som är viktiga i internationell debatt men mindre kända på svensk mark.

”Nyplatonismen” och ”nyplatoniska läror” är ganska oformliga begreppsvidunder, och som historisk skolbildning rymmer nyplatonismen givetvis en hel del variation. Men trots detta kan man urskilja vissa grundsatser som är gemensamma för dess samtliga företrädare.¹¹ Viktigast av allt i detta avseende är Plotinos’ välbekanta principlära med dess tre hypotaser: det absoluta ”Ena” eller ”Goda” (*to hen, to agathon*), det gudomliga ”Intellektet” (*ho nous*), ”Världssjälens” (*hē psychē*). Om man följaktligen kan spåra denna principlära i den tidiga Akademien och ytterst hos Platon själv, så har man funnit en väsentlig länk mellan ur- och nyplatonism. (I det följande kommer jag dock att utelämnat den nyplatoniska läran om Världssjälens, eftersom det tycks vara en vedertagen uppfattning att Plotinos är trogen Platon åtminstone på denna punkt.¹²)

Jag kommer främst att ta hjälp av den så kallade ”Tübingenskolan” inom Platontolkningen, vars företrädare – Krämer, Gaiser, Szlezák, Reale *et alii* – under de senaste femtio åren har bedrivit forskning på Platons muntliga läror. Märkligt nog tycks deras fynd, som ger vid handen en sorts principlära hos Platon själv och hans lärjungar, aldrig ha satts i samband med nyplatonismen i någon utförligare studie. Min presentation kan betraktas som ett första utkast i denna riktning, och jag kommer att hämta en stor del av materialet från Tübingenskolans genomgångar av Platons dialoger samt av hans muntliga läror sådana de omvittnas i den tidiga Akademien och hos senare doxografer.

Nyplatonismen som begrepp

Plotinos och hans efterföljare hade sannolikt blivit förbluffade över att de skulle komma att kallas ”nyplatoniker”. Själva såg de sig som trogna förvaltare av arvet från Platon, vilkas främsta nymodighet bestod i att klarlägga och utarbeta de grundsatser som dialogerna bara antydningssvis hade förmedlat.¹³ I en berömd passage där Plotinos spårar sin principlära i Platons verk får vi veta att

dessa satser är varken nya eller nutida utan formulerades för länge sedan, om än inte utförligt; det som sägs här är blott utläggningar av dem och förlitar sig på Platons egna skrifter som vittnen på att det rör sig om urgamla synsätt.¹⁴

Det råder inga tvivel om att detta var den vedertagna synen i stort sett ända från senantiken fram till modern tid.¹⁵ Den beryktade retorn Longinos, som studerade i Alexandria tillsammans med Plotinos, hade inte mycket till övers för dennes filosofi men tillstod ändå att

han tycks ha utlagt de pythagoreiska och platoniska grundprinciperna med större klarhet än någon annan före honom. Numenios, Kronios, Moderatos och Thrasyllos – deras verk kommer inte ens i närheten av Plotinos' avhandlingar på dessa ämnen i fråga om riktighet.¹⁶

Kyrkofadern Augustinus, som var verksam några generationer senare, noterar som en självklarhet att ”Plotinos lovordas för att ha förstått Platon bättre än någon annan”.¹⁷ Och samma synsätt går igen när Marsilio Ficino inleder sin latinska översättning av *Enneaderna* med omdömet att ”det är Platon själv som talar genom Plotinos”.¹⁸ Den nyplatoniska läsningen av Platon var kort sagt självfallen i mer än ett årtusende.

I bjärt kontrast står de gallsprängda utlåtanden om nyplatonikerna som börjar välla fram under 1700- och 1800-talet. Leibniz talar om ”pseudo-platoniker” som ”i sin fåfänga längtan efter det mystiska och underbara har förvanskat [Platons] lära”. Enligt filosofihistorikern Jacob Brucker bestod hela den nyplatoniska skolan – från Plotinos till Proklos och Olympiodoros – av ”vettvillingar, lögnare och bedragare, äregiriga hopdiktare av en synnerligen motbjudande och falsk filosofi”.¹⁹ James Mill, far till den mera namnkunnige John Stuart, beskriver nyplatonismen som ”en vidrig blandning” av österländsk teologi och grekisk metafysik, och dess förespråkare som ”den antika filosofins stora charlataner”.²⁰ All antipati åsido tycks en ny konsensus ha brett ut sig under denna tid: Nyplatonikerna kunde inte på något sätt betraktas som legitima uttolkare av Platon. Vad hade hänt?

I själva verket var det endast nyligen som historiker, filosofer och teologer hade börjat tala om ”ny”-platonism överhuvudtaget. Detta begrepp kom i bruk först under 1700-talet och har ingen motsvarighet, vare sig lexikaliskt eller konceptuellt, i förmodern tid. Plotinos och hans efterföljare hade tidigare varit ”platoniker” som företrädde ”platonismen” rätt och slätt.²¹ Det var alltså inte nyplatonismen i sig som låg till grund för den sentida nedvärderingen, det var denna nedvärdering som låg till grund för själva begreppet ”nyplatonism”. Denna term syftade till att driva in en kil mellan Platon och hans senare uttolkare, vilka av olika skäl klandrades för att ha förgiftat den urplatoniska lärobrunnen. Att titta närmare på denna åtskillnad kan därför hjälpa oss att bedöma sakinnehållet hos ”nyplatonismen” som modernt begrepp.

Den nyplatoniske Platon från medeltid till renässans

”Hur många idag känner till Platons böcker, eller ens hans namn?” frågar kyrkofadern Hieronymus retoriskt år 387 e.Kr. ”På sin höjd några sysslolösa gubbar som sitter och grubblar över dem på sin kammare”.²² Det hetlevrade helgonet tycks inte ha sört mycket över den saken, men hans ord är ändå talande. Redan vid hans tid var Platons verk på väg att försvinna från den latintalande världens horisont.

Kunskaperna i grekiska var på stadig nedgång redan före Västroms fall, och när Fru Filosofi väl hade sjungit sin sista tröstevers för den lärde Boethius kunde västvärldens grubblare knappast längre studera Platon annat än i indirekt förmedling. I Bysans var läget annorlunda: där kom de platoniska läromästarna att fortsätta sin verksamhet även efter Akademiens stängning år 529, och Platon fanns alltjämt tillgänglig för dem i den grekiska grundtexten.²³ I det medeltida väst kunde man emellertid inte läsa något annat av Platons verk än *Timaios* i två ofullständiga latinska översättningar, den ena av Calcidius, den andra av Cicero. Henricus Aristippus översatte *Faidon* och *Menon* på 1100-talet, men bristen på handskrifter tyder på att dessa inte fick någon större spridning. Hundra år senare publicerades den viktiga dialogen *Parmenides* i Wilhelm av Moerbekes översättning – inte heller den mycket läst av sin samtid. Allmänna kunskapskällor om Platons filosofi led man visserligen ingen brist på – Cicero, Seneca och Augustinus var här viktiga namn – men det var först i och med renässanshumanismen som översättningsarbetet och studiet av hans faktiska verk tog fart på allvar.²⁴

Vi ser alltså att årtusendet då den nyplatoniska läsningen av Platon var självfallen i väst till stor del var årtusendet då man knappt läste Platon. Antagandet kunde därför ligga nära till hands att nyplatonikernas perspektiv kom att devalveras i takt med att man återupptäckte deras antike läromästare och vad han egentligen hade sagt. Men faktum är att det som skedde var raka motsatsen. Arvet från den florentinska akademien i allmänhet och Ficino med sina herkuliska översättningsmödor i synnerhet tjänade snarare till att befästa kontinuiteten mellan Platon och hans senantika adepter.²⁵ Direktkontakten med den platoniska korpuser, långt ifrån att undergräva tolkningstraditionen från Plotinos, gav snarare åt denna ny spänst och vigör; som vi har sett var det inte förrän under upplysningstiden som man överhuvudtaget fann anledning att tala om ”nyplatonism”.

Parallellt med den ”ny”-platoniska traditionens fortlevnad hade emellertid ett marginellt tolknings sätt från antiken återupptäckts och fått gehör bland somliga renässanshumanister. Det rörde sig om den skeptiska läsningen av Platon som traditionellt brukar förknippas med den ”nya Akademin” under Arkesilaos’ ledning (200-talet f.Kr) och som förmedlades till eftervärlden inte minst via Cicero.

För skeptikerna var dialogernas vederläggningar och aporier inte en fråga om litterär gestaltning med propedeutiska syften; de tolkade mer

efter bokstaven och såg följaktligen bakom kulisserna ”en Platon utan några egna bestämda läror, en ironisk och skämtsamt tvivlare som tyckte om att dölja sina egna uppfattningar under det att han framställde alla tänkbara synpunkter i resultatlösa dialoger”.²⁶ Denne Platon såg man inte mycket av under antik och medeltid, men under renässansen kom han att åter lämna spår efter sig, bland annat hos Petrarca, Brunetti, Ramus och Montaigne. Sina trognaste förkämpar fick han emellertid bland fideister och skeptiker som i den nya Akademiens tolkningssätt såg ett potentiellt slagträ mot vad de ansåg vara filosofisk förmätenhet. I vissa kretsar kom så den sanne Platon att likna den tvivlande Platon, och även om denna syn var fortsatt marginell skulle den komma att spela en viktig roll i den senare kritiken av nyplatonikerna.²⁷

Djävulens hantlangare

Traditionen från Plotinos hade fortsatt råda i texttolkningen, men under 1600-talet och framåt blev det alltmer tydligt hur illa den rimmade med tidsandan. Dominic O’Meara lyfter här fram tre faktorer: den sekulära rationalismens framfart, den teologiska förkastelsesdomen mot kristendomens ”platonisering” à la Ficino, samt den lärda misstänksamheten mot nyplatonikernas perspektiv, som nu skulle bli föremål för en akut kritik.²⁸

I den framväxande kritiken mot nyplatonikerna finns vissa strukturella likheter med reformatörernas kritik av katolicismen. Vi möter traditionens fördärv och förlusten av den ursprungliga renheten; misstron mot filosofiska anblickar på den mystiska erfarenheten; återopandet av *sola scriptura* som tolkningsprincip – i det här fallet tillämpad på Platons dialoger – och så vidare. Som E. N. Tigerstedt har visat rörde det sig ursprungligen om en och samma kritik, där protestantiska teologer lyfte fram inflytandet från den senantika platonismen som orsak till den tidiga kyrkans förvanskning. Så talar Melanchthon om dem som ”inte har förstått Platon” och som genom sin beklagliga genomslagskraft har fördärvat kyrkan med vidunderliga läror. Calvin beskyllde papisterna för att ha besudlat renheten av den kristna tron med platonskt svärmeri – av senantikt dato, får man förmoda, eftersom den schweiziske reformatorn höll Platon själv i aktning. Den engelske teologen Theophilus Gale ansåg likaledes att Platon var den hedniska filosof som bäst stämde överens med kristendomen, men inflytandet från den senantika platonismen fördömde han som ”grunden till de värsta kätterierna och förvanskningarna i kyrkan”.²⁹

Detta fördärvliga inflytande var enligt vissa betraktare allt annat än passivt. Johann Lorenz von Mosheim, en av 1700-talets ledande reformerande teologer, spinner vidare på en redan utbredd syn när han förmäler att Plotinos’ läromästare Ammonios Sakkas var en avfälling från kristendomen som gjorde sitt hat mot kyrkan till ledstjärna för den ”yngre plato-

nismen” och dess samtliga talesmän, från Plotinos och Porfyrios till Iamblichos och Proklos. Dessa lögnaktiga förvanskare av antikens filosofi, ”upplåsta av metafysiska drömmar” som de var, ”ställde alltid Platon mot Kristus” och ”försökte hitta nya sätt att hejda kristendomens framsteg”. Ett av dessa sätt var enligt uppgift att stjäla kristendomens läror, blanda upp dem med filosofiska ”bländverk och fantasifoster” och sedan låta dem oförmärkt smygas in i kyrkan igen via de platoniserande kyrkofäderna. Den papistiska katastrofen var därmed ett faktum, och Mosheim kunde i slutändan inte se någon annan källa till nyplatonismen än hin håle själv.³⁰

Nu var de protestantiska teologerna givetvis inte de första att hysa misstro mot platonismen i vid mening. Från den vresige Tertullianus i väst till den serene Gregorios Palamas i öst har detta alltid varit en möjlighet på kristendomens vittförgrenade träd. Men både den katolska och ortodoxa kyrkan hade bejakat den fortlöpande traditionen på ett sätt som reformatörerna inte hade någon anledning att göra, och i denna tradition flyter platoniska strömmar vare sig man vill eller ej. S:t Ambrosius lär ha sagt att ”varje sanning är av den Helige Ande, oavsett vem som uttalar den”,³¹ och själv drog han sig inte för att rakt av använda Plotinos’ texter som predikningar i kyrkan.³² Det är också ett känt faktum att Dionysios Areopagiten – vars betydelse för den kristna teologin är omöjlig att överskatta – följer nyplatonikern Proklos så tätt i spåren att han inte bara för samma resonemang som denne utan använder sig av samma termer och exempel.³³ Thomas av Aquino citerade för sin del Dionysios mer än 1700 gånger i sin *Summa theologiae*.³⁴ Än Luther då? ”Dionysios är ytterst fördärlig, han platoniserar mer än han kristnar”; ”jag förmanar dig att sky [hans verk] som pesten”.³⁵

Liksom fallet med Calvin och Gale hyste många reformerta tänkare en viss respekt för Platon själv – åtminstone så som de läste honom – och det fanns uppenbarligen en ovilja att låta den atenske mästaren bli medbrottsling i den skenplatoniska infiltration som hade åsamkat kyrkan en så ohjälplig skada. Den skeptiska tolkning som övertogs från den nya Akademin tjänade här som ytterligare ett tecken på att den nyplatoniska förmäthenheten innebar ett avsteg från den till synes mer kristendomsvänliga Platon. Åtskillnaden mellan platonism och ”ny”-platonism – som det nu kom att heta – tycks alltså ha varit motiverad av ”viljan att lösgöra Platon från hans senare anhängare, vilka betraktades som antikristna, och därmed upprätthålla den hävdvunna synen på Platon som *anima naturaliter christiana*”.³⁶

Mosheim och hans meningsfränder hade först och främst hudflängt nyplatonikerna för deras subversiva roll i kyrkans historia, medan deras faktiska läror och eventuella trohet till Platon var av underordnad betydelse. Icke desto mindre tycks det vara i denna pennfejd som den hävdvunna separationen mellan Platon och nyplatonikerna har sin upprinnelse.

Som så ofta annars kom nämligen den konfessionella narrativen att långsamt filtreras ned i det allmänna åsiktsklimatet, och de världsliga lärde var inte sena att ta intryck.³⁷

Filosofihistorikern Jacob Brucker, vars tungrodda smädelser vi redan har sett prov på, befäste en gång för alla det kryptoteologiska brottet mellan ur- och nyplatonism genom sitt enormt inflytelserika arbete *Historia critica philosophiae* (1742–44). I detta digra verk blir senantikens platoniker utsatta för ett trehundraårigt raseriutbrott där Mosheim *et consortes* citeras med gillande och nyplatonismen döms ut som österländsk och därmed oplatonisk vidskepelse. Nu var det inte i någon obskyr kyrkohistorisk stridsskrift som detta tog sig uttryck, utan i en av den tyska upplysningens mest auktoritativa lärdomsyttringar, som i flera generationer skulle komma att läsas, citeras och plagieras överallt i Europa. De franska encyklopedisterna med Diderot i spetsen öste exempelvis rikligt ur den bruckerska källan när de skrev sina filosofihistoriska artiklar, vilket naturligtvis bidrog till att synen på nyplatonismen som sentida förvanskning blev ”*opinio communis* bland kultiverade människor”.³⁸

Detta är ett av flera exempel på hur moderna historiker och filologer, när de väl tog över studiet av Platon från kyrkans män, även fick med sig det grundmurade axiomet att varje tolkning av hans filosofi måste ta sig väl i akt för senantika mörkermän av ”ny”-platonskt snitt och i möjligaste mån basera sig på dialogtexten allena. Här någonstans man kan börja förstå varför allt fler betraktare på senare tid har velat framhäva att nyplatonismen som begrepp dras med ett tvivelaktigt bagage och att den radikala åtskillnaden mellan Platon och hans senantika adepter, om än försvarbar i teorin, åtminstone är långt ifrån självskriven.

Antika vittnesbörd

När vi så landar i modern tid finner vi *sola scriptura*-principen djupt inbäddad i Platonforskningens tillvägagångssätt – dialogskriften allena är vad som ger oss den platonska filosofin i ogrumlat tillstånd.³⁹ Vid en historisk anblick finner man samtidigt att antika kommentarer och doxografier formligen sjuder av hänvisningar till platonska läror som inte riktigt motsvarar vad vi finner i dialogerna. Redan Aristoteles, som trots allt tillbringade tjugo år av sitt liv i den platonska Akademin, förmedlar att hans läromästare hade ”oskrivna läror” vilka tydligen kompletterar förståelsen av dialogtexterna.⁴⁰ Om man dessutom vänder sig till Platons närmaste efterträdare i Akademin, Speusippos och Xenokrates, blir det svårt att förstå vad de överhuvudtaget sysslar med – vilka platonska läror de förhåller sig till och var de får sina texttolkningar ifrån – om man bortser från en sådan muntlig tradition.⁴¹

Den så kallade ”Tübingenskolan” inom senare Platonforskning har tagit fasta på dessa oskrivna läror och sökt visa att de i själva verket ger

nödvändiga redskap för vår förståelse av dialogtexterna, i synnerhet av deras kryptiska hänvisningar till en metafysik som inte låter sig utläggas med klarhet på basis av texten allena. Detta försök till perspektivskifte i tolkningen av Platon har emellertid mötts av en del motvilja.⁴² Platons metafysik sådan den relateras i historiska källor finns inte klart redovisad i dialogerna, och för de betraktare som utgår från *sola scriptura*-principen kan detta bara leda till den nedslående slutsatsen ”att de dialoger som har inspirerat filosofer under tjugofem århundraden är blottade på den sanna platonska visionen”.⁴³ Konsensuspositionen lutar ju snarare åt att filosofen Platon ”ur eftervärldens synpunkt” är ”den som finns i hans skrifter” och att ”den filosofi som förändrat idéhistorien är den som läggs fram i dialogerna”.⁴⁴

Men som vi har sett är dessa påståenden historiskt sett oriktiga. Den Platon som faktiskt ”inspirerade filosofer” under alla dessa århundraden var ju mestadels den nyplatoniske Platon. Och nyplatonikerna som förmedlade denne gäckande figur ”stödde sig inte bara på dialogerna” utan även ”på Aristoteles’ och andras vittnesbörd om Platons oskrivna läror”, så att man ”rentav kunde säga att nyplatonismen vore otänkbar utan Platons oskrivna läror”.⁴⁵ Spänningen mellan de platonska dialogerna i modern tolkning och de oskrivna lärorna i antik tradering visar sig alltså vara ett falskt dilemma med rötter i en anakronistisk syn på Platons historiska inflytande liksom på den traditionella Platontolkningens förfaringssätt.

Varför skulle vi emellertid fästa någon vikt vid antika rapporter om oskrivna läror hos Platon? Har han inte själv förmedlat mer än nog av sin filosofi i de trettiotal dialoger som han trots allt fann för gott att offentliggöra?

Platon själv framhåller emfatiskt att han aldrig har nedtecknat sina väsentligaste läror i skrift och aldrig någonsin kommer att göra det, eftersom de ”ingalunda låter sig formuleras på samma sätt som annat vetande”.⁴⁶ ”Själskaraktären hos de flesta människor” är nämligen ”fördärvad”, och ”om man inte har släktskap med saken” – det vill säga med ”de högsta och grundläggande sanningarna om tingens natur” – ”så kan varken läraktighet eller minnesgodhet någonsin göra en seende”.⁴⁷ Detta släktskap måste snarare återupptäckas i den filosofiska verksamheten, genom att man odlar själens dygder och ”under iakttagande av inre nykterhet bringar förmågan att resonera till fulländning”; i annat fall riskerar den högsta läran att falla på illvilliga eller övermodiga öron.⁴⁸ Och det är därför – fortsätter Platon – som det är ”fullständigt främmande för alla seriösa personer att någonsin fästa de seriösa tingens i skrift”.⁴⁹

Vikten av de oskrivna lärorna blir alltså en naturlig konsekvens av Platons egen syn på vad filosofisk kunskap egentligen innefattar och hur den bäst kan förmedlas. Utan en ”förverkligande” sida av saken – tycks Platon vilja säga – tjänar det ingenting till att förmedla information om själva det metafysiska läroinnehållet, då filosofin i detta fall riskerar att

skäras ned till en rent förståndsmässig strävan att finna teoretiska ”lösningar” på givna ”problem” och därmed bli en konst för konstens skull, blottad på existentiell hänsyftning.⁵⁰

Nu händer det sig dock att vi faktiskt har tillgång till en del sådan läromässig information, trots de platonska inskärpningarna, och på denna väg kan vi förhoppningsvis vinna lite historisk klarhet i frågan om nyplatonismen. En tacksam ingång får vi av Aristoteles och hans kritiska diskussioner av de platonska lärosatserna.

Ekon av en urplatonsk principiära

När Aristoteles i första boken av sin *Metafysik* ger en kort sammanfattning av Platons tanke finner vi till en början ingenting som går utöver det vanliga. Hans redogörelse tar avstamp i hur Platon under påverkan av den herakleitiska läran tidigt insåg att alla förnimbara ting är stadda i konstant förändring och att man därför inte kan få någon säker kunskap om dem på deras eget plan. Den kunskap vi har om verkligheten hänför sig i stället till de transcendenta ”former” eller ”idéer” (*eidē, ideai*) som varje enskilt ting har del i (*metechei*) och som därigenom utgör tingens oföränderliga väsen, så att exempelvis skönheten hos en ros och en lilja inte består i deras materiella enskildheter utan i den absoluta Skönhet som de uttrycker i två olika modus. Enligt detta perspektiv är sinnevärldens kvantitativa aspekt helt ointelligibel i frånvaro av dess kvalitativa innehåll, som logiskt sett kommer först i tingens ordning.⁵¹

Så långt allt väl! Men där kärntruppen av moderna utläggare har varit benägen att stanna – nämligen vid formläran som slutpunkt i den platonska metafysiken – går Aristoteles vidare och omtalar ytterligare en höjd i sin läromästares åskådning, utan att för den delen visa tecken på att han introducerar något nytt eller för den platonska läran extraordinärt. Liksom de förnimbara tingen kan återföras på formerna som sina ontologiska grunder (*aitiai*), så låter sig dessa former i sin tur härledas till högre, metafysiska principer (*archai*). Och här släpper Aristoteles bomben: den yttersta grunden för formernas väsen (*ousia*) och därmed för tingens natur förklarade Platon vara inget mindre än ”det Ena” (*to hen*). Som grund för tingens ”stoff” (*hylē*) angav han i sin tur en princip som vanligtvis kallas ”den obestämda tvåfalden” (*hē aoristos dyas*) men som Aristoteles med en annan platonsk term benämner ”det stora och det lilla” (*to mega kai to mikron*).⁵² För att återgå till rosen och liljan: det Ena är ytterst sett vad som förklarar deras skönhet, medan den obestämda tvåfalden är vad som förklarar deras materiella enskildheter.

Om vi nu för tillfället bortser från själva läroinnehållet visar denna passage åtminstone att ”visionen av grundprinciper” var ”minst lika viktig för Platon som idéläran, vars betydelse ofta överbetonas”.⁵³ I detta avseende lämnar Aristoteles inget utrymme för tvivel: ”Idéerna är väsens-

grund för alla andra ting, medan det Ena är väsensgrund för idéerna”.⁵⁴ Denna metafysiska hierarki hos Platon låter sig styrkas av många andra vittnesbörd. Alexander från Afrodiasias, även känd som ”utläggaren” (*ho exēgētēs*) tack vare sina Aristoteleskommentarer, skriver exempelvis: ”Enligt Platon är det Ena och den obestämda tvåfalden – vilken han kallade ’det stora-och-lilla’ – grundprinciper för alla ting, till och med för formerna”.⁵⁵ Aristoteles’ efterträdare i Lykeion, Theofrastos, erinrar för sin del om hur Platon svingade sig upp från förnimbara ting till formerna, från formerna till de metafysiska talstorheterna och från dessa slutligen till det Ena och den obestämda tvåfalden, för att därifrån följa tillblivelsens ordning tillbaka ned igen.⁵⁶ Den platoniska metoden i dessa sammanhang tycks alltså ha handlat om att antingen spåra tingen *till* eller tvärtom härleda dem *från* de yttersta grunderna, vilket Aristoteles tycks anspela på när han drar sig till minnes hur Platon brukade fråga: ”Går vägen från eller till grundprinciperna?”⁵⁷

För att nu vända oss kort till innebörden av dessa läror måste vi först avvärja missuppfattningen att Platons två grundprinciper skulle vara jämbördiga poler i någon sorts metafysisk ”dualism”.⁵⁸ Vid närmare påseende finner man nämligen att den obestämda tvåfalden i sig inte äger verklighet annat än som den oförverkligade potentialen hos det Enas oändlighet, i kraft av vilken detta Ena bildligt talat ”går utanför sig självt” och indirekt ger upphov till lägre verklighetsplan. Speusippos, Platons systerson och efterträdare i Akademin, har antytt detta förhållande i en passage som betonar det Enas transcendens:

De [som företräder Platons lära] menar att det Ena är högre än varat och är dess källa, [...] men eftersom de anser att ingenting överhuvudtaget skulle bli till om man tänkte sig det Ena som sådant, avskilt och betraktat för sig självt, [...] så har de påvisat den obestämda tvåfalden som princip för de varande tingen.⁵⁹

Detta kan man sätta i samband med andra vittnesbörd som förmedlar att den obestämda tvåfalden hänför sig till det oändliga och som sådan rymmer de lägre verklighetsplanens mångfald i potentiellt tillstånd.⁶⁰ I denna senare egenskap blir tvåfalden grund för tingens urstoff eller materia, som vi redan har sett; på samtliga plan tjänar den som ”ett slags formbart medium” vilket i sig är ”ändlöst och obegränsat” men som ”begränsas genom delaktighet i det Ena”.⁶¹ Det är i denna mening som den obegränsade tvåfalden kan kallas ”grundprincip”, eftersom den är ett nödvändigt villkor för det Enas självmanifestation på underordnade plan i verklighetens hierarki. Tagen för sig själv kan den emellertid inte betraktas som princip överhuvudtaget – säger Platons lärjunge Hermodoros – då den som ren mångfald och i frånvaro av begränsande faktor bara tenderar mot formlöshet och icke-vara; ”och det är därför som platonikerna menade att det bara finns en grundprincip”.⁶² Som vi snuddade vid i diskussionen

om formerna: ren kvantitet blottad på kvalitativt innehåll vore liktydigt med ett rent intet. Den obegränsade tvåfalden kan sägas ”tendera” mot detta intet, och det är slutpunkten av denna tendens bort från den yttersta verkligheten som på tillvarons plan ger upphov till brist, avsaknad, ondska. Det är antagligen därför som Platon i mångfaldens princip såg den avlägsna orsaken till det onda i världen,⁶³ medan det Ena – som vi ska se nedan – för honom var liktydigt med det Goda som sådant.

Vi behöver inte förveckla oss ytterligare i den platonska metafysikens finmaskiga väv; poängen är att allt detta svarar ganska precist mot vad man finner hos Plotinos. Det Ena som transcendent urprincip bortom varat behöver knappast någon närmare kommentar; mindre bekant är väl emellertid Plotinos’ begrepp om den obestämda tvåfalden, som vi därför kan vända oss till med ännu ett par förborgade ord. ”Från den obestämda tvåfalden och det Ena”, säger Plotinos, ”uppkommer formerna och de metafysiska talstorheterna” – en hierarki som vi redan har stiftat bekantskap med.⁶⁴ Vi får även bekräftat att ”det Ena är före tvåfalden, medan tvåfalden är sekundär; den härrör från det Ena och har det Ena som begränsning, men i sig själv är den obegränsad”.⁶⁵ Plotinos beskriver tvåfalden som en grundläggande ”annanhet” (*heterotēs*) och ”rörelse” (*kinēsis*) bort från det Ena, varigenom den blir princip för tingens stoff eller materia (*archē hylēs*).⁶⁶ I denna materiella och ”obegränsade” aspekt äger den bara potentiell verklighet, den ”har inget vara i sig själv” (*mēden on kath’ hauto*), och det är ur denna synpunkt som mångfaldsprincipen kan betraktas som indirekt orsak till världens yttringar av det onda, vilket ju för Plotinos består i ontologisk ”avsaknad” eller ”brist” (*sterēsis*, lat. *privatio*).⁶⁷

För både Platon och Plotinos tycks således den obestämda tvåfalden stå för den primära tendensen ”bort” från det Ena och – ur ett annat perspektiv – för det successiva utarbetandet av det Enas inneboende kraft (*dynamis*) på lägre verklighetsplan, med allt vad detta innebär. När det åtminstone gäller principlärans springande punkter – det absoluta Ena och dess utstrålning hän mot lägre grader av verklighet – ser vi alltså att den egyptiske mystikern knappast var någon innovatör utan snarare tycks ha ingått i en urgammal tradition.

Det Ena som det Goda

Plotinos och hans efterföljare likställer ”det Goda” i Platons dialoger⁶⁸ med ”det Ena” i deras egen metafysik, och i denna samordning har man av hävd sett en nyplatonsk innovation som inte svarar mot Platons intentioner, eftersom den ju ingenstans finns klart formulerad i dialogtexterna.⁶⁹ Men även om man bortser från att Platons urprincip bevisligen gick under namnet ”det Ena” under hans egen livstid, och även om det skulle visa sig falskt att likhetstecknet mellan det Ena och det Goda ”blir den objektiva

följden av många passager i Platons skrifter”,⁷⁰ så förmedlar samtida källor hursomhelst det uttryckliga budskapet att Platon och hans lärjungar likställde det Goda med det Ena.

Så yppar Aristoteles att platonikerna ”säger att det Ena som sådant är det Goda som sådant” och att ”det Godas väsen framförallt är enhet”. På annat ställe heter det med samma platoniker i sikte att ”det Goda som sådant är det Ena” och ”det Ena som sådant är det Goda”.⁷¹ Om vi dessutom vänder oss till ett vittnesbörd som är mindre direkt, men samtidigt desto mer underhållande, får vi veta att Platon åtminstone vid ett tillfälle i sitt liv höll en offentlig föreläsning på ämnet ”det Goda”. Aristoxenos, lärjunge till Aristoteles, skriver så här:

Aristoteles brukade berätta att de flesta som lyssnade till Platons föreläsning ”Om det Goda” fick följande intryck. Var och en gick dit i tron att de skulle få höra om sådant som man allmänt håller för livets goda, såsom rikedom, hälsa, makt eller överhuvudtaget någon härlig sorts välmåga. Men sedan visade det sig att Platons resonemang handlade om matematik och talstorheter, geometri och astronomi, och ytterst sett om hur *det Goda är det Ena*. Det blev uppenbart att deras förhoppningar totalt gick i stöpet, och somliga avfärdade då hela saken, medan andra blev upprörda.⁷²

Denna dråpliga anekdot förklarar antagligen varför Platons ”Goda” i folkmun verkar ha fått den ordspråksartade betydelsen av något som var upphöjt och viktigt men svårt att förstå sig på.⁷³ Den förklarar också tillsammans med övriga källor varför Plotinos hänvisar sin påstådda nytolkning tillbaka till Platon själv och traditionen från honom.

Nous i den tidiga Akademin

Hur är det nu med den plotinska principlärans andra hypostas, Intellectet (*nous*)? Här ger oss faktiskt de platonska dialogerna mer kött på benen än den indirekta traditionen – åtminstone som jag har kunnat finna – men det kan ändå vara på sin plats att kasta en snabb blick på hur man i den tidiga Akademin förhöll sig till denna sida av Platons metafysik.

Det viktigaste källsprånget för de inomakademiska lärorna om Intellectet tycks ha varit dialogen *Timaios*, där Platon i mytologisk form beskriver världsalltets uppkomst. Här är inte platsen att nagelfara detaljerna i denna ”sannolika berättelse” (*eikōs mythos*), som Platon själv kallar den,⁷⁴ utan vad som är intressant för oss i detta skede är hur uttolkningarna hos lärjungar som Speusippos och Xenokrates tycks förebåda några av de perspektiv som skulle komma att bli avgörande i den nyplatonska traditionen. Det bevarade källmaterialet från dessa två efterträdare i Akademin är dock allt annat än rikhaltigt, och jag får därför nöja mig med att kasta ut några lösa trådar.

Ett halvt årtusende före Plotinos lär Speusippos ha förkunnat att ”Gud är Intellectet, vilket inte är liktydigt med det Ena eller Goda”.⁷⁵ Ett sparsmakat stycke, förvisso, men förutom att ge ännu en indikation på hur det Ena likställdes med det Goda säger det antagligen något om hur man redan i den tidiga Akademin satte ett likhetstecken mellan *Timaios*-dialogens skapargud och Intellectet. Enligt uppgift förfäktade både Speusippos och Xenokrates – liksom för övrigt Plotinos⁷⁶ – en läsning av *Timaios* som gick ut på att den kosmiska tillblivelseprocessen är tidlös och att Platon bara i undervisningssyfte hade beskrivit den i tidsmässiga, mytologiska termer. Det finns mycket som talar för att Xenokrates på basis av en sådan symbolisk tolkning såg Intellectet som den gudomliga skaparen och formerna som Intellectets eviga tankeinhåll, och om detta stämmer förebådar även han en lära som kom att bli en viktig komponent i den senantika platonismen.⁷⁷

Från dessa minimala antydningar går det inte att sluta sig till exakt var Speusippos och Xenokrates tänkte sig Intellectet i den metafysiska hierarkin, men vi vet att de båda räknade med det Ena som grundprincip, och vi har dessutom redan noterat att Speusippos betraktade detta Ena såsom ”bortom varat” på samma sätt som Plotinos. Nu är det väl inte påkallat att dra några förhastade slutsatser om Intellectet som andra hypostas, men vi kan åtminstone konstatera att Platons närmaste efterträdare måste ha varit viktiga länkar i traditionen som förbinder denna aspekt av Plotinos’ principlära med den ursprungliga Akademin.

Platons dialoger

Innan vi träder in i de platonska dialogerna kan det vara på sin plats att göra reda för några viktiga utgångspunkter, då ju tolkningen av en sådan bred och gäckande författare som Platon medger alla möjliga infallsvinklar. För det första förutsätter jag med Holger Thesleff att dialogerna aldrig utvecklar Platons lärosystem till fullo utan ständigt lämnar ”relevanta ting osagda”, eftersom de genomgående tar för givet ”att det bland läsarna finns personer som är initierade i de behandlade tankekomplexen djupare än vad som direkt diskuteras i texten”.⁷⁸ Jag utgår också från att Platons syn på kunskapsförmedling och på skriften som medium gör det närmast otänkbart att han i sina dialoger skulle ha velat ge en uttrycklig, metodisk och uttömmande presentation av sin filosofi – något som tycks bekräftas av hans litterära vana att hölja sin yttersta metafysik i reträtter och dramaturgiska grepp.⁷⁹ För att ta upp en suggestiv ordlek i *Lagarna* verkar detta skuggspel inte så mycket komma sig av att de högsta kunskapsföremålen är ”olämpliga att meddela” (*aporrhēta*) som att de är ”olämpliga att meddela i förtid” (*aporrhēta*), därför att de gör anspråk på hela människan och som sådana förutsätter en god själskaraktär jämte den djupa intelligensen.⁸⁰ Och härvid är det nedskrivna talet urskillnings-

löst, det ”vet inte vem det ska och vem det inte ska vända sig till”, medan däremot filosofen måste kunna anpassa sin undervisning efter den själsnatur som han för tillfället har att göra med.⁸¹

Med detta i åtanke ställer jag mig frågande till den hävdvunna Platonläsning som postulerar att man inte kan förstå dialogerna utan att först rangordna dem i termer av en filosofisk ”utveckling”.⁸² För att det överhuvudtaget ska gå att utläsa en sådan utveckling ur texterna måste man nämligen anta att Platon i varje skede av sitt författarskap har förmedlat höjden, bredden och djupet av sin filosofiska åskådning. Men som vi redan har sett går ju det antagandet rakt emot vad texterna själva uttrycker. Även bortsett från den platonska skriftkritiken är det tydligt att olika dialoger kan ha olika syften, rikta sig till olika läsekretsar och följaktligen behandla samma frågor på olika nivåer och utifrån olika perspektiv. Frågan kompliceras ytterligare av att Platon har en så ofantlig spännvidd i sin litterära stil att det blir vanskligt att med säkerhet bestämma dialogernas inbördes kronologi utifrån språkliga kriterier. För att röra till saken ännu mera finns det antika källor som berättar att Platon hade för vana att ständigt revidera sina dialoger – ja, att han fortfarande satt och gnetade med dem som åttioåring!⁸³

I stället för att spekulera fritt om Platons ”faser” tycks det mig således rimligare att med Tübingenskolan ta fasta på den filosofiska enhetlighet som verkar kunna skönjas bakom de litterära kulisserna.⁸⁴ Som godtyckligt exempel kan man nämna att även en sådan förment ”tidig” dialog som *Lysis* innehåller klara anspelningar på en yttersta grundprincip⁸⁵ – något som man enligt det kronologiska synsättet inte hade kunnat vänta sig förrän långt senare – liksom omvänt de ”sena” dialogerna uppehåller sig vid samma frågekomplex som de tidigare, sokratiska dialogerna, om också med en annan betoning.⁸⁶

På grund av alla dessa förhållanden får jag lov att anpassa min framställning efter det gäckande materialet och gå från textnedslag till textnedslag, ta upp anspelning efter anspelning, utan att fullgott redogöra för dialogsammanhangen och utan att göra något anspråk på en heltäckande presentation av alla de visdomskorn som Platon strör omkring sig.

Formerna som steg på vägen

Scenen är en fängelsecell i Aten. Den dödsdömde Sokrates har fått veta att han inom kort måste tömma giftbägaren, och nu ägnar han sina sista stunder åt att tala sina modfälda lärjungar till rätta genom att försöka påvisa själens odödlighet för dem. I det skede av berättelsen där vi bryter in har Sokrates just förklarat sitt missmod över naturforskarnas konventionella sätt att redogöra för de varande tingen (*ta onta*). De flesta människor, säger han, tycks inte kunna skilja mellan egentliga orsaker och de medel som orsakerna måste verka genom, och det är detta som ligger

bakom den utbredda föreställningen att man kan förklara varje sakförhållande bara genom att redogöra för dess materiella grunder. Enligt detta felslut skulle man hävda att Sokrates sitter där han sitter bara därför att hans kropp består av ben, leder och muskler som kan ordnas till att få kroppen i sittande ställning. Men därmed skulle man förbise de verkliga orsakerna: ”att atenarna har ansett det bäst att fälla mig och att jag därför också har ansett det bäst att sitta här” och ”undergå det straff som de beslutar om”.⁸⁷ Med sitt exempel vill Sokrates få fram att intelligensen och dess bedömning av vad det goda består i spelar en mer fundamental roll än de materiella villkoren för att omsätta en sådan bedömning i praktiken. Eftersom det är meningen att vi ska överföra detta förhållande även på högre plan än det personliga – Sokrates förhåller sig ju här till Anaxagoras’ lära att ”Intellektet ordnar och grundar alla ting”⁸⁸ – finns det viktiga metafysiska implikationer för oss att återkomma till.

Vad gäller de materiella grunderna i sig antyder Sokrates här som annars att vår sinneserfarenhet förmedlar skenbilder och att den bakomliggande verkligheten snarare är att eftersöka i tingens kvalitativa innehåll än i deras kvantitativa uppbyggnad. Så landar vi återigen i läran om formerna som tingens sanna orsaker eller grunder (*aitiai*): det finns något skönt i sig självt, gott i sig självt och så vidare, och varje enskild skön eller god sak är vad den är enbart genom att den har del i sin transcendentia urtyp.⁸⁹

Sokrates går inte djupare in på sina välbekanta former utan meddelar bara att han ”tar dem till utgångspunkt” (*hypothemenos*) i den aktuella diskussionen.⁹⁰ Här uppstår dock ett intressant bryderi. Vad skulle vi göra om någon inte släppte frågan om utgångspunkten (*hypothesis*) utan avkrävde oss en förklaring på vad den i sin tur grundar sig i? Jo, säger Sokrates, då gäller det att spåra utgångspunkterna uppåt, på samma sätt som med de förnimbara tingen i relation till formerna, och grunda dem på än högre nivåer tills man ”når fram till något som är tillräckligt”, en ”grundprincip” (*archē*).⁹¹ Men utgångspunkterna är ju i det här fallet inget mindre än formerna själva, och det verkar därför som om dessa former ytterst sett inte är ”tillräckligt” för att grunda tingens natur. Sin vana trogen väljer dock Platon att inte följa upp detta spår i den innevarande diskussionen, då ju formläran räcker för det ändamål som dialogen har ramat in, nämligen att påvisa själens odödlighet.

Det Goda och det Ena

Om vi däremot vänder oss till *Staten* finner vi hur detta uppstigningsmotiv tas upp igen och utvecklas något litet. Sokrates står vid tröskeln till sin berömda grottlíknelse och har just förklarat att det intelligibla planet är uppdelat i två områden, ett lägre och ett högre, där det ena svarar mot människans ”förstånd” (*dianoia*) och det andra mot hennes ”intellekt” (*nous*). Den lägre, förståndsmässiga delen av det intelligibla hänför sig

grovt taget till naturforskningen, vars yttersta kunskapsföremål utgörs av matematiska, geometriska och andra abstrakta begrepp eller regelbundenheter. På sitt eget plan och med sin egen metod kan naturforskningen inte ge någon djupare förklaring till dessa ting utan måste helt enkelt ta dem för givna i sina undersökningar.⁹² Dess utövare överskrider således det förnimbara planet försåvitt de ”tvingas betrakta sina ämnen med förståndet och inte med sinnena”, men eftersom de samtidigt ”inte höjer sig upp till en grundprincip i sina undersökningar, utan bara utgår från postulat,” anser Sokrates ”att de inte har egentlig insikt om de här sakerna”.⁹³

Liksom de matematiska begreppen tjänar som postulat för vårt diskursiva förstånd, så bildar de platoniska formerna utgångspunkter (*hypotheses*) för vårt intuitiva intellekt. Men när vi så kommer till denna andra, högre del av det intelligibla planet heter det plötsligt att själen kan fortsätta ”genom formerna” och höja sig upp från sina postulat till ”en obetingad grundprincip” (*anypothetos archē*).⁹⁴ Och denna resa kulminerar på samma sätt som i *Faidon*, genom att intellektet ”tar utgångspunkterna, inte som grunder, utan som just *utgångspunkter* – som ett slags trappsteg och språngbrädor – för att ta sig ända upp till det obetingade och nå det som är alltings grundprincip”.⁹⁵

I just denna utläggning har emellertid Platon gått ett steg längre genom att tidigare ange vad denna grundprincip är för någonting. Liksom de intelligibla formerna ligger till grund för den förnimbara verkligheten, så – har vi fått veta – ligger ”det Goda” (*to agathon*) till grund för hela den intelligibla verkligheten som sådan. Här möter vi alltså samma metafysiska hierarki som vi tidigare såg att Aristoteles, Alexander och andra tillskrev Platon. Varje enskilt ting är vetbart endast i kraft av den form som tinget manifesterar i sinnevärlden, men på samma sätt är varje enskild *form* vetbar endast i kraft av det Goda. Detta Goda är således ”grunden till kunskap och sanning”, alltmedan det i sig ”måste skattas ännu högre”.⁹⁶ Och här följer en nyckelpassage:

Vetandets föremål har inte bara fått sin förmåga att vetas av det Goda; de har också fått sin existens och sitt vara av detta Goda. Det Goda är emellertid inte självt vara, utan går bortom varat och överträffar det i värdighet och kraft.⁹⁷

Om nu det Goda är ”bortom varat” följer det nödvändigtvis att man inte kan ge det någon positiv bestämning, då ju varje sådant försök på ett eller annat sätt måste ta avstamp i varats kategorier. Talande nog har Sokrates redan tidigare i dialogen annonserat att han måste utelämnat frågan om det Godas väsen och i stället tillgripa bilder och analogier.⁹⁸ Budskapet tycks dock inte utmytna i att det är omöjligt att ge fingervisningar om vad det Goda är, men att det enda sättet att närma sig en begreppslig definition är att ”avskilja” det Goda ”från alla andra ting”.⁹⁹ Sokrates förklarar härvid att det just är ”genom att göra sig av med sina utgångs-

punkter” som den dialektiska metoden når fram ”till själva grundprincipen”. Men eftersom denna princip överskrider alla begreppsliga kategorier når man inte ”kunskap” om den i egentlig mening, utan det rör sig snarare om något ”dunklare än kunskap”.¹⁰⁰ Här står vi inte bara vid tröskeln till de abrahamitiska religionernas apofatiska teologi utan även till hela nyplatonismen och dess lära om den högsta principens utsäglighet.

Hur hänger nu detta Goda samman med ”det Ena”? Enligt den indirekta traditionen behandlade ju Platon det ”Goda” respektive ”Ena” som två namn på en och samma urprincip, precis som Plotinos skulle göra femhundra år senare. Vi har dessutom sett att den tidiga Akademin – eller mer specifikt Platons systerson Speusippos – betraktade det Ena såsom ”bortom varat” i klar anslutning till *Statens* beskrivning av det Goda. Nu är däremot frågan om man kan finna något stöd för allt detta i dialogtexterna själva. Till en början kan man flika in att utläggningen i *Staten* genomsyras av kryptiska anspelningar på hur studiet av ”enheten” (*to hen*) som kontrast till ”mångfalden” (*to plēthos*) är en nyckelfaktor i den dialektiska vägen hän mot den högsta verkligheten.¹⁰¹ I samma anda heter det i *Lagarna* att hela den dialektiska metoden syftar till att ”tränga fram till insikt om det Ena”,¹⁰² liksom vi i *Staten* har fått veta att den syftar till att höja sig upp till ”det Goda”. Det finns emellertid ett annat sätt att närma sig frågan. Platon har nämligen ägnat nästan en hel dialog åt att resonera kring just det Ena, om också i oerhört gåtfulla och omstridda ordalag.

I andra delen av *Parmenides* skildrar Platon hur den ärevärdige filosof som dialogen är uppkallad efter går igenom ”vad följderna blir om det Ena är och om det Ena inte är”.¹⁰³ Dessa två utgångspunkter för oss in i en hisnande serie deduktioner som indirekt tjänar till att belysa det Enas natur, dess relation till varat och mångfalden, och som genomgående tycks anspela på den urplatoniska principläran. Platons inställning till sitt skriftliga medium gör det snart sagt omöjligt att avgöra exakt var han drar gränsen mellan lek och allvar, men i ljuset av den indirekta traditionen kan man åtminstone förstå varför nyplatonikerna betraktade denna dialog som den viktigaste av dem alla.

Den första deduktionen behandlar det Ena taget för sig självt. Där får vi veta att den rena enheten nödvändigtvis är osammansatt och som sådan inte kan vara en helhet av olika delar. Om det Ena inte har delar kan det varken ha början, mitt eller slut, utan måste betraktas som oändligt. I frånvaro av delar och ändlighet kan det inte heller äga någon som helst gestalt och finns därför ingenstans i rummet. Det Ena är dessutom oföränderligt, eftersom all förändring innebär övergång från ett tillstånd till ett annat, vilket strider mot enhetens natur.¹⁰⁴ Av samma skäl har det Ena ingen del i tiden utan står över varje tillblivelseprocess: ”Det har varken blivit eller blev eller var någonsin i det förflutna, inte heller är det blivit,

blir till eller är i nutiden, och inte heller kommer det att bli eller ha blivit eller vara i framtiden”.¹⁰⁵ Detta är emellertid de enda sätten för någonting att ha del i varat överhuvudtaget. Följden blir därför att ”det Ena inte har del i varat på något som helst sätt”.¹⁰⁶ Om det Ena sålunda står utom varat måste man godta att det är absolut utsägligt, eftersom varje namn eller bestämning nödvändigtvis tar varat till utgångspunkt.¹⁰⁷

Platon säger aldrig uttryckligen att man ska förstå detta Ena som en metafysisk grundprincip, och av förståeliga skäl har tolkningen av *Parmenides* kunnat spreta åt alla möjliga och omöjliga håll i modern tid.¹⁰⁸ Om vi däremot går tillbaka till beskrivningen av det Goda i *Staten* och de antika vittnesbörderna om Platons principlära blir det svårt att tänka sig att slutledningarna kring det Enas vara och icke-vara inte skulle ha någon bäring på den yttersta metafysiken. Om man däremot går med på att detta i själva verket är deras funktion, trots Platons litterära skuggspel, så har man definitivt gett upprättelse åt den viktigaste punkten i Plotinos’ läsning av de platoniska dialogerna.¹⁰⁹

De övriga deduktionerna i *Parmenides* behandlar det Ena, inte taget för sig självt, utan i relation till varat och mångfalden. Enligt Plotinos och hans efterföljare skildrar dessa avsnitt tillblivelsen av Intellekt och Världsjäl – principlärans andra och tredje hypostas – och man kan dessutom tillägga att även en så ”icke-nyplatonisk” modern uttolkare som Cornford har sett sig tvungen att urskilja den muntliga lärans ”obestämda tvåfald” i de deduktioner som visar hur mångfalden i frånvaro av det Ena utmynnar i ett rent intet.¹¹⁰

Intellektet och hantverkaren

Nästa fråga att ta i tu med handlar om ”Intellektet” (*nous*), som i Plotinos’ principlära är liktydigt med Gud, ”den sanna hantverkaren och skaparen”,¹¹¹ och som metafysiskt sett står under det Ena. I vilken mån kan man finna en motsvarande realitet i Platons dialoger?

När Plotinos kallar Intellektet ”hantverkare” (*dēmiourgos*) anspelar han givetvis på den högsta skapargud som framträder under detta epitet i flera av Platons dialoger med *Timaios* i spetsen.¹¹² Om vi nu bara hastigt jämför skapelsemyten i denna senare dialog med ontologin som skisseras i *Filebos* ligger det nära till hands att tolka Platons Gud eller ”hantverkare” som detta samma Intellekt.¹¹³

Enligt framställningen i *Filebos* är allt som blir till en blandning av enhet och mångfald, eller som det heter i dialogens fackspråk, av ”begränsning” (*to peras*) och ”obegränsning” (*to apeiron*).¹¹⁴ Och eftersom ”allting som blir till nödvändigtvis blir till i kraft av någon orsak”, måste man finna orsaken till denna blandning och därmed till de varande tingen. Den saken är emellertid lätt avklarad, säger dialogens Sokrates, då alla visa människor är överens om att ”Intellektet [*nous*] är konung över himmel

och jord”. När det således gäller ”det som tillverkar” (*to dēmiourgoun!*) alla dessa ting som blir till, den eftersökta ”orsak” som ingjuter ordning i det obegränsade och som ”alltid styr världsalltet”, förklarar Platon att det hela tiden rör sig om Intellectet.¹¹⁵ Samma förhållande beskrivs i samma ordalag i *Timaios*. Där får vi än en gång veta att ”allt som blir till nödvändigtvis måste bli till av någon orsak”, varefter den välbekanta Demiurgen intar scenen som ”den bästa av orsaker” och bringar ordning i den obestämda materieprincipen medelst ”former och talförhållanden”.¹¹⁶ I enlighet med allt detta säger Platon uttryckligen att hans skapelsemyt skildrar *ta dia nou dedēmiourgēmena*, ”det genom Intellectet tillverkade”.¹¹⁷ Åtminstone på denna punkt står alltså Platons världsordning klar: Intellectet är närliggande orsak och grund till de varande tingen. Men har detta Intellect i sin tur något över sig i den metafysiska hierarkin?

Låt oss gå tillbaka till de pregnanta resonemangen i *Faidon*. Sokrates berömmar där Anaxagoras för att han antog Intellectet som kosmisk förklaringsprincip, men bannar honom samtidigt för att han inte följde upp konsekvenserna av sin lära utan i stället föll tillbaka på materialistiska förklaringsmodeller när han sökte göra reda för de varande tingen. Om Intellectet verkligen ska vara universell grund måste man nämligen förklara dess operationer, inte genom att skära ned dem till materiella förlopp, utan genom att visa hur Intellectet ordnar dessa förlopp i enlighet med ”det för allting gemensamma Goda”.¹¹⁸ Liksom Sokrates har anordnat sin kropp till att sitta där den sitter därför att detta är vad han med sitt intellekt har funnit för gott, så har likaledes det universella Intellectet anordnat världsalltet genom att blicka hän mot det yttersta Goda och ta det till förebild i alla sina verkningar. Här framgår alltså att det Goda och Intellectet måste betraktas som metafysiskt distinkta; det Goda intar en högre position i verklighetens hierarki försåvitt det bildar ett slags mönster som Intellectet måste förhålla sig till.¹¹⁹

Från ett annat perspektiv heter det i *Timaios*' mytologi att ”den förnämsta grunden till världens uppkomst” var att Gud, som är ”god” i personlig bemärkelse (*agathos*), ”ville att allting skulle bli så likt honom själv som möjligt”.¹²⁰ Men eftersom Gud sägs gestalta världsalltet utifrån ”ett slags mönster”¹²¹ som metafysiskt sett står över honom själv, samtidigt som detta mönster tydligtvis hänger ihop med en godhet som Gud själv förmedlar, leds vi till slutsatsen att det Goda i ”överpersonlig” bemärkelse (*agathon*) befinner sig på ett högre plan, liksom för övrigt att detta går bortom vad den ”sannolika berättelsen” i *Timaios* är ägnad att behandla.¹²² Med dessa exempel har vi inte ens kommit i närheten av att uttömma vad dialogerna har att säga om det mänskliga och kosmiska intellektets relation till det Goda – en relation som ju på sätt och vis utgör temat för Platons hela författarskap¹²³ – men för vårt nuvarande syfte kan dessa representativa antydningar få räcka.

Summa summarum står det klart att en syntetisk översikt av detta slag

aldrig kan göra rättvisa åt den ofantliga bredden hos Platons filosofi. Förhoppningsvis har jag dock kunnat visa att det finns ett antal fruktbara sätt att utforska frågan om nyplatonismens kontinuitet med den ursprungliga Platon.

När det gäller platonismens bredd står det också klart att Plotinos själv fokuserar på vissa aspekter av Platons filosofi men lämnar andra därhän. Den sokratiska ironin och de politiska övervägandena, de dialektiska begreppsanalyserna och matematiska tankegångarna – allt detta låter Plotinos träda i bakgrunden till förmån för metafysiken, mystiken, frälsningssträvan. Och här uppstår den avgörande frågan: Har han därmed gett en missvisande bild av Platons filosofi? Eller har Findlay och Schuon rätt i att Plotinos tvärtom förmedlar ”platonismens essens”?¹²⁴

Hur man besvarar den frågan hänger givetvis på vad man anser att Platon ville åt med sin filosofiska gärning. Därmed kommer vi att ha gått varvet runt och åter landa i den grundläggande skillnaden mellan den moderna betoningen av filosofin som teori och den antika betoningen av filosofin som levnadssätt. Det är i skärningspunkten mellan dessa två perspektiv som vi måste komma ihåg att nyplatonikerna ”inte intresserade sig för tankesystem, utan för sanningen i sig”,¹²⁵ och att de följaktligen höll ett ”orubbligt fokus på vad de ansåg att Platon *menade* snarare än på vad de var fullt medvetna om att Platon *sade*”.¹²⁶ Detta förklarar varför Plotinos kan göra oförskräckt bruk av aristoteliska och stoiska tankegångar i sina utläggningar av Platon, liksom för övrigt varför moderna betraktare kan anklaga honom för att därmed ha gjort sig skyldig till ”eklekticism”: för Plotinos är platonismen ett metafysiskt betraktelsesätt som inte står och faller med sina begreppsredskap; för de moderna betraktarna i fråga är den mer ett slutet tankesystem som man antingen står i överensstämmelse med eller avviker ifrån.¹²⁷ Det är nog i detta ljus man ska förstå Findlays stränga omdöme när han skriver att Plotinos’ nyplatonism

helt enkelt är vad man landar i om man begrundar de viktigare spekulativa passagera i Platons skriftliga verk med en vilja att ta det eideitiska tänkandet till sin gräns – en vilja som inte har funnits hos många av de empirister, pluralister, nominalister, skeptiker, forbundna logiker, antimystiker och rena akademiker som har dristat sig att tolka Platon.¹²⁸

Gerson tar upp denna framstöt och påpekar att ”vilka förbehåll man än kan ha mot Findlays hermeneutiska ståndpunkt, så speglar den faktiskt precis den ståndpunkt som platonikerna själva företräder”.¹²⁹ Det är alltså fara värt att åtskillnaden mellan ur- och nyplatonism kommer att synas mer eller mindre trovärdig beroende på vårt eget sätt att betrakta själva den filosofiska verksamheten.

Summary

How new was Neoplatonism? Some perspectives on the continuity between Plato and Plotinus. By Anton Svanqvist. Is the Neoplatonism of Plotinus consistent with Plato's original philosophy? Since the 18th century, the stock answer among philosophers, historians, and philologists seems to have been a resounding "No". In recent times, however, many specialists in the field of Platonic studies have called this view into question, often dropping inconclusive hints to the effect that (1) "Neoplatonism" is a modern term riddled with problems; that (2) Neoplatonic doctrines can be traced back to the Old Academy and even to Plato himself; and that (3) the philosophy of the Neoplatonists may and even must be understood as a legitimate continuation to that of Plato. In this paper I have outlined some ways to substantiate these claims, by showing that (1) the term "Neoplatonism" was coined and cemented in modern times by Protestant scholars wishing to dissociate Plato from his late-antique followers, who were regarded as anti-Christian; that (2) Plotinus' key doctrine of principles can in fact be discerned in Plato's oral teachings as transmitted by Aristotle and other disciples, as well as by ancient commentators and doxographers; and that (3) this same doctrine of principles may be gleaned from Plato's written philosophy as well, since it is hinted at and presupposed throughout the dialogues, albeit in a way consistent with Plato's explicit refusal to commit his loftiest doctrines to writing. I conclude the study with some remarks on the hermeneutical stance of Plotinus and his followers, and emphasize the importance for modern observers to come to terms with it when assessing the continuity between Plato and the Neoplatonists.

Noter

1. In *Platonis Alcibiadem commentarii*, 2.155. Alla översättningar från primär- och sekundärlitteratur är mina egna om inget annat anges.

2. Se till exempel Proklos: *Theologia platonica*, 1.5.

3. *Process and reality. An essay in cosmology* (New York, 1978 [1929]), 39.

4. Svante Nordin: *Filosofins historia. Det västerländska förnuftets äventyr från Thales till postmodernismen* (Lund, 2007 [1995]), 63.

5. *Faidon*, 67 e, 64 a; *Theaitetos*, 176 a–b. Min Platonedition är John Burnet (red.): *Platonis opera. Recognovit brevique adnotatione critica instruxit*. 5 vol. (Oxford, 1967 [1900–1907]).

6. Ian Mueller: "The anatomy of neoplatonism, by A. C. Lloyd. Review" i *The philosophical quarterly* 41:165 (1991), 510.

7. Dominic O'Meara: *Plotinus. An introduction to the Enneads* (Oxford, 1993), 111.

8. Ronny Ambjörnsson: *Människors undran* (Stockholm, 2007 [1997]), 226.

9. Lloyd P. Gerson (red.): *The Cambridge companion to Plotinus* (Cambridge, 1996), 1; John Dillon & Lloyd P. Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy. Introductory readings* (Indianapolis, 2004), ix; C. J. de Vogel: "On the Neoplatonic character of Platonism and the Platonic character of Neoplatonism" i *Mind* 62:245 (1953), 54.

10. Ett viktigt undantag är J. N. Findlays utkast "The Neoplatonism of Plato" i Harris

(red.): *The significance of Neoplatonism* (Norfolk, 1976).

11. Se Dillon & Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy*, xx–xxi.

12. "Själens hos Plotinos är ganska precis vad den är hos Platon: den förnämsta medlaren mellan den intelligibla och förnimbara världen" (A. H. Armstrong [red.]: *Plotinus. With an English translation by A. H. Armstrong*, vol. 1 [Cambridge, 1966], xxii). Se även Findlay: "The Neoplatonism of Plato", 34.

13. Gerson: *The Cambridge companion to Plotinus*, 3; Richard T. Wallis: *Neoplatonism* (Indianapolis, 1995 [1972]), 3; Dillon & Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy*, xiii–xiv.

14. *Enneaderna*, v.1.8. Plotinoseditionen är Armstrong (red.): *Plotinus*.

15. Maria L. Gatti: "Plotinus. The Platonic tradition and the foundation of Neoplatonism" i Gerson (red.): *The Cambridge companion to Plotinus*, 22; Dillon & Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy*, xxii; de Vogel: "On the Neoplatonic character of Platonism and the Platonic character of Neoplatonism", 43–44; Philip Merlan: *From Platonism to Neoplatonism* (Haag, 1960), 1.

16. Efter Porfyrios: *Vita Plotini*, 20.71.

17. *De civitate Dei*, ix.10.

18. Efter Giovanni Reale: *Toward a new interpretation of Plato* (Washington, D. C., 1997), 37.

19. Båda citaten efter E. N. Tigerstedt: *The decline and fall of the Neoplatonic interpretation of Plato* (Helsingfors, 1974), 53, 58.

20. "The Edinburgh Review: Volume XIV, April 1809" i *Apeiron* 34:2 (2001), 178.

21. Gatti: "Plotinus", 22–23.

22. *Commentarius in epistolam ad galatas*, 487.

23. Harris (red.): *The significance of Neoplatonism*, 13; John Meyendorff: *The Byzantine legacy in the Orthodox church* (Crestwood, 1982), 178.

24. Se James Hankins: *Plato in the Italian renaissance*, vol. 1 (Leiden, 1990), 4; Stephen Gersh & Maarten J. F. M. Hoenen (red.): *The Platonic tradition in the Middle Ages* (Berlin, 2002), 17; Tigerstedt: *The decline and fall*, 11, 75.

25. De florentinska humanisterna hade rönt stort inflytande från bysantinska Platonkännare som Psellos, Plethon och Bessarion,

och hur man än ställer sig i frågan om renässansplatonismens östromerska ursprung är det obestridligt att detta inflytande stärkte snarare än försvagade den traditionella nyplatoniska tolkningen av Platon. Se Tigerstedt: *The decline and fall*, 17; Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 36; Deno John Geanakoplos: *Constantinople and the West* (Madison, 1989), 13–14, 40.

26. Edward Craig (red.): *Routledge encyclopedia of philosophy*, vol. 7 (London, 1998), 441.

27. Tigerstedt: *The decline and fall*, 37–38.

28. O'Meara: *Plotinus*, 116.

29. Tigerstedt: *The decline and fall*, 38, 47.

30. *Ibid.*, 55–56.

31. Efter Thomas av Aquino: *Summa theologiae*, ii–ii, q. 172, a. 6.

32. Se Pierre Hadot: *Philosophy as a way of life. Spiritual exercises from Socrates to Foucault* (Malden, 1995), 3, 51.

33. Sarah K. Wear & John Dillon: *Dionysius the Areopagite and the Neoplatonist tradition* (Aldershot, 2007), 75.

34. Peter T. Struck: *Birth of the symbol. Ancient readers at the limits of their texts* (Princeton, 2004), 254.

35. Efter Karlfried Froelich: "Pseudo-Dionysius and the reformation of the sixteenth century" i Colm Luibheid (red.), *Pseudo-Dionysius. The complete works* (New York, 1987), 44.

36. Tigerstedt: *The decline and fall*, 49. Se även Leo Catana: "The origin of the division between Middle Platonism and Neoplatonism" i *Apeiron* 46:2 (2013), 193.

37. Jämför Leo Catana: "Thomas Taylor's dissent from some 18th-century views on Platonic philosophy" i *The international journal of the Platonic tradition* 7:1 (2013), 201–207.

38. Tigerstedt: *The decline and fall*, 58, 61–62.

39. Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 39.

40. *Fysiken*, 209 b 14–15; *Om själen*, 404 b 19. Vården av Aristoteles' uppgifter har varit föremål för häftig debatt. Se Harold Cherniss: *The riddle of the early academy* (Berkeley & Los Angeles, 1945); Thomas A. Szlezák: *Platon och läsaren* (Stockholm, 1999), 96–99.

41. Se John Dillon: *The heirs of Plato. A study of the old academy, 347–274 B.C.* (Oxford, 2003).

42. Se till exempel Gregory Vlastos: *Platonic studies* (Princeton, 1981), kap. 17.

43. Kenneth M. Sayre: *Plato's late ontology. A riddle resolved* (Princeton, 1983), 78.

44. Nordin: *Filosofins historia*, 88.

45. Dillon & Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy*, xvi; Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 25.

46. *Sjunde brevet*, 341 c. Platons skriftkritik är alltså kontroversiell; se Szlezák: *Platon och läsaren*; Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, del 1. Den markerar dessutom en skillnad mellan Platon och Plotinos såtillvida som Plotinos inte drog sig för att formulera i skrift vad Platon tycks ha reserverat för muntlig undervisning.

47. *Sjunde brevet*, 343 e; 344 d; 344 a.

48. *Ibid.*, 340 d; 341 e.

49. *Ibid.*, 344 c. Man har ibland ifrågasatt det sjunde brevets autenticitet, men enligt Reale (*Toward a new interpretation of Plato*, 68) hänger denna skepsis på ett cirkelargument där skriftkritiken tas som ett kriterium på oäkthet. Vi finner därtill en likartad kritik i dialogen *Faidros* (274 b–278 e), vars äkthet knappast står i fråga.

50. För denna nyckelfråga, se Robert Cushman's ovärderliga men förbisedda studie *Therapeia. Plato's conception of philosophy* (New Brunswick, 2007 [1958]).

51. Sakinnehållet kommer från *Metafysiken*, 987 a 29–987 b 10, medan exemplet är mina.

52. *Ibid.*, 987 b 19–20. För den obestämda tvåfalden, se 1081 a 14.

53. Holger Thesleff: *Platon* (Lund, 1990), 8. Jämför Raphael Demos: "The fundamental conception of Plato's metaphysics" i *The journal of philosophy* 32:21 (1935), 577.

54. *Metafysiken*, 988 a 10.

55. Efter Simplikios: *In Aristot. phys.*, i.4.187 i Konrad Gaiser: *Testimonia platonica* (appendix till *Platons ungeschriebene Lehre* [Stuttgart, 1968]), 8.

56. *Metafysiken*, 6 b 10–15 (Gaiser: *Testimonia*, 30). De metafysiska talstorheterna hänför sig till den pythagoreiska talmystik som Platon bevisligen var stöpt i, och spelar en långt större roll i både hans och Plotinos' metafysik än vad jag kan göra rättvisa här.

57. *Den nikomachiska etiken*, 1095 a 32–33.

58. För utförligare diskussioner av denna fråga, se Jens Halfwassen: "Monism and dualism in Plato's theory of principles" i

Dmitri Nikulin (red.): *The other Plato* (Albany, 2012); C. J. de Vogel: *Rethinking Plato and Platonism* (Leiden, 1986), kap. 6.

59. Efter Proklos: *In Parm.*, 41 (Gaiser: *Testimonia*, 50).

60. Se till exempel Simplikios: *In Aristot. phys.*, 453–455 (Gaiser: *Testimonia*, 23 b).

61. Aristoteles: *Metafysiken*, 987 b 30; Alexander: *In Aristot. Metaph.*, 55–56 (Gaiser: *Testimonia*, 22 b); Simplikios: *In Aristot. phys.*, 453–455 (Gaiser: *Testimonia*, 23 b).

62. Efter Simplikios: *In Aristot. Phys.*, 247–248.

63. Aristoteles: *Metafysiken*, 988 a 14; Jämför *Fysiken*, 192 a.

64. *Enneaderna*, v.4.2. Jämför referatet från Theofrastos ovan.

65. *Ibid.*, v.1.5.

66. *Ibid.*, ii.4.5.

67. *Ibid.*, ii.5.5; i.8.3. Den som inte lyckas dämna upp sin nyfikenhet på Plotinos' tvåfaldslära kan vända sig till John M. Rist, "The indefinite dyad and intelligible matter in Plotinus" i *The classical quarterly* 12:1 (1962).

68. Se framförallt *Staten*, 505–520.

69. Se R. Baine Harris: *Neoplatonism and contemporary thought. Part two* (Albany, 2002) 322; Francisco L. Lisi: "How original was Neoplatonism in the Platonic tradition?" i David Hernández de la Fuente (red.): *New perspectives on late antiquity* (Newcastle, 2011), 249, 252.

70. Konrad Gaiser: "Plato's enigmatic lecture 'On the Good'" i *Phronesis* 25:1 (1980), 30.

71. *Metafysiken*, 1091 b 14–15; *Den eudemiska etiken*, 1218 a 20, 25.

72. *Harm. elem.*, ii.39–40 (Gaiser: *Testimonia*, 7).

73. Titta bara på dessa komedifragment från Platons tid: "Vad det goda är som du hoppas få av henne, min herre, det förstår jag mig på lika lite som det Goda hos Platon"; "[Jag äter allt varsomhelst], även om de inte serverar det varmt. Platon säger att det Goda är gott överallt, om du fattar!" (Amfis, fr. 6; Alexis, fr. 152 i Kock [red.]: *Comicorum atticorum fragmenta*, vol. 2 [Leipzig, 1884]).

74. *Timaios*, 29 d.

75. Efter Aetios: *Placita*, i.7.20 (Dillon: *The heirs of Plato*, 63). För Plotinos, se *Enneaderna*, i.1.8; iv.4.10; v.9.3.

76. Wallis: *Neoplatonism*, 65.

77. Se Dillon: *The heirs of Plato*, 25, 105, 107, 120–21.

78. *Platon*, 238.

79. För hela detta problemkomplex, se Szlezák: *Platon och läsaren*; Giovanni Reale: *Plato and Aristotle* (New York, 1990), kap 1; Hans J. Krämer: *Plato and the foundation of Metaphysics* (Albany, 1990).

80. *Lagarna*, 968 d–e.

81. *Faidros*, 275 e. Här tycks man återigen kunna ana en skillnad gentemot Plotinos' inställning till skriften.

82. Se Jacob Howland: "Re-reading Plato. The problem of Platonic chronology" i *Phoenix* 45:3 (1991), 189.

83. Dionysios av Halikarnassos: *De compositione verborum*, 25.210. För hela denna fråga, se Howland: "Re-reading Plato".

84. Se Krämer: *Plato and the foundation of metaphysics*, kap. 7; Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 84–88.

85. I diskussionen om vad som är "kärt" för oss talar Sokrates om nödvändigheten att nå fram till "ett första kärt ting" (*prōton filon*), en "grundprincip" (*archē*) för vars skull alla kära ting är oss kära (219 c–d), och som uttryckligen sammanförs med det Goda (220 b).

86. "Sena" dialoger som *Statsmannen* och *Filebos* behandlar exempelvis den viktiga frågan om "det rätta måttet" – en fråga som redan har framskyttat i den "tidiga" *Protagoras* (356 d) och som för övrigt tycks ha relevans för Platons muntliga principlära (se Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 249–53).

87. *Faidon*, 99 b.

88. 97 c.

89. 100 c–d.

90. 100 b.

91. 101 e. För hela detta dialogställe, se Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 106–7.

92. 510 c–d.

93. 511 c–d.

94. 510 b.

95. 511 b.

96. 508 e–509 a.

97. 509 b. För betydelsen av denna passage, se Thomas A. Szlezák: "The idea of the Good as archē in Plato's Republic" i Nikulin (red.): *The other Plato*, 134–136.

98. 506 d–e.

99. 534 b–c. Se Halfwassen: "Monism and dualism", del 1.

100. 533 c–d.

101. Se till exempel 525 a. Som parentes kan man nämna att *to plēthos* var Speusippos' term för den obestämda tvåfalden (Dillon: *The heirs of Plato*, 42).

102. 965 b.

103. 137 b.

104. 137 c–138 c.

105. 141 e.

106. 141 e.

107. 142 a.

108. Se Kevin Corrigan: "The place of the Parmenides in Plato's thought and in the subsequent tradition" i John Douglas Turner & Kevin Corrigan (red.), *Plato's Parmenides and its heritage* (Atlanta, 2010), 29–35.

109. Halfwassen ("Monism and Dualism", not 34) har på historiska grunder försvarat den traditionella nyplatoniska tolkningen av *Parmenides*' första deduktion som den enda möjliga, dels av sådana skäl som vi redan har berört, men dels också därför att denna sorts tolkning tycks gå tillbaka på Speusippos och därmed antagligen på morbror Platon själv.

110. J. N. Findlay: *Plato. The written and unwritten doctrines* (London, 1974), 470.

111. *Enneaderna*, v.9.3.

112. Bland övriga dialoger kan man nämna *Staten*, 530 a; *Sofisten*, 265 c–266 d; *Statsmannen*, 269 c–273 e; *Filebos*, 26 e–27 b, 28 d–30 e; *Lagarna*, 902 e–904 c.

113. Här står jag i stor tacksamhetsskuld till R. Hackforth: "Plato's theism" i *The classical quarterly* 2:1 (1936). En utförligare genomgång finns i Stephen P. Menn: *Plato on God as nous* (Carbondale, 1995).

114. *Filebos*, 26 d.

115. 26 e; 28 c; 27 b; 30 d.

116. 28 a; 29 a; 53 b.

117. 47 e.

118. 98 b.

119. Se vidare Reale: *Toward a new interpretation of Plato*, 308–313, 328.

120. 29 e–30 a.

121. 28 a.

122. Vi finner en för Platon typisk reträttspassage vid 48 c: "Vad beträffar alltings grundprincip eller principer [...] bör vi inte tala om dem för närvarande, och detta av det enkla skälet att vårt nuvarande framställningssätt gör det svårt att klarlägga sina uppfattningar".

123. Se Cushman: *Therapeia*.

124. Findlay: "The Neoplatonism of Plato",

39; Frithjof Schuon: *Logic and transcendence* (Bloomington, 2009), 40.

125. Frithjof Schuon: "Tracing the notion of philosophy" i *Sufism. Veil and quintessence* (World Wisdom, 2006), 92.

126. Dillon & Gerson (red.): *Neoplatonic philosophy*, xvii.

127. Se Pierluigi Donini: "The history of the concept of eclecticism" i John Dillon & A. A. Long: *The question of "eclecticism"*.

Studies in later Greek philosophy (Berkeley, 1988); Leo Catana: "Changing interpretations of Plotinus. The 18th-century introduction of the concept of a 'system of philosophy'" i *The international journal of the Platonic tradition* 7:1 (2013).

128. *Plato*, 377.

129. "What is Platonism?" i *Journal of the history of philosophy* 43:3 (2005), 257.

Geniets patologi

*En studie
i 1800-talsmedicinens genibegrepp¹*

Tobias Dahlkvist*

Trots sin omvittnade vana att traska runt på Athens gator och torg och ge råd åt människor i allehanda angelägenheter ville Sokrates inte ge staten råd i folkförsamlingen. När han ställdes inför rätta fick han anledning att förklara varför. ”Det beror på något som ni har hört mig säga många gånger och i många sammanhang, nämligen att det kommer för mig något från en gud eller en gudomlighet, vilket Meletos har lyckat med i sin åtalsskrift. För mig började det här i barndomen. Det är ett slags röst som dyker upp, och när den gör sig hörd avråder den mig alltid från något som jag står i begrepp att göra, men den manar mig aldrig att göra det.”²

Den verkan denna ”gud eller gudomlighet”, denna *daimonion*, hade på Sokrates skulle under 1800-talet väcka de medicinska vetenskapernas intresse. Vi kommer att se att den tolkades som en hallucination vittnande om sinnessjukdom såväl som katalepsi. Läkarvetenskapens intresse för Sokrates var en del av en märklig besatthet hos dess företrädare främst under 1800-talets senare del vid geniet som en patologisk avvikelse, en form av vansinne. I sin *La connaissance de la vie* skriver den franske vetenskapshistorikern Georges Canguilhem att vetenskapens grundläggande begrepp tenderar att vara ”ympade” på förvetenskapliga eller mytiska bilder.³ Det finns knappast något område där detta är en mera träffande beskrivning än frågan om geniets patologi, där en romantisk myt med antika rötter plötsligt blir till en stridsfråga för de allra mest positivistiska vetenskapsidkarna. I denna uppsats kommer jag att undersöka hur denna ympning gick till: de viktigaste av de olika medicinska teorierna om geniet kommer att ställas mot varandra. Jag kommer att söka visa att det fanns ett flertal skäl för vetenskapsmännen att intressera sig för geniet: från tron att psykiatrien genom sin särskilda kunskap om människan kan bidra med en särskild förståelse av litteraturens och filosofins storverk, via uppfattningen att geniet med sin intuition kan föregripa den vetenskapliga utvecklingen varför vetenskapen kan utnyttja dess insikter för sina egna syften, till rent polemiska intressen. Men främst vill jag visa att genifrågan var en viktig vetenskaplig stridsfråga, och att man i synnerhet inte till fullo kan förstå 1800-talsmedicinens upptagenhet av brottsligheten och den födda brottslingen utan att väga in dess intresse för geniet.

* Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

I den medicin- och vetenskapshistoriska forskningen har de medicinska teorierna om geniet hittills inte väckt forskningens intresse i någon nämnvärd grad (och när så väl sker tenderar man att betrakta genifrågan som en kuriositet, utan att ens försöka göra de vetenskapliga anspråken rättvisa). Geniteorierna tog till större delen form inom kriminalantropologin: geniet diskuterades som vi skall se som en avvikelse av samma slag som brottslingen. Om kriminalantropologin och de olika teorier om brottslingens förhållande till det omgivande samhället som dess huvudpersoner utvecklade finns en snart sagt oändlig sekundärlitteratur, inte sällan av hög kvalitet. Men nästan utan undantag handlar den uteslutande om synen på brottsligheten. I litteraturen om Lombroso – som vi skall se huvudpersonen i det sena 1800-talets genifråga – finner man några studier där också geniet berörs: de viktigaste bidragen torde vara kapitlet om geniet i Delia Frigessis *Cesare Lombroso* och Jutta Persons *Der pathographische Blick*; och vid sidan av dem Renzo Villas *Il deviante e i suoi segni* där geniet dryftas i några olika sammanhang.⁴ Andrea Rondini diskuterar Lombrosos förhållande till litteraturen, låt vara på ett rätt osystematiskt sätt, i *Cose da pazzi*.⁵ Men även om i synnerhet Frigessi behandlar Lombroso genom att sätta in honom i en vetenskapshistorisk kontext saknas en större studie som behandlar den medicinska genifrågan. *The mad genius controversy* av George Becker hade kunnat vara den studien: den lider dock svårt av att författaren med några få omotiverade undantag inskränker sig till att diskutera böcker om geniet som publicerats på antingen tyska eller engelska.⁶ I själva verket var det som vi skall se utan tvekan i Italien och i Frankrike som frågan om geniet blev till en verklig stridsfråga. Vi skall strax ta itu med genifrågan i dessa länder. Men först av allt finns det goda skäl att återvända till Sokrates.

Sokrates möten med sin demon gestaltas i flera av Platons dialoger. Gång efter annan börjar han plötsligt grubbla över ett eller annat, och står sedan som förstenad tills han lyckats få rätsida på problemet, alldeles oavsett vilken situation han befinner sig i och vad som sker omkring honom. I Alkibiades' tal till Sokrates i *Gästabudet* berättar denne om hur Sokrates när de båda låg i fält en dag greps av en tanke och förblev stående orörlig närmare ett helt dygn:

En morgon kom han att tänka på en sak och blev stående där han var i funderingar. När han inte kom på någon lösning gick han inte därifrån, utan stod kvar och grubblade. Det blev middag, karlarna lade märke till det, förundrades och sade till varandra att där har Sokrates stått sen i morse och grubblat på något. När det till slut blev kväll var det några joniker som bar ut sina britsar efter maten för att sova i svalkan (det var sommar) och samtidigt hålla uppsikt och se efter om Sokrates skulle bli stående hela natten. Där stod han tills gryningen kom och solen gick upp. Då bad han en bön till solen och gick därifrån.⁷

Att till den grad absorberas av en tanke som plötsligt dyker upp att man glömmer omvärlden för att tänka tanken till sitt slut, utgör mönstret för geniets beteende. Geniet styr inte över de tankar som föds i hans eller hennes – även om geniet är manligt konnoterat och de flesta av exemplen på genier som dyker upp i genilitteraturen är män finner man hos de flesta geniteoretikerna också några kvinnliga exempel – huvud. Plötsligt finns tankarna där, radikalt annorlunda än det vanliga tänkandet. Sokrates har också genom århundradena förblivit sinnebild för ett geni. I den medicinska 1800-talslitteratur som kommer att diskuteras i denna uppsats är Sokrates sådan han möter oss i Platons dialoger en ständigt återkommande referenspunkt.

Geni och neuroser i det tidiga 1800-talets Frankrike

Om tanken att geni är en form av gudomligt vansinne hade rötter i antiken väckte den i all synnerhet genklang hos romantikerna. Som en bild för hur kreativiteten hade sin upprinnelse i en särskild sfär bortom det sunda förnuftets rāmärken och därför var åtkomlig endast för en liten utvald skara fungerade den ypperligt: detta är alltför välkänt för att behöva beläggas med citat. I deras fotspår skulle också medicinen komma att ta anspråken att genierna ägde en särskild sjuklig sensibilitet på största allvar, men denna medicinska litteratur har inte alls fått den uppmärksamhet den förtjänar. ”And by the mid-nineteenth century, late Romanticism’s own Byronic or Bohemian self-image was being transformed into the new diagnostic category of decadent degeneration” skriver Roy Porter i sin *A social history of madness*, och tillägger:

As such it was increasingly linked (albeit speculatively) with a presumed organic aetiology: the Romantic flight was brought to earth as a somatic disease, or at least as one of the leading symptoms of degenerative disorders such as consumption, neurasthenia or indeed syphilis. Genius itself came to be seen by doctors not just as a demon, but specifically as pathological, and a swarm of books appeared exposing *The Infirmities of Genius*, or the illnesses of *The Great Abnormals*. The Romantics liked to tell the world that they were mad. Little did they understand how the world would take its revenge.⁸

Porters exempel är märkligt illa valda. Varken *Great abnormals* eller *Infirmities of genius* är några typiska titlar i den medicinska genilitteraturen.⁹ Det förändrar dock inte det faktum att romantikens genibegrepp av 1800-talsmedicinen omtolkades till ett sjukdomssymptom. Som sig bör tog sjukförklaringen av geniet sin början med en medicinsk analys av Sokrates och hans demon. 1836 gav den franske läkaren Louis-Francois Lélut ut en omfångsrik bok om Sokrates: *Du démon de Socrate*.¹⁰ Utifrån

de antika källor som finns bevarade, Platons och Xenophons dialoger och de spridda vittnesmål som finns samlade hos främst Diogenes Laertius, söker Lélut ställa diagnos på Sokrates. Hans premis – en premis som kommer att återkomma hos de allra flesta av de psykiatriker och läkare som citeras i det som följer – är att han som läkare äger en särskild förmåga att förstå Sokrates' beteende.

Lélut menar att Sokrates' sätt att fullständigt absorberas av sina tankar är patologiskt, men att i synnerhet hans tro på demonen som gav honom råd är en hörselhallucination som vittnar om sinnessjukdom. ”Sokrates drabbades av extaser, nästan av kataleptiska anfall, som det som drabbade honom vid belägringen av Poteidaia och vid andra tillfällen. Snart antog dessa extaser tydligare karaktären av hallucinationer, mera kortvariga, men mera frekventa; allmänna känselhallucinationer, antingen yttre eller inre; hörselhallucinationer framförallt, och förmodligen också synhallucinationer.”¹¹ Förekomsten av dessa hallucinationer gör att Lélut menar att man måste räkna Sokrates som vansinnig. Han frågar sig därför hur det kan komma sig att Sokrates, trots att hallucinationerna var kända för hans samtida och varit det för varenda generation sedan dess, kunnat räknas som den främste filosofen. Han konstaterar att medicinen på Sokrates tid räknade manin som den egentliga formen av vansinne. För den moderna medicinen vittnar Sokrates' hallucinationer om en störd verklighetsuppfattning; för en tid präglad av en orubblig tro på gudar som meddelade sig genom orakler och – just – demoner rymdes hallucinationerna inom det som räknades som friskt. Léluts resonemang hade kunnat öppna för en historisering och relativisering av medicinens anspråk, men han väljer den motsatta vägen. Det är först, menar han, genom medicinen och i synnerhet genom Lélut som man lärt känna den verkliga Sokrates.

I Léluts fotspår skulle sedan en yngre kollega komma att utveckla en sammanhängande teori om geniets väsen: Jacques-Joseph Moreau (de Tours).¹² Mest känd torde han vara för att på 1850-talet ha försett den beryktade haschischklubben (till vars medlemmar bland andra Baudelaire, Nerval och Gautier räknades) med dess varor. I början av sin bana hade Moreau vistats i Mellanöstern och där kommit i kontakt med haschet.¹³ Hans första större medicinska arbete behandlade just haschets verkningar.¹⁴ Men han kom att vidga sina undersökningar till att handla om andra slags mentala avvikelser, och i synnerhet *La psychologie morbide* från 1859 som söker visa att geni har ett gemensamt ursprung med idioti och vansinne. Alla slags avvikande beteenden har en fysiologisk grundval, menar Moreau, och såväl geniet som vansinnet och idiotin är resultatet av en överdriven aktivitet hos vissa av de intellektuella fakulteterna. Denna överaktivitet (*suractivité*) finner man i det maniska tillståndet hos den vansinnige liksom hos konstnären i ögonblick av inspiration. ”Man lägger således märke till att de mest gynnsamma organiska villkoren för utvecklandet av dess fakulteter är just de som ger födelse åt deliriet.”¹⁵

Moreau framhåller i högre grad än Lélut hade gjort att han som läkare äger en förståelse för det sjukliga beteendet som en medicinsk lekman saknar. Hän vänder sig särskilt emot psykologin, vars företrädare han menar inte äger tillräckligt djup förståelse för det patologiska tillståndet för att förstå vilket slags fakta som ligger till grund för tillstånd som exaltation eller fanatism.¹⁶ Medicinhistorikern Ian Dowbiggin tolkar i sin studie av den franska 1800-talspsykiatrin Moreau som en av ledarna för en aggressivt expansiv psykiatri inom ramen för en strid om tolkningsföreträdet om människan.¹⁷ Moreaus tänkande genomsyras av en vilja att föra tillbaka mentala tillstånd på somatiska. Varje slags intellektuellt tillstånd, sjukligt eller friskt, har sitt ursprung i ett visst tillstånd hos nervsystemet. I geniets fall är det en sjuklig upphetsning av nervsystemet som utgör detta substrat, och som är genialitetens förutsättning. Varje gång man observerar intellektuella förmågor över det genomsnittliga kan man vara säker på att en neuropati ligger till grund för dem. ”*Geniet*, ” frågar Moreau, ”det vill säga den intellektuella aktivitetens högsta uttryck, dess *nec plus ultra*, enbart en *neuros*? Varför inte? Man kan mycket väl, tycks det oss, acceptera denna definition, om man inte tillskriver ordet *neuros* någon annan absolut mening än att då det handlar om olika modaliteter hos nervorganen, utan helt enkelt gör det till en synonym till exaltation (vi säger inte problem, störning) hos de intellektuella fakulteterna.”¹⁸ Senare uttrycker han sig än starkare: ”Vansinne och geni är syskon: *in radice conveniunt*.”¹⁹

I en avslutande del anför Moreau under några olika rubriker mer eller mindre genialiska personer som uppvisar en eller annan form av sjuklighet som gör troligt att deras nervsystem var skadat. Dessa personer anförs alltså för att visa att geni är en *neuros*. På en av dessa listor dyker Dante upp: ”Dante. – Han hade dragit sig tillbaka till Ravenna kort tidigare, när en *plötslig* sjukdom ryckte bort honom den 14 september 1321.” Moreau lägger till en kommentar, som i blixtbelysning ger en mycket åskådlig bild av hans förhållningssätt till källorna: ”*Nota*: Vilken var denna sjukdom? Det har vi inte kunna fastställa. Men vi kan inte glömma att i den stora majoriteten av fallen är de plötsliga dödsfallen orsakade av affektioner hos hjärnan eller hos de stora blodkärlen.”²⁰ Det faktum att man inte vet vad Dante dog av hindrar alltså inte att hans död används för att bekräfta tesen om geniets ursprung i ett sjukligt nervliv.

Två år efter Moreaus *La psychologie morbide* replikerade Pierre Flourens, den franska Vetenskapsakademiens sekreterare, med en liten skrift om förnuft, geni och vansinne. Bokens längsta kapitel, om ett trettiotal sidor, ägnas åt en uppgörelse med Moreaus tankar. Mot Moreaus uppfattning av geniets som en *neuros* hävdar han att det är ett ”högre förnuft” (”je définis le *génie* une raison supérieure”).²¹ Flourens’ ord ljöd ohörda. I en anteckning från 1885/86 noterar Nietzsche att uttrycket ”*le génie est une névrose*” (”geniet är en *neuros*”) blivit till ett talesätt i Paris. Nietzsche

självt satte visserligen aldrig sin fot i Paris, men menade sig icke desto mindre veta att det faktum att denna fras blivit till ett talesätt säger åtskilligt om den mentala hälsan i Frankrike.²² Vid det laget var förvisso en ny generation franska psykiatriker i färd med att formulera ett nytt genibegrepp, i polemik mot den italienska kriminalantropologins försök att bygga vidare på Moreaus genibegrepp. Nietzsches iakttagelse vittnar likväl om genomslaget hos Moreaus tes.

Några år efter Moreau skulle dock en än mer inflytelserik geniteori börja ta form i arbetsrummet hos en ung psykiatridocent i den lilla lombardiska universitetsstaden Pavia. Dit är det hög tid att bege sig.

Cesare Lombroso och hans skola

Cesare Lombroso (1835–1909) var en av det sena 1800-talets mest inflytelserika, och därtill mest missförstådda vetenskapsmän. I efterhand tenderar han att uppfattas som en ryslig reaktionär, vars försök att identifiera människor med en medfödd benägenhet att begå brott bidrog till några av historiens värsta illgärningar. I själva verket var en central drivkraft till Lombrosos vetenskapliga gärning att söka göra rent hus med nedärvda fördomar om rätt och fel för att ersätta dem med ett vetenskapligt synsätt. Politiskt var han mycket progressiv: han var socialist – Lombroso representerade socialistpartiet i Turins kommunfullmäktige mellan 1899 och 1905 – och dessutom sionist; han omsatte i övrigt sina ideal i praktik genom ett livslångt arbete med att söka ett botemedel mot pellagra, en sjukdom som hemsökte den fattiga bondebefolkningen i Lombrosos hemtrakter i norra Italien.²³ Med boken *L'uomo delinquente* från 1876 blev han ryktbar över hela Europa. Han argumenterade där för att brottslighet beror på att människor som förkroppsligar ett övervunnet stadium i mänsklighetens utveckling av en slump (eller, i senare utgåvor av boken, på grund av den moderna människans degeneration) på nytt dyker upp i det moderna samhället, och då saknar förmågan att förstå dess normer och sedvänjor.

Lombroso förknippas idag nästan uteslutande med idén om den födda brottslingen, men var upphovsman till ett stort teoribygge som utöver de kriminalantropologiska delarna i snävare avseende bland annat behandlar prostitutionsfrågan och kvinnan (*La donna delinquente, la prostituta e la donna normale*, skriven i samarbete med svärsonen Guglielmo Ferraro 1893), grafologi (*Grafologia*, 1895) och antisemitism (*L'antisemitismo*, 1895). Inte minst intresserade sig Lombroso för frågan om geniets väsen. Han gav ut fyra böcker (och en rad artiklar) om geniet, och ägnade sig uppenbarligen åt frågan under mer än fyrtio år av sitt liv: från 1864 när den första upplagan av *Genio e follia* publicerades till 1907 när den andra upplagan av *Genio e degenerazione* trycktes. Den italienska vetenskaps-historikern Delia Frigessi skriver i sin mycket värdefulla intellektuella

biografi över Lombroso att hans första bildningsgång knappast lät ana att han var en naturvetenskapsman i vardande: hans största intressen var litteratur, lingvistik och psykologi.²⁴

Genio e follia, den första av Lombrosos geniskrifter publicerades redan 1864. Det är fråga om en liten broschyr om knappt femtio sidor som Lombroso som ung lärare vid universitetet i Pavia lät trycka som underlag för undervisningen i antropologi. Den skulle komma att gradvis utökas i en rad nyutgåvor, först tre utgåvor med samma titel och sedan ytterligare två under titeln *L'uomo di genio*, varvid huvudtesen ändrats men textens struktur ändå förblev intakt. De utgör ett gott exempel på Lombrosos eklektiska arbetssätt: nya exempel fogas till gamla, vissa passager arbetas om och utökas, nya rön och teorier arbetas in i systemet, och i den mån de inympade tillskotten hamnar i motsatsställning till själva stammen löses det genom ett varligt omtolkningsarbete.²⁵ 1894 års upplaga av *L'uomo di genio* uppgår till nästan 800 sidor; dess huvudtes står i direkt motsatsställning till den tes som Lombroso drev i *Genio e follia* och den bygger som vi skall se på att resonemang om degenerationen och den dolda epilepsin inarbetats i teoribygget, inslag som skaver rejält mot hans ursprungliga tankebygge. Likväl är det i grunden samma bok: strukturen är mer eller mindre oförändrad, en rad bärande formuleringar återfinns oförändrade i alla de sex utgåvorna. Denna paradox måste man hålla i minnet för att rätt förstå Lombroso.

”Efter det poetiska föregripandet i romantiken och de första vetenskapliga undersökningarna genom franska medicinare under 1800-talets första hälft finns sedan Lombrosos ’Genio e follia’ en fast förbindelse mellan geni och vansinne” skriver den tyske historikern Jochen Schmidt.²⁶ Det är en sanning med modifikation. Den huvudsakliga tesen i *Genio e follia* är att geniet uppvisar en rad likheter med den vansinnige. De påverkas exempelvis på samma sätt av klimatet och av vädret: någorlunda höga temperaturer och ett måttligt lufttryck stimulerar såväl genialiteten som vansinnet, varför försommaren och den tidiga hösten är de perioder då såväl intagningarna till sinnessjukhusen som de genialiska konstverkens antal är som högst. Detta är anledningen, menar Lombroso, att städer som Florens och Neapel, med ett varmt men inte överdrivet hett klimat och ett gynnsamt lufttryck beroende på att de är anlagda på kullar, genom seklen kunna uppvisa sådana mängder av såväl genier som vansinniga. Att det är klimatet och inte sociala faktorer som är avgörande vill Lombroso visa genom en jämförelse med Pisa. Trots att Pisa sedan 1300-talet varit Toscanas universitetsstad (och regionens lärdomscentrum längre än så), och trots att staden ligger mindre än tio mil från Florens kan den inte skryta med mer än en handfull genier och hemsöks av vansinne i motsvarande ringa grad. Hade geni påverkats av sociala faktorer, menar Lombroso, hade Pisa mycket väl kunnat göra Florens rangen stridigt. Nu har man inte mycket mer än Galilei (som dessutom bodde en stor del av sitt liv i

Florens) att yvas över. Det beror på att Pisa ligger på en slätt och därför inte alls har Florens gynnsamma lufttryck.²⁷

Genierna uppvisar vissa egenskaper som påminner om vansinnet och påverkas av samma faktorer som detta. Lombroso räknar upp tretton egenskaper som genier som också lider av vansinne typiskt sett uppvisar: de äger exempelvis ingen verklig karaktär (och detta skiljer dem från de mest framstående genierna), de uppvisar mycket tidig mognad, tenderar att missbruka alkohol och narkotika och drivs att ständigt resa.²⁸ Det mest utmärkande draget hos genierna, friska som sjuka, menar Lombroso dock vara växlingen mellan stadier av upprymdhet och av apati (*estro e esaurimento*).²⁹

Men om Lombroso framhåller likheter mellan geni och vansinne, och citerar en rad exempel på genier som betar sig vansinnigt eller till och med blivit vansinniga, är han helt explicit med att geni *inte* är en form av vansinne.³⁰ I förstautgåvan av *Genio e follia* riktar han en retorisk fråga till läsaren: ”Om geniet alltid är en sinnessjukdom, hur förklarar ni att Galileo, Kepler, Columbus, Voltaire, Napoleon, män som, utöver geniet, hade att utstå stora, – och alltför verkliga – motgångar, inte visade det minsta tecken på sinnessjukdom?”³¹ Ännu i den fjärde upplagan från 1882 är Lombroso helt explicit med att geni inte är en form av vansinne: ”Mellan den genialiska människans fysiologi och den sinnessjukes patologi finns inte så få punkter av överensstämmelse. – Det finns genialiska vansinniga och sinnessjuka genier. – Men det finns och har funnits oräkneliga genier som, bortsett från någon sensibilitetsanomali, aldrig kommer att lida av sinnessjukdom.”³² Det är oerhört viktigt att man inte misstar sig om detta: partistriderna inom genidebatterna blir helt obegripliga om man inte har klart för sig att (och när) Lombroso ändrar position utan att vidkännas det.³³

1872 publicerades en andra utgåva av *Genio e follia*, enligt titelbladet ”fullständigt omsmält och utökad”. Den är närmare tre gånger så tjock som förstautgåvan, 122 sidor mot förstautgåvans 46, men uppvisar ännu inte några betydande skillnader gentemot denna: exemplen i synnerhet har utökats, men argumentet är detsamma. 1877 gavs en tredje upplaga ut, varvid några appendix lades till texten.³⁴ I den fjärde upplagan från 1882 börjar man däremot kunna se att något nytt är i färd att ta form. Geniet är alltjämt explicit ett icke-patologiskt fenomen, men intresset för vansinnet hos genierna har helt tydligt ökat hos Lombroso. Frontespisen bär ett porträtt föreställande Schopenhauer, ett av nycklexemplen i boken. De vansinniga genierna som citeras som exempel är många fler än i tidigare utgåvor, och de tillmäts framför allt större vikt.

Lombrosos bruk av exempel är någonting mycket säreget. Han använder sig av anekdoter om författare och konstnärer som skall exemplifiera geniets typiska egenskaper. Det finns ingen särskild källkritik, utan alla anekdoter duger.³⁵ ”Any biographical particulars were fair game in diagnosing

degeneracy in its myriad forms”, skriver Jonathan R. Hiller apropå Lombrosos förhållande till sina källor.³⁶ Vidare växer antalet exempel för varje utgåva – och emellanåt lavinartat. I 1864 års utgåva av *Genio e follia* håller han sig till några återkommande exempel på sjukliga genier: Torquato Tasso, Rousseau, Lenau och några till, medan exempelvis Goethe återkommer några gånger som exempel på friska genier vars beteende likväl skvallrar om att geniet uppvisar likheter med vansinnet. Senare adderas nya namn, och det *en gros*. 1882 kan det låta såhär:

I våra tidevarv har Farini, Brougham, Southey, Gonoud, Govone, Gutzkow, Monge, Fourcroy, Loyd, Cooper, Bocchia, Ricci, Fenicia (Mastriani, *Sul Genio e Follia*, Napoli, 1881), Engel, Pergolesi, Nerval, Batjusckoff, Murger, B. Collins, Techner, Holderlin, Von der West, Gallo, Spedalieri, Bellingeri, fysiologen Salieri, Müller, Lenz, Barbara, Fusely, Petermann, målaren Whit Hamilton, Pöe, Uhliche, och kanske Musset och Baudelaire, blivit vansinniga.³⁷

Denna lista av namn, mer eller mindre vald på måfå bland ett flertal snarlika, föregås inte av någon introduktion och inte heller följs den av någon analys. De 34 insjuknade konstidkarna (och de två möjliga kandidaterna Musset och Baudelaire) talar i Lombrosos ögon uppenbarligen så starkt för geniets släktskap med vansinnet att varje kommentar är överflödig.

Den stora förändringen i Lombrosos genisyn äger rum mellan 1882 års upplaga av *Genio e follia* och den femte utgåva som under den nya titeln *L'uomo di genio* gavs ut 1888. I denna skrift är geniet nämligen inte längre friskt. Det avsnitt som i 1882 års upplaga bar rubriken ”Geniernas fysiologi och geniets analogier med vansinnets patologi” har här exempelvis ändrat namn till ”Geniets fysiologi och patologi”: geniet har inte längre bara en fysiologi utan också en patologi. Och i stället för att tala om likheter mellan geni och vansinne är geniet här uttryckligen sjukligt: ”en form av degenerativ psykos av den särskilda familjen eller av det *epileptoida* slaget”.³⁸

I mitten av 1880-talet omprövade Lombroso en stor del av sitt system. Också den födda brottslingen förändrades på ett analogt sätt under dessa år. Det tycks ha varit två faktorer som fick Lombroso att tänka igenom sin lära, dels rättegången mot den italienske soldaten Misdea som efter ett epileptiskt anfall ställde till med ett blodbad på sin kasern och efteråt menade sig inte minnas händelsen, och dels kritik från den franske juristen Gabriel Tarde, den av Lombrosos motståndare som han hyste störst respekt för. Misdea hade till sitt försvar anfört att han som en följd av sin epilepsi försatts i ett somnambult tillstånd under vilket han tagit till våld mot sina kamrater – han dödade sju och sårade tretton vid sin egen kasern – utan att själv kunna styra över sina handlingar.³⁹ Det var en argumentationsstrategi som inte fungerade, Misdea dömdes till döden, men han togs i försvar av Lombroso som menade att detta somnabula tillstånd ofta

följer på epileptiska anfall, och att det mycket väl kan vara så att man i det begår brott utan att vara varse vad man gör.⁴⁰ Genom Misdearättegången väcktes Lombrosos intresse för epilepsin på allvar, och snart menade han att såväl den födda brottslingens benägenhet att begå brott och geniets intuitiva skapande är en form av moraliskt vansinne som har sin rot i ett sådant somnambult tillstånd som kan följa på det epileptiska anfallet. Förvisso har den stora majoriteten av såväl genier som brottslingar aldrig upplevt några epileptiska anfall, men det kunde Lombroso förklara med hjälp av en omstridd diagnos som vi strax skall återkomma till: den dolda epilepsin. Vad gäller Tarde hade han ifrågasatt Lombrosos ursprungliga förklaring av brottslingstypen som en atavism, ett övervunnet utvecklingsstadium som plötsligt återkommer. Tarde hade ifrågasatt hur brottslingen kunde höra ett primitivt utvecklingskede till och på samma gång vara förknippad med vansinnet, när nu vansinne är något som tilltar med utvecklingen. Lombroso såg uppenbarligen att det fanns något fundamentalt riktigt i invändningen, och i epilepsin fick han sin förklaringsmodell. Som en följd förändrades hans teorier genomgripande under en kort period i mitten av 1880-talet.⁴¹

Geniets skapande utmärks av att det inte sker enligt en rationell plan. Om detta kan man säga att full enighet rått sedan första början, oavsett hur man i övrigt ser på geniet. Lombroso citerar i alla sina geniskrifter massor av exempel på konstnärer och tänkare som berättar att deras idéer kommer till dem helt oförhappandes. Epilepsin gav Lombroso en förklaring till hur detta gick till: det är under det postepileptiska somnambula tillståndet som det geniala skapandet sker. Det förklarar att en person plötsligt kan förnimma på ett radikalt annorlunda sätt än han eller hon gör normalt, för att sedan falla tillbaka i det normala åskådnings- och tänkesättet. Men det tarvas uppenbarligen en förklaring till hur så många genier kan hamna i detta tillstånd som hör epilepsin till utan att visa upp några som helst epileptiska anfall. Lombroso fann sin förklaring i den så kallade dolda epilepsin, *épilepsie larvée*, som Morel först talade om på 1860-talet och som förblev ytterst kontroversiell.⁴² Dold epilepsi innebar kort sagt att man lider av epilepsi, men utan att drabbas av de karaktäristiska anfallen. Däremot uppvisade man de övriga typiska symptomen, den så kallade auran, den korta period av extrem klarsyn som typiskt sett föregår och förvarnar om anfallet, och det somnambula tillståndet efter detta. Två andra läkare, fransmannen Jules Falret och tysken Paul Samt, utvecklade sedan en teori i anslutning till Morel om den så kallade ”psykiska ekvivalensen”.⁴³ De menade att hos de dolda epileptikerna ett annat sinnestillstånd så att säga tog anfallets plats, vilket i Lombrosos vidaretolkning av temat innebar att det kreativa ruset hos geniet var en psykisk ekvivalens till *grand mal*-anfallet hos den typiska epileptikern. Det är alltså detta som Lombroso avsåg när han i *L'uomo di genio* betecknade geniet som en epileptoid psykos. I ett diskussionsinlägg under den första

kriminalantropologiska konferensen 1885 definierar Lombroso termen epileptoid: ”M. Lombroso svarar M. Tamburini livligt, och insisterar på *analogin* mellan de kliniska formerna. Han talar på nytt om den dolda epilepsin. Det finns epileptiker som aldrig upplevt motoriska konvulsioner, men som lider av epileptisk vertigo. Han föreslår att termen *epileptioder* anammas för att beteckna människor affekterade av vissa ofullständiga men särskilda former av epilepsi.”⁴⁴

Geniet är nu alltså sjukligt, och skulle så förbli i Lombrosos senare geniskrifter *Genio e degenerazione* och *Nuovi studii sul genio*. Det är en form av epilepsi, som förorsakat ett slags moralvansinne som medför en oförmåga att förstå de normala mänskliga relationerna. Det har många biverkningar: ofruktbarhet, retbarhet, oförmåga att känna samhörighet med sin familj, sin hembygd och sin nation, begivenhet för alkohol- och narkotikamissbruk, och så vidare. I *Genio e follia* hade Lombroso haft en lista på tretton egenskaper som sjukliga genier visar upp; i *L'uomo di genio* är samma lista utökad till tjugotre egenskaper och många fler exempel. Men det har också en mycket viktig positiv biverkning. Geni innebär att man har en förmåga att, under det kreativa rus som utgör den psykiska ekvivalensen till det epileptiska anfallet, tänka på ett kvalitativt annorlunda sätt än normalt. Det gör att geniet kan lösa problem som är helt och hållet oåtkomliga för normalvetenskapsmannen. ”Den snabbare idéassociationen, den mera levande fantasin gör att de, ofta, löser problem som mera bildade men normala begåvningar går bet på”.⁴⁵ Häri ligger skillnaden mellan geni och begåvning. En begåvad person är normal, men lite bättre på sitt specialområde: lite intelligentare, utrustad med lite större tålamod och så vidare. Geniet är däremot väsensskilt från den normala människan. För Lombroso innebär det att geniet kan utnyttjas av vetenskapen. Man kan så att säga åka snålskjuts på de upptäckter som geniet råkar göra, som kan föregripa vetenskapens utveckling med många årtionden. Det finns alltså en tydlig utveckling i Lombrosos författarskap. Geniet går från att vara en anomali till att bli en patologi. Men det är ett patologiskt degenerationsfenomen vars positiva biverkningar kan användas för att ställa de andra degenerationsformernas – den födda brottslingens och den vansinniges – verkningar tillrätta.

Att geniet kom att förknippas med epilepsin innebär att kända epileptiker som också varit genier fick en särskild vikt som exempel för Lombroso. Med hänvisning till den ”binominala eller seriella lagen” menar Lombroso att inget fenomen existerar i isolering, utan att det som framstår som ett isolerat faktum bara är det tydligaste av en rad analoga fenomen. Förekomsten av epileptiker som är genier är därför ett avgörande argument för tesen om geniets epileptiska natur; i *L'uomo di genio* finner man därför en fantastisk lista över förment epileptiska genier: Napoleon, Molière, Julius Caesar, Petrarca, Peter den Store, profeten Mohammed, Händel, Swift, Richelieu, Karl V, Flaubert, Dostojevskij och Paulus.⁴⁶ Dostojevskij,

det stora epileptiska geniet, är det viktigaste av Lombrosos exempel, både i *L'uomo di genio* och i *Le più recenti scoperte ed applicazioni della psichiatria e dell'antropologia criminale* från 1893 diskuteras Dostojevskij's skildringar av epilepsianfallet och hur han genom ett kreativt rus förorsakat av epilepsin fick en föränning om olika brottslingskategorier som han skildrade i sina romaner med en sådan noggrannhet att vetenskapen först trettio år senare börjar komma ikapp honom.⁴⁷ Vid sidan av Dostojevskij är Napoleon särskilt intressant. I *Genio e follia* hade Lombroso som vi sett framhållit honom som ett av exemplen på ett ovedersägligt sunt geni. Nu däremot ägnar han flera sidor åt att visa att Napoleons taktiska briljans utmärktes av just det slags oförutsägbarhet som det epileptoid-somnambula kreativa ruset medför. I anslutning till Hippolyte Taines artikelserie om Napoleon i *Journal des deux mondes* menar Lombroso att Napoleon verkligen var epileptiker, och att hans stab tvingades ägna stor möda åt att dölja en rad epileptiska anfall. Annars handlar Lombrosos exempel oftare om att göra troligt att geniala personers beteende tyder på epilepsi trots att det inte finns några tecken på epileptiska anfall hos dem. I *Genio e degenerazione* från 1897 fäster Lombroso till exempel stor vikt vid en kommentar av poeten Leopardi att han känner sig "absent" i andra människors sällskap.⁴⁸ För Lombroso utgör denna kommentar, som snarast handlar om Leopardis känsla av ensamhet och isolering, ett tecken på att han led av dold och odiagnostiserad epilepsi: "Ett mycket viktigt faktum detta för den som vet att *frånvaron* är ett kännetecken på epilepsi, som enligt min senaste forskning är geniets verkliga bas."⁴⁹

I den andra upplagan av *L'uomo di genio* från 1894 – formellt den sjätte upplagan, men den andra med denna titel – tar degenerationsläran allt större plats. I 1888 års upplaga hade han talat om degenerationsteorin som "*incontestabile*" (ovedersäglig) och alltså uttryckligen talat om geniet som en degenerativ psykos, men det är i den senare utgåvan som degenerationen på allvar blir en del av förklaringen. I denna senare utgåva ägnas exempelvis ett appendix åt att söka visa att genier tenderar att avvika från sin etniska typs vanliga yttre. Så uppvisar Dostojevskij och Tolstoj ingen typiskt rysk fysionomi, liksom Darwin och Poe har lite eller inget av ett typiskt anglosaxiskt yttre eller Flaubert av ett franskt.⁵⁰ Anledningen är att geniet är en form av degeneration, och att genierna därför präglas av avvikelser i en rad avseenden. I nästa genibok, *Genio e degenerazione*, har degenerationens betydelse ökat till den grad att den letat sig in i titeln; och i den sista boken om genifrågan, *Nuovi studii sul genio* från 1902, är den en viktig del av hans svar på frågan hur det kan komma sig att geniet, om det nu har ett gemensamt ursprung, kan manifestera sig på så många olika sätt. Det är med andra ord degenerationsbegreppets enorma flexibilitet som gör det så användbart för Lombroso.

En anledning till att degenerationsbegreppet ökar i betydelse för Lombroso under 1890-talet är givetvis Max Nordaus *Entartung* (1892/93),

som utgav sig att tillämpa Lombrosos teorier på den moderna konsten, och som gjorde den redan omdiskuterade degenerationsfrågan till ett av 1890-talets mest omstridda teman. Nordau dedikerade *Entartung* till Lombroso, och denne svarade med att beteckna honom som sin ”käre vapenbroder” i *Genio e degenerazione*. I själva verket stod Nordau långt ifrån Lombrosos syn på geniet. Den tysk-judiske läkaren Nordau (1849–1923), ursprungligen från Budapest men från 1880 verksam i Paris, var förutom sin medicinska gärning verksam som journalist och författare. Under sin studietid i Wien fungerade han som korrespondent för ett stort antal utländska tidningar, däribland *Göteborgs handels- och sjöfartstidning*.⁵¹ Han var upphovsmannen till ett stort författarskap, bestående av såväl romaner och dramatik som av de kulturkritiska essäer som han blev mest känd för. Tillsammans med de äldre *Die conventionellen Lügen der Kulturmenscheit* (1883; svensk översättning *Konventionella nutidslögnen*, 1884) och *Paradoxe* (1885; svensk översättning *Paradoxer*, 1885) var det *Entartung*, utgivna i två tjocka band 1892 och 1893, som Nordaus verkliga berömmelse vilade på.⁵²

I *Entartung* söker Nordau visa att Västerlandet, och i all synnerhet Frankrike, präglas av en utbredd degeneration.⁵³ Boken delar in de degenererade konstnärernas avvikelser i två huvudkategorier, mystik och själviskhet (*Ichsucht*), som han menar främst sätter sin prägel på kulturen. Mystik innebär i grunden en vilja att söka efter en dold mening bakom fenomenen (vilket gör att exempelvis den idealistiska filosofin närmast definitionsmässigt är mystisk och degenererad), medan själviskheten innebär en sjukligt stegrad självöverskattning som gör att man sätter sig över samhällets normer och påbud. Nordau söker efter tecknen på degeneration på väldigt olika plan: exempelvis tyder Mallarmés långa öron på degeneration, det arkaiska uttrycket ”Paa havsens bund” som Nordau hittar hos Ibsen är eftersom det är så föråldrat ett tecken att denne led av en hjärnsjukdom, medan det i Zolas fall är hans upptagenhet vid det smutsiga som är ett degenerationssymptom, nödortfigt förklätt till en estetik.⁵⁴

Entartung utger sig för att vara en tillämpning av Lombrosos tänkande på samtidslitteraturen och -kulturen. Men för Nordaus del är den degenererade konsten skadlig på ett sätt som den inte är och inte kan vara för Lombroso. Det finns som Mark M. Anderson påpekar en spänning mellan Lombrosos roll i *Entartung* och den betydelse som Nordau tillmäter miljön: man kan inte både vara lombrosian och tillmäta miljöns påverkan sådan vikt som Nordau gör.⁵⁵ Utöver att Nordau tillmäter miljön denna betydelse går han också emot en av Lombrosos grundtankar i det att han menar att sjuka genier inte kan vara räddningen för samhället.⁵⁶ Tvärtom menar han att den hysteri och neurasteni som präglar sekelskifteskulturen riskerar att smitta dem som ännu inte lider av den. Psykiatrikerna måste därför ta sitt ansvar och visa vilka som är sjukliga och farliga bland samtidens konstnärer, tänkare och författare.⁵⁷ Geni är dessutom definitions-

mässigt friskt enligt Nordau. ”Indeed, to Nordau sanity is the prerequisite for genius”, skriver Hans-Peter Söder.⁵⁸ De dussintals exempel på degenererade författare, konstnärer, musiker och filosofer som Nordau diskuterar i sin bok är i hans ögon med andra ord inga verkliga genier. Lombroso skulle kritisera Nordau för detta, och framhålla att det faktum att en konstnär uppvisar ett märkligt beteende inte är ett argument mot dennes genialitet. I synnerhet tar han Wagner, av Nordau framställd som den mest sjuklige av alla, i försvar. Lombroso ställer Wagner mot Verdi, och konstaterar: ”Den bisarre Wagner, en kanske vansinnig epileptiker som föraktade alla och som alla föraktade, går efter ett kvarts sekel för varje dag mot allt större triumfer på den applåderade motståndarens bekostnad, eftersom han överträffade de samtida med många mil. Wagner var ett geni, Verdi är en stor begåvning. Wagner är en anomali, Verdi är en normal människa.”⁵⁹

Kring Lombroso uppstod snabbt en grupp av lärjungar som ägnade sig åt vetenskapliga undersökningar i tangenten av hans verksamhet. Flera av dem ägnade genifrågan sin uppmärksamhet. Den kanske viktigaste av lombrosianerna, juristen Enrico Ferri, gav 1896 ut en bok, *I delinquenti nell'arte*, som handlar om hur brottslingsskildringar i litteraturen föregriper den moderna kriminalantropologins resultat.⁶⁰ ”Perhaps because of his legal training,” skriver Mary Gibson i sin bok om Lombroso, ”Ferri’s writings were much more systematic than Lombroso’s. It was Ferri who kept pushing Lombroso to develop a definitive classification of criminals, a task that was never completed in the latter’s writings because he kept inventing new categories or revising old ones. Perhaps in exasperation, Ferri created his own system of classification, one that changed little over his lifetime and seems to have inspired Lombroso’s multiple attempts.”⁶¹ Detta system, där brottslingarna indelades i olika kategorier fick stort genomslag. Ferri delade in brottslingarna i fem kategorier: *tillfällighetsbrottslingar*, som på grund av omständigheterna begår brott (en svältande som stjälar för att kunna äta) och som är kriminalpsykologiskt ointressanta; *passionsbrottslingar*, som bortsett från tillfälliga vredesutbrott är psykologiskt normala (typexemplet är någon som tar till våld i ett anfall av svartsjuka); *vanebrottslingar*, tillfällighetsbrottslingar hos vilka de tillfälliga brotten blivit till en vana och till ett levebröd; *vansinniga brottslingar*, och slutligen *födda brottslingar* i Lombrosos mening.⁶² Ferri söker i sin *I delinquenti nell'arte* visa att en rad genialiska författare, från de antika tragödemna via Shakespeare till Dostojevskij, Ibsen och Zola föregripit den moderna kriminologins resultat. Detta är för Ferri intressant av tre olika anledningar. Dels vill han visa att dessa skildrat brottslingstyper som motsvarar hans egna fem kategorier av brottslingar, för att på så sätt skänka trovärdighet åt systemet. Dels menar han att det faktum att dessa genier föregripit vetenskapens resultat kan ge en aning om geniets särskilda tänkesätt, vilket i sin tur kan underlätta för vetenskapsmännen att

dra nytta av andra geniala författares upptäckter. Dels menar han att några författare, särskilt Zola och Dostojevskij, kan fylla ett pedagogiskt syfte genom att kriminalantropologistudenterna i deras romaner får ett lätt-tillgängligt och ändock användbart övningsmaterial.

En liknande bok gavs 1906 ut av en annan av Lombrosos lärjungar: Scipio Sighele *La letteratura tragica*.⁶³ Sighele var ett av de stora namnen inom sekelskiftets vetenskapliga diskussion om suggestion och massornas psykologi.⁶⁴ I *La letteratura tragica* diskuterar han tre skönlitterära författares verk: Gabriele d'Annunzio, Eugène Sue och Émile Zola, och dryftar sedan i två avslutande kapitel huruvida litteraturen kan tjäna som medium för att suggerera människor att begå brott, och hur långt författarens ansvar för sitt verk i så fall sträcker sig.

Några andra Lombroso-närstående personer försökte likaså genomföra fördjupade studier av ett enstaka genis bakgrund för att på så sätt bekräfta Lombrosos teorier. Detta slags studier var i sig inget nytt: Léluts *Du démon de Socrate* från 1836 var ju tvärtom ett startskott för vetenskapens intresse för geniets patologi. Men för sekelskiftetsvetenskapens del var det snarare en fransk läkare, Édouard Toulouse och dennes studie av Zola från 1896, som var av betydelse. Toulouse, vars bok vi kommer att återkomma till längre fram, var mycket Lombrosokritisk, och erbjöd det ingående studiet av ett geni som ett mera fruktbart alternativ till Lombrosos långa listor av namn på förment vansinniga genier och tvivelaktiga anekdoter. Toulouses metod fick genomslag, också i Lombrosos läger. Efter hans studie publicerade även italienska läkare böcker om sjukliga genier: Luigi Roncoroni var först ut med sin *Genio e pazzia in Torquato Tasso* (1896), och till 100-årsjubileet av Leopardis födelse 1798 publicerades två studier om honom mot medicinsk bakgrund: M. L. Patrizis *Saggio psico-antropologico su Giacomo Leopardi e la sua famiglia* (1897) och Giuseppe Sergis *Leopardi al lume della scienza* (1898).⁶⁵

Leopardi var ett fantastiskt exempel för den som ville bevisa geniets sjuklighet. Han tillhörde den italienska landsortsadeln; de misstankar om inavel som det kunde medföra hade mycket som talade för sig: när poetens föräldrar gifte sig var det den åttonde gången som de båda ätterna Leopardi och Antici korsades. Hans poesi, mycket vacker men extremt svartsynt, kunde tala för en sjukförklaring. Hans beteende likaså, Leopardi uppvisade en hel rad av de excentriciteter som förknippades med sjukliga genier: han flyttade oupphörligen, avskydde sin hembygd, sitt hemland och sin tidsålder, hyste en stark fientlighet mot kyrkan och den etablerade ordningen, levde ett liv präglat av tvära kast mellan melankolisk passivitet och våldsamma vredesutbrott. Till detta kommer också ständiga rykten om sexuella perversioner: om homosexualitet (pederasti, som det hette med tidens språkbruk), och paradoxalt nog om överdriven kyskhet.

En av geniets egenheter var dess sterilitet. Både i Lombrosos böcker om geniet och i hans lärjungars och kritikers möter man åtskilliga exempel

på genier som helt saknar intresse för sexualiteten. Däribland alltså Leopardi. Geniet är naturligtvis en manlig kategori. Men denna sterilitet – oavsett om den yttrar sig som ett ointresse för det könsliga eller som en perversion som söker utlopp för drifterna hos något annat objekt än kvinnan – innebär att geniet delvis överskrider könsgränserna. Lombroso anför i sina böcker flera kvinnliga genier: i *La donna delinquente*, Lombrosos bok från 1893, infogades exempelvis en bildplansch med porträttbilder av kvinnliga genier.⁶⁶ De kvinnliga genierna utmärks av sin maskulinitet; i *Genio e degenerazione* heter det: ”Det är nu ett välkänt faktum att när en kvinna äger geni har hon mannens fysionomi, handstil och många gånger gestik; och således också starkare sexuella och också krigiska tendenser.”⁶⁷ Med anledning av att Lombroso anför Madama de Staëls maskulina ansikte och George Sands mörka röst som exempel på kvinnliga geniers degeneration konstaterar Mary Gibson: ”To avoid degeneracy and retain femininity, normal women should not attempt to develop their powers of thought beyond a moderate and modest level.”⁶⁸ Det tycks mig som en lite väl lättköpt poäng. Lombroso såg avgjort geni hos en kvinna som något anormalt. Faktum är att det är anormalt också hos mannen. I ingetdera fallet är det heller personens beteende som orsakar den genialiska avvikelsen från det normala. Hos båda könen yttrar sig geni som en sterilitet. I *Genio e degenerazione* diskuterar Lombroso frågan om geniets sexualitet, och menar i anslutning till filosofen och juristen Zino Zini att genier snarast är sexuellt neutrala, på samma sätt som foster och spädbarn.⁶⁹

Lombrosos första skrift om geniet hörde alltså till det första han publicerade. Uppenbarligen var det med en helt annan bok han blev till en känd och omstridd person: *L'uomo delinquente* från 1876, den bok där han först förde fram sin tes om den brottsliga människan, att brottsligheten egentligen inte beror på sociala faktorer, utan att atavismer uppkommer, att människor som hör ett övervunnit utvecklingsstadium till föds in i det moderna samhället och således saknar förmågan att förstå samhällets normer och påbud. Lombrosos bok väckte ett enormt uppseende i hela Europa, den översattes till åtskilliga språk och utövade en enorm verkan på det sena 1800-talets straffrättsliga och medicinska tänkande. Men hur inflytelserik än Lombroso var, var hans teorier långt ifrån oomstridda. Vi skall se att en grupp franska rättsläkare och jurister tidigt presenterade en alternativ förklaringsmodell till såväl brottet som geniet.

Sekelskiftets Frankrike: motståndets centrum

Lombroso ville att den nyskapade vetenskapsgren som förknippades med hans namn, kriminalantropologin, skulle präglas av internationellt samarbete. I tidens anda tänkte han sig att detta samarbete skulle kanaliseras genom återkommande konferenser, där psykiatriker, psykologer, jurister

och andra tillsammans kunde träffas och diskutera resultat och teorier. Att den första kongressen skulle gå av stapeln i Italien var självskrivet: den anordnades i Rom hösten 1885. Lombrosos förhoppning infriades i så måtto att deltagare från nio länder infann sig.⁷⁰ Men snarare än det internationella samarbete som han hade sett fram för sig visade sig genast en spricka i det kriminalantropologiska samfundet. Redan på denna första internationella kriminalantropologiska kongress gjorde en alternativ skolbildning sig gällande. Det var psykiatriprofessorn Alexandre Lacassagne från Lyon – bakom sig hade han en rad unga läkare och jurister som brukar betecknas som Lyonskolan – som reste invändningar mot Lombrosos och lombrosianernas insisterande på brottslighetens biologiska rot. I en diskussion efter ett föredrag av Giuseppe Sergi tog Lacassagne till orda och presenterade Lyonskolans kungstanke i en metafor som skulle komma att citeras mycket flitigt under årtiondena runt sekelskiftet: ”Det viktiga är den sociala miljön. Tillåt mig en jämförelse lånad från den moderna teorin. Den sociala miljön är brottslighetens näringsvätska [*bouillon de culture*]; mikroben, det är brottslingen, ett element som får sin betydelse först när han finner den vätska som får honom att fermenteras.”⁷¹ Om Lombrosos atavismsteori innebar att brottslingarna bar på en biologiskt rotad och obetvinglig benägenhet att begå brott med följden att lösningen på brottsproblemet därför inte kunde bestå i något annat än att söka identifiera brottslingarna med hjälp av deras fysionomiska särdrag och isolera dem, helst innan de alls hunnit begå några brott, fanns hos Lacassagne och hans allierade ett mycket större utrymme för optimism. Enligt denna skola kunde man oskadliggöra mikroben genom att hindra att dess näringsvätska, den särskilda miljö där den blir skadlig, alls uppkommer: genom sociala reformer menade man sig kunna förhindra att människor begår brott. Hela frågan huruvida det finns en särskild brottslingstyp var därför relativt ointressant för Lacassagne.

I den vetenskapshistoriska litteraturen om kriminalantropologins uppgång och fall finns en livlig diskussion om hur stor skillnad det egentligen var mellan de två skolorna. En extremposition intas av Robert Nye, som i sin studie av den franska kriminalantropologin starkt betonar skillnaden gentemot Lombroso, och framhåller degenerationsteorin och neolamarckistiska tolkningar av ärftligheten som viktiga intellektuella förutsättningar för den eklektiska franska 1880-talskriminologin som han menar särskiljer den från den italienska skolan:

To a great degree French doctors, philosophers, social scientists, and jurists set the stamp on criminological thinking that it possesses to this day: the view that the social environment plays the most important role, in the long run, in shaping the actions and nature of the criminal. They helped to rally European opposition to Cesare Lombroso's conception of a biologically determined 'born criminal' by providing some of the most influential refutations of the research of the Italian school

and by demonstrating a canny political sense of the feasible limits of penal reform.⁷²

Andra forskare varnar för att försöka alltför mycket framhäva den franska kriminalantropologins egenart. Daniel Pick varnar för att försöka reducera motsättningen till en enkel dikotomi, och menar att den bakteriologiska metaforen var så elastisk att den knappast kunde utdefiniera de båda skolorna mot varandra: "Metaphors from Pasteurian bacteriology lent themselves easily to the rhetoric of anti-hereditarian determinists. Of course they could be appropriated in contrary arguments too. To pose the dialectic between criminal and society, organism and environment, still begged the question of the origin of the 'microbe' which then found the 'broth'. Moreover, it did not lead inexorably to any particular political or legislative conclusion."⁷³ Än längre går Mary Gibson, som menar att skillnaden mellan Lombrosos och Lacassagnes skolbildningar var en fråga om tonvikt mycket mer än om innehåll. I själva verket, menar hon, vävde man på bägge sidor av Alperna in såväl biologiska som sociala element i sina teorier, även om man försökte få det att låta som en djupgående konflikt:

What distinguished the French from the Italian interpretation of the etiology of crime was more a question of emphasis than substance. Both schools were eclectic, combining social and biological causes of crime. Although the French proclaimed themselves the champions of social milieu, the Italians, most notably Ferri but also Lombroso, had always included education, poverty, and other environmental factors in their analyses. Similarly, the French never renounced biology or determinism as essential to a universal theory of crime.⁷⁴

För min del tycker jag att det ligger mycket i Picks och Gibsons försiktiga hållning.⁷⁵ Det är tydligt att skillnaden mellan de båda skolorna lätt överdrivs, inte minst som det fanns goda taktisk-retoriska skäl för de båda lägren att själva understryka skillnaderna. Utifrån sett, och med ett drygt sekels distans, framstår likheterna som viktigare än det som skiljde skolorna åt. Det står klart när man tittar närmare på polemiken mellan skolorna. Under diskussionen av ett av föredragen vid den tredje internationella kriminalantropologiska konferensen 1892 liknar Gabriel Tarde – "[t]he closest and most valuable ally of the Lyon school was the jurist-sociologist Gabriel Tarde", skriver Nye⁷⁶ – Lombroso vid kaffe, som visserligen inte innehåller någon näring men vars stimulerande verkningsar ändå kan vara nödvändiga under vissa omständigheter: "Jag jämför Lombroso med kaffe, som inte livnär men som upphetsar och i alla fall hindrar att man dör av svält. (*Man skrattar.*) Lombroso har varit ett kraftfullt tonikum, och i egenskap av sådan hyllar jag honom! (*Mycket bra.*)"⁷⁷ Att Tarde vann åhörarnas gillande är en sak. Man kommer dock knappast från att det är rena sofismer han tar till. Det fanns alltså en klar

skillnad mellan brottslingssynen hos de båda kriminalantropologiska skolbildningarna i det att Lombroso och hans lärjungar såg moralvansinnet hos de födda brottslingarna som medfött och obotligt medan man inom Lyonskolan menade att de sociala faktorerna var viktigare. Men i praktiken tog båda sidorna hänsyn till såväl biologiska som sociala faktorer. Möjligen kan man säga att skillnaden mellan de båda skolbildningarna var större vad gäller synen på geniet.

Det viktigaste exemplet på en genistudie utförd av en fransk forskare är utan tvekan läkaren Édouard Toulouses utförliga Émile Zola. *Enquête médico-psychologique sur la supériorité intellectuelle* från 1896.⁷⁸ Utgångspunkten för undersökningen är att Toulouse anklagar Lombroso och, i lägre grad, Moreau för att brista i sin historiska metod. De mängder av exempel de anför kan verka övertygande just för att de är så många, menar Toulouse. Petar man lite på dem ser man snart allvarliga brister: ”Författarna stöder sig på tveksamma, icke kontrollerade vittnesmål, eller drar utifrån enstaka, illa bestämda, illegitimt tolkade morbida fakta kritiserbara diagnostiska slutsatser, liksom många av dessa dokument inte tål en seriös analys och få ger intryck av att uttrycka sanningens idé.”⁷⁹ Det passar sig inte att vetenskapsmän, som ofta ger uttryck för ett visst förakt gentemot dem som inte arbetar i laboratorier, är mindre stränga vad gäller källkritiken (*critique historique*) än vad litteratörerna är, tillägger han.⁸⁰

Hellre än den spärrelid av namn som i synnerhet Lombroso argumenterade med menar Toulouse därför att man måste nalkas genifrågan genom att undersöka enskilda geniens specifika bakgrund. Toulouse fick ett starkt genomslag för denna uppfattning: med honom förändras genast sättet att studera genifrågan genom att fördjupade studier av enskilda författare och tänkare blir den dominerande formen. Själv bidrog Toulouse med en undersökning av Émile Zola. Zola, trogen sina naturalistiska ideal, ställde gärna upp på att få sina reflexer och sin minneskapacitet testad och att bli utfrågad om sina matvanor och sin och familjens sjukdomsbakgrund. I ett brev som trycktes som förord till boken tackar han vänligt för den intressanta läsningen och ger Toulouse sitt godkännande att publicera resultatet av undersökningarna.⁸¹

Toulouse menar att man måste undvika de oprecisa orden geni och vansinne; det vore inte så dumt att med en anakronism beteckna Toulouses genomgående strävan för en dekonstruktion av genibegreppet. Istället vill han tala om *supériorité intellectuelle* (intellektuell överlägsenhet) och *névropathie* (neuropati).⁸² Hans undersökning syftar helt enkelt till att söka avgöra huruvida Zolas intellektuella överlägsenhet, som Toulouse inte försöker bevisa utan helt enkelt tar för given, är ett resultat av en neuropati eller inte. Den fysiologiska undersökningen av Zola låter inte Toulouse sluta sig till någon degeneration. Han kunde visserligen konstatera vissa avvikelser hos honom, exempelvis långsmala öron och ovanligt små och dessutom olika stora fötter. Men dessa avvikelser var inom

ramarna för det normala.⁸³ Nerverna är däremot i obalans hos Zola. Inte i så hög grad att man kan fastställa en diagnos som hysteri eller epilepsi, men likväl är obalansen en realitet. Ett exempel på det är Zolas morbida idéer, som Toulouse längre fram diskuterar utförligt.⁸⁴ Toulouse konstaterar att Zola är neuropat. Men det finns inte fog för att hävda att hans intellektuella överlägsenhet är förorsakad av hans nervåkomma.⁸⁵

Efter Toulouses bok blev den fördjupade studien om en enskild förment sjuklig genialisk person (oftast författare) till idealet för hur genistudier skulle bedrivas. Också Lombroso tog, trots Toulouses kritik mot honom själv, djupa intryck av hans arbetssätt, och i Lombrosos båda sista geniböcker, *Genio e degenerazione* och *Nuovi studii sul genio*, finner man en rad kapitel där olika genier diskuteras mera ingående: Leopardi, Poe och Tasso dryftas exempelvis i den förstnämnda boken, och Schopenhauer, Strindberg och Goethe i den senare. Men det var i synnerhet bland Toulouses landsmän som hans arbetssätt blev skolbildande.

I Lyon, där Lombrosos motståndare Lacassagne verkade, lades en hel rad medicinska doktorsavhandlingar fram om olika författare och enstaka tänkare och musiker: Dostojevskij, Poe, de Musset och Beethoven bland dem. Robert Nye framhåller i sin studie över den franska kriminalantropologin Lacassagnes förmåga att samla lärjungar omkring sig och genom en kollektiv insats motarbeta Lombrosos idéer som en viktig del av hans arbete. "Over the next few years Lacassagne set his colleagues and pupils at Lyon to work on problems relevant to the sociology of crime and opened the pages of the *Archives* to anti-Lombrosian perspectives. Many of the results were of a high quality and have proven to be extraordinarily durable contributions."⁸⁶ Nye nämner inte genifrågan bland exemplen på vad Lacassagnes lärjungar sysslade med: varken här eller någon annanstans i *Crime, madness & politics in modern France* ägnar han kriminalantropologins intresse för geniet någon som helst uppmärksamhet. Detta trots att genifrågan är ett mycket tydligt exempel på det kollektiva arbetet för att tillsammans kartlägga ett större område som kännetecknar Lyonskolan.⁸⁷ Lacassagne skrev själv inget större arbete om geniet, men från 1903 då en Gaston Loygue lade fram en mot Lombroso mycket kritisk avhandling om Dostojevskij till 1911 då Lacassagne avled kom en strid ström av avhandlingar som diskuterar typiska genier från medicinsk utgångspunkt, och som argumenterar för Lacassagnes position mot Lombrosos.

Den nämnda avhandlingen av Loygue om Dostojevskij, framlagd 1903 och utgiven som bok året därpå under titeln *Un homme de génie. Th.-M. Dostoïewsky. Étude médico-psychologique*, ger antagligen den bästa bilden av Lyonskolans syn på geniet. Dels är den långt mer polemisk mot Lombroso än de följande avhandlingarna, och dels bygger den mera uttalat än dem på tankar från Lacassagne. Polemiken mot Lombroso har inte minst att göra med att Dostojevskij, det epileptiska geniet par excellence,

var ett så viktigt exempel för Lombrosos teori om geniets epileptiska natur. I fallet Dostojevskij finns därför en revirstrid av ett slag som inte finns i fallet Poe, för att ta ett annat exempel på ett geni som diskuteras av både Lombroso och i en avhandling av en av Lacassagnes lärjungar.

Loygues huvudargument är att Dostojevskij förvisso var ett epileptiskt geni. Men han var inte ett geni för att han var epileptisk. Tvärtom menar han att geni och epilepsi hos Dostojevskij bildade en motsatsställning, varvid epilepsin var en starkt nedbrytande faktor som geniet motverkade. ”Geniet”, skriver Loygue, ”är det arbete som, i form av begrepp, återställer och helar sjukliga känslor.”⁸⁸ Geniet är alltså definitionsmässigt friskt för Loygue. Senare citerar han en opublicerad sentens av läromästaren Lacassagne: ”Geniets hjärna, det är framtidens hjärna.”⁸⁹ Här ser man tydligt den enorma skillnaden mellan Lyonskolans genibegrepp och Lombrosos. Geniet är inte bara inte sjukligt, utan är ett högre utvecklingsstadium som av en slump uppstått i förtid. ”Geniet är på något sätt en av darwinismens lyckosamma olyckor, i analogi till pälsen som tillåter djuret att skydda sig mot kylan.”⁹⁰ För Loygue och övriga Lacassagnelärjungar kunde geniet trots allt användas på just det sätt som Lombroso menade: geniets upptäckter föregrep vetenskapens utveckling och kunde därför tas i bruk av den.

Den stora skillnaden mellan Lombrososkolan och Lyonskolan är alltså att geniet enligt Lombrosos mogna uppfattning är en patologisk avvikelse med delvis positiva konsekvenser, medan det för Lyonskolan är en positiv avvikelse med delvis negativa konsekvenser. För båda skolorna kunde geniet förvisso göra upptäckter som föregrep den vetenskapliga utvecklingen, men det var för Lombrosos del som detta var något verkligt viktigt.

Lombrosos franska allierade

Lyonskolans genibegrepp är alltså motsatt det lombrosianska. Geniet är inte en patologisk avvikelse utan en högre människotyp född i förtid. Att detta var den dominerande synen på geniet i den franska medicinen och vetenskapen runt sekelskiftet betyder nu inte att någon fullständig konsensus rådde. Lombroso ägde allierade också i Frankrike.⁹¹

L'uomo di genio gavs ut i fransk översättning 1889 som *L'homme de génie*.⁹² Märkligt nog anges på titelbladet att boken är ”traduit sur le 6e édition italienne” (”översatt efter den 6:e italienska utgåvan”): den sjätte italienska utgåvan publicerades nämligen först 1894, fem år senare. Gissningsvis ligger förklaringen i att Lombroso, som han ofta gjorde, var inblandad i översättningen och lät översättaren, den korsikanske filosofen François Colonna d'Istria, ta del av material som skulle komma att ingå i den då ännu opublicerade utgåvan. Jag har inte gjort någon systematisk genomgång av hur översättningen förhåller sig till originalet, men så

mycket står efter några nedslag klart att den franska utgåvan innehåller en del material som saknas i 1888 års italienska utgåva men som finns med i utgåvan från 1894, medan en del annat, som denna senare utgåvas appendix, saknas.⁹³ I Charles Richet, som stod för förordet till den franska utgåvan, och i översättaren Colonna d'Istria hade Lombroso under alla omständigheter två viktiga allierade i Frankrike.

Richets fjorton sidor långa förord presenterar egentligen inte Lombrosos huvudtankar något närmare. Han arbetar in en liten hyllning till sin gamle lärare Moreau och konstaterar att man sedan urminnes tider velat förbinda geniet med vansinnet. Utan att gå in på Lombrosos försök att knyta det till en specifik sjukdom, epilepsin, talar Richet om att geniet förvisso avviker från sin omgivning. Geniet är anormalt; naturen är demokratisk och avskyr intelligensens aristokrater. Richet anför Pascal som redan som skolgosse gjorde omvälvande matematiska upptäckter:

För att vara en Pascal måste man vara en sjukling, om man ger åt ordet sjukling dess verkliga mening, det vill säga meningen *anormal*. Jag vet inte om det är tillbörligt att göra bruk av ordet degenererad, som M. Lombroso använder; ty detta tycks mig nästan som ett helgerån. Istället för att säga en degenererad skulle jag säga en *progenererad*. Degeneration eller framsteg, geniet är icke desto mindre en konstighet, en anomalism som inte kan vara.⁹⁴

Detta tal om progeneration snarare än degeneration förefaller vara ett sätt att göra Lombroso mer aptitlig i den franska läsekretsens ögon. Med det framåtriktade prefixet "pro" förbådar geniets avvikelse människans utveckling: man är därmed Lyonskolans uppfattning mycket nära. Men det är naturligtvis ren retorik: en ärftlig avvikelse från det normala som inte kan bestå är definitionsmässigt en degeneration, oavsett vad man kallar den.

Richets analys av geniet landar i att det består av två delar, en som förbinder det med vansinnet och en som förbinder det med normaliteten. Geniet utmärks av sin originalitet, sin förmåga att se lösningar och tänka tankar som vanliga människor saknar. Originaliteten delar geniet med den vansinnige. Men geniet har också en kritisk förmåga som innebär att han eller hon förmår sovra bland sina infall. Denna förmåga kan den normala människan gott äga, medan den vansinnige däremot saknar den helt. Med en bild som Richet låter avsluta förordet skriver han att geniet inom sig måste förena två människotyper som kommit att personifieras av varsin romangestalt: "Gott! Hos varje genialisk människa måste det på samma gång finnas Don Quixotes själ och Sancho Panzas själ."⁹⁵

Samma år som den franska utgåvan av Lombrosos geniskrift gavs ut publicerade översättaren Colonna d'Istria en artikel om Lombrosos genilära: "Le génie et les métamorphoses de la folie".⁹⁶ Colonna d'Istria var alltså till professionen filosof och publicerade sin artikel i *Revue philo-*

sophique.⁹⁷ Han beklagar att Lombroso medvetet håller sig borta från metafysiken; att utveckla de filosofiska konsekvenserna av Lombrosos geniuppfattning är således den uppgift som Colonna d'Istria åtar sig i sin artikel: "Vi tror att i M. Lombrosos bok finns det veritabla fröet till en filosofisk teori om geniet."⁹⁸ Colonna d'Istria menar att Lombrosos projekt består av två distinkta delar: att han dels undersöker geniet för att närma sig vansinnet, dels undersöker vansinnet för att däri nalkas geniet. Gränsen mellan geniet och vansinnet är därför det som mest intresserar honom, och där han menar att Lombrosos mest värdefulla upptäckter finns.

Colonna d'Istria menar att Lombrosos bok för in genistudiet på ett nytt spår, genom att den inte tillmäter ytliga drag hos geniet ett överdrivet värde, som han menar tidigare gjorts. Geniets inspiration är ett sådant yligt drag som tillmätts alltför stor betydelse, menar han. Det är lätt att se likheter mellan geniets inspiration och vansinne: i bägge fallen kommer, alla skillnader till trots, ett onaturligt betraktelsesätt till uttryck. Inspirationen, originaliteten, är något som åtföljer geniet snarare än att det är dess väsen. Colonna d'Istria ser istället en särskild tankeförmåga som geniets karaktärstrikum. Han argumenterar mot uppfattningen att geniet skulle vara omedvetet, utan hävdar bestämt att alla stora upptäckter beledsagas av ett tankearbete (*méditation*) och en ansträngning. Geniet är ingen instinkt: "Tvärtom, redan från sin födelse uppvisar geniet ett högre förnuft och kastar över alla ting ett aldrig tidigare skådat sken. Geniet, det är upplysningens ande."⁹⁹ Colonna d'Istrias analys påminner uppenbarligen om Richets, i det att ett förnuftselement som håller den originalitet som genier har gemensam med vansinnet i schack utgör en helt central del av det. Än mer knyter dock Colonna d'Istria an till upplysningstänkandets uppfattning om geniet som ett högre förnuft, en uppfattning som i fransk 1800-talsmedicin främst kom till uttryck hos Pierre Flourens, Moreaus samtida och store vedersakare.

Det splittrade Tyskland

Man kan kanske säga att genistudiet i Tyskland knyter an till disciplinens rötter. I början av 1870-talet gavs några studier av praktiserande läkare ut om några förment sjukliga genier. Först ut var den i Dorpat verksamme läkaren Carl von Seidlitz med en liten broschyr om Schopenhauer: *Dr. Artur Schopenhauer vom medicinischen Standpunkte aus betrachtet*.¹⁰⁰ Han tillskriver Schopenhauer en sjuklig dysterhet, nedärvd från fadern (som enligt envisa rykten tagit sitt liv) och från den sinnessjuka mormodern, som hos Schopenhauer yttrade sig som det pessimistiska systemet. Seidlitz argument skulle komma att återupprepas många gånger under 1800-talets sista årtionden. Lombroso använder Schopenhauer som ett nycklexempel i såväl fjärdeutgåvan av *Genio e follia* och *L'uomo di genio* som i *Nuovi studii sul genio*. Nordau framhåller Schopenhauers filosofi

som degenerationssymptom i *Entartung* och ser hans framgångar som ett tecken på hur illa ställt det är med den moderna människan. De båda tyska läkarna Hagen och Radestock använder Schopenhauer som ett exempel i sina skrifter om geniet, och 1899 gav Paul Julius Möbius ut en patografisk studie om Schopenhauer.

Än starkare genklang väckte Theodor Puschmann med sin 1873 utgivna psykiatriska studie av Richard Wagner. Puschmanns mera omfattande och genomarbetade text knyter på ett sätt som Seidlitz inte gjorde an till en medicinsk tradition, konstaterar att genier sorgligt nog oftare än andra faller offer för vansinnet, men vill trots allt inte ställa upp på Moreaus uppfattning att ett sjukligt nervsystem är en förutsättning för geniet.¹⁰¹ Han talar om den genialiska inspirationen som ett för vetenskapen oförklarligt fenomen: plötsligt dyker en tanke upp ur det omedvetnas sfär. Större delen av hans bok handlar sedan om att visa att Wagner bortsett från de båda höjdpunkterna *Lohengrin* och *Tannhäuser* knappast kan sägas vara en genialisk konstnär, utan att han bara uppvisar en rad sjukliga drag. Tydligast av dessa är i Puschmanns ögon ett sjukligt storhetsvansinne: ”Storhetsvansinnet är ett karaktäristiskt symptom på en viss form av psykisk degeneration, som ofta bara är förstadiet till djupare störningar av den andliga verksamheten.”¹⁰² Wagner uppvisar vidare en förföljelsemani (som Puschmann menar starkast kommer till uttryck i den antisemitiska pamfletten *Das Judenthum in der Musik*) och en originalitetssträvan som båda tyder på patologiskt ursprung. Precis som var fallet med Seidlitz fick Puschmann stort genomslag: hans försök att sjukförklara Wagner och att ställa de förment friska *Lohengrin* och *Tannhäuser* mot övriga verk som skildras som vansinnessymptom väckte stark genklang. Så talar Nordau i kapitlet om Wagner om hur denne uppvisar starkare degenerationstecken än alla andra konstnärer som han diskuterar tillsammans.¹⁰³

Om Puschmann och Seidlitz alltså diskuterar ett enskilt genis sjuklighet diskuterade andra geniet i mer allmänna ordalag. I en artikel från 1877 diskuterar den tyske läkaren F. W. Hagen geniets förhållande till sinnessjukdomen.¹⁰⁴ Hagen är mycket försiktig, och vill inte alls sluta sig till något patologiskt i geniets väsen. Däremot pekar han på vissa likheter mellan den nervernas anspänning som de båda kategorierna människor utsätts för. Några år senare gav Paul Radestock ut en psykologisk studie om geni och vansinne. Radestock är nästan lika försiktig som Hagen, men kan sträcka sig till att säga att geniet befinner sig vid gränsen mellan ett sunt och ett sjukligt sinnestillstånd: ”Geniet som den högst stegrade andliga verksamheten står vid, respektive på, gränsen mellan det normala, sunda och det abnormala, sjukliga sinnestillståndet; det har tvivelsutan många beröringspunkter med sinnessjukdomen och detta mer än den vanliga människan har.”¹⁰⁵

Varken Hagen eller Radestock tycks ha tillmätt Lombroso någon stör-

re betydelse för geniet. Istället är det äldre auktoriteter som Lélut och Moreau som de hänvisar till, jämte några samtida tyska psykiatriker som Griesinger. Trots det förefaller intresset för Lombrosos geniteorier generellt ha varit större i Tyskland än annorstädes. Både *Genio e follia* och *L'uomo di genio* översattes till tyska, som *Genie und Irrsinn* respektive *Der geniale Mensch*.¹⁰⁶ En bit in på 1900-talet översattes också *Genio e degenerazione*.¹⁰⁷ Dessutom publicerades 1894 en skrift med titeln *Entartung und Genie*, som inte motsvarar någon av hans italienska böcker, utan består av ett urval texter av Lombroso som översattes och gavs ut av Hans Kurella. Anledningen var uppenbarligen William Hirschs mot Nordau och Lombroso riktade *Genie und Entartung*, utgiven samma år.

William Hirschs bok söker genomgående kritisera Nordau och Lombroso genom att differentiera de begrepp de använder sig av. Han vill visa att de båda nyckelbegreppen geni och vansinne förblir odefinierade, trots att det är av största vikt för varje diskussion av geniets förhållande till vansinnet att tydligt redogöra för hur man förstår begreppen. I synnerhet efterlyser han en definition av begreppet geni: "Trots detta arbetes stora omfång gör Lombroso inte ens ett försök att definiera geniet, utan förutsätter uppenbarligen begreppet som bekant."¹⁰⁸

Hirsch söker vidare visa att de exempel på sjukliga genier som Lombroso och Nordau anför brister i källkritiken. Hela materialet är högst tvivelaktigt, skriver han, och tillägger: "Det är allmänt bekant, hur stora mäns liv utsmyckas med allehanda anekdoter och sagor, hur man delvis medvetet, delvis omedvetet omger dem med de underbaraste sagor och därigenom instinktivt söker breda en nimbus omkring dem."¹⁰⁹ Dessa sagor blandas sedan samman med de verkliga händelserna, och i slutändan är det mycket svårt att avgöra vad som är fakta och vad som är påhitt. För att på allvar kunna bevisa en släktskap mellan geni och vansinne skulle man behöva mycket bättre statistik, menar Hirsch.¹¹⁰ Han gjorde dock inte själv något försök att på djupet diskutera något eller några förment sjukliga geniers psyke, utan de exempel han åberopar sig på – Schopenhauer, Strindberg, Nietzsche och Zola exempelvis – behandlas också här på ett rätt ytligt sätt. Vi kommer att se att en annan tysk läkare rotade betydligt djupare i sina exempel.

Entartung und Genie tycks i alla fall delvis ha givits ut som ett svar på Hirschs bok. Översättaren och utgivaren Hans Kurella – en av Lombrosos viktigaste allierade i Tyskland – skrev i förordet att en bok med titeln *Genie und Entartung* nyligen getts ut som på ett så smaklöst och missvisande sätt presenterar Lombrosos idéer att det var nödvändigt att ställa saker och ting till rätta genom att visa vad Lombroso verkligen stod för.¹¹¹ I fem kapitel behandlar boken invändningar mot Lombrosos lära om geniets degenerativa natur, geniets uppkomstbetingelser, fysiologi och psykopatologi, förhållandet till vansinne, och slutligen en teoretisk diskussion om geniets väsen, där i synnerhet förhållandet till epilepsin diskuteras.

Boken består mestadels av material som Lombroso sammanställt till den sjätte upplagan av *L'uomo di genio* som utgavs samma år. Men den innehåller också en del passager som inte dyker upp i någon av de italienska böckerna: exempelvis en liten utläggning om likheten mellan Nietzsches teori om den eviga återkomsten och den hos epileptiker vanligt förekommande (och i skönlitteraturen ofta gestaltade) dubbelvarseblivningen, och en not där Strindbergs, Hamsuns och Amalia Skrams självbiografiska romaner diskuteras som psykosskildringar.¹¹²

Paul Julius Möbius (1853–1907) intar en lite märklig roll i genifrågans historia. Han studerade enskilda geniers sinnestillstånd för att där finna svaret på geniets förhållande till vansinnet, och han gjorde det innan såväl Toulouse hade studerat Zola som Nordau hade riktat allmänhetens uppmärksamhet mot de sjukliga genierna med *Entartung*. Men han framstår knappast som någon nyckelfigur i genistudiets utveckling. 1889 publicerades hans första studie av ett geni, Rousseau. Sedan följde böcker om Goethe, Schopenhauer, matematikern Gall, Schumann och Nietzsche.

Störst genomslag fick antagligen de båda böckerna om Schopenhauer och Nietzsche. Schopenhauerboken, *Ueber Schopenhauer* från 1899, är i första hand ett försök att korrigera den bild av tänkaren som Carl von Seidlitz hade spritt. I synnerhet sedan det visat sig att Lombroso, som Möbius uttrycker sig med den största aktning om, hade läst Seidlitz och fört vidare hans Schopenhauertolkning såg Möbius nödvändigheten i att rätta honom. Möbius talar visserligen också han om Schopenhauers pessimism som resultatet av ett sjukligt arv från fadern – *Dyskolie* är den term han använder – som genom att det hos honom förenades med en stor filosofisk begåvning tog form i ett system istället.¹¹³ Han talar om fyra depressionsperioder i Schopenhauers liv, även om han menar att de långa perioderna mellan dem gör det tveksamt om man kan tala om periodisk depression.¹¹⁴ Till skillnad från Seidlitz ser Möbius inte Schopenhauers sjukliga sidor som särskilt svåra. Hans hjärna och själskrafter är inte i balans, och man får anta en hyperplasi hos hjärnan och nedärvd nervositet, antagligen degeneration i måttlig grad. Men denna nervositet och det stundvis märkliga beteende som den gav upphov till är inte något egentligen sjukligt fenomen. Det avviker från normalmänniskans beteende, men framhålls av Möbius som typiskt för den klass av ärftligt nervösa som Schopenhauer tillhör, och som många ”fina huvuden” tillhör.¹¹⁵

Möbius' bok om Nietzsche, *Ueber das Pathologische bei Nietzsche* (1902), tycks ha tillkommit på initiativ av filosofens syster, som ett försök till äreräddning. Men Möbius' resultat ledde honom i en annan riktning än vad systemen hade önskat. Så menar han att det inte kan råda något tvivel om en hög grad av ärftlig belastning, alltså degeneration, från både moderns och faderns sida, och talar därutöver om en ”infektion” som Nietzsche skall ha drabbats av (han använder i hela boken inte ordet syfilis en enda gång, men det kan knappast råda något tvivel om att det var vad

han hade i tankarna). Möbius menar att det finns ett tydligt brott i Nietzsches utveckling som infaller i mitten av 1880-talet, att de tidiga verken visserligen tyder på hög grad av nervositet hos författaren men knappast vansinne, medan de sena verken, och i synnerhet *Also sprach Zarathustra*, utmärks av deras sjukliga ursprung.¹¹⁶

Geni är alltid ett patologiskt fenomen, menar Möbius: ”Bristen på harmoni, den olikartade utvecklingen av de enskilda förmågorna är den stora talangens och geniets karaktäristikum överhuvud taget; i denna mening är de helt och fullt resultat av degenerationen.”¹¹⁷ Men det är alltså inte en diagnos av det slag som Lombrosos epilepsi utgör som han förbinder geniet med. Om något påminner hans syn på geniet om Moreaus: geniet är sjukligt, men dess sjuklighet är någonting mycket vagt. En annan viktig skillnad är att medan exemplen hos Lombroso tjänar till att illustrera och ge stöd åt teorin om geniet, ville Möbius använda sin medicinska sakkunskap för att bättre förstå de tänkare och författare han skrev om.¹¹⁸

En av Möbius' kollegor inom neurologin, Münchenläkaren Leopold Löwenfeld, gav några år in på det nya århundradet ut en skrift om geniet: *Ueber die geniale Geistesthätigkeit* (1903). Löwenfeld hade 1887 gjort sig ett namn med en mycket spridd bok om modediagnosen neurasteni, *Die moderne Behandlung der Nervenschwäche (Neurasthenie)*, som bland annat översattes till svenska 1895. Boken om geniet tar sikte på geniets betydelse för bildkonsten, och är i grunden en uppgörelse med tanken att geniet till sin natur är patologiskt. Visst kan det förekomma att vissa personers genialitet har ett sjukligt ursprung, menar Löwenfeld, och exemplifierar detta med Schopenhauer. Men mot Schopenhauer kan man ställa en Kant, vars geni var fullständigt sunt. Erfarenheten visar att geni kan ha både sjukligt och friskt ursprung.¹¹⁹ Löwenfeld diskuterar frågan utifrån en genomgång av synen på geniet i medicinen från Moreau och Lombroso och framåt (än idag fungerar hans skrift som en användbar översikt över genidiskussionen), och ansluter sig till Toulouses och Hirschs uppfattning om geniet som möjligen accidentellt förbundet med vansinnet, men inte förorsakat av det.

I början av 1900-talet gavs även flera populärmedicinska skriftserier ut i Tyskland, vari flera geniskrifter ingår. Viktigast torde serien *Grenzfragen des Nerven- und Seelenlebens*, utgiven av Leopold Löwenfeld och Hans Kurella för förlaget Bergmann i Wiesbaden. Den gavs ut i hela 127 delar mellan 1900 och 1926, och innehåller bland annat böcker om Otto Weininger, Maupassant och van Gogh, utöver att Löwenfelds *Ueber die geniale Geistesthätigkeit* och Möbius' *Ueber das Pathologische bei Nietzsche* gavs ut inom ramen för den.¹²⁰ En annan sådan populärmedicinsk serie var *Grenzfragen der Literatur und Medizin*, redigerad av Siegfried Rahmer och publicerad av Ernst Reinhardt i München. Denna serie hade inte alls samma genomslag och livslängd, men åtta studier gavs ändå ut mellan 1906 och 1908. Rahmer själv gav ut en liten bok om Strindberg som söker

visa att han bar på en patologisk melankoli som förorsakats av hans otrygga barndom.¹²¹ Utöver den publicerades studier om Dostojevskij, Grabbe och Poe, samt böcker om musik och diktning, om minne, ärfthet och instinkter, om diktning och klimat, och om kriminalromanen.

Geni och vansinne i brittisk medicin

I England finner man två relativt tidiga auktoriteter som ofta citeras och som i alla fall delvis snuddar vid genifrågan: Francis Galton och Henry Maudsley. Galton intresserade sig i synnerhet i två böcker för de ärftliga faktorerna bakom geniet, och hur man skulle kunna renodla mänsklighetens högsta egenskaper för att på så sätt förfina vår art. Galton menar att vi på grund av fördomar och vanor i det moderna samhället i stor utsträckning låter dem fortplanta sig som vi egentligen minst av allt vill skall göra det, medan omvänt de vars anlag skulle bäst behövas inte får någon avkomma. Hans *Hereditary genius* från 1869 undersöker på statistisk väg ärftheten hos en rad grupper av personer som han menade skulle avslöja geniets ärfthet, medan *Inquiries into human faculty* från 1883 diskuterar mänskliga egenskapers uppkomst och ärfthet i ett bredare perspektiv.¹²² Galton är tämligen öppen för möjligheten att det i alla fall kan finnas ett inslag av vansinne i de stora tankarnas födelse: "Great men may be even indebted to touches of madness for their greatness; the ideas by which they are haunted, and to whose pursuit they devote themselves, and by which they rise to eminence, having much in common with the monomania of insanity." När han ett par rader senare anför ett exempel på denna geniets monomani väljer han Sokrates och hans demon: "To take a single instance, Socrates, whose *daimon* was an audible not a visual appearance, was, as has been often pointed out, subject to cataleptic seizure, standing all night through in a rigid attitude."¹²³

Samtidigt som Galton genomförde sina statistiska undersökningar arbetade Henry Maudsley med en stor bok om sinnets fysiologi och patologi, som första gången gavs ut 1867. Den utökades sedermera kraftigt, och de båda delarna publicerades separat. Störst betydelse tycks delen om de mentala patologierna fått, som gavs ut 1879 som *The pathology of mind*. Maudsley kritiserar i sin bok Galton för sitt frikostiga genibegrepp: "Mr. Galton, who wrote a book to prove that genius is hereditary, counting among his examples hardly more than two or three cases of true genius"¹²⁴ I ett kapitel om vansinnets symptom kommer han sedan flera gånger in på geniets närhet till vansinnet. Först talar han om hur degenerationen inom en familj kan yttra sig som geni hos en familjemedlem och hos någon annan som vansinne eller epilepsi.¹²⁵ När det sedan är tal om den stegrade nervkänslighet som kan nalkas det sjukligas domäner konstaterar Maudsley att den kan vara av gagn för den som äger den:

Such men as Edgar Allan Poe and De Quincey illustrate this great subtlety of sensibility amounting almost to disease, and so far give colour to the extravagant assertion of a French author (Moreau de Tours), that a morbid state of nerve element is the condition of genius. It must not be lost sight of, however, that a person so constituted is nowise an example of the highest genius; for he lacks, by reason of his great sensibility, the power of calm, steady, and comprehensive mental assimilation, and must fall short of the highest intellectual development.¹²⁶

Om Maudsley med dessa rader tycks öppna för att geniet är ett patologiskt fenomen stänger han dock genast den möjligheten. Det slags geni som Poe och de Quincey äger är knappast den högsta formen av geni, konstaterar han. ”Albeit it might be said by one not caring to be very exact that the genius of an acutely sensitive and subjective poet betokened a morbid condition of nerve element, yet no one, after a moment’s sober reflection, would venture to speak of the genius of such men as Shakspeare and Goethe as arising out of morbid conditions.”¹²⁷

Galton och Maudsley var båda huvudsakligen verksamma före Lombrosos storhetstid, och ingen av dem förhåller sig explicit till Lombroso (medan han däremot hänvisar till dem). Några av Lombrosos brittiska lärjungar förde däremot fram hans geniteorier. Havelock Ellis, mest känd som sexolog men med ett stort författarskap inom medicinens olika områden, översatte *L'uomo di genio* till engelska 1891.¹²⁸ Samma år gav den skotske läkaren John Nisbet ut en bok om geniet som i mångt och mycket presenterar Lombrosos idéer för en brittisk läsekrets: *The insanity of genius*. Nisbet framhåller Lombrosos betydelse för förståelsen av brottslighetens orsaker: ”The investigations of Lombroso and others leave no room for doubt that crime is literally a moral insanity, depending in the main upon congenital causes.”¹²⁹ I synnerhet vill han visa att Lombroso löst frågan om geniet. Det är i princip omöjligt att hitta ett enda exempel på ett geni som inte, genom sin egen person eller genom sitt arv, är sjukligt, hävdar Nisbet.¹³⁰

I sitt försvar för Lombroso går Nisbet till angrepp mot sina brittiska föregångare. Så ger han Galton rätt i att intellektuell förmåga inte fördelas slumpvis, utan håller sig till några familjer. Men så snart han konstaterat det tar han avstånd från Galton: ”This does not imply, however, that genius is *per se* hereditary. What runs in the blood is nerve-disorder, of which genius is the occasional outcome.”¹³¹ Och han ägnar stort utrymme åt att visa att Shakespeare, Maudsleys huvudexempel på ett geni så kärnfriskt att han i sig vederlägger teorin om geniets sjuklighet, bar på sjukliga anlag. Inte så att Shakespeare själv var sjuklig. Men den mycket korta livslängden hos hans syskon – Nisbet hävdar att syskonskaran i genomsnitt blev 32 år, och då drog skalden själv med sina 52 år upp detta tal en bra bit – vittnar om att det knappast rörde sig om en sund

familj. Omständigheterna kring Shakespeares död är också sådana, menar Nisbet, att det finns mycket som talar för ett epileptiskt eller paralytiskt anfall.¹³² Längre fram kommer han tillbaka till Shakespeare, och hävdar att en kreativitet av hans slag i sig inte kan förstås annat än som ett sjukligt fenomen: "Such immense creative power as Shakespeare's can only be understood in connection with a morbid impressionability."¹³³

Avslutning

1800-talsmedicinens intresse för geniet utmärks av några ständigt återkommande tankefigurer. Ett genomgående drag hos de kriminalantropologer, psykiatriker och neurologer som här diskuterats är en tro att de genom sina medicinska kunskaper ägde en särskild insikt i människans psyke som gjorde att de hade möjlighet att nå en djupare förståelse av geniets skapelser än lekmanen, om denne också råkade vara specialist inom litteratur eller filosofi. Vidare kan man skönja en utbredd tro att geniernas upptäckter och insikter är vetenskapligt användbara. Hos Lombroso och hans lärjungar är denna uppfattning särskilt viktig: geniets intuitioner troddes av dem kunna utnyttjas av vetenskapen för att vinna insikter som egentligen ligger flera årtionden framåt i tiden. Hos deras meningsmotståndare är tron på geniets vetenskapliga fruktbarhet mindre programmatisk och mindre explicit, men likväl saknas den egentligen aldrig. Vidare finns en polemisk sida hos alla dessa vetenskapsidkare: man kan utan ansträngning finna en vilja att använda vetenskapens prestige för att vederlägga sina meningsmotståndare. Inte sällan stegras denna polemiska sida till ett försök att visa att filosofiska system och litterära skapelser som uppfattades som farliga och subversiva var sprungna ur ett sjukligt tänkesätt.

Det är frestande att se genifrågan som ett uttryck för 1800-talsmedicinens expansionssträvanden. Gränserna mellan vetenskap och icke-vetenskap och mellan de olika disciplinerna var under omförhandling, och medicinens utövare utnyttjade läget för att söka utvidga det område över vilket de hade tolkningsföreträde. Precis som brottslingsteorierna kan ses som ett försök från medicinutövarnas sida att införliva stora delar av juridiken med medicinen kan genifrågan ses som ett försök att ta kontrollen över litteraturen och filosofin.

Summary

The pathology of genius. A study of the concept of genius in nineteenth-century medicine. By Tobias Dahlkvist. In the mid-nineteenth century, the ancient notion that genius is a form of insanity suddenly became the topic of intense medical interest. Beginning with the French physician Lélut's 1836 study of Socrates, *Du démon de Socrate*, a number of prom-

inent nineteenth century doctors developed theories that sought to explain genius with reference to various medical conditions. The most important and controversial of these theories was Cesare Lombroso's attempt in *L'uomo di genio* (1888) to show that genius, just like the innate tendency to commit crime that he claimed to have observed in the majority of criminals, was a form of masked epilepsy. Lombroso's opponents, in particular the followers of the French Lyon school, developed an alternative theory according to which genius was a higher form of reason and a future, more highly developed form of human appearing in advance.

The paper seeks to demonstrate that the medical theories of genius were in fact an important scientific topic in the late nineteenth century. It aims to show that Lombroso's notion that genius was a positive counterpart to the born criminal, whose intuitive insights can be put to use by science and solve the very problems that the born criminal causes, meant that the theories on genius were in fact an aspect of criminal anthropology that was much more important than previous research has noted.

Keywords: genius, genius and insanity, criminal anthropology, Cesare Lombroso, Alexandre Lacassagne.

Noter

1. Arbetet med denna uppsats skedde inom forskningsprojektet "Geniets patologi. Synen på geni och vansinne inom medicin och vetenskap, 1850–1930", som finansieras av Riksbankens jubileumsfond.

2. Platon: *Sokrates försvarstal*, övers. Jan Stolpe, i: *Skrifter*, vol. 1 (Stockholm, 2000), 31 c–d.

3. Georges Canguilhem: *La connaissance de la vie* (1952; utökad utgåva, Paris, 2009), 99. Canguilhems skrivsätt gör honom extremt svårövertalad, men så här lyder hans kommentar i sin helhet: "Kanske låter det sig sägas att de vetenskapliga teorierna, vad gäller de fundamentala begrepp som de låter fästa i sina tolkningsprinciper, är ympade på antika bilder, och, skulle vi säga, på myter, om inte denna term idag med viss rätt har nedvärderats till följd av det användande av den som gjorts av filosofer uppenbart skapade med propaganda- och mystifikationssyften." Om inget annat uppges står jag själv för översättningen av alla citat.

4. Delia Frigessi: *Cesare Lombroso* (Torino, 2003), 291–326; Jutta Person: *Der pathographische Blick. Physionomik, Atavismustheorien und Kulturkritik 1870–1930* (diss. Köln; Würzburg, 2005); Renzo Villa: *Il deviante e i suoi segni. Lombroso e la nascita*

dell'antropologia criminale (Milano, 1985).

5. Andrea Rondini: *Cose da pazzi. Cesare Lombroso e la letteratura* (Pisa & Roma, 2001).

6. George Becker: *The mad genius controversy. A study in the sociology of deviance* (Beverly Hills & London, 1978).

7. Platon: *Gästbudet*, övers. Jan Stolpe, i: *Skrifter*, vol. 1 (Stockholm, 2000), 220 c–d. Se också 174 d, där det skildras hur Sokrates på vägen till Agathons bjudning plötsligt "försjunkit in i sig själv", och står kvar och grubblar över något på gatan och låter sällskapet gå i förväg.

8. Roy Porter: *A social history of madness. Stories of the insane* (London, 1987), 65.

9. En bok med titeln *Great abnormalities* finns visserligen, men är från 1968. En *Infirmities of genius* finns likaledes, men gavs ut 1833, innan genifrågan hade tagit form på allvar, och satte heller inga som helst spår i den medicinska genilitteraturen.

10. Louis-Francois Lélut: *Du démon de Socrate. Specimen d'une application de la science psychologique à celle de l'histoire* (Paris, 1836). Samme författare gav senare också ut en bok om Pascal: *L'amulette de Pascal. Pour servir à l'histoire des hallucinations* (Paris, 1846). Om Lélut, se även Lars

O. Lundgren: *Sokratesbilden. Från Aristofanes till Nietzsche* (diss. Stockholm, 1978), 136 f.

11. Lélut: *Du démon de Socrate*, 174.

12. Jacques-Joseph Moreau (de Tours): *La psychologie morbide dans ses rapports avec la philosophie de l'histoire* (Paris, 1859).

13. Gerhard Scharbert: *Dichterwahn. Über die Pathologisierung von Modernität* (München, 2010), 96 f.

14. Moreau (de Tours): *Du haschich et de l'alienation mentale: Études psychologiques* (Paris, 1845).

15. Moreau (de Tours): *La psychologie morbide*, 386.

16. *Ibid.*, 369.

17. Ian R. Dowbiggin: *Inheriting madness. Professionalization and psychiatric knowledge in nineteenth-century France* (Berkeley, Los Angeles & Oxford, 1991), särskilt kapitel 3. Dowbiggin intresserar sig tyvärr inte för genifrågan. Att liknande expansionssträvanden präglade psykiatrin också utanför Frankrike understryks i Person: *Der pathographische Blick*, s. 11.

18. Moreau (de Tours): *La psychologie morbide*, 464.

19. *Ibid.*, 493.

20. *Ibid.*, 563.

21. Pierre Flourens: *De la raison, du génie et de la folie* (Paris, 1861), 116.

22. Friedrich Nietzsche: *Nachlaß 1885–1887, Werke: Kritische Studienausgabe*, vol. 12, red. Giorgio Colli & Mazzino Montinari (München, Berlin & New York, 1999), fragment 2 [23], hösten 1885–hösten 1886, 76: "Tänkt länge på denna den religiösa genialitetens och följaktligen också det 'metafysiska behovets' ursprungshärd, den 'religiösa neurosen'; – med det i Frankrike berömda och till och med ordspråkliga uttrycket, ovilligt i minnet, som låter förstå så mycket om den franska andens hälsa: 'le génie est une neurose' [sic!]. –"

23. Pellagra är en bristsjukdom som vi idag vet beror på underskott av vitamin PP (en av B-vitaminerna), och som i sina sista stadier kan ge allvarliga psykiska symptom. Lombrosos tes var att den fattiga bondebefolkningen fick i sig något slags toxin genom att de åt omogen eller gammal och möjlig majs; i själva verket var problemet snarare en ensidig diet, att de åt mycket litet utöver den majs som de odlade.

24. Frigessi: *Cesare Lombroso*, 42. Lite senare (97) skriver hon också att Lombroso

1860 försökte intressera det milanesiska vitterhetssamfundet (Società di Scienze e Lettere a Milano) för ett föredrag om "Geniet och brottet studerade i ett sinnessjukhus" ("Il genio e il delitto studiato in un manicomio").

25. Vetenskapshistorikern Renzo Villa understryker att *Genio e follia* är det första exemplet på det arbetssätt som Lombroso tidigt gjorde till sitt, och som gick ut på att en kärna av iakttagelser förblir grunden och stora mängder av nya exempel och utvikin­gar omsider fogas till denna; se Villa: *Il deviante e i suoi segni*, 115.

26. Jochen Schmidt: *Die Geschichte des Geniegedankens in der deutschen Literatur, Philosophie und Politik 1750–1945*, 2 vol. (Darmstadt, 1985), vol. II, 8.

27. Jämförelsen mellan Florens och Pisa återfinns inte i förstaupplagan, utan dyker upp i den utökade andra utgåvan från 1872: Cesare Lombroso: *Genio e follia*, seconda edizione completamente rifusa ed ampliata (Milano, 1872), 28 f.

28. Lombroso: *Genio e follia. Prelezione ai corsi di antropologia e clinica psichiatria presso la R. Università di Pavia* (Milano, 1864), 34 ff.

29. *Ibid.*, 44.

30. Villa konstaterar att *Genio e follia* "inte säger någonting substantiellt origi­nellt", utan bara upprepar vad Lélut och Moreau sagt före honom: *Il deviante e i suoi segni*, 115.

31. Lombroso: *Genio e follia* (1864), 34.

32. Lombroso: *Genio e follia. In rapporto alla medicina legale, alla critica ed alla storia*, quarta edizione (Torino, 1882), 244. Frasen återfinns med delvis annan stavning (i stället för den idag föråldrade pluralformen *geni* används där exempelvis den ännu mer obsoleta formen *geni*) redan i *Genio e follia* (1864), 46.

33. George Beckers i inledningen nämnda *The mad genius controversy* lider svårt av att författaren tycks omedveten om att Lombrosos system genomgick denna genomgripande förändring. Becker diskuterar Lombroso utifrån en engelsk utgåva av en av hans böcker, utgiven 1891, och tillskriver honom då åsikten att geniet är ett sjukligt fenomen. Eftersom han vill dela in de diskuterade författarna i olika kategorier med avseende på hur de förhåller sig till geniets sjuklighet leder det till direkt felaktiga resultat att inskränka sig till denna utgåva.

34. Lombroso: *Genio e follia*, terza edizione ampliata (Milano, 1877).

35. Ett exempel är Poe, som under namnet Foè finns med som ett exempel på ett dipso-maniskt geni redan i 1864 års *Genio e follia*, och som från 1882 års fjärdeutgåva och i synnerhet i *Genio e degenerazione* från 1897 fyller en viktig funktion. Det fanns redan på 1880-talet en källkritisk litteraturhistorisk litteratur om Poe, med John Henry Ingrams biografi *Edgar Allan Poe. His life, letters, and opinions*, 2 vol. (London, 1880) och den franske naturalistiske kritikern och översättaren Émile Hennequins båda essäer om Poe: "Vie d'Edgar Allan Poe" i Poe: *Contes grotesques*, övers. Émile Hennequin, (3:e utgåva, Paris, 1882), 1–48 och "Edgar Allan Poe" (1885), i: Écrivains francisés. *Dickens, Heine, Tourguéneff, Poe, Dostoïewski, Tolstoi*. (Paris, 1889). Men även om Lombroso var medveten om dessa texters existens, och en gång till och med påstår sig citera Ingram – i själva verket citerar han en mycket partisk text av Sarah Helen Whitman, Poes väninna, under en kort period rentav hans fästmö – är det inte dem han bygger sitt resonemang på, utan i första hand på Baudelairens "Edgar Poe, sa vie et ses œuvres" från 1856. Baudelairens essä byggde på ett ytterst skralt biografiskt material men desto mer på en känsla av samhörighet med Poe, och torde mer än någon annan text ha bidragit till myten om Poe. Baudelaire väljer helt bort det nedlåtande moraliserande tonläge som större delen av den tidiga Poelitteraturen annars använder och väljer att se Poes leverne och död genom ett tragiskt raster, varvid han talar om Poes drickande som "ett mnemoniskt medel, en arbetsmetod", och tillägger: "Poeten hade lärt sig att dricka, som en omsorgsfull skriftställare övar sig i att föra anteckningar." Charles Baudelaire: "Edgar Poe, sa vie et ses œuvres" (1856), *Œuvres complètes II*, Bibliothèque de la Pléiade, red. Claude Pichois (Paris, 1976), 315. Trots Lombrosos uttalade positivism är hans Poe-bild alltså nästan helt baserad på källor som medvetet odlar en mytisk bild av Poe, och den bidrar också själv till denna myt. Jag diskuterar exemplet Poe i "Alcoholic and epileptic nightmares". Cesare Lombroso, Poe and the pathology of genius" i *Poe studies* (under utgivning).

36. Jonathan R. Hiller: "Lombroso and the science of literature and opera", i: *Ce-*

sare Lombroso handbook, red. Paul Knepper & Per Jørgen Ysterhede (Florence, KY, 2012), 230.

37. Lombroso: *Genio e follia* (1882), 60. Jag har som synes inte försökt normalisera stavningen av namnen utan återger dem enligt Lombrosos ofta mycket egenartade ortografi.

38. Lombroso: *L'uomo di genio. In rapporto alla psichiatria, alla storia ed all'estetica*, quinta edizione del Genio e follia completamente mutata (Torino, 1888), 373.

39. Villa: *Il deviante e i suoi segni*, 181.

40. Frigessi: *Cesare Lombroso*, 186.

41. Mary Gibson visar i sin *Born to crime. Cesare Lombroso and the origins of biological criminology* (Westport & London, 2002), 22–26 genom en exemplarisk genomgång av hur Lombrosos bild av den födda brottslingen förändras genom de olika utgåvorna av *L'uomo delinquente* hur Lombroso måste läsas för att man skall få en rättvisande bild av hans teorier. Det är ett problem i litteraturen om kriminalantropologins historia att man alldeles för ofta nöjer sig med att gå till en utgåva av Lombrosos verk (och i regel då till en ofullständig engelsk översättning) och tillskriver honom en viss uppfattning. Men endast om man följer hans tänkandes utveckling och noga håller koll på vilken hans position var vid en given tidpunkt kan man göra Lombroso rättvisa.

42. Om den dolda epilepsin, se Owsei Temkin: *The falling sickness. A history of epilepsy from the Greeks to the beginnings of modern neurology* (1945; rev. utg.; Baltimore & London, 1994), 316–327.

43. *Ibid.*, 362 f.

44. *Actes du premier congrès international d'anthropologie criminelle. Biologie et sociologie (Rome, novembre 1885)* (Turin, Rome & Florence, 1886–87), 278.

45. Lombroso: *L'uomo di genio* (1888), 193.

46. *Ibid.*, 374.

47. Om Lombrosos och kriminalantropologins förhållande till Dostojevskij, se min "The epileptic genius. The use of Dostoevsky as an example in the medical debate over the pathology of genius", *Journal of the History of Ideas* 76 (2015).

48. Brev från Leopardi till Gian Pietro Vieusseux, daterat den 4 mars 1826, i Giacomo Leopardi: *Epistolario*, 2 vol., red. Franco Brioschi & Patrizia Landi (Torino,

1998), vol. 1, 1096 f. ”Först av nödvändighet och mot min vilja, senare genom en böjelse född ur en vana omvandlad till natur och vorden outplånlig, har mitt liv alltid varit och är och kommer för alltid att förbli ensamt, också mitt i samtal, i vilka, för att säga det på engelska, jag är mera *absent* än vad en blind och döv skulle vara. Denna *absence*-last [vizio dell’*absence*] är hos mig ohjälplig och förtvivlad.”

49. Lombroso: *Genio e degenerazione. Nuovi studi e nuove battaglie* (Palermo, 1897), 65. Om Lombrosos Leopardibild, se min *Förtvivlans filosofi. Vilhelm Ekelund och mottagandet av Giacomo Leopardi i Skandinavien* (Lund, 2010), 70–75, och Rondini: *Cose da pazzi*, 66 ff.

50. Lombroso: *L’uomo di genio* (1894), 702 ff.

51. Om Nordaus liv och gärning, se särskilt Christoph Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau* (Frankfurt am Main, 1997).

52. Max Nordau: *Entartung*, 2 vol. (1892–93; andra utgåva, Berlin, 1893). Christoph Schulte framhåller i sin biografi över Nordau i männe något överdrivna ordalag *Entartungs* originalitet: ”Nordau är med de båda banden av sin *Entartung* några år före Freud den förste tänkare som betraktar hela fin de siècle-kulturen ur psykopatologens perspektiv, han är den första författare överhuvud taget som använder den samtida psykopatologins hela arsenal på kulturkritiken och därvidlag inte sätter teologen, filosofen, historikern eller sociologen på tronen som domare över kultur och okultur, utan själsläkaren.” Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle*, 129.

53. Begreppet degeneration var redan före Nordau av stor betydelse för sekelskiftets självbild. Nordau följde, liksom de allra flesta, Bénédict-Auguste Morels begreppsbruk, varvid degeneration förstas som en genom en skadlig miljö uppkommen sjuklig avvikelse som a) är till men för överlevnaden, och b) ärvs ned till kommande generationer. För en djupgående diskussion av degenerationsfrågan i sekelskiftets Europa (främst Frankrike och Italien), se Daniel Pick: *Faces of degeneration. A European disorder, c. 1848–c. 1918* (Cambridge, 1989).

54. Nordau: *Entartung*, vol. 1, 232 f., vol. II, 262 och 445 f.

55. Mark M. Anderson: ”Typologie et caractère. Max Nordau, Cesare Lombroso et l’anthropologie criminelle”, i Delphine Bechtel, Dominique Bourel & Jacques Le Rider (red.): *Max Nordau (1849–1923). Critique de la dégénérescence, médiateur franco-allemand, père fondateur du sionisme* (Paris, 1996), 121–131, här 129: ”Man får anstränga sig för att överhuvud taget förklara för sig hur han kunde ignorera motsägelsen mellan å ena sidan Lombrosos atavistiska brottslingstyp och, å den andra, den roll som spelades av miljön i den lamarckistiska transformismen.” Se också Mariacarla Gadebusch-Bondi: *Die Rezeption der kriminalanthropologischen Theorien von Cesare Lombroso in Deutschland von 1880–1914* (Husum, 1995), 104, som argumenterar för att Lombrosos teorier ofta förvanskades av både Nordau och den andre av Lombrosos båda viktigaste allierade i Tyskland, Hans Kurella, med påföljd att Lombroso ofta kommit att förknippas med åsikter som han själv inte hyste.

56. Nordau: *Entartung*, vol. 1, 45.

57. *Ibid.*, vol. II, 559 f.

58. Hans-Peter Söder: *That way madness lies. Max Nordau on fin-de-siècle genius* (High Wycombe, 2009), 134.

59. Lombroso: *Genio e degenerazione*, 240 f. Se dock Person: *Der pathographische Blick*, 116, not 33, som mot Gadebusch-Bondi argumenterar för att Lombroso i sin polemik mot Nordau av strategiska skäl utgav sig för att vara en konstens försvarare, och att man måste akta sig för att överdriva skillnaderna mellan dem.

60. Enrico Ferri: *I delinquenti nell’arte* (Genova, 1896), fransk utgåva: *Les criminels dans l’art et la littérature*, övers. Eugène Laurent (Paris, 1897).

61. Gibson: *Born to crime*, 31.

62. Ferri presenterar detta system i flera av sina böcker, däribland *I delinquenti nell’arte*, 17.

63. Scipio Sighele: *La letteratura tragica* (Milano, 1906), fransk utgåva: *Littérature et criminalité*, övers. Erich Adler (Paris, 1908).

64. Sigheles viktigaste verk var boken *La folla delinquente* (1891).

65. Om Patrizi, se min *Förtvivlans filosofi*, 79–82.

66. Cesare Lombroso & Guglielmo Ferrero: *La donna delinquente, la prostituta e*

la donna normale (1893; andra utgåvan, Torino & Roma, 1894), plansch III.

67. Lombroso: *Genio e degenerazione*, 169.

68. Gibson: *Born to crime*, 65, apropå Lombrosos kommentarer om de Staëls manliga ansikte, George Sands mörka röst och manskläder, George Elliots maskulina utseende och Mary Wollstonecrafts degeneration.

69. Lombroso: *Genio e degenerazione*, 169.

70. Se deltagarförteckningen i *Actes du premier congrès international d'anthropologie criminelle*, 41–46.

71. *Actes du premier congrès international d'anthropologie criminelle*, 166.

72. Robert A. Nye: *Crime, madness, & politics in modern France. The medical concept of national decline* (Princeton, 1989), 97 f.

73. Pick: *Faces of degeneration*, 140.

74. Gibson: *Born to crime*, 248.

75. Och det är avgjort så att Nyes omdömen om Lombroso och hans inställning till degenerationen är baserade på en alltför ringa kunskap om utvecklingen i hans tänkande. När han exempelvis talar om hur den födda brottslingen beskrevs som en atavism och som ett symptom på epilepsi (*Crime, madness & politics*, 99) missar han att degenerationstanken är en förenande länk mellan dem: när Lombroso börjat betrakta brottslingen (och geniet) som dolda epileptiker hade han kommit att ompröva sin position, och betrakta atavismen som ett specialfall av degenerationen. Tron på degenerationen var alltså inte alls, som Nye menar (97 f.), något som utmärkte Lyonskolan mot Lombroso.

76. Nye: *Crime, madness & politics*, 114. Nye tillägger: "Perhaps more than any other single figure Tarde provided the theoretical structure for a social interpretation of crime."

77. Gabriel Tarde i diskussionen efter ett föredrag av en Gauckler om betydelsen av sociala och antropologiska element vid bestämmande av straff, i *Actes du troisième congrès international d'anthropologie criminelle, tenu à Bruxelles en août 1892 sous le haut patronage du gouvernement* (Bruxelles, 1893), 335 f.

78. Édouard Toulouse: Émile Zola. *Enquête médico-psychologique sur la supériorité*

rité intellectuelle (Paris, 1896). Om Toulouse, se Pick: *Faces of degeneration*, 76 ff.

79. Toulouse: Émile Zola, 20.

80. *Ibid.*, 22.

81. En del av Toulouses resultat är verkligen intressanta. Bland tidsbundna resonemang om hur Zolas rasmässiga bakgrund påverkade hans intellekt eller en beskrivning av Zolas diet som väl möjligen har anekdotiskt värde för eftervärlden finner man exempelvis ett avsnitt om Zolas förmåga att minnas ord och formuleringar. Det visade sig att Zolas färdigheter inom detta område låg en bit under genomsnittet, synnerligen förvånande för en författare. När Toulouse lät Zola läsa utsnitt ur olika välbekanta romaner hade han svårt att placera dem: inte ens när han fick läsa en passage ur en av hans egna böcker lyckades han identifiera rätt författare.

82. *Ibid.*, 40 och 49.

83. *Ibid.*, 142.

84. *Ibid.*, 166 och 250 ff.

85. *Ibid.*, 280.

86. Nye: *Crime, madness & politics*, 113.

87. Inte heller Martine Kaluszynskis historiska undersökning av Lyonskolans utveckling i *La République à l'épreuve du crime. La construction du crime comme objet politique 1880–1920* (Paris, 2002) ägnar geniestudierna något som helst utrymme.

88. Gaston Loygue: *Un homme de génie. Th.-M. Dostoïewsky. Étude médico-psychologique* (Lyon & Paris, 1904), 104.

89. Opublicerad föreläsning av Lacasagne, citerad i *ibid.*, 175.

90. *Ibid.*, 177.

91. Liksom han för all del ägde motståndare i Italien. Se exempelvis Gianmaria Borio: *Il genio. Un capitolo di psicologia* (Milano, 1899).

92. Lombroso: *L'homme de génie*, övers. Fr. Colonna d'Istria, förord Ch. Richet (Paris, 1889). En andra upplaga trycktes 1896.

93. Den tyska utgåvan från 1890 (*Der geniale Mensch*) och den engelska från 1891 (*The man of genius*) är vad det tycks identiska med den franska, men påstås inte vara översatta efter den sjätte utgåvan.

94. Richet: "Préface", VIII.

95. *Ibid.*, xvii.

96. Fr. Colonna d'Istria: "Le génie et les métamorphoses de la folie", *Revue philosophique de la France et de l'étranger* xxvii (1889), 385–392.

97. Det var förvisso inget ovanligt att *Revue philosophique* publicerade artiklar om teman som vanligen dryftades av psykiatriker och naturvetenskapsmän. Tidskriftens grundare (och vid denna tid alltså dess utgivare) var psykologen Théodule Ribot, och bland de regelbundna bidragslämnarna fanns läkare som Charles Féré och Henri Joly.

98. Colonna d'Istria: "Le génie et les métamorphoses de la folie", 386.

99. *Ibid.*, 392.

100. Carl von Seidlitz: *Dr. Arthur Schopenhauer vom medicinischen Standpunkte aus betrachtet* (Dorpat, 1872).

101. Th. Puschmann: *Richard Wagner. Eine psychiatrische Studie* (Berlin, 1873), 7.

102. *Ibid.*, 27.

103. Nordau: *Entartung*, vol. 1, 305.

104. F. W. Hagen: "Ueber die Verwandtschaft des Genie's mit dem Irresein", *Allgemeine Zeitschrift für Psychiatrie und psychisch-gerichtliche Medizin* 33 (1877), 640–75.

105. Paul Radestock: *Genie und Wahnsinn. Eine psychologische Untersuchung* (Breslau, 1884), 49.

106. Lombroso: *Genie und Irrsinn. In ihren Beziehungen zum Gesetz, zur Kritik und zur Geschichte*, övers. A. Courth (Leipzig, utan år [1887]), idem: *Der geniale Mensch*, övers. M. O. Fraenkel (Hamburg, 1890). Den första av böckerna översattes efter den fjärde upplagan från 1882; i den andra däremot medtogs som tidigare nämnts material som vid denna tidpunkt ännu inte publicerats på italienska men som införlivades i 1894 års sjätte upplaga.

107. Lombroso: *Genie und Entartung*, övers. Ernst Jentsch (Leipzig, 1910).

108. William Hirsch: *Genie und Entartung. Eine psychologische Studie* (Berlin & Leipzig, 1894), 83. Samma kritik riktas lite tidigare mot Moreau (de Tours): "Försöket att på något sätt definiera eller förbinda det med ett psykologiskt begrepp, görs överhuvudtaget inte av Moreau."

109. *Ibid.*, 90.

110. Den bristande statistiken anför Hirsch senare även mot Nordau. Han menar att särskilt hysteristatistiken är så opålitlig att det inte finns någon möjlighet att med sin vetenskaplighet i behåll hävda att hysterin kraftigt tilltagit under 1800-talets slutskede: *ibid.*, 206.

111. Lombroso: *Entartung und Genie*.

Neue Studien, red. och övers. Hans Kurella (Leipzig, 1894). Se översättarens förord, s. VI, där denne talar om hur en liten skrift med titeln *Genie und Entartung* gavs ut efter att deras egen titel hade tillkännagivits, och "vars utläggningar beror på ett absolut missförstånd av Lombrosos genialitetsteori".

112. *Ibid.*, 131, fotnot och 277, fotnot. Det är inte minst intressant att Lombroso diskuterar Strindberg på detta sätt: *Entartung und Genie* gavs trots allt ut tre år innan *Inferno*, den roman som brukar betraktas som en psykosskildring, publicerades. Rimligen var det *En dâres försvarstal*, som under titeln *Beichte eines Thoren* hade getts ut i en tysk piratutgåva 1893, som Lombroso bygger sitt omdöme på.

113. P. J. Möbius: *Ueber Schopenhauer* (Leipzig, 1899), 61 f.

114. *Ibid.*, 76.

115. *Ibid.*, 8 ff.

116. Möbius: *Ueber das Pathologische bei Nietzsche* (Wiesbaden, 1902). Se särskilt 66 ff., där Möbius diskuterar hur bildspråket i den fjärde delen av *Zarathustra* diskuteras som sjukdomssymptom.

117. *Ibid.*, 29.

118. Psykiatrihistorikern Holger Steinberg understryker i sin studie av Möbius, *Als ob ich zu einer steinernen Wand spräche. Der Nervenarzt Paul Julius Möbius. Eine Werkbiographie* (Bern, 2005), 267 ff., att dennes anspråk, i synnerhet i Schopenhauerboken, var att bidra till förståelsen av hans filosofi, och inte alls att avfärda Schopenhauer genom att sjukförklara honom.

119. L. Löwenfeld: *Ueber die geniale Geistesthätigkeit mit besonderer Berücksichtigung des Genie's für die bildende Kunst* (Wiesbaden, 1903), 35 ff. Löwenfeld tar Schopenhauer i försvar mot Lombrosos påståenden att han var sinnessjuk, men menar likväl att hans geni ägde patologiska rötter. Kants geni däremot (37), bestod i en framstående intelligens i kombination med en beundransvärd viljekraft: sunda egenskaper som Kant ägde i särskilt hög grad.

120. 1901 gavs även en skrift av en läkare ut i serien, vars system några årtionden senare skulle inspirera ett helt annat betraktelsesätt på geniet än det som kommer till uttryck hos de figurer som diskuteras här: *Freuds Über den Traum*.

121. S. Rahmer: *August Strindberg. Eine*

pathologische Studie (München, 1907), t.ex. 24.

122. Francis Galton: *Hereditary genius. An inquiry into its laws and consequences* (London, 1869), idem: *Inquiries into human faculty and its development* (London, 1883).

123. Galton: *Inquiries into human faculty*, 176.

124. Henry Maudsley: *The pathology of mind. Being the third edition of the second part of the "Physiology & pathology of mind", recast, enlarged, and rewritten* (1867; London, 1879), 96 f.

125. *Ibid.*, 300: "It is undoubtedly true that where hereditary taint exists in a family one member sometimes exhibits considerable genius, when another is insane or epileptic."

126. *Ibid.*, 301.

127. *Ibid.*

128. Lombroso: *The man of genius* (Lon-

don, 1891). Ingen översättare är angiven, men enligt J. Edward Chamberlin skall det ha varit Ellis (som under alla omständigheter var utgivare för den bokserie som översättningen gavs ut inom, The contemporary science series, hos förlaget Walter Scott); se J. Edward Chamberlin: "Images of degeneration. Turnings and transformations", i J. Edward Chamberlin & Sander L. Gilman (red.): *Degeneration. The dark side of progress* (New York, 1985), 279.

129. John Nisbet: *The insanity of genius and the general inequality of human faculty physiologically considered* (2:a utg., London, 1891), 300.

130. *Ibid.*, 315.

131. *Ibid.*, 325.

132. *Ibid.*, 147 och 158.

133. *Ibid.*, 272.

Tillbaka till Hegel!

Georg Lukács, *dialektiken*
och den hegelianska marxismen

Anders Burman*

Georg Lukács *Historia och klassmedvetande* – eller *Geschichte und Klassenbewusstsein* som den tyska originaltiteln lyder – är en av de helt centrala skrifterna i den hegelianska marxismens historia. Med denna essäsamling från 1923 bidrog Lukács i högre grad än någon tidigare författare till att synliggöra de hegeliska rötterna till Karl Marx tänkande. Boken, som inte utan skäl kallats ”ett banbrytande manifest för en kritisk, humanistisk marxism” och vars publicering utnämns till ”en av de få autentiska händelserna i marxismens historia”,¹ visade – som Peter Bürger påpekar – unga intellektuella på 1920-talet hur Georg Wilhelm Friedrich Hegel kunde läsas ur ett vänsterperspektiv.² Ja, på sätt och vis kan man rentav säga att det var med *Historia och klassmedvetande* som den hegelianska marxismen uppstod, det vill säga den radikala intellektuella strömning som från mellankrigstiden och framåt spelade en så framträdande roll i 1900-talets politiska teori och i någon mån också politiska praktik med sitt försök att genom en hegelisk läsning av Marx skrifter formulera en mot det samtida kapitalistiska samhället kritisk position – eller snarare bortom distinktionen – mellan å ena sidan den västeuropeiska reformistiska socialdemokratien och å andra sidan den sovjetkommunistiska stelbenta dogmatiken.

Att tala om hegeliansk marxism i bestämd form singularis innebär på sätt och vis en förenkling, men det finns ändå tillräckligt mycket som förenar de här aktuella väst- och centraleuropeiska tänkarna, från Lukács och Karl Korsch på 1920-talet via Herbert Marcuse, Karel Kosík och Leszek Kołakowski fram till Slavoj Žižek idag, för att motivera en idealtypisk klassificering av dem som hegelianska marxister. Till dessa gemensamma drag hör, förutom distanseringen från såväl den socialdemokratiska reformismen som olika former av vad de själva brukar kalla vulgärkommunism, först och främst ett affirmativt bruk av Hegels filosofi med ambitionen att vidareutveckla den marxistiska teoribildningen i en humanistisk riktning. Hegel, den mest abstrakta av alla tänkare, används för att kunna formulera en marxism med ett mänskligt ansikte. Hos både Hegel och Marx betonar de hegelianska marxisterna vanligtvis den dialektiska metoden.³

* Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola

Frågan om den hegelska filosofins och i synnerhet dialektikens position inom marxismen har på senare tid fått förnyad aktualitet genom bland annat Žižeks skrifter. Medan en tänkare som Giorgio Agamben ifrågasätter dialektikens värde och är allmänt kritisk mot Hegel tas han i passagerat försvar av den slovenske filosofen.⁴ Enligt Žižek är den hegelska dialektiken med dess negativitetsbegrepp av avgörande betydelse för att kunna tänka på tvärs emot och i grunden utmana den rådande kapitalistiska ordningen. Žižek hyllar även författaren till *Historia och klassmedvetande* som han beskriver som en utpräglad leninistisk filosof.⁵ Som kommer att framgå av det följande är det senare emellertid en uppfattning som kan problematiseras.

Det är Lukács hegelianska marxism som står i centrum i föreliggande artikel. Ambitionen är att ringa in, analysera och kontextualisera denna specifika form av marxism och framför allt hur Lukács i det sammanhanget använder sig av Hegels filosofi. Vad är det för slags marxism han gör sig till talesman för i *Historia och klassmedvetande* och vilken roll spelar Hegel i denna tolkning av Marx och marxismen? Ja, vari består närmare bestämt det hegelianska – eller snarare det hegelska – i Lukács version av den hegelianska marxismen? I förlängningen finns det anledning att också undersöka hur Lukács bruk av Hegel efterhand förändrades i takt med att han gradvis distanserade sig från de ståndpunkter som han förde fram i *Historia och klassmedvetande* till förmån för en hållning som måste sägas ha varit mer sovjetkommunistiskt dogmatisk och partitrogen utan att han för den skull övergav sina hegelska utgångspunkter. Huvudfokus i analysen ligger dock på storverket från 1923.

Samtidigt hör det till saken att Lukács hade tagit bestämda intryck av Hegel innan han skrev *Historia och klassmedvetande*. Till skillnad från många senare hegelianska marxister var han en Hegelinfluerad idealist innan han blev marxist. Han kom så att säga till den marxiska materialismen via den tyska idealismen, inte tvärtom. I det avseendet framstår det möjligen som mer berättigat att fråga varför han sökte sig till Marx bortom Hegel, snarare än vad han behövde Hegel till bakom Marx. Som en bakgrund till behandlingen av *Historia och klassmedvetande* finns det under varje förhållande skäl till att inleda med att säga något om Lukács tidiga hegelianskt färgade idealism och hur han sedan därifrån tog sig vidare till Marx och kommunismen.⁶

Estetisk antikapitalism

Född 1885 i Budapest och uppvuxen under synnerligen privilegierade förhållanden (fadern var en framgångsrik bankman) gjorde Lukács sig tidigt bemärkt i det ungerska och snart också tyska kulturella och akademiska livet. Redan i tonåren grundade han i den ungerska huvudstaden en experimentteater som satte upp pjäser av bland andra Henrik Ibsen

och August Strindberg, och i dryga tjugooårsåldern författade han sina första mer omfattande studier, däribland doktorsavhandlingen om tragedins metafysik framlagd vid universitetet i Berlin 1907, tvåbandsverket *Entwicklungsgeschichte des modernen Dramas* (skrivet 1908, publicerat 1910) och essäsamlingen *Die Seele und die Formen* (utgiven först på ungerska 1910, året därefter i utvidgad form på tyska).

I sitt skrivande vid den här tiden ägnade sig Lukács så gott som uteslutande åt litteratur, drama och filosofi. Han var en estet uti fingerspetsarna med en särskild förkärlek för formbegreppet. Det finns något närmast platoniskt över hans tidiga intresse för själen och formen, men han var också starkt påverkad av tänkare som Immanuel Kant och Georg Simmel. Däremot spelade Hegel fortfarande en mindre framträdande roll för Lukács, vilket inte hindrar att ett hegelskt drag kan urskiljas redan i *Die Seele und die Formen* med dess essäer om bland andra Novalis, Søren Kierkegaard och Stefan George. Som Judith Butler uttrycker det:

På ett sätt som är klart hegelskt hävdar Lukács inte bara att själ kräver form för att manifesteras utan också att form kräver själ för att få liv. Form skulle inte vara någonting utan substans, och substansen skulle inte vara någonting utan själen.⁷

Som så många andra konstnärer, författare och tänkare i Tyskland i början av 1900-talet vantrivdes den unge Lukács i den moderna civilisationen. I likhet med stora delar av det ledande tyska intellektuella etablissemanget, däribland den tidige Thomas Mann – en författare han alltid hyste största respekt och beundran för – kontrasterade Lukács anglosaxisk civilisation mot tysk kultur.⁸ Medan civilisationen kopplades samman med nyttotänkande, liberalism, kommersialism och materialism tänktes kulturen stå för högre värden, konst, autenticitet, andlighet och humanism. Som detta antyder formulerade den unge Lukács sitt missnöje över de samtida förhållandena i allmänt civilisationskritiska snarare än explicit politiska termer. Att han avskydde borgerligheten och liberalismen innebar på intet sätt att han var socialist eller kommunist. Snarare var hans samtidskritik formulerad utifrån en politiskt diffus romantisk och estetisk antikapitalistisk position.

Inte desto mindre hade Lukács redan som gymnasist blivit bekant med Marx skrifter, däribland *Kommunistiska manifestet* och *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*, och enligt egen uppgift läste han *Kapitalet* för första gången omkring 1908.⁹ I en bok som han publicerade tre år senare finns följande passage: ”Socialismens system och dess världsåskådning, marxismen, bildar en syntetisk enhet – kanske den oförsonligaste och strängaste syntesen efter den medeltida katolicismen.”¹⁰ Detta framstår på flera sätt som en anmärkningsvärd iakttagelse, inte minst med tanke på att Lukács själv redan vid den här tiden, det vill säga under sin förmarxistiskt estetiska period, alltid sökte efter syntetiska enheter och övergripande

helhetsförklaringar. I det avseendet fanns det hos honom en sorts strukturell tankeberedskap för den marxistiska världsåskådning som han senare kom att ta till sig.

Att det förhåller sig på det sättet kommer sig inte minst av att han från mitten av tiotalet och framåt tog avgörande intryck av Hegels tänkande. Det är ingen tillfällighet att de i Lukács senare verk centrala kategorierna totalitet, det världshistoriska och det typiska i grunden är – som Terry Eagleton har noterat – hegeliska.¹¹ Det var från Hegel Marx plockade upp dem för att sedan vidareutveckla dem. Även Lukács hämtade dem i första hand från Hegel. Dessa begrepp som är frekvent förekommande i Lukács tidiga estetik kunde han senare, när han väl blev marxist, utan större problem ladda politiskt.

Splittringens problematik

I ett efterhandsperspektiv är det tydligt att flera av den unge Lukács skrifter ingick som en del av en allmän Hegelrenässans något decennium in på 1900-talet. Detta intresse för Hegel kan delvis förstås som en reaktion mot den nykantianism som hade dominerat den tyska universitetsfilosofin vid slutet av 1800-talet. Några år in på det nya århundrandet var det allt fler som började känna ett missnöje med nykantianismen och dess snäva epistemologiskt inriktade forskningsprogram. Med sin fenomenologi utvecklade Edmund Husserl en alternativ filosofinriktning i Tyskland samtidigt som den analytiska filosofin började fira triumfer i den anglosaxiska världen.

Men det fanns också dem som i såväl nykantianismen som fenomenologin och den analytiska filosofin saknade det historiska perspektiv som hade varit så framträdande hos Hegel. Ett viktigt namn i det sammanhanget var Wilhelm Dilthey, hermeneutikern, livsfilosofen och teoretikern av *Geisteswissenschaften* som likaså spelade en betydelsefull roll i det tidiga 1900-talets Hegelrenässans, först och främst tack vare sin studie *Die Jugendgeschichte Hegels* från 1906.¹² Även Lukács gjorde med sina tidiga skrifter en viktig insats för att återaktualisera Hegel inom framför allt det estetiska området. Han hävdade i en senare retrospektiv återblick att hans *Theorie des Romans* från 1916 var det första verket som ”inom den andliga tolkningens domän konkret tillämpade den hegeliska filosofin på estetiska problem”.¹³ Med det övergripande syftet att historisera de litterära formerna består boken av två huvuddelar av vilka den första, ”Die Formen der grossen Epik in ihrer Beziehung zur Geschlossenheit oder Problematik der Gesamtkultur”, handlar om epiken i framför allt den grekiska, homeriska kulturen som enligt Lukács präglades av harmoni och enhet. Verkets andra del, ”Versuch einer Typologie der Romanform”, tar upp den moderna romanen – med författare som Johann Wolfgang von Goethe, Honoré de Balzac och Gustave Flaubert – som däremot ut-

märks av en grundläggande splittring (*Zerissenheit*) mellan individ och samhälle. Bokens avslutande kapitel handlar om Lev Tolstoj men här kommer Lukács också in på Fjodor Dostojevskij. Med Michael Löwys formulering läser Lukács de båda ryska författarnas storslagna romaner som ett förebud om framtiden, det vill säga ett mer harmoniskt andligt och samhälleligt tillstånd bortom den samtida splittringen.¹⁴

Här kan ett mönster urskiljas som ständigt återkommer i Lukács tidiga produktion – och som även återfinns i hans senare verk – vilket skulle kunna beskrivas i termer av en splittringens eller söndringens problematik. Denna problematik som praktiskt taget hela hans tänkande präglas av hade också genomsyrat den tyska idealismen och romantiken.¹⁵ I grund och botten gick den ut på att det ursprungligen fanns någon sorts enhet och helhet som numera har gått förlorad men som det gäller att försöka återvinna på en högre nivå. Under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet handlade det också om att hantera arvet från Kants kritiska filosofi med dess – som det uppfattades – skarpa uppdelning mellan fenomen och noumenon, mellan varat (*Sein*) och börat (*Sollen*), mellan det objektiva och det subjektiva, mellan det rena förnuftet i den första Kritiken och det praktiska förnuftet i den andra. De tyska romantikerna och idealisterna försökte på olika sätt både överskrida den kantska dualismen och hantera den splittring som samtiden enligt dem utmärktes av, med blicken vänd mot en framtida, högre form av helhet. Det historiefilosofiska schemat med enhet, splittring, högre enhet kan man till exempel finna hos Novalis med hans vision om en ny kristendom. Hos andra romantiker och idealister, från Friedrich von Schiller till Friedrich von Schelling, var det konsten som tilldelades den försonande rollen.

Hegel var förvisso ingen romantiker och mot uttrycket splittringens problematik skulle han åtminstone under sin senare period troligtvis ha invänt att ordet ”splittring” är alltför negativt laddat. I Rättsfilosofin talar han hellre om differentiering och partikularisering än om splittring. I den moderna arbetsdelningen finns det till exempel ett tydligt positivt element som inte fångas med ordet splittring. Inte desto mindre återfinns någon form av splittringens problematik, eller om man så vill en söndringens dialektik, redan i den hegelska logiken med dess tre bestämmande begrepp position, negation och negationens negation. Och i en tidig skrift som *Differenz des Fichte'schen und Schelling'schen System der Philosophie* talar Hegel explicit om att den ursprungliga harmonin har sargats och att söndringen i samtiden endast kan övervinnas på hjälp av förnuftet och filosofin. Ja, det är i själva verket så att söndring (*Entzweiung*) ”är källan till behovet av filosofin”.¹⁶

Hur som helst handlar det hos både Hegel och Lukács om att på ett dialektiskt sätt försöka komma till rätta med och övervinna inte bara den kantianska dualismen utan också diverse andra atomiserande tendenser i det samtida samhället. Om Hegel hade tilldelat förnuftet och efterhand

även staten en harmoniserande uppgift tänker sig den tidige Lukács att konsten och estetiken har förmågan att övervinna splittringen mellan det subjektiva och det objektiva.¹⁷

I visst avseende kan man tolka Lukács kommunistiska vändning, vilken överraskade för att inte säga chockerade många av hans vänner och bekanta och som fortsatt att förbrylla forskare fram till idag, som en konsekvent följd av att han successivt – under intryck av första världskriget och den ryska revolutionen – kom till insikt om att konsten och estetiken faktiskt inte fungerar som svar på samtidens alla frågor. För att anspela på Walter Benjamins berömda vändning i uppsatsen om konstverket i reproduktionens tidsålder kan man säga att Lukács redan innan fascisterna hade estetiserat politiken – ja, innan fascismen överhuvudtaget hade fått sin moderna utformning – valde att politisera estetiken.¹⁸

Samtidigt förtjänar det att understrykas att Lukács genom hela sitt författarskap fortsatte att försvara inte bara Hegels filosofi utan också mycket annat som han förknippade med den tyska idealismen och den klassiska humanistiska kulturen, med särskild vikt lagd vid författare från Gotthold Ephraim Lessing över Schiller, Goethe och Heinrich Heine till Thomas Mann. På sätt och vis kom den senare Lukács att göra till sin livsuppgift att försvara och tillvarata konstruktiva element i den humanistiska kulturen och föra in dem i den marxistiska världsåskådningen. Både före och efter att han hade blivit kommunist var och förblev han i grunden en humanist med en fast tro på den hela människan och med ett tydligt harmoniideal i avseende på såväl estetiken som politiken.

Hegel som en ledande intellektuell kraft

Efter oktoberrevolutionen 1917 och medan det ryska inbördeskriget pågick för fullt grundades det ungerska kommunistpartiet i november 1918. Redan månaden därefter gick Lukács med i partiet. Liksom stora delar av övriga Europa var Ungern i uppror och ett helt nytt slags samhällssystem tycktes vara inom räckhåll. Något nytt skulle skapas som var radikalt annorlunda den liberala kapitalism som Lukács alltid hade avskytt. Precis som för många andra i samtiden framstod kommunismen för honom som ett löfte om en friare och mänskligare värld, och han engagerade sig helhjärtat i partiet. När den ungerska rådsrepubliken utropades i mars 1919 utnämndes han till vice folkkommissarie för kultur- och utbildningsfrågor i Béla Kuns regering. Rådsrepubliken blev dock inte långvarig, den ungerska revolutionen slogs ner och Lukács tvingades gå i exil till Wien.

Där fortsatte han att skriva febrilt, nu med fokus på olika ideologiska och politiska frågor med mer eller mindre tydlig koppling till den samtida situationen. Han publicerade mängder av artiklar i radikala tidskrifter som *Die Internationale*, *Kommunismus* och *Rote Fahne*. Det var några av dessa artiklar som han i omarbetat skick återpublicerade i *Historia och*

klassmedvetande, tillsammans med några helt nyskrivna texter. I boken från 1923 samsas essäer om historien, klassmedvetandet och reifikationen med texter om den historiska materialismens funktion och organisationsfrågan, allt tolkat utifrån ett konsekvent marxistiskt perspektiv. Den övergripande ambitionen med boken sägs vara att ”göra oss medvetna om Marx metod och kasta ljus över dess oändliga fruktbarhet för lösningen av annars olösliga problem”.¹⁹

Genom framhävandet av Marx metod lyfts även Hegel fram i förgrunden. Med sina gedigna kunskaper om Hegel och den tyska idealismen var Lukács förmögen att på ett nytt sätt urskilja och analysera de hegelska utgångspunkterna i Marx tänkande och därigenom framträdde en delvis ny bild av författaren till *Kapitalet*. Denna förståelse av den hegelska Marx – och för den delen även den marxiska Hegel – var långt ifrån självklar på 1920-talet. Tvärtom var den, som Lukács snart kom att bli väl medveten om, i flera avseenden utmanande och kontroversiell.

I bokens förord, daterat i Wien julen 1922, tar Lukács på ett övergripande plan upp frågan om Hegels position och status inom marxismen. Han påminner om några textställen där Marx själv lyfte fram Hegels betydelse för sitt eget tänkande, som när han i ett brev till Joseph Dietzgen skrev att ”dialektikens sanna lagar” redan finns hos Hegel, om än ”i mystifierad form”. Lukács återger också Marx ofta citerade varning om faran med att behandla Hegels dialektik som en ”död hund”.²⁰ Men enligt författaren till *Historia och klassmedvetande* är det precis på det sättet som Hegel fortfarande tenderar att behandlas inom marxismen. Vad Lukács vill göra med sin bok är i stället att ta fasta på det fruktbara i Hegels tänkande och rädda detta ”åt samtiden som levande intellektuell kraft”.²¹ I grund och botten var det utifrån den ambitionen som han utvecklade sin säregna form av hegeliansk marxism.

Det avgörande inslaget i både den hegelska och den marxiska filosofin utgörs enligt Lukács av den dialektiska metoden. I ”Vad är ortodox marxism?”, den mest programmatiska av essäerna i *Historia och klassmedvetande* som typiskt nog också är placerad först i boken, slår han följaktligen fast:

Ortodox marxism innebär alltså inte ett kritiklöst anammande av resultaten av Marx forskning, inte en ”tro” på den eller den tesen, inte en exeges av en ”helig” bok. Ortodoxi i marxistiska frågor rör i stället uteslutande *metoden*.²²

Till skillnad från vad många i samtiden föreställde sig är ortodox marxism inte fråga om dogmatik i betydelsen en uppsättning fastställda lärosatser som man måste acceptera för att vara en rätttroende marxist. Nej, enligt Lukács handlar ortodox marxism blott och bart om den dialektiska metoden. Att metoden inte bara är revolutionär utan också materialistisk hindrar inte att det var idealisten Hegel som var dess upphovsman. Det

är först och främst av den anledningen som Hegel intar en så central plats i Lukács tolkning av både Marx och den samtida marxismen. Förutom Marx egna skrifter är Hegels Logik och Fenomenologi i själva verket de viktigaste bakgrundskällorna till den samtida marxismen. Kort sagt är det nödvändigt att gå tillbaka till Hegel för att få en korrekt förståelse av den egentliga marxismen.

Även om – eller kanske just på grund av att – Hegel var först med att utveckla den moderna dialektiska metoden var hans förståelse av den i vissa avseenden begränsad. Detsamma gäller intressant nog för Engels, som enligt Lukács i alltför hög grad övertog vissa tillkortakommanden i Hegels ursprungliga hantering av dialektiken. Lukács skriver: ”De missförstånd, som härrör ur Engels framställning av dialektiken, beror huvudsakligen på att Engels följt Hegels dåliga exempel och utsträckt den dialektiska metoden till att gälla också för kunskapen om naturen.”²³ Den materialistiska naturdialektik som Engels utformade och som vid slutet av 1800-talet kodifierades till en marxistisk dogm av bland andra Karl Kautsky var i mångt och mycket ickemarxsk enligt Lukács.²⁴ Som detta illustrerar var Lukács i motsats till dåtidens flesta marxister mån om att betona att Marx och Engels tänkande på intet sätt var identiska. Det är Marx metod, inte Engels naturdialektik, som utgör det föredömliga och fortfarande utmanande idealet.

Den dialektiska metoden är således inte tillämplig på naturen, men däremot på historien och samhället. Närmare bestämt syftar metoden till, framhåller Lukács, ”kunskap om samhället som totalitet.”²⁵ Just totalitet är en central kategori hos såväl Hegel och Marx som Lukács. I *Historia och klassmedvetande* heter det till exempel:

Det är inte det ekonomiska motivets dominans i förklaringen av historien, som är den avgörande skillnaden mellan marxismen och den borgerliga vetenskapen, utan totalitetens perspektiv. Totalitetskategorin, helhetens allsidiga, bestämmande herravälde över delarna utgör det väsentliga i den metod, som Marx övertagit från Hegel och omskapat till grundvalen för en helt ny vetenskap.²⁶

Totalitetens perspektiv går emot kapitalismens och den borgerliga vetenskapens tendens till specialisering och partikularitet. ”*Totalitetskategorins herravälde*”, är rentav i sig själv enligt Lukács, ”*bäraren av den revolutionära principen inom vetenskapen.*”²⁷

Proletariatet, klassmedvetandet och partiet

Under decennierna som följde efter publiceringen av *Historia och klassmedvetande* och genom senare företrädare som Marcuse, Kosík och Kołakowski kom den hegelianska marxismen att bli en central utmanare av den marxistisk-leninistiska dogmatik som successivt utvecklades i

Sovjetunionen. Mot den bakgrunden framstår det som anmärkningsvärt att Lenin inte utgör något huvudsakligt angreppsmål för författaren till *Historia och klassmedvetande*. Tvärtom förmedlar boken en synnerligen positiv bild av den ryske ledaren. Trots att Lukács vid den här tiden inte kände till Lenins läsningar av Hegels Logik – de *Filosofiska anteckningsböcker* i vilka läsningarna av Logiken ingår publicerades först 1929 – lyfter han fram Lenins betydelse som teoretiker, inte bara som en politisk revolutionär, även om hans främsta teoretiska insats sägs gälla marxismens praktiska väsen.²⁸ I motsats till hur det förhåller sig i vad som Lenin och Lukács uppfattar som traditionell, borgerlig vetenskap finns det enligt de båda ett nära samband mellan teori och praxis. Det kan också uttryckas som att de på ett hegelskt sätt upphäver den distinktionen.

Enligt Lukács har Lenin särskilt bidragit till att intresset åter kan riktas mot den marxistiska metod som fokuseras i *Historia och klassmedvetande*. Det är dock knappast så enkelt, som till exempel Žižek hävdar, att verket rätt och slätt kan klassificeras som leninistiskt.²⁹ Lenininflytandet är förvisso högst påtagligt, men bokens komplexitetsgrad är betydligt högre än så, först och främst tack vare det starka hegelska inslaget, men också för att Lukács låtit sig inspireras av många andra samtida teoretiker.

Vid sidan av Lenin lyfter Lukács särskilt fram Rosa Luxemburgs betydelse. Två av essäerna i *Historia och klassmedvetande* – ”Rosa Luxemburg som marxist” och ”Kritiska kommentarer till Rosa Luxemburgs kritik av ryska revolutionen” – handlar explicit om denna politiska teoretiker och revolutionär som mördades efter det misslyckade så kallade Spartacusupproret i Berlin 1919. Enligt Lukács var hon ”den enda av Marx lärjungar, som verkligen förde hans livsverk vidare, både på det faktiskt ekonomiska planet och på det metodologiskt ekonomiska, och som i detta avseende på ett *konkret* sätt knöt an till den sociala utvecklingens samtida nivå.”³⁰ Lukács inser det stora värdet med Luxemburgs ekonomiska analyser och påpekar att hon – till skillnad från många andra samtida socialister och kommunister – faktiskt var en ”äkta dialektiker” med en sofistikerad förståelse av den revolutionära totalitetskategorin.³¹

Förutom av Marx och Hegel är det först och främst med hjälp av just Lenin och Luxemburg som Lukács i *Historia och klassmedvetande* försöker formulera ett radikalt alternativ till å ena sidan Eduard Bernsteins reformistiska linje som under det tidiga 1900-talet hade blivit vägledande för många socialdemokratiska partier runt om i Europa och å andra sidan den i grunden stelbenta, naturvetenskapligt influerade marxism som brukar associeras med Kautsky och Andra Internationalen. Något som förklarar Bernstein och Kautsky är enligt Lukács att ingen av dem inser Hegels avgörande betydelse för vare sig Marx eget tänkande eller den samtida marxismen. Tvärtom menar de att den marxiska materialismen inte har något som helst att göra med den hegelska idealismen. Denna Hegelförne-

kande ståndpunkt – som i praktiken innebär ett övergivande av den dialektiska metoden – kan i själva verket, menar Lukács, betraktas som det tydligaste exemplet på det allmänna förborgerligandet av det dominerande socialistiska tänkandet.

I linje med detta vänder sig Lukács vidare mot det deterministiska och ekonomistiska draget i Andra Internationalen. Dess ledande företrädare betraktar historien som en enkelriktad och av ekonomiska förhållanden närmast förutbestämd och naturlagsbunden process. Även om också Lukács – precis som Marx – i grund och botten har en teleologisk (om än dialektisk) historieuppfattning vägrar han gå med på att något riktigt avgörande i mänsklighetens historia – och det gäller i synnerhet övergången från ett kapitalistiskt till ett kommunistiskt samhällssystem – sker per automatik. I *Historia och klassmedvetande* formulerar han det så här:

Men ”frihetens rike” är ingen ödets gåva, som den under nödvändighetens ok lidande mänskligheten mottar som belöning för sitt ståndaktiga lidande. Det är inte bara mål utan också kampens instrument och vapen. Och här framträder det principiellt och kvalitativt nya i situationen: det är första gången i historien som mänskligheten – genom klassmedvetandet hos det till herravälde kallade proletariatet – medvetet tar sin historia i egna händer.³²

Att det är proletariatet som utgör länken till det kommande kommunistiska samhället, ”frihetens rike”, betraktade Marx själv som en av sina största upptäckter. Även Lukács understryker att det enbart är arbetarklassen som numera kan fungera som ett genuint revolutionärt kollektivt subjekt. I *Historia och klassmedvetande* intar proletariatet i det närmaste samma position som världsanden spelar i Hegels Fenomenologi: en substans som också är subjekt.³³ Men för att kunna uppfylla sin högsta bestämmelse måste proletariatet – precis som anden hos Hegel – först medvetandegöras.

Lukács starka betoning av medvetandet kan i sig ses som ytterligare en del av det arv från Hegel och den tyska idealismen som han utgick från och vidareutvecklade. Medvetande handlar för Lukács om något mer än att enbart ha kunskap om någonting. Medvetandet är inte externt i förhållande till objektet, utan är en del av och förändrar det. När proletariatet blir medvetet om sig självt som klass transformeras det också. Det är först då det blir ett revolutionärt subjekt. Klassmedvetandet är i det avseendet direkt relaterat till praxis.³⁴

Det var inte många andra marxister vid den här tiden, eller tidigare eller senare heller för den delen, som lika starkt som Lukács poängterade medvetandets centrala ställning inom marxismen. Marx själv hade intagit en något tvetydig hållning till medvetandekategorin, men det är ändå tydligt att han tillskrev den en viktigare roll än vad Kautsky och många senare marxister gjorde. Enligt Lukács utgör klassmedvetandet en grund-

förutsättning för den kommunistiska revolutionen. Det kan också uttryckas som att medvetandet står för ett subjektivt element som är nödvändigt som ett komplement till de objektiva historiska utvecklingstendenser som Marx urskild. Det handlar om en växelverkan mellan det objektiva och det subjektiva, helt i linje med Hegels och Marx dialektiska metod.³⁵

En annan kategori som intar en framträdande roll hos Lukács liksom hos många andra av det tidiga 1900-talets revolutionära marxister – fastän den inte hade utvecklats av vare sig Hegel eller Marx – var partiet. Hur proletariatet och partiet ska organiseras är enligt honom inte bara en teknisk angelägenhet utan överhuvudtaget ”en av revolutionens viktigaste *intellektuella* frågor”.³⁶ Det kommunistiska partiet består i sista hand av ledande intellektuella och sådana som blivit klassmedvetna före alla andra. Det är denna intellektuella och politiska elit som ska driva på utvecklingen och gå i bräschen för det nya kommunistiska samhället.

Lukács resonemang i fråga om partiet var tydligt påverkat av Lenin, men som redan konstaterats var han när han skrev *Historia och klassmedvetande* inte leninist till punkt och pricka. Det var han inte heller i avseende på partiteorin, utan även på den punkten gav han sitt stora erkännande till Luxemburg, fastän han menade att hon *de facto* överskattade värdet av proletariatets spontana massaktioner och underskattade betydelsen av det medvetna organisatoriska arbetet. Den stora utmaningen, påpekar Lukács, ligger i att finna en medelväg och ”en växelverkan mellan spontanitet och medveten reglering”.³⁷ Detta är en förmedlande ståndpunkt mellan Lenins och Luxemburgs respektive positioner, även om den kritik Lukács för fram mot Luxemburg onekligen är skarpare än den han riktar mot Lenin. I *Historia och klassmedvetande* står han helt klart närmare Lenin än Luxemburg, men det är kombinationen av deras teorier tillsammans med det bestämmande hegelska inflytandet som gör verket så fascinerande och originellt i den teoretiska marxismens historia.

Till Lenins och sitt eget försvar

Så även om Gunnar Gunnarssons påstående att *Historia och klassmedvetande* vittnar om att Lukács vid tiden för dess tillkomst fortfarande inte hade ”frigjort sig från restbestånd av hegeliansk historiemetafysik” knappast låter sig motsägas, kan det med lika goda skäl hävdas att det tydliga hegelska inslaget hör till bokens stora förtjänster och i högsta grad bidrar till att den ännu idag – snart hundra år efter dess publicering – fortsätter att vara synnerligen läsvärd.³⁸ Åtskilliga rester av ”hegeliansk historiemetafysik” fanns för övrigt kvar också hos den senare Lukács. Förutom att han aldrig övergav Hegel som en central inspirationskälla i sitt eget tänkande fortsatte han genom hela sitt liv att betona de hegelska inslagen hos Marx: snarare än att på något entydigt sätt bryta med den hegelska

filosofin modifierade och vidareutvecklade Marx den för sina egna syften. I motsats till exempelvis Louis Althusser stod det för Lukács klart att Marx i mångt och mycket var hegelian ännu när han skrev *Kapitalet*.

Samtidigt är det uppenbart att komplexitetsgraden i Lukács eget författarskap efterhand försvagades. Efter publiceringen av *Historia och klassmedvetande* blev hans tänkande successivt mer enkelspårigt. Det har åtminstone till viss del att göra med att han blev mer rättroende leninistisk. När *Historia och klassmedvetande* gavs ut hade Lenins teorier om kapitalismen, imperialismen, partiet och revolutionen ännu inte upphöjts till den ortodoxa överideologi som de snart kom att kodifieras till i statskommunismens hemland.

Det förtjänar att framhållas att även Lukács, åtminstone indirekt, gjorde sitt till för att driva på den här dogmatiserande utvecklingen, först och främst med sin lilla bok om Lenins tankevärld som han skrev ihop snabbt efter dennes bortgång i januari 1924. I sin Leninmonografi ger han ett lika positivt som klargörande porträtt av den förste sovjetiske ledarens liv och verk. Även här betonar han den dialektiska metodens betydelse såtillvida att Lenin sägs representera en ny fas i den materialistiska dialektikens utveckling:

Lenin har inte bara återställt den marxistiska lärans renhet efter årtiondens förflackning och vanställande som vulgärmarxismen åstadkommit, utan vidareutvecklat själva metoden, gjort den konkretare och rikare.³⁹

Det faktum att Lukács i övrigt inte heller här gör något av Lenins intresse för Hegel förklaras av att de *Filosofiska anteckningsböckerna* – där detta intresse tydligast kommer till uttryck – fortfarande inte hade publicerats. Annars hade han säkert citerat Lenins numera välkända utsaga att det är omöjligt att riktigt begripa *Kapitalet* om man inte läst och förstått Hegels Logik.⁴⁰

Trots den hyllande Leninboken kom Lukács snart att bli föremål för hård kritik från Sovjetkommunistiskt håll. Den tolkning av Marx och Hegel som han gjorde i *Historia och klassmedvetande* framstod som alltför kontroversiell för att få passera obemärkt. Kritiken mot Lukács framfördes framför allt av László Rudas, som inte bara var en inflytelserik marxist-leninistisk filosof utan också en ledande person i det ungerska kommunistpartiet, och den sovjetiske filosofen Abram Moissejovitch Deborin som stod nära Georgij Plechanov, den ryska socialdemokratins teoretiska förgrundsgestalt och tillsammans med Kautsky chefsideologen bakom Andra Internationalen. Rudas och Deborin vände sig båda mot vad de kallade Lukács ”revisionism”, inklusive hans kritik av Engels naturdialektik, framhävande av Luxemburgs betydelse på Lenins bekostnad och mot vad de uppfattade som en allmän subjektivism i *Historia och klassmedvetande*.⁴¹

Man trodde länge att Lukács aldrig besvarade den här kritiken, eller rättare sagt att han dröjde med att göra det och när han väl svarade valde att ta avstånd från många av sina tidigare ståndpunkter. När en ny tysk upplaga av *Historia och klassmedvetande* publicerades så sent som 1968 kunde Lukács i ett nyskrivet förord framhålla att han nu betraktade mycket i boken som mer eller mindre felaktigt och förkastligt.⁴² Redan tidigare hade han då tagit avstånd från sin kritiska behandling av Engels naturdialektik.⁴³ Överhuvudtaget kritiserar den sene Lukács nästan aldrig Engels, utan omtalar honom så gott som enbart i positiva ordalag.⁴⁴ Detta är bara ett exempel på att han från slutet av tjugotalet och framåt så gott han kunde försökte vara trogen den sovjetkommunistiska dogmatiken med dess upphöjande av den heliga treenigheten Marx, Engels och Lenin.

Men långt efter Lukács död 1971, när de tidigare hemliga arkiven i de före detta statskommunistiska länderna öppnades efter Sovjetunionens fall, hittades i Moskva en tidigare okänd svarsskrivelse av hans hand. I ”Chvostismus und Dialektik”, som av allt att döma författades 1925 eller 1926, framställer Lukács sig själv som en renlärig leninist på samma gång som han tar *Historia och klassmedvetande* i försvar. Det övergripande syftet med boken beskriver han nu på följande sätt:

Att *metodologiskt* demonstrera att bolsjevismens organisation och taktik är den enda möjliga konsekvensen av marxismen; att bevisa att bolsjevismens problem logiskt och med nödvändighet följer – det vill säga logiskt i dialektisk mening – från den marxistiska dialektiska metoden så som den etablerades av dess grundare.⁴⁵

I stället för att ta dessa utsagor som en indikation eller bekräftelse på vad *Historia och klassmedvetande* egentligen handlar om, vilket John Rees tenderar att göra i sin inledning till den engelska utgåvan av försvarsskriften, måste utsagorna förstås utifrån sin specifika kontext.⁴⁶ I hög grad är det fråga om ett försök till tillrättaläggande i enlighet med hur Lukács nu ville att boken skulle tolkas.

Med tanke på att dogmatiseringen av Lenin hade gått mycket längre än när *Historia och klassmedvetande* publicerades bara ett par, tre år tidigare ter det sig inte så märkligt att den kommunistiske ledaren här framställs som den mest självklara auktoriteten vid sidan av Marx och Engels – liksom att även ”kamrat Stalin” omnämns positivt.⁴⁷ Även på andra sätt framstår den nya skriften som mer leninistisk än det verk som den utger sig för att förklara och försvara. Medan synen på partiet hade varit något ambivalent i essäsamlingen från 1923 tar Lukács här entydigt ställning för Lenins förståelse av partiet framför Luxemburgs; hon åberopas bara vid några få tillfällen och då huvudsakligen negativt.⁴⁸ I jämförelse med *Historia och klassmedvetande* nerteras i någon mån också Hegels betydelse för Marx tänkande utan att Lukács för den skull överger sin egen hegeliensk-marxistiska grundhållning. Däremot var han alltifrån den här

tiden angelägen om att tydliggöra att Hegelinfluenserna var helt förenliga med den från högsta ort i Moskva föreskrivna marxism-leninismen.

Från den unge Marx till den unge Hegel

När Lukács skrev *Historia och klassmedvetande* och sitt senare försvarsverk hade han inte tillgång till Marx samtliga skrifter. Vid den här tiden hade många av Marx texter fortfarande inte publicerats, däribland *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* och *Grundrisse*, vilka återupptäcktes först under senare delen av tjugotalet.⁴⁹ När *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* för första gången gavs ut 1932 hade Lukács i och för sig redan haft möjlighet att ta del av dem, då han 1930 arbetade som vetenskaplig assistent vid Marx-Engels-Lenin-Institutet i Moskva. Men detta var ändå flera år efter att han hade skrivit *Historia och klassmedvetande*. Paradoxalt nog kastar Manuskripten från 1844 inte desto mindre ett intressant ljus över mycket av det Lukács hade tagit upp i sin kontroversiella bok, i synnerhet reifikationssteorin.

Det som står i fokus i Lukács reifikationssteori är vad han kallar varustrukturen och hur allt i det kapitalistiska samhället tenderar att anta tingliknande former. ”Varustrukturens väsen”, skriver han, ”består i att ett förhållande, en relation mellan människor antar karaktären av ett ting och på så sätt får en ’spöklik föremålslighet.’”⁵⁰ Varuformen är konstituerande för hela det moderna, kapitalistiska samhället och särskiljer detta från alla tidigare samhällssystem. Varor har förvisso funnits tidigare i historien, men det som är nytt är att varuformen nu genomtränger hela samhället inklusive alla dess livsytringar. Det är först i ett kommunistiskt samhällssystem som reifikationen kan övervinnas. ”’Frihetens rike’, slutet på ’mänsklighetens förhistoria’ innebär just att de objektiverande relationerna mellan människorna, dvs reifikationen, börjar återställa sin makt till *människan*.”⁵¹

Lukács utvecklade sin analys om alltings reifiering eller förtingligande utifrån Marx ekonomiska beskrivning av varufetischismen i *Kapitalet*.⁵² Med publiceringen av *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* gavs nu enligt många samtida bedömare en sorts humanistisk grund för hela resonemanget i och med den utläggning som den unge Marx gör där av arbetarnas alienering i den moderna kapitalistiska produktionsprocessen, det vill säga hur de i den industrialiserade arbetsprocessen successivt förfrämligas inte bara från den vara de framställer utan också från sig själva, andra människor och i sista hand mänskligheten som art.⁵³

När *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* gavs ut i början av 1930-talet väckte de en enorm uppmärksamhet bland vänsterteoretiker. De kom att spela en nyckelroll i vidareutvecklingen av den hegelianska marxismen och frågan om hur alienationen närmare bestämt skulle förstås kom att diskuteras livligt. Med sin reifikationssteori hade Lukács försökt påvisa

förtningligandets avhängighet av det kapitalistiska samhällssystemet, vilket innebär att han underströk sambandet mellan ekonomin och reifikationen utan att för den skull helt reducera förtningligandet till ekonomiska förhållanden. Det är ett synsätt som kan jämföras med hur till exempel Erich Fromm, som på trettioalet hörde till Frankfurtskolan, utifrån *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* gjorde en sorts antropologisk och psykologisk tolkning av Marx utan att ta nästan någon hänsyn alls till ekonomiska angelägenheter.⁵⁴ Det var en tolkning som stod väldigt långt från Lukács, som alltid var skeptiskt inställd till psykologiska förklaringsmodeller.

Trots att Manuskripten från 1844 tycktes stödja Lukács humanistiska och hegelianska tolkning av Marx gjorde han inget nytt försök att försvara *Historia och klassmedvetande*. I stort sett hade han vid den här tiden redan accepterat och anpassat sig till den officiella sovjetkommunistiska partilinjens. Under större delen av 1930-talet levde och verkade han i Moskva. Sovjetunionens totalitära utveckling under Stalins ledning gjorde det allt svårare och till sist helt omöjligt att öppet diskutera politiska frågor, och Lukács valde att lämna den politiska teorin och praktiken till förmån för estetiska och filosofihistoriska frågor, även om han där arbetade utifrån ett konsekvent marxistiskt och därmed politiskt perspektiv.

Som Georg Lichtheim framhåller blev Lukács primära mål nu att utveckla ”en estetisk teori som skulle vara för den östeuropeiska socialistiska världen vad den tyska idealismen i allmänhet och Hegel i synnerhet hade varit för den borgerliga världen”.⁵⁵ För att ha sådana anspråk på att formulera en alternativ socialistisk estetik framstår Lukács litterära och kulturella preferenser som påfallande traditionella för att inte säga estetiskt konservativa. Precis som under sin förmarxistiska period hyllade han realistiska författare som Goethe, Balzac, Tolstoj och Mann och de ideal om totalitet, universalitet och harmoni som han vägledes av gjorde det omöjligt för honom att uppskatta expressionismen och många andra typer av modernistisk konst och litteratur, inklusive författare som Franz Kafka, James Joyce och Virginia Woolf.⁵⁶

Under sin tid i Moskva på trettioalet skrev Lukács också ett större filosofihistoriskt arbete om Hegel, *Der junge Hegel*, som färdigställdes 1938 men publicerades först efter andra världskriget. Om Hegel trots allt hade stått i skuggan av Marx i *Historia och klassmedvetande* är det Hegel själv som står i förgrunden i *Der junge Hegel*. Och om läsningen av Marx i boken från 1923 hade varit hegeliansk så gör Lukács nu en marxistisk, historiematerialistisk och ideologikritisk tolkning av den unge Hegels filosofi. Det hindrar honom inte från att ha anspråk på att med *Der junge Hegel* också kasta nytt ljus över Marx tänkande. I ett senare tillagt förord framhåller han till exempel att han med sin bok försöker klargöra hur djupgående Marx är förbunden med ”den progressiva tyska utvecklingen från Lessing till Heine, från Leibniz till Hegel och Feuerbach”.⁵⁷

Der junge Hegel består av fyra huvuddelar. Den första handlar om vad Lukács kallar Hegels tidiga republikanska fas, från 1793 till 1796, under vilken han levde i Bern och tog starka intryck av den franska revolutionen. Den andra delen tar upp åren i Frankfurt, 1797–1800, då Hegel enligt Lukács genomgick en kris i avseende på sin samhällssyn samtidigt som han började utveckla sin dialektiska metod. Den tredje delen behandlar Jenaperioden, mellan 1801 och 1803, då han utformade sin objektiva idealism. Fjärde delen, slutligen, fokuserar på åren 1803 till 1807, då *Andens fenomenologi* publicerades och Hegel definitivt bröt med Schelling.

I jämförelse med *Historia och klassmedvetande* är studien om den unge Hegel mindre essäistisk och mer traditionellt akademisk. På det stora hela är framställningen redig, gedigen och välunderbyggd, även om vissa av bokens teser och argument onekligen framstår som mindre övertygande. Det gäller inte minst påståendet att Hegels teologiska period endast skulle vara en reaktionär myt.⁵⁸ Huvudtesen i *Der junge Hegel* låter sig däremot inte avfärdas så enkelt, nämligen att Hegel var den ende av de tyska idealistiska filosoferna som tog lika starka intryck av den industriella revolutionen i England som den politiska revolutionen i Frankrike och att hans dialektiska metod utvecklades i ett försök att begripliggöra och begreppsliggöra denna dubbelsidiga revolutionära utveckling. På så sätt visar Lukács hur Hegels filosofi och i synnerhet hans dialektik utformades mot bakgrund av tidens socioekonomiska förhållanden och framväxten av den moderna politiska ekonomin. Tillvägagångssättet i boken är med andra ord utpräglat historiematerialistiskt och kan enligt författaren själv betraktas som en illustration av ”den geniala insikt” som Marx formulerade i *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*:

Storheten i den hegelska *Fenomenologin* (...) är alltså att Hegel fattar människans skapelse av sig själv som en process, (...) att han således fattar *arbetets* väsen och förstår den objektiva, den sanna, alltså den verkliga människan som resultat av hennes *eget arbete*.⁵⁹

För Hegels del innebar *Andens fenomenologi* – som utgör själva slutpunkten i *Der junge Hegel* och som Lukács på annat håll beskriver som ”ett verk som på högsta då tänkbara nivå mest pregnant sammanfattar tidens olika tendenser” – samtidigt en sorts försoning med verkligheten (*Versöhnung mit der Wirklichkeit*) efter hans upproriska för att inte säga revolutionära ungdomstankar.⁶⁰ Som Löwy har understrukit finns det stora likheter mellan Hegels position 1807 och Lukács egen situation i Sovjetunionen när han författade *Der junge Hegel*: även han hade vid den tiden övergivit sina tidigare revolutionära ideal och försonats med den stalinistiska verkligheten.⁶¹ Parallellen mellan Lukács och Hegel påtalades för övrigt redan av Theodor W. Adorno i en recension av en Lukácsbok från 1958.⁶² Det bör dock tilläggas att Lukács själv mot slutet av sitt liv, efter

den totalitära Stalineran, explicit hävdade att han aldrig helt hade kunnat acceptera Hegels försoning med verkligheten.⁶³

Hur det egentligen förhåller sig med den saken och hur stalinistisk Lukács faktiskt var är inte enkelt att avgöra och det är inte heller en fråga som kan utredas här, men det står klart att han aldrig offentligt opponerade sig mot Stalin under dennes livstid. Efter Stalins död 1953 kunde han däremot uttrycka viss kritik mot honom – låt vara att även detta var i enlighet med vad som kan uppfattas som Lukács (från och med slutet av tjugotalet) ständiga försök att anpassa sig till den offentliga sovjetkommunistiska linjen såtillvida att Nikita Chrusjtjov i sitt berömda tal vid den tjugonde partikongressen 1956 hade tagit avstånd från den stalinistiska terrorn och personkulten. Lukács riskerade därför ingenting när han till exempel i en sen intervju sade att Stalin inte var någon egentlig marxist och att den stora byråkratiska apparat som växte fram i Sovjetunionen under hans ledning var olycklig, eller när han vid samma tid kritiserade den karikatyrartade bild av Hegel som utvecklades under Stalintiden.⁶⁴ Samtidigt var och förblev Lukács övertygad om att även den värsta formen av socialism och kommunism är att föredra framför den bästa sortens kapitalism.⁶⁵ Med en sådan utgångspunkt är det inte förvånande att han inte starkare motsatte sig Stalin och senare sovjetiska ledare.

Att läsa Hegel för sina egna syften

I både *Der junge Hegel* och den senare tillkomna *Die Zerstörung der Vernunft*, utgiven 1954, argumenterar Lukács för att Hegel i allt väsentligt var en rationalistisk tänkare som kraftfullt vände sig mot romantikernas känslouppfyllda irrationalism.⁶⁶ Därmed utmanade han medvetet den bild av den unge Hegel som hade etablerats i den tyskspråkiga filosofin i början av 1900-talet. Enligt denna – med Lukács ord – ”reaktionära” tolkning, som fördes fram av bland andra Dilthey i den tidigare nämnda studien *Die Jugendgeschichte Hegels*, var Hegel i grund och botten en konservativ tänkare. Den reaktionära tolkningens företrädare framställde honom, påpekar Lukács, som ”en förelöpare till Bismarck” och hans filosofi – ”renad” från all dialektik” – förvandlades ”till en världsåskådning för konservering av den tyska efterblivenheten, till en syntes av alla reaktionära tendenser”.⁶⁷

I *Die Zerstörung der Vernunft*, ett synnerligen polemiskt arbete som på intet sätt hör till de mest nyanserade och sofistikerade inslagen i Lukács *oeuvre*, kontrasteras Hegel mot en lång rad förnuftskritiska tänkare – från Schelling över Schopenhauer och Kierkegaard till Nietzsche och sekelskiftets livsfilosofier – vilka sägs ha banat väg för nazismen och fascismen. Det innebär att Lukács, både strax före andra världskriget då han skrev *Der junge Hegel* och under det kalla kriget när *Die Zerstörung der Vernunft* tillkom, gjorde Hegel till en lierad i den kommunistiska kampen mot den

irrationalism som hade fått sitt tydligaste uttryck i den italienska fascismen och den tyska nazismen men som enligt honom också genomsyrade den samtida kapitalismen. Denna politiserade bild av Hegel som en övertygad irrationalismbekämpare – ja, i praktiken en fascismmotståndare – var i allt väsentligt en konstruktion av 1930-talets Lukács.⁶⁸

Fastän kommunisten Lukács, precis som de Hegelläsande fascisterna, helt uppenbart använde Hegel för sina egna syften menade han att den reaktionära form av hegelianism som utvecklades i början av 1900-talet var ett exempel på den tyska filosofihistoriens allmänna förvanskning och förfalskning.⁶⁹ Samtidigt var även han tvungen att medge att Hegels filosofi är så pass svårförståelig och mångtydig att den låter sig tolkas på en mängd olika sätt. Därtill kommer det faktum att Hegels tänkande förändrades över tid. Den filosof som skrev *Fenomenologin* skilde sig från såväl den yngre som den äldre Hegel. I sina marxistiska texter framställer Lukács genomgående den tidige Hegel som radikal för att inte säga revolutionär, medan han mot slutet av sitt liv successivt sägs ha blivit alltmer konservativ med en sorts negativ kulmen i den ”byråkratisk-ståndsmässiga statsteori” som presenteras i *Grundlinien der Philosophie des Recht*.⁷⁰

Det är därför knappast en tillfällighet att Rättsfilosofin är det större verk av Hegel som Lukács genomgående skriver minst om, trots att studien från 1821 brukar stå i fokus vid behandlingen av Hegel i olika översiktsverk av de politiska idéerna historia. I sitt omfattande författarskap, från den tidiga studien om romanens teori till de sena arbetena om förnuftets förstörelse och det samhällseliga varats ontologi, återkom han däremot ständigt till *Fenomenologin* och *Logiken*.⁷¹ Det var i stor utsträckning utifrån dessa båda verk han utformade sin specifika form av hegeliansk marxism.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att Hegel vid sidan av Marx var och förblev den viktigaste referenspunkten i Lukács författarskap från slutet av 1910-talet och framåt. Han tolkade Marx utifrån ett hegelianskt perspektiv (först och främst i *Historia och klassmedvetande*) och Hegel utifrån ett marxistiskt och historiematerialistiskt perspektiv (framför allt i *Der junge Hegel*). Även om hegelianismen till och med i högre grad än marxismen utgjorde en konstant i hans tänkande var det genom sin syntes av dessa båda idéströmningar i *Historia och klassmedvetande* han lämnade sitt mest betydelsefulla bidrag till den moderna politiska idéhistorien.

Efter publiceringen av det kontroversiella verket från 1923 förlorade Lukács tänkande mycket av sin komplexitet i takt med att han anpassade sig till den förenklade form av marxism-leninism som snart kom att påbjudas i det stalinistiska Sovjetunionen. Samtidigt fortsatte han att betona den hegeliska filosofins och i synnerhet dialektikens betydelse inte bara som en central utgångspunkt för Marx och marxismen utan också som ett redskap i den samtida kampen mot det kapitalistiska samhällssystem som han betraktade som ett av mänsklighetens värsta gissel. Först som

sist var det för att kritiskt utmana kapitalismen, vitalisera marxismen och i förlängningen befria människan som författaren till *Historia och klassmedvetande* menade att det är nödvändigt att gå tillbaka till Hegel.

Summary

Back to Hegel! Georg Lukács, dialectics, and Hegelian Marxism. By Anders Burman. Georg Lukács' *History and class consciousness*, which appeared in 1923, is the founding text of Hegelian Marxism. With the aim to identify, analyze and contextualize Lukács' specific form of Marxism and his uses of Hegel's philosophy, this article focuses primarily on *History and class consciousness*, but it also draws attention to Lukács' pre-Marxist texts as well as his later development. Lukács' early work, which primarily deals with aesthetic issues, was marked by a romantic anti-capitalist stance and a non-politically formulated dream of another world. After he had become a Marxist and joined the Communist Party in 1918, Lukács' uses of Hegel became more political. As the crucial element in Marxism he stressed the dialectical method, which was invented by Hegel and developed further by Marx. Additionally, in *History and class consciousness*, the proletariat occupies the same position as the world spirit plays in Hegel's Phenomenology: a substance that is also a subject, but in order to fulfill its highest destiny and act as a revolutionary subject the proletariat must first become conscious. When *History and class consciousness* was published it became subject to harsh criticism from official Soviet communist thinkers. It was only then, it is argued here, that Lukács became a thoroughly Marxist-Leninist philosopher. In his later works Lukács hardly deviates from the official Marxist-Leninist line, although he continued to emphasize the Hegelian element in Marxism. In *The young Hegel*, a work that was written in the 1930s but not published until after World War II, Lukács made a historical materialist interpretation of the young Hegel's philosophy. Here and in his other late works, Lukács argues that Hegel essentially was a rational thinker who forcefully turned against the irrationalism of the romantics. Lukács emphasizes that we today have to criticize capitalism and fascism in a similar manner. It is, ultimately, necessary to go back to Hegel to be able to challenge capitalism, to revitalize Marxism and to emancipate mankind.

Keywords: Georg Lukács, Hegelian Marxism, *History and class consciousness*, *The young Hegel*, dialectics, Western Marxism.

Noter

1. Andrew Arato & Paul Breines: *The young Lukács and the origins of Western Marxism* (London, 1979), ix. Slavoj Žižek: "Postface. Georg Lukács as the philosopher

of Leninism", i Georg Lukács: *A defence of History and class consciousness. Tailism and the dialectic*, övers. Esther Leslie (London & New York, 2002), 151.

2. "Interview with Peter Bürger", i Eva L. Corredor: *Lukács after communism. Interviews with contemporary intellectuals* (Durham & London, 1997), 46.

3. Om den hegelianska marxismen i allmänhet, se t.ex. Perry Anderson: *Om den västerländska marxismen*, övers. Christine Hellman & Gunnar Sandin (Lund, 1984).

4. Giorgio Agamben: *Homo Sacer. Den suveräna makten och det nakna livet*, övers. Sven-Olov Wallenstein (Göteborg, 1995), Slavoj Žižek: *Less than nothing. Hegel and the shadow of dialectical materialism* (Brooklyn, NY, 2012). Om Hegelreceptionen i den kontinentalfilosofiska traditionen, se vidare Anders Burman & Anders Bartonek (red.): *Att läsa Hegel* (Hägersten, 2012).

5. Žižek: "Postface. Georg Lukács as the philosopher of Leninism", 153.

6. Artikeln är skriven inom ramen för ett av Östersjöstiftelsen finansierat forskningsprojekt om just hegeliansk marxism i vilket även filosofen Anders Bartonek ingår.

7. Judith Butler: "Introduction", i Georg Lukács: *Soul and form*, övers. Anna Bostock (New York, 2010), 6.

8. Distinktionen mellan anglosaxisk civilisation och tysk kultur återfinns bl.a. i Thomas Mann: *En opolitisk mans betraktelser*, övers. Per Landin & Urban Lindström (Stockholm, 2012).

9. Gunnar Gunnarson: *Georg Lukács. En essay* (Staffanstorps, 1969), 16. Om Lukács första läsning av *Kapitalet*, se Michael Löwy: *Förtviulan, förhoppning, försoning. Tre faser i Georg Lukács utveckling*, övers. Bernt Kennerström (Lund, 1986), 118. Tillsammans med Arato och Breines *The young Lukács and the origins of Western Marxism* är Löwys monografi, som ursprungligen publicerades på franska 1976, den viktigaste källan till denna bakgrundsteckning av Lukács tidiga utveckling. Se även Ferenc L. Lendvai: "György Lukács 1902–1918. His way to Marx", *Studies in East European Thought*, 60 (1/2), 2008, 55–73.

10. Lukács citerad efter Löwy: *Förtviulan, förhoppning, försoning*, 94.

11. Terry Eagleton: *Marxism och litteratur*, övers. Anders Olsson & Svante Weyler (Stockholm, 1978), 34.

12. Wilhelm Dilthey: *Gesammelte Schriften, vol. 4. Die Jugendgeschichte Hegels und andere Abhandlungen zur Geschichte des deutschen Idealismus*, red. Karlfried Grün-

der, 6 uppl. (Göttingen, 1990), 3–187.

13. Retrospektiv kommentar från 1961 citerad efter George Lichtheim: *Georg Lukács* (New York, 1970), 9. Georg Lukács: *Theorie des Romans. Ein geschichtsphilosophischer Versuch über die Formen der grossen Epik* (Berlin, 1920). Jfr Tom Rockmore: "Lukács on modern philosophy", i Rockmore (red.): *Lukács today. Essays in Marxist philosophy* (Dordrecht, 1988), 229, som på svaga grunder påstår att Lukács under sin förmarxistiska period inte fäste särskilt stor uppmärksamhet vid Hegel. För en inträngande analys av *Theorie des Romans*, se Jay Bernstein: *The philosophy of the novel. Lukács, Marxism and the dialectics of form* (Brighton, 1984).

14. Löwy: *Förtviulan, förhoppning, försoning*, 108.

15. Om "splittringens problematik" i den tyska idealismen, se Anders Burman & Rebecca Lettevall: "Inledning", i Burman & Lettevall (red.): *Tysk idealism* (Stockholm, 2014), 7–38 och Thomas Karlsohn: "Världens splittring och vetenskapens enhet. Wilhelm von Humboldt och die Altertumswissenschaft", i Ingemar Nilsson (red.): *Vetenskap och historia. Sju essäer* (Göteborg, 1999). Rörande den unge Lukács hantering av problematiken, jfr Löwy: *Förtviulan, förhoppning, försoning*, 139.

16. G.W.F. Hegel: "Behovet av filosofin", övers. Carl-Göran Heidegren, i Heidegren (red.): *Behovet av filosofin* (Stockholm, 1991), 13. Originalen i Hegel: *Jenaer Schriften 1801–1807, Werke* vol. 2, red. Eva Moldenhauer & Karl Markus Michel (Frankfurt am Main, 1986), 20.

17. Arato & Breines: *The young Lukács*, 18.

18. Jfr Walter Benjamin: "Konstverket i reproduktionsåldern", i *Bild och dialektik*, red. och övers. Carl-Henning Wijkmark (Stockholm, 1991), 88.

19. Georg Lukács: *Historia och klassmedvetande. Studier i marxistisk dialektik*, övers. Tomas Gerholm (Staffanstorps, 1968), 34.

20. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 36.

21. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 36; kursiv i originalet.

22. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 39.

23. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 433.

24. Om Engels naturdialektik och hur den förhåller sig till Marx, se Alfred Schmidt:

Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx (Frankfurt am Main, 1962) och Sven-Eric Liedman: *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*, 2 vol. (Staffanstorps, 1977). Om den hegelska och marxistiska dialektiken i allmänhet kan man läsa i Fredric Jameson: *Valences of the dialectic* (London & New York, 2010). Se även István Mészáros: *Lukács' concept of dialectic* (London, 1972).

25. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 72.

26. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 71. Om totalitetskategorin hos Lukács, se vidare Martin Jay: *Marxism and totality. The adventures of a concept from Lukács to Habermas* (Los Angeles & Berkeley, 1984), 81–127.

27. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 71; kursiv i originalet.

28. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 32.

29. Žižek: "Postface. Georg Lukács as the philosopher of Leninism". Jfr Löwy: *Förtvillan, förhoppning, försoning*, 186. Uppfattningen att Lukács genom hela sin marxistiska karriär förblev Lenin och leninismen trogen förs fram av Leszek Kołakowski: *Main currents of Marxism. Its origins, growth, and dissolution, vol. III. The breakdown*, övers. P. S. Falla (Oxford & New York, 1982), 254.

30. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 32.

31. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 261.

32. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 329.

33. G.W.F. Hegel: *Andens fenomenologi*, övers. Brian Manning Delaney & Sven-Olov Wallenstein (Stockholm, 2008), 11.

34. Žižek: *Less than nothing*, 220.

35. När Lukács radar upp "dialektikens avgörande bestämmingar" nämner han just "subjektets och objektets växelverkan" men också "teorins och praktikens enhet, förändringen av kategoriernas substrat i historien som grundval för deras förändring i tanken, etc." Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 433.

36. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 379.

37. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 405. Se vidare Andrew Feenberg: "The question of organization in the early Marxist work of Lukács. Technique or praxis", i

Tom Rockmore (red.): *Lukács today. Essays in Marxist philosophy* (Dordrecht, 1988), 126–153.

38. Gunnar Gunnarsson: "Georg Lukács och *Historia och klassmedvetande*", i Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 24.

39. Georg Lukács: *Lenins tankevärld*, övers. Per-Olov Zennström (Stockholm, 1970), 120.

40. W. I. Lenin: *Collected works*, vol. 38 (Moscow, 1963), 180. Om Lenins läsning av Hegels Logik, se Kevin Anderson: *Lenin, Hegel, and Western Marxism. A critical study* (Urbana & Chicago, 1995).

41. Om Rudas och Deborins kritik, se John Rees: "Introduction", i Georg Lukács: *A defence of History and class consciousness. Tailism and the dialectic*, övers. Esther Leslie (London & New York, 2002), 17–25.

42. Georg Lukács: "Vorwort", i *Werke. Frühschriften, Band 2. Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik* (Darmstadt, 1977). Förordet från 1968 är inte medtaget i den svenska översättningen. Samtidigt kunde Lukács i en intervju som gjordes vid samma tid konstatera att *Historia och klassmedvetande* trots alla sina brister ändå var "intelligentare och bättre" än det mesta som skrivits om Marx "på den borgerliga sidan". Georg Lukács: *Gelebtes Denken. Eine Autobiographie im Dialog*, red. István Eörsi, övers. Hans-Henning Paetzke (Frankfurt am Main, 1981), 125.

43. T. I. Ojzerman: "Lukács' Hegel interpretation", i Tom Rockmore (red.): *Lukács today. Essays in Marxist philosophy* (Dordrecht, 1988), 197.

44. Rockmore: "Lukács on modern philosophy", 230.

45. Georg Lukács: *A defence of History and class consciousness. Tailism and the dialectic*, övers. Esther Leslie (London & New York, 2002), 47.

46. Rees: "Introduction", 27 et passim. Se även Žižek: "Postface", 151–182, och Joseph Fracchia: "The philosophical Leninism and eastern 'Western Marxism' of Georg Lukács", *Historical Materialism* 21(1), 2013, 69–93.

47. Lukács: *A defence of History and class consciousness*, 73.

48. Lukács: *A defence of History and class consciousness*, 78f.

49. De skrifter av Marx som Lukács hänvisar till i *Historia och klassmedvetande* är

framför allt ”Till kritiken av den hegelska rättsfilosofin”, *Den heliga familjen, Filosofins elände* (”hans första mogna och fullbordade verk”), *Kommunistiska manifestet, Kritik av den politiska ekonomin* samt första och tredje volymen av *Kapitalet*. Hänvisningarna till Hegel är överlag övergripande och allmänt hållna. De enskilda verk av Hegel som återopas mest är Logiken, Fenomenologin, Encyklopedin och ungdomsskriften *Differenz des Fichte’schen und Schelling’schen System der Philosophie*. Till Rättsfilosofin saknas däremot nästan helt hänvisningar. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 79. Se även Rockmore: ”Lukács on modern philosophy”, 229.

50. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 140.

51. Lukács: *Historia och klassmedvetande*, 123.

52. Karl Marx: *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, vol. 1. *Kapitalets produktionsprocess*, 3 uppl., övers. Ivan Bohman (Lund, 1974), 62–73.

53. Karl Marx: ur *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*, i *Människans frigörelse*, red. och övers. Sven-Eric Liedman (Göteborg, 2008), 67ff. Frågan om relationen mellan alienationsteorin i Manuskripten från 1844 och varufetischismkapitlet i *Kapitalet* har diskuterats livligt i Marxforskningen. Se t.ex. Ousmane Sarr: *Le problème de l’aliénation. Critique des expériences dépossesives de Marx à Lukács* (Paris, 2012) och Joachim Israel: *Alienation. Från Marx till modern sociologi. En makrosociologisk studie* (Stockholm, 1968).

54. Erich Fromm: *Marx’s concept of man, with a translation from Marx’s Economic and philosophical manuscripts* by T. B. Botmore (New York, 1963).

55. Lichtheim: *Georg Lukács*, 105.

56. Lukács och Bertolt Brechts inlägg i 1930-talets expressionismstrid kan man på svenska ta del av i den av Lars Bjurström redigerade och översatta volymen *Det gäller realismen* (Staffanstorps, 1975). Lukács senare kritik av modernismen framkommer tydligast i ”Die Weltanschaulichen Grundlagen des Avantgardeismus”, i *Wider den missverstandenen Realismus* (Hamburg, 1958). Se även Eugene Lunn: *Marxism and modernism. An historical study of Lukács, Brecht, Benjamin and Adorno* (Berkeley & London, 1982).

57. Lukács i förordet av *Der junge Hegel* i nyupplagan från 1954, här citerad efter den engelska översättningen av Rodney Livingstone: *The young Hegel. Studies in the relations between dialectics and economics* (Cambridge, MA, 1976), vii. Förordet från 1954 finns inte med i Suhrkamputgåvan av Georg Lukács: *Der junge Hegel. Über die Beziehung von Dialektik und Ökonomie* (Frankfurt am Main, 1973).

58. Se avsnittet ”Die ’theologische’ Periode Hegels. Eine reaktionäre Legende” i Lukács: *Der junge Hegel*, bd 1, 34–56. Medan Lichtheim: *Georg Lukács*, 115, är minst sagt skeptisk vad gäller det akademiska värdet med *Der junge Hegel* värderar Ojzerman den synnerligen högt i ”Lukács’ Hegel interpretation”, 197–220. Se även Marek J. Siemek: ”Das Hegel-Bild als Problem des philosophischen Selbstverständnisses des Marxismus. Am Rande des ’Jungen Hegel’ von Georg Lukács”, *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 37(3), 1983, 425–441.

59. Marx: ur *De ekonomisk-filosofiska manuskripten*, 126. Lukács: *Der junge Hegel*, 28. Se även Rockmore: ”Lukács on modern philosophy”, 231.

60. Georg Lukács: *Goethes Faust*, övers. K.-G. Wall (Stockholm, 1949), 62.

61. Löwy: *Förtvivlan, förhoppning, försoning*, 193. Löwy (192) framhåller också att det hegelska temat om försoningen med verkligheten redan framkommer i Lukács 1926 publicerade uppsats ”Moses Hess und die Probleme in der Idealistischen Dialektik”, *Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, vol. 12, 105–155.

62. Theodor W. Adorno: ”Erpresste Versöhnung. Zu Georg Lukács’ Wieder den missverstandenen Realismus”, i *Noten zur Litteratur* 2 (Frankfurt am Main, 1962).

63. Georg Lukács: ”Forord”, i Lukács, *Kunst og kapitalisme*, red. Bente Hansen (Copenhagen, 1971), 7. Se även Löwy: *Förtvivlan, förhoppning, försoning*, 209.

64. John T. Sanders & Katie Terezakis: ”Preface”, i Lukács: *Soul and form*, övers. Anna Bostock (New York, 2009), ix. Georg Lukács: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins. Halbband 1*, red. Frank Benseler (Darmstadt, 1984), 516.

65. Harry Redner: *Malign masters. Genetile, Heidegger, Lukács, Wittgenstein. Philo-*

sophy and politics in the twentieth century (Basingstoke, 1997), 3.

66. Georg Lukács: *Die Zerstörung der Vernunft* (Berlin, 1954). Den svenska utgåvan, *Förnuftets banemän. Från Nietzsche till Hitler*, övers. Bernt Kennerström (Lund, 1985), utgår från den förkortade version som Lukács publicerade 1966: *Von Nietzsche zu Hitler oder der Irrationalismus in der deutschen Politik*. Sambandet mellan *Der junge Hegel* och *Die Zerstörung der Vernunft* påtalas av Lukács själv i förordet till 1954 års utgåva av Hegelboken. Lukács: *The young Hegel*, vi.

67. Lukács: *Förnuftets banemän*, 269. Lukács utvecklar sin kritik av Dilthey i avsnittet ”Dilthey som grundare av den imperialistiska livsfilosofin” i *Förnuftets banemän*, 104–123. Om Lukács relation till Dilthey, se Werner Jung: ”Georg Lukács als Schüler Wilhelm Dilthey”, i *Von der Utopie zur Ontologie. Zehn Studien zu Georg Lukács* (Bielefeld, 2001), 58–78.

68. Se även Jozsef Lukács: ”Die Probleme von Religion und Irrationalität im Schaffen von Georg Lukács”, i Manfred Buhr & Jozsef Lukács (red.): *Geschichtlichkeit und Aktualität. Beiträge zum Werk und Wirken von Georg Lukács* (Berlin, 1987), 34.

69. Lukács skriver om nazisternas Hegel-

tolkning i ”Der deutsche Faschismus und Hegel”, i *Schicksalswende. Beiträge zu einer neuen deutschen Ideologie* (Berlin, 1948), 37–67.

70. Lukács: *Förnuftets banemän*, 270. På annat håll framhåller Lukács dock att även om Hegel efterhand blev mer konservativ var han ”aldrig den preussiska statsfilosof som den senare liberalismen anklagade honom för att vara”. Lukács: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, 479.

71. Logiken intar också en framträdande plats i Lukács sista mer omfattande behandling av Hegel i det aldrig slutförda och först efter hans bortgång publicerade manuskript om det samhällslogiska varats ontologi, *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*. Även om Hegelavsnittet där, precis som verket i stort, fokuserar på ontologiska frågor har Lukács all anledning att också ta upp Hegels dialektiska logik, då denna har en tydlig ontologisk sida. I Hegels idealistiska system tänks dialektikens rörelser spegla dynamiken i den yttre verkligheten. Det är således inte, noterar Lukács, ”en logik i skolastisk mening, inte en formell logik, utan snarare en odelbar intellektuell förening av logik och ontologi”. Lukács: *Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins*, 483.

Den svenska pressens uppföstran

*Pressetik, självreformer
och legitimitetsskapande, ca 1900*

Petter Tistedt*

Behovet av formaliserad pressetik i ett samhälle med tryckfrihet kan förefalla självklart. Att allt som *får* publiceras inte *bör* göra det hör till demokratins kompromisser. En god portion ansvar har därmed lagts på journalisters och redaktörers professionella omdöme. Pressetiska regler, ombudsmän och opinionsnämnder hör till de institutioner som ska säkerställa att massmediernas egenintressen varken går ut över allmänintresset eller privatpersoners legitima krav på respekt och integritet. När Pressens Opinionsnämnd inrättades 1916 var avsikten just att den skulle förhindra att dagspressen skulle orsaka samhällsproblem. Som ett medel till ”pressens själftukt och ordning” inrättades nämnden med auktoriteten att kritisera enskilda publiceringar.¹ Men nämnden var samtidigt *pressens egen institution* – bildad genom ett samarbete mellan Publicistklubben, Svenska Tidningsutgivareföreningen och Svenska Journalistföreningen – och syftade till att gagna dess egna intressen. Avsikten var att motverka inre splittring och höja pressens anseende. I detta syfte underordnades de enskilda tidningsmedarbetarna – vars snedsprång kunde komma att klandras – vad som bedömdes vara pressens gemensamma mål.²

I syfte att utforska den svenska pressetikens historiska formering kommer denna artikel att svara på frågan hur de historiska aktörerna inom pressen själva formulerade pressetiska problem, deras orsaker och möjliga lösningar. Den svenska opinionsnämnden var vid sin tillkomst en pressetisk innovation, även internationellt.³ Men den var inget isolerat fenomen. Målet att forma och stärka pressens roll i samhället var något som ägnades betydande uppmärksamhet. De problem som den svenska pressens medarbetare formulerade kring exempelvis sensationslystnad, intrång i det privata, sanningskrav eller vilseledande annonser rörde inte endast hänsynstagande mot utomstående, utan även pressens egen nytta.⁴ Att göra pressetik till ett historiskt studieobjekt är därmed en utmärkt utgångspunkt för att undersöka vad som skulle kunna räknas till presspolitik i en utvidgad innebörd: hur politik kring pressens reglering inte bara bedrivits av formella politiska instanser utan också *av* och *för* pressen själv.

* Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet

Undersökningen avgränsas till Sverige under ett formativt skede i slutet på 1800-talet och början på 1900-talet, fram till dess att Pressens Opinionsnämnd konstituerades. Självkritiska problematiseringar av dagspressens publika relationer var inget nytt.⁵ Men åren kring sekelskiftet etablerades nya arenor för pressetisk verksamhet: Publicistklubben (PK) hade bildats redan 1874 men från 1897 utvidgades verksamheten från Stockholm till hela landet och medlemsantalet ökade, Svenska Tidningsutgivareföreningen (TU) bildades 1898, och 1901 tillkom Svenska Journalistföreningen (SJF). I dag är pressetiken stadigt institutionaliserad, men det var alltså först under åren kring 1900 som samtliga organisationer bakom denna institutionalisering etablerades. Även publicistmöten och fackpress utgjorde fora för diskussioner och samarbeten där anspråken var att arbeta för pressens gemensamma intressen. Från åren kring sekelskiftet 1900 intensifierades ambitionerna att sprida en positiv bild av pressen som samhällelig aktör, något som kan sättas i samband med dessa nya sammanhang och organisationer.⁶ En uppfattning om pressen bland medarbetarna själva var att tidningarnas uppdrag inte bara var att spegla, utan även leda opinioner och samhällsutveckling.⁷

Under denna tid fortsatte läsekretsarna att öka, tidningarnas innehåll omdanades och breddades, nya arbetsmetoder – inklusive de ovan nämnda föreningarna – infördes, och mer aktiva ideal för medarbetarna etablerades. Man började tala om en amerikanisering av tidningsskapandet, vilket dels kunde innebära en mer aktiv, mindre refererande och mer gestaltande och känslomässigt engagerad journalistik, dels nya och publik-tillvända sätt att strukturera texter och framhäva innehållet med layoutens hjälp. Samtidigt associerades amerikaniseringen ofta med en ekonomiskt framgångsrik men ansvarslös sensationsjournalistik, och utvecklingen sågs inte sällan som problematisk.⁸ Den verksamhet som kommer att studeras här var en del av dessa förändringar, men en del som fortfarande är underutforskad, även internationellt. Det svenska fallet är knappast unikt, och den analytiska ingång till pressetikens historia som undersökningen föreslår är lika användbar för att studera utvecklingen i andra länder.

Pressetik som historiskt studieobjekt

Denna artikel avser att bidra med nya analytiska perspektiv på pressetikens historia. Den övervägande delen forskning om pressetik är samtidsorienterad och ofta med normativa syften även då den diskuterat tidigare former av pressetik.⁹ I den mån intresset riktas mot pressetik och dess formering i förfluten tid har forskningen ofta varit upptagen med att skriva ett slags baklängeshistoria med syfte att spåra vår tids praktiker eller ideal bakåt i tiden. Detta har inte sällan skymt de problematiseringar som gjorde pressetik angelägen i sin samtid.

Termen pressetik hade inte kommit i bruk i Sverige i början på förra

seklet. Jag använder alltså pressetik som ett analytiskt begrepp, samtidigt som jag vill definiera begreppet för att täcka in vad som brukar avses i såväl vardagssammanhang som forskning. I denna undersökning förstås således pressetik som uttalanden om hur företrädare för pressen bör agera i sina relationer till publikerna och andra som kunde tänkas påverkas av deras handlande. Pressetiken utgör svar på frågor om ansvar för publiceringar och arbetsmetoder, och om vilka krav som, både av dem själva och av andra, kan ställas på pressmedarbetarens yrkesutövning.¹⁰ Tidningsmedarbetarnas formuleringar av problem och ansträngningar för att lösa dessa kan beskrivas som pressetiska praktiker i den mån som de beaktade och sökte tillmötesgå dessa krav.

Denna studie tar sin utgångspunkt i de *reformerande* ambitioner som låg till grund för den pressetiska verksamheten. Med det menar jag målet att bland såväl tidningsmedarbetare som deras publikerna etablera och upprätthålla nya förhållningssätt och handlingsmönster. Etikens presspolitiska sida syftade till att reglera och understödja pressen som en maktfaktor i samhället. Men föremålen för dess direkta maktutövning var ofta enskilda individer. Det är lätt att tänka sig pressetik som en återhållande och begränsande faktor i mediernas verksamhet, vars effekter är att hindra vissa typer av publiceringar. Det är helt riktigt. Men pressetik är också intressant av den anledningen att den kan skapa nya möjligheter att utforma pressens anspråk, dess medarbetarens självförståelser och önskade relationer till publikerna.

Ett sätt att komma åt denna produktiva aspekt är att ta fasta på begreppet *styrning* som utgått från Michel Foucaults arbeten. Med styrning avses att avsiktligt leda eller sköta både sig själv och andra, med ledning av en uppsättning normer och med vissa avsedda (men inte nödvändigtvis uppnådda) resultat som mål. Maktutövning har studerats som en verksamhet som förutsätter och formar handlingsutrymmen. Styrning utformas, skriver en av företrädarna för denna forskning, "according to what we take to be true about who we are, what aspects of our existence should be worked upon, how, with what means and to what ends".¹¹ Begreppet styrning kan därmed operationaliseras till en rad frågor. Hur beskrevs problemen med tidningsmedarbetarens yrkesutövning och pressens relationer till sina publikerna? Vad skulle uppnås med verksamheten? Vilka försanthållanden om pressens medarbetare och publikerna ingick i dessa problemformuleringar och i de medel som avsåg att lösa problemen? Hur gick man till väga för att lösa dem? Genom dessa frågor är det möjligt att frilägga den historiska *rationaliteten* i pressetiken: hur den bildade ett mönster som sammanfogade problembeskrivningar, mål och medel.

Källmaterialet utgörs av PK:s publikationer *Publicistklubben*, *Pressen* och *Meddelanden från Publicistklubben*, TU:s *Meddelanden från styrelsen för Svenska Tidningsutgivareföreningen*, samt SJF:s *Journalisten*. Dessa

publikationer var primärt avsedda för kommunikation mellan pressens medlemmar. Här publicerades sådant som årsberättelser, mötesreferat, cirkulärskrivelser, utlåtanden, anmälningar om beslut, liksom, framför allt i *Pressen* och *Journalisten*, mer debatterande eller utredande artiklar. De tre pressföreningarna och deras publikationer tillät diskussioner i press-etiska frågor där deltagarna i mindre mån behövde vinnlägga sig om en passande fasad mot utomstående.¹² Samtidigt var resonemangen i dessa fora givetvis inte isolerade från ett bredare samtal om pressens problem och uppgifter i det moderna samhället, och några skarpa gränser mellan medarbetare och utomstående kritiker är ofta svåra att dra. En empirisk utgångspunkt i material från pressföreningar och fackpress har i detta sammanhang fördelen att journalister, redaktörer och tidningsutgivare här artikulerade pressens egna intressen och målsättningar på ett ovanligt tydligt sätt, som regel utifrån den självmedvetna och inte sällan självtillräckliga positionen som sådana tidningsmedarbetare.

De diskussioner som här står i fokus var endast undantagsvis en plats för partipolitisk polemik. Anspråken var istället som regel att tala utifrån pressens gemensamma intresse. Detta ska inte dölja att en intern kamp inom pressen också varit för handen. Inte heller satte tidningsmedarbetarna alltid hela pressens intresse i första rummet.¹³ Givet undersökningens syfte är det emellertid inte dessa konflikter som blir det centrala att analysera. Tvärtom kommer fokus riktas mot anspråken på att tala som representant för pressen och de därtill knutna ambitionerna att formulera och arbeta för gemensamma intressen.

Både den svenska och internationella historiska forskningen har generellt visat ett begränsat intresse för hur tidningsmedarbetarna i mer enskilda sammanhang problematiserat pressens publika relationer. Vanligare har varit att undersöka en mer allmän diskussion än den som fördes i publikationer av det slag som ligger till grund för denna artikel.¹⁴ Flera forskare har framhållit pressetik som en del i en strävan efter att skapa legitimitet för pressen och dess medarbetare, men inte heller här har de mer interna diskussionerna studerats.¹⁵ Det är tydligt att pressen, liksom andra massmedier och journalistiken i stort, framgångsrikt har förankrat bilden av sig själv som ett allmänintresse med central betydelse för demokratin, samtidigt som särintressen dolts.¹⁶ Pressens betydelse för det politiska livet kan emellertid inte inskränkas till tidningarnas partipolitiska ställningstaganden eller användning som arena för politisk debatt, utan ska även förstås i ljuset av den politik som bedrivits av pressen med dess egenintresse som ledstjärna. Pressen är beroende av trovärdighet för sin ställning, men hur dess legitimitet och förment naturliga roll i samhället etablerats finns det, som bland andra Patrik Lundell framhållit, även internationellt sett ännu endast lite kunskap om. Lundells egna studier av hur pressen offentligt iscensatt och kommunicerat sin makt har visat att inte bara de egna tidningarna eller de traditionella massmedierna har använts i detta

syfte.¹⁷ Mer interna problemformuleringar som låg bakom legitimitetssträvandena, eller de sätt som pressen själv skulle reformeras som en del i legitimitetsskapandet, har däremot i mindre mån stått i fokus och har i alla händelser inte studerats som en del av formeringen av en pressetik.¹⁸

Tidigare studier har även på andra sätt som regel endast berört enskilda delar av de pressetiska problematiseringarna. Den sammanhängande rationalitet i de pressetiska problematiseringarna som denna artikel syftar till att utforska har alltså inte synliggjorts. Många undersökningar har handlat om objektivitetsidealens historia, medan andra ägnas tillkomsten av pressetiska institutioner.¹⁹ För svensk del har forskningen fokuserat på det senare. Britt Börjesson och Lennart Weibull har studerat vår tids pressetiska regelsystemets framväxt och innehåll, och spårat detta tillbaka till några kortfattade riktlinjer som PK formulerade år 1900.²⁰ Betraktat som en historisk analys är problemet med deras forskning dess presentism. Fokuseringen på regelverk, motiverat av samtida förhållanden, medför att undersökningen utelämnar övriga dåtida fora för och sätt att diskutera, uttrycka och etablera pressetiska problem och förhållningssätt. Metoden riskerar att tolka dåtida företeelser utifrån en senare tids pressetiska praktiker snarare än i ljuset av de ambitioner och problembeskrivningar som gav dem mening i sin egen tid.²¹

Pressen kritiserar sig själv

De aktörer som studeras tillhörde som regel dagspressens fasta skribenter, redaktörer och tidningsutgivare.²² De uttalade sig från självpåtagna roller som respektabla och ansvarstagande, och de uppvisade som sagt en ofta påtaglig självtillräcklighet i fråga om den egna kompetensen. Det var exempelvis mycket ovanligt att i problemformuleringar explicit åberopa annan sakkunskap än den som kom sig ur medarbetarskap i pressen.²³ PK var visserligen förhållandevis generös när det gällde att till sina sammanträden bjuda in deltagare i egenskap av annat än tidningsmedarbetare, men att de inbjudnas framställningar godtogs var långt ifrån givet.²⁴ Av två inbjudna kritiker från riksdagen, vilka motionerat om en opartisk ”statstidning”, hade visserligen den ene själv verkat som journalist, men de hade ”näppeligen” kunnat ”framkomma med några anvisningar och råd för en pressens reformering, som bestodo provet för den *verkliga fackmannens* granskning”, slog en talare fast i PK.²⁵ Exempel som dessa betyder dock inte att kritik utifrån alltid förkastades. Den var något som tidningsmedarbetarna tog hänsyn till, eller åtminstone hänvisade till, i sina interna diskussioner.²⁶ I PK kunde också förekomma en klart uttryckt enighet med inbjudna representanter för annan sakkunskap än pressmedarbetarnas.²⁷ Men kunskap som härrörde ur en position som medarbetare i pressen gavs i allmänhet status som tillräcklig för att formulera och lösa de aktuella problemen.

Vilka var då de pressetiska problemen som diskuterades? Rapporteringen om brott och rättegångar hörde hit, liksom intrång i det privata, vilseledande annonser, bristande sanningshalt och dito opartiskhet, samt pressens oförmåga att leva upp till sina samhällsliga uppgifter. "Pressen" ska här förstås som en abstraktion som i dåtiden togs för given, utan att alla för den skull var överens om exakt vad som avsågs eller hur detta skulle värderas. Som abstraktion var ändå pressen ett samlande namn på en lång rad sammanlänkade praktiker, ting och människor: intervjuer, sammanträden, redaktioner, tidningar, ledarskribenter, referenter, tidningsägare, och så vidare. Det var inte denna abstrakta helhet, eller tidningsmediet i sig, som kritiken riktades emot, utan snarare var det specifika aspekter eller delar av pressen som klandrades. Men problem för en del tolkades allt som oftast som problem för helheten. Exempelvis kunde felsteg av enskilda tidningar eller medarbetare betyda problem för hela pressen, och journalisternas anseende var beroende av pressens anseende och vice versa.

Bevakning av brott och rättegångar var sedan det tidiga 1800-talet en av rutinuppgifterna på tidningarna, men framstod ofta som problematisk. Namnpubliceringar ansågs riskera att utpeka oskyldiga och motverka särskilt unga småbrottslingars rehabilitering.²⁸ Det talades även om en sensationslystnad, särskilt då vålds- eller osedlighetsbrott samt självmord omskrevs. Både skildringarnas stil och de fakta som meddelades ansågs problematiska, eller som det uttrycktes i *Journalisten* 1910: "detta sensationella utbroderande medelst rafflande och pikanta rubriker och genom omtalande av alla möjliga ruskiga detaljer".²⁹ Sådana beskrivningar påstods kunna förleda vissa läsare till att själva begå brott, och utförligheten ansågs instruera om hur brott kunde begås.³⁰ Frågor om pressens behandling av utomstående privata angelägenheter återkom under hela perioden. Exempelvis framhölls tidningarnas "inträngande på familjeområdet" eller rapporter från "slutna föreningar och sällskap".³¹ Brottmålsreportage kunde vara en del i detta, exempelvis då reportrar uppgavs ha trängt sig in hos en mördad mans änka för att uppteckna "de uttryck hon gaf åt sin sorg".³²

Även annonser var ett område för tidningsmedarbetarnas kritiska diskussioner. Då annonser för bedrägliga läkemedel diskuterades i PK 1912 var intresset stort och bland andra infann sig inbjudna representanter för läkar- och apotekarkåren. De som skulle skyddas var de tidningsläsare som lurades av annonserna. Men tidningsmedarbetarna var långt ifrån eniga inbördes om problemets vikt. Det ekonomiska värdet av annonserna kunde beskrivas som betydligt större än den skada de tillfogade.³³ Flera andra former av "reklamofog" kunde framhållas som hot mot tidningarnas ekonomi, men även pressetiska aspekter tillkom. Det gällde framför allt reklam som gavs skenet av redaktionell text. När TU:s styrelse utredde frågan 1905, konstaterade exempelvis en av dess ledamöter

att notiser av detta slag gör tidningarna ”meddelaktiga i annonsörernas försök att föra allmänheten bakom ljuset” och därigenom ”skyldiga till ett medvetet bedrägeri”.³⁴

När pressens osanningar debatterades begränsade sig resonemangen huvudsakligen till frågor om uppenbart falska uppgifter. Sådana publiceringar kopplades regelbundet till de så kallade notisjägarna, särskilt i början av perioden. Exempelvis fastslogs utan invändningar i PK att deras referat från rättegångar inte sällan var oriktiga, ofullständiga eller osanna, och att de inte ens kunde anförtros att leverera ”nakna fakta” till tidningarna.³⁵ Även fasta redaktionsmedarbetare tillskrevs osanningar, bland annat i samband med de spionrykten om ryska sågflare som spritts i tidningarna.³⁶ I *Journalisten* uttrycktes oro över amerikaniseringen av pressen. Exempelvis vände sig en redaktör emot pressens ”bristande ansvarskänsla, oförmågan att uppfatta sin egen makt och betydelse”, en brist som bland annat yttrade sig i sensationslystna och lögnaktiga löpsedlar vilka i värsta fall kunde framkalla panik bland läsarna.³⁷

Föreställningen att pressen hade särskilda uppgifter togs som en självklarhet, och oförmågan att ta hand om dessa formulerades som ett press-etiskt problem, särskilt under undersökningsperiodens andra hälft. Exempelvis anfördes att pressen inte fyllde ”sin uppgift såsom politisk och social faktor, såsom språkrör för den allmänna meningen och såsom folkuppföstrare af betydelse”.³⁸ Med liknande utgångspunkter fick partiopinionen utstå kritik. I *Journalisten* framhölls bland annat att partiorganen inte vinnlade sig om opartiskhet i nyhetsförmedlingen, vilket ledde till ett ”åsidosättande av läsarens berättigade krav på att hållas à jour med de politiska företeelserna”.³⁹ Problemet med pressens oförmåga att uppfylla sina förgivettagna uppgifter gick igen i flera andra sammanhang. Rapporteringen från rättegångar kunde exempelvis beskrivas som ett område där pressen borde granska rättskipningen, ”vägleda allmänheten” och undervisa den i ”viktiga lagfrågor”, men att detta inte sköttes tillfredsställande.⁴⁰ Vidare ansågs den ”offentliga kontrollen” av riksdagen ha försämrats till följd av de gemensamma riksdagsreferat som ombesörjdes av Svenska Telegrambyrån.⁴¹ En konservativ debattör väckte därtill frågan om pressen som ett direkt hot mot samhället när han i PK framhöll att Sveriges relationer till andra länder, främst Ryssland, hotades genom pressens brist på diskretion i ”statssaker”.⁴² Yttranden liknande dessa stod inte oemotsagda från motstående politiska läger, men gavs även plats i *Journalisten*.⁴³

Diskussionerna kring konservativa *Nya Dagligt Allehandas* privatbrevspublicering 1914, vilka bildade upprinnelsen till bildandet av Pressens Opinionsnämnd, kom å sin sida att handla om pressen som ett potentiellt hot mot det politiska samtalet.⁴⁴ Brevet var skrivet av den liberala redaktören Ragnar Fehr, och tillsänt en liberal förstakammarledamot. *Nya Dagligt Allehanda* publicerade det upphittade brevet jämte redaktionella

kommentarer där Fehr beskrevs som en maktlysten fosterlandsförrädare utan högre ideal, en karakterisering som med mindre reservationer utsträcktes till de ledande liberalerna i gemen.⁴⁵ Tidningens redaktör Leon Ljunglund förklarade i PK att han känt sig tvungen att följa sin ”högre plikt” och bryta mot brevhemligheten i syfte att visa vilket hot liberalerna var mot landet.⁴⁶

I dagspressen utvecklades frågan däremot inte till någon nämnvärd politisk strid. Av allt att döma fördömdes brevpublisheringen med få undantag.⁴⁷ Det var publiceringen av privatbrev såsom en politisk metod som framträdde som det avgörande problemet i samtliga politiska läger.⁴⁸ I PK försökte en mindre grupp högermän få gehör för att klubben inte hade rätt att döma över sina medlemmars handlingar, men utan resultat.⁴⁹ PK antog senare en resolution där man ”på det kraftigaste” protesterade mot ”användande av dylika journalistiska metoder, som, vilket syfte de än vilja tjäna, måste betraktas som moraliskt otillåtliga och ägnade att förgifta det offentliga livet, skapa ett olidligt osäkerhetstillstånd i det enskilda umgänget samt nedsätta pressen i allmänhetens aktning”. Därtill riktade klubben ”till pressens män i olika läger” en ”allvarlig vädjan att i rådande politiskt upprörda tider mera än någonsin vinnlägga sig om saklig stridföring och blanka vapen”.⁵⁰

Konsekvenser för pressen

Att pressen och dess medarbetare själva fick besvär av de slags publiceringar och arbetsmetoder som kritiserades var en viktig del i de pressetiska problematiseringarna. Dessa beskrivningar ingick i en vidare diskussion om branschens anseende och självbestämmande. Att pressen borde inta en central position i samhällslivet var inte alltid självklart annat än för tidningsmedarbetarna själva. Jan Ekecrantz och Tom Olsson framhåller att den ömsesidiga anpassningen och sammanflätningen mellan pressen och exempelvis politikens och ekonomins institutioner ännu var outvecklad.⁵¹ Den respekt pressen och dess företrädare kunde räkna med var inte heller alltid betydande, även om de inte alltid drogs över en kam. Medan vissa tidningar uppfattades som mer seriösa, beskrevs andra som sensationslysten ”smutspress”.⁵² Rapporteringen om brott och rättegångar drogs in i diskussioner om det moderna samhällets kultur, där inte bara pressen utan även skönlitteratur, film, teater, varietéer och ekivoka vykort kritiserades.⁵³ Föreställningarna om pressens dåliga inflytande över läsarna gavs tyngd mot bakgrund av de krav som utvidgningen av rösträtten ansågs ställa på medborgarna, samt uppfattningen att pressen borde verka folkupfostrande för att bidra till att dessa krav uppfylldes.⁵⁴

Anseende var ett självklart värde i tidningsmedarbetarnas reflektioner över den egna verksamheten, motiverat av både sociala och ekonomiska skäl, men också med klara presspolitiska implikationer.⁵⁵ Att tidningarna

publicerade sensationslystna brottsreferat, förvillande reklam och ovederhäftiga texter eller gjorde intrång i det privata ansågs nedsättande för anseendet.⁵⁶ Samma synsätt låg bakom de ”publikationsmål” som Pressens Opinionsnämnd skulle behandla. Detta var ärenden där en enskild person, firma eller korporation blivit utsatta för en sådan olämplig publicitet som stod ”i strid mot hederns fordringar eller eljest ur synpunkten af pressens anseende icke bör lämnas opåttalt”.⁵⁷ Som vi sett beskrev PK även *Nya Dagligt Allehandas* brevpublishering som ägnat att försämra allmänhetens aktning för pressen.⁵⁸

När tidningsmedarbetarna kritiserade vissa av de företeelser som ansågs sänka deras och pressens anseende talades det inte om att tillmötesgå andra än egna intressen. Det handlade exempelvis om hur pressens företrädare agerade både privat och i sin yrkesutövning, eller om vad som kunde publiceras om pressens medarbetare.⁵⁹ I dessa sammanhang togs också notisjägarna upp, i *Journalisten* beskrivna som ”pressens lösdrifvare”, ”tidningarnas parasiter” och ”vanligen försupna och illa klädda”.⁶⁰ Det var ägnat att nedsätta pressens anseende och trovärdighet att dessa lyckades få in ovederhäftiga eller på annat sätt opassande texter i tidningarna, men det beskrevs dessutom som ett problem för de riktiga journalisterna att i utomståendes ögon bli sammanblandade med dem.⁶¹

Diskussionerna om de pressetiska problemen ingick alltså i sammanhang där problemens eventuella konsekvenser för utomstående underordnades pressens egna intressen av anseende, trovärdighet och självständighet. Frågor om otillbörligt inflytande över tidningarna och dess medarbetare var exempelvis återkommande. Det kunde röra sig om mer eller mindre uppenbara mutor, eller huruvida annonsörer och tidningarnas ekonomiska ledning kunde påverka innehållet i tidningarna.⁶² Utöver detta fanns på vissa håll en oro för eller kritik mot att tidningarna reducerades till politikernas lydiga språkrör.⁶³ Även krav på pressetiska hänsynstaganden som andra än tidningsmedarbetarna själva ställde uppfattades vid ett par tillfällen som ett hot mot pressens intressen. Ett exempel var kraven på att upphöra med reklamen för humbugsmedicin, vilket framhölls som ett hot mot tidningarnas ekonomiska självständighet och därmed i förlängningen mot det fria ordet.⁶⁴ Vid ett tillfälle framhölls därtill att pressens olämpliga agerande kunde leda till lagstiftning som hotade pressen själv, närmast dess ekonomi. Det sades då att en sovring i brottmålsreferaten kunde ”undanrödja de berättigade anledningarna till klagomål och verka lugnande på dem, som umgås med tanken på att genom lagstiftningsåtgärder begränsa pressens rätt att referera brottmål”.⁶⁵ Diskussionerna formades dock inte till en pressens kamp mot staten.⁶⁶ Brott mot de befintliga lagar som pressen hade att anpassa sig till diskuterades inte i källmaterialet, trots att det under perioden väcktes ett flertal tryckfrihetsåtal som involverade företrädare för pressen och deras tidningar.⁶⁷ De försök från statens sida att under världskriget utöva inflytande över

pressen genom förhandscensur av utrikestelegram omtalades mycket sällan. Under kriget var frågan politiskt känslig, och tycks av den orsaken undvikits att dryftas i tryck.⁶⁸

I riksdagen kunde kritiken av pressen vara långtgående och rikta sig mot en påstådd oförmåga att fungera som arena för ett upplyst samtal. Det är, skriver Jonas Harvard, ”tydligt att man från statens sida ansåg sig ha rätt att ställa *moraliska* krav på pressen”.⁶⁹ En socialdemokratisk motion år 1915 föreslog inrättandet av en statstidning, vilken redan tidigare omnämnts. Denna skulle bli en objektiv publikation för folkupplysning och vara fri från sådana yttre inflytanden, främst marknadens krav och partiintressen, som motionärerna menade försämrade den befintliga pressen. Motionen väckte stark kritik, inte minst från de tidningsmän som satt i riksdagen, och avslogs i båda kamrarna. Även motståndarna kunde dock hålla med om pressens brister, samtidigt som de inte accepterade den föreslagna problemlösningen.⁷⁰ I de här studerade sammanhangen togs inte motionen mer på allvar än att den ansågs ha fört med sig ett gott tillfälle till självkritik, vilket understryker självtillräckligheten i pressens granskningar av sig själv.⁷¹

Orsaksförklaringar och problemlösningar

Pressens medarbetare strävade inte bara efter att beskriva problemen, utan gjorde även anspråk på att förklara och lösa dem. När de sökte förklaringar till de pressetiska problemen hänvisade de till strukturella förhållanden bortom den enskilda tidningsmedarbetarens kontroll, till individuella brister hos desamma, samt till publikernas önskemål, kritiska medvetenhet och benägenhet att påverkas av pressens texter. Dessa tre områden gick även igen i försöken att lösa problemen. I och med detta framträder den pressetiska styrningens rationalitet, då det blir tydligt hur den bildade ett mönster där problembeskrivningarna sammanhänge med analyser av problemens orsaker och praktiker för att komma till rätta med dem. Här framträder också pressetikens reformism, och att den just som en sådan framåtsyftande verksamhet – snarare än endast som ett sätt att värna det bestående – kunde syfta till att underbygga pressens ställning i samhället.

De flesta orsaksförklaringarna involverade, för det första, strukturella omständigheter. I synnerhet lyftes konkurrensen på tidningsmarknaden fram. Att notisjägares texter publicerades kunde förklaras på detta sätt: tidningarna ”belamras med en massa skröp, som redaktionerna, af en på grund af konkurrenshänsyn tämligen naturlig fruktan att ’ej vara med’, icke alltid våga lämna åsido”.⁷² Ekonomiska överväganden angavs som orsak till den sensationssökande rapporteringen från brott och rättegångar. Det fanns alltid någon kollega som var beredd att publicera en sensationell skildring och därigenom ”skaffa sig ett stort öfvertag öfver de andra”.⁷³ Konkurrensen kunde även förklara att tidningarna tog in

mediokra texter i allmänhet, liksom att de gjorde intrång i det privata.⁷⁴ Behovet av annonsintäkter förklarade humbugsreklamen och annonsörernas inflytande över tidningarnas innehåll, och konkurrensen gällde som förklaring till textreklamen.⁷⁵ Det var också av ekonomiska skäl som tidningarna gått samman om gemensamma referenter på viktiga områden, till förfång för referatens vederhäftighet och kontrollen av riksdagen.⁷⁶ Till de strukturella förklaringarna hörde de som pekade på arbetsförhållandena på redaktionerna. När det gällde tidningsinnehållets bristande kvalitet, eller till och med direkta felaktigheter i texterna, angav flera det höga arbetstempot eller långa arbetsdagar som orsak.⁷⁷ I *Journalisten* gjordes gällande att en viktig förklaring till att notisjägare användes var den oordnade arbetsdelningen på redaktionerna.⁷⁸ Bristande utbildning eller bildningsnivå var ett annat förhållande som fick förklara att pressen inte uppfyllde sin uppgifter eller krav på saklighet, samt producerade sensationssökande texter eller gjorde intrång i det privata.⁷⁹

Orsaksförklaringarna utgick, för det andra, från försanthållanden om de enskilda medarbetarnas karaktärer och deras sätt att utföra det dagliga arbetet på tidningarna. Liksom de ekonomiska förhållandena kunde dessa förklaringar bidra till att ange orsakerna till de flesta av de pressetiska problem som identifierades. På detta sätt kunde "slentrian", "gammal vana" eller "obetänksamhet" förklara att företrädare för pressen lät sig mutas, använde sig av notisjägare, skrev ut namn på småbrottslingar och självmördare eller publicerade förargelseväckande uttalanden om främmande makter.⁸⁰ Den sensationssökande journalistiken kunde förklaras med bristande "behärskning", "ansvarskänsla" eller "varsamhet", eller med "tanklöshet" eller otillräckligheter i "det sunda omdömet".⁸¹ Vidare sattes den bristande pliktuppfyllelsen vad gäller omsorgen om tryckfriheten i samband med den enskildes "samvete", och politiskt vinklade nyheter var ett resultat av att relevanta "dygder" inte togs hänsyn till, medan motgligheten för mutor tillskrevs oförmågan att emotstå "frestelser".⁸²

Den tredje dimensionen av förklaringarna till de pressetiska problemen tog sin utgångspunkt i pressens föreställda publik. Som en del av beskrivningarna fanns uppfattningar om vad som "allmänheten" ville läsa, hur den uppfattade pressen, och hur den kunde påverkas av dess texter.⁸³ Bakom föreställningen om den hårda konkurrensen som tvingade tidningarna att publicera problematiska texter fanns givetvis föreställningen om en publik som åtrådde dessa texter. Uppfattningen att pressens anseende skulle kunna sjunka bland allmänheten om tidningarna exempelvis sökte sensationer eller förvillade osanningar, visar samtidigt att det fanns parallella antaganden om en annan publik som ansågs ställa krav på pressen och läsa tidningarna kritiskt. Fastän tidningsmedarbetarna ibland understök hur oförstående eller ovetande läsarna var inför deras arbete var det således inte möjligt att helt föra dem bakom ljuset eller låta dem läsa vilka texter som helst.⁸⁴

När det gällde den sensationssökande journalistiken involverades på ett tydligt sätt flera olika föreställda publikker. Att delar av den tidningsläsande allmänheten tyckte om att läsa denna typ av journalistik – de kunde till och med påstås vänta på en mordskildring med ”feberaktig otålighet” – samtidigt som andra ansåg den vara farlig, var det ingen som ifrågasatte.⁸⁵ Frågan var snarare om man skulle utnyttja de positivt inställda läsarna till att tjäna pengar eller ej. Svaret berodde inte minst på om man anslöt sig till föreställningarna om en delvis svag och lättpåverkad publik. Till de som gjorde det, och därför ville rensa ut ”sensationellt detaljerade omtalande av självmord och sedlighetsbrott”, hörde bland annat de medlemmar i SJF vilka menade att dessa skildringar kunde ”skadligt inverka på svaga naturer och upphettade hjärnor genom att locka till efterföljd”.⁸⁶ Andra förhöll sig, som vi sett, mer tveksamma eller avvisande till detta resonemang om den svaga publiken och mindre villiga att inskränka den inkomstbringande sensationsjournalistiken.

Hur gick då tidningsmedarbetarna till väga för att lösa de pressetiska problemen? I linje med orsaksförklaringarna riktades lösningarna mot en strukturell nivå med avsikten att omforma de yttre betingelserna för medarbetarnas agerande; mot en individuell nivå i syfte att förändra enskilda publicisters inställning och agerande; samt mot publikerna, med uppsåtet att förändra deras uppfattningar om pressen.

Ett sätt att lösa strukturella problem var samarbete mellan tidningarna.⁸⁷ Detta underlättades av de tre här studerade pressföreningarna, vilka fungerade som mötesplatser för medarbetare på olika tidningar som förutsattes konkurrera om samma publikker. Ofta kom man inte längre än till uppmaningar, men vid några tillfällen kom verkligen samarbeten till stånd. I syfte att frigöra sig från notisjägarna försökte PK redan 1898 etablera ett samarbete mellan Stockholmstidningarna. Ett uttalande gjordes där alla tidningar uppmanades använda fasta medarbetare i stället för notisjägare. Därutöver fanns som förslag att gemensamma referenter skulle bidra till att göra notisjägarna överflödiga. Av detta tycks det dock inte ha blivit något, men man lyckades av allt att döma med att vid Stockholms rådhusrätt ordna referentplatser dit notisjägarna inte hade tillträde.⁸⁸ 1904 kom ett samarbete åter på tal, då på initiativ av SJF och efter att flera av huvudstadens redaktörer och notischefer bildat en kommitté som utrett problemet och dess omfattning. Denna gång blev försöket mer lyckosamt då Svenska Notisbyrån bildades som en del av Svenska Telegrambyrån. Notisbyrån, som förband sig att endast använda ”personer, hvilka såväl i sitt yttre uppträdande som i öfrigt äro ägnade att uppträda som pressombud”, skulle handha referaten från rådhusrätten, bolags- och kyrkostämmor, föreningsmöten samt meddela om begravningar, olyckor med mera, varmed förhoppningen var att man en gång för alla gjort sig av med notisjägarna.⁸⁹ Detta visade sig dock vara en fåfång förhoppning, då notisjägarna fann nya saker att rapportera om, varvid följde uppmaningar till

ytterligare samarbete.⁹⁰ Ett samarbete emot textreklam, som ansågs börjat förekomma allt oftare, tillkom på PK:s initiativ år 1916. Med ekonomicheferna från fem av dagstidningarna i Stockholm kom man på ett möte överens om att ”vid alla s. k. textannonser, d.v.s. annonser med textutstyrel, vare sig i notis- eller artikelform, borde anbringas ordet ’annons’”, samt att resten av Stockholmsstidningarna skulle fås att ansluta till beslutet.⁹¹

Samarbete kunde således användas för att upphäva den konkurrenssituation som tvingade tidningarna att befatta sig med material och personer som man helst ville undvika. I andra fall kunde dock samarbeten vara grund till problem, så som vi sett i samband med de gemensamma riksdagsreferaten. Dessa gemensamhetsreferat hade försämrat referatens kvalitet, minskat pressens kontroll av riksdagen och tagit bort en viktig utbildningsmöjlighet. Därför beslutade PK 1911 att de gemensamma referaten borde ”inskränkas till k. propositioner, motioner och utskottsutlåtanden”.⁹² Svenska Notisbyrån ansågs av flera talare på en PK-debatt 1916 ha tagit över allt för många viktiga referat, med liknande skadliga följder. Även här föreslogs inskränkningar i samarbetet som lösning, genom att Notisbyrån begränsade sin verksamhet, men något beslut togs inte.⁹³

Samtidigt förekom försök att etablera och upprätthålla normer för det enskilda publicistiska arbetet. Föreningsmöten, mötesreferat, artiklar i fackpressen, cirkulärskrivelser och Pressens Opinionsnämnd var samtliga delvis riktade mot den individuella nivån i problemlösningarna. Från föreningarnas möten utgick mycket av den övriga verksamheten, men de var också viktiga i sig genom att vara platser där problemformuleringar bestämdes och gavs spridning. Frågorna skulle, som det sades på ett möte i PK, ”utredas och belysas ur olika synpunkter”.⁹⁴

I den mån orsakerna till problemen ansågs ligga på ett individuellt plan, där exempelvis slentrian eller tanklöshet tänktes ligga bakom agerandet, kunde redan upplysningen eller överenskommelsen om att ett problem existerade fungera som en del av lösningen. När problemformuleringarna motiverades appellerades till vad som föreställdes vara i de felande medarbetarnas eget intresse. Dessa förutsattes önska att pressen skulle vara en lönsam och inflytelserik bransch, vars medarbetare hade ett lämpligt anseende och trovärdighet, och inte skadade utomstående med sin verksamhet. Genom de publikationer som utgör källmaterialet för denna studie spreds regelbundet referat från diskussionsmöten och besked om de eventuella uttalanden som antogs. I särskilt *Journalisten* var artiklarna ofta kopplade till föreningsmötena, främst PK:s, utan att vara rena mötesreferat. Artiklarna kunde innehålla självständiga kommentarer angående ett ämne som tagits upp, liksom uppmaningar att ta del av de mötesreferat som publicerades i PK:s *Meddelanden*. På så sätt gav sammanträdena upphov till ytterligare diskussion och spridning av problemformuleringar.⁹⁵ Dessa artiklar, liksom artiklar i tidningsmedarbetarnas publikationer

utan direkt koppling till föreningsmöten, fungerade på liknande sätt som dessa möten och referaten därifrån: som en form av problemlösning på en individuell nivå genom att medvetandegöra otillräckligt uppmärksammade problem. På så sätt omsattes *Pressens* och *Journalistens* reformerande syften i praktiken.⁹⁶

Vid några tillfällen vidtogs andra åtgärder för att sprida information om vilka resultat man kommit fram till på sammanträden om pressetiska frågor. Den resolution som följde ett möte om kriminaljournalistiken i PK 1900 gavs formen av en promemoria och avsågs även att ”tillställas landets tidningar”.⁹⁷ Eftersom problemen förorsakats av ”obetänksamhet”, gällde det att ”fästa uppmärksamheten å denna sak”, menade mötets inledningstalare.⁹⁸ Den text man senare enades om avslutades med en anmodan om att ”de redaktioner, som vilja i sina tidningar tillämpa ofvansående principer” skulle ”tillhandahålla sina medarbetare denna promemoria”.⁹⁹ Det är denna promemoria med sina principer om vilka brottsrelaterade meddelanden som inte borde publiceras, som av Börjesson och Weibull identifierats som de första ”PK-reglerna”, de enda under perioden.¹⁰⁰ Att just denna promemoria skulle ha intagit en sådan särställning är dock svårt att motivera. Det grundliga distributionssättet pekar visserligen på att de formulerade principerna ansågs viktiga, men som pressetisk praktik utmärkte promemorian sig inte annat än genom distributionen, utan var ett bland många försök att i olika former upplysa om pressetiska problem och förhållningssätt. Flera liknande åtgärder togs också i bruk. PK sände 1912 en cirkulärskrivelse om de villkorliga straffdomarna till klubbens kretsföreningar, och SJF:s södra krets antog 1910 ett uttalande emot sensationella omtalanden av självmord och sedlighetsbrott, ”vilket skulle tillställas övriga kretsföreningar ävensom pressföreningarna och Publicistklubben”.¹⁰¹ Även här var det fråga om upplysning, vars problemlösande avsikt inte på något principiellt plan skilde sig från andra försök att fästa uppmärksamheten på vad som var icke önskvärda publiceringar.

Till de pressetiska praktikerna med avsikt att påverka den individuella nivån hör även Pressens Opinionsnämnd. När nämnden bildades 1916 var behovet av en instans där ohederligt agerande gentemot allmänheten kunde behandlas en huvudsak. Utlösande var som bekant *Nya Dagligt Allehandas* brevpublishering, eller närmare bestämt de tvister som följde då denna fråga togs upp till behandling i PK. Även om PK i detta fall efter majoritetsbeslut gjorde ett opinionsuttalande som fördömde brevpublisheringen, hade frågan lett till en inre splittring, delvis efter politiska linjer. För att slippa befatta sig med dylika ärenden igen antogs därför ett förslag om att styrelsen omedelbart skulle ”upptaga till utredning frågan om en permanent publicistisk hedersdomstol”.¹⁰² Opinionsnämnden blev dock inte endast en angelägenhet för PK, utan var resultatet av ett samarbete med SJF och TU. Nämndens ledamöter valdes av de tre föreningarna, vilka för att garantera opartiskheten utsåg en utanför pressen stående

ordförande. Det var också genom att vara en för de tre organisationerna gemensam opartisk institution som nämnden antogs kunna ”vinna nödig auktoritet och stadga”.¹⁰³

Nämnden hade att behandla tre typer av ärenden: publikationsmål, ekonomimål och redaktionsmål, varav de förstnämnda är relevanta här. Med publikationsmålen avsågs ”mål som angår påstående att i tidning förekommit framställning, vars offentliggörande står i strid mot hederns fordringar eller eljest ur synpunkten av pressens anseende icke bör lämnas opåtalat”.¹⁰⁴ Dessa mål kunde upptagas ”på anmälan af enskild person, af firma eller af korporation” och utan att den berörda tidningen godkände opinionsnämndens granskning.¹⁰⁵ Till publikationsmålen räknades även pressmål, med vilka avsågs tvister tidningar eller tidningsmän emellan, men dessa skulle endast tas upp om tvisten var särskilt allvarlig eller båda parter godkände det.¹⁰⁶ Nämnden gavs stor frihet att själv bestämma över sitt arbetssätt, och skulle i sina beslut endast ledas av en ”naturlig opartisk uppfattning”. Dess ”domsmedel” bestod i ett ”opinionsuttalande”, vilka i publikationsmål skulle vara att betrakta som offentliga, ”där ej förlikningsvis annat öfverenskommit”.¹⁰⁷

Nämndens utslag skulle ”verka genom att låta det svida i enskilda fall”, och vara, som nämnts, ett medel till ”pressens själfukt och ordning”.¹⁰⁸ Nämnden skulle på så sätt fungera genom att till tidningsmedarbetarnas arbete föra risken att få ett opinionsuttalande från en allmänt erkänd, auktoritativ och opartisk institution emot sig. Därmed skulle nu enskilda medarbetare eller deras redaktioner kunna klandras utan att det för den skull uppstod inre splittring och en utdragen presspolemik.¹⁰⁹ Det var till förmån för pressen som helhet detta kunde ske: ”Endast ur synpunkten af pressens allmänna heder och anseende lär nämnden böra behandla det enskilda fallet”.¹¹⁰ Något publikationsmål togs inte upp förrän 1924, men opinionsnämnden institutionaliserade ändå en återhållande faktor.¹¹¹

Till sist riktades reformerande praktiker även mot publikerna. Det var i första hand den kritiska publiken man riktade sig emot, med avsikten att få den mer välvilligt inställd. Några ansatser till att exempelvis förändra den publik som ansågs sensationslysten eller lät sig luras av vilseledande annonser gjordes inte. Då PK år 1900 försökte få bort notisjägarna från Stockholm gällde det inte enbart att förändra arbetsförhållandena, utan även att samtidigt kommunicera ett budskap till allmänheten.¹¹² Klubben uttalade här ”önskvärdheten af att tidningarna, i den mån de frigöra sig från dessa s. k. notisjägare, ville låta detta komma till allmänhetens kännedom”.¹¹³ Även inrättandet av Pressens Opinionsnämnd, samt det sätt nämnden var tänkt att fungera på, var i allra högsta grad avsett att vara budskap till ”allmänheten”. Detta konstaterades i den promemoria som med mindre ändringar fick gälla som grundval för nämndens arbete: ”Det kunde tänkas blifva räknadt pressen till heder om den själf opåkallat

stiftade en sådan institution”, dit allmänheten kunde vända sig med ”ett urval af sina allra värsta klagomål mot pressen”. Liksom med fällande jurydomar i tryckfrihetsmål skulle pressen ha ”obestriddig nytta” av nämnden, eftersom allmänheten ”glädes alltid och blir försonligt stämd, då den ser att äfven pressen någon gång får sota för sina synder”.¹¹⁴ En pressens egen nämnd, som hade att döma i fall mellan allmänheten och pressen, skulle förstås inte heller få någon auktoritet om den inte fällde några opinionsuttalanden i den förras favör. Alltför hårda domar över de egna var dock inte önskvärdt.¹¹⁵

Även på andra sätt än genom att verka som en offentlig iscensättning av pressens ansvarskänsla var det uppenbart att opinionsnämnden primärt var till för pressen själv. PK försattes ”i ett synnerligen svårt läge” då den, som i fallet med *Nya Dagligt Allehandas* brevpublishering, blev tvungen att ta emot och uttala sig över klagomål från allmänheten, trots att klubben inte var avsedd eller lämpad för detta.¹¹⁶ Genom nämndens inrättande blev PK ”befriad från behandlingen av publicistiska hedersmål, som visat sig ha benägenhet att bliva av ganska upprivande natur och härigenom menligt inverka på klubbens uppgift som centralinstitution för pressen”.¹¹⁷ Nämnden var även avsedd att avhjälpa inre splittring i allmänhet, och verka till ”befordrande af trefnad och ansvarskänsla inom pressen”.¹¹⁸ Om en tidningsfejd urartade till ”ett pressens oroliga hörn”, till skada för den allmänna freden ”och där hedersbegreppen betänkligt förtunnats med gifna följder för det publicistiska anseendet”, skulle nämnden kunna gripa in med ”någon lämplig undervisning och förmaning”.¹¹⁹ Allmänheten hade inget formellt inflytande. ”Skulle nämndens verksamhet gå utöfver hvad pressen anser gagneligt och tillbörligt, lärer dess fortbestånd hastigt komma att afskåras”, konstaterade den beredning som behandlade frågan.¹²⁰

Ett ytterligare sätt att kommunicera med publiker i syfte att förändra uppfattningarna om pressen var förstås genom de egna spalterna. Närmare hur denna möjlighet utnyttjades ligger utanför denna undersökning. PK:s sammanträden tycks dock ha refererats regelbundet i dagspressen, vilket visar att läsarna delgavs information om åtminstone vissa av de uttalanden i pressetiska frågor som klubben gjorde.¹²¹ När pressen lät bli att publicera vissa texter eller känsliga uppgifter, eller förändrade sättet att skriva om vissa företeelser, var det både ett sätt att skydda de delar av publiken och samhället som antogs kunna ta skada, och att förmå kritikerna att ändra sin inställning till pressen. När pressen förmedlade en bild av världen i sina spalter kommunicerade den även en bild av sig själv, på en skala från sensationslysten och opålitlig till ansvarstagande och sannfärdig. Pressetiken skulle gripa in i detta, och därmed förändra både pressens framställning av världen och av sig själv. De ekonomiska realiteterna av tidningsutgivandet medförde dock att pressens företrädare samtidigt menade sig kunna ställa sig bakom talesättet att allmänheten

har den press den förtjänar, varvid pressen i första hand framställdes som en spegelbild av publikens behov och önskemål.

Avslutning: en pressens egen presspolitik

[Den svenska pressen är], tagen i modern mening, som en uppfostrinna af medborgarandan och som en vehikel för den politiska utvecklingen, af ett ganska ungt datum. [...] Pressen befinner sig, världshistoriskt sedt, ännu i slyngelåldern och det märkes, Gud nåde oss så visst, alltför ofta. Det gäller för den skull att uppfostra oss själfva, då vi genom omständigheternas makt fått på våra skuldror det ansvarsfulla värfvet att uppfostra andra. Det gäller pressens uppfostran icke blott till klarare omdöme, till större mod och sanningskärlek, utan äfven till djupare ansvarskänsla och större ädelmod.¹²²

Dessa ord, yttrade i ett festtal på det allmänna publicistmötet i Stockholm 1907, är ett ovanligt välartikulerat men typiskt exempel på hur man inom ledande publicistkretsar tänkte sig såväl pressens uppgifter som dess problem. "Pressens uppfostran" riktades här åt flera håll, både mot de egna medarbetarna och mot publikerna, och det förra beskrevs som en förutsättning för det senare, så att också pressen skulle kunna fylla sin uppgift i politiken. Denna självreflexiva uppfattning om den "moderna" pressen sammanfattar mycket av rationaliteten bakom de samtida pressetiska diskussionerna.

Dagspressens relationer till sina publik och samhället i stort var i början på 1900-talet föremål för kontinuerlig uppmärksamhet. En rad problem och lösningar debatterades. Jag har i denna artikel sökt visa hur dessa interna förhandlingar i pressetiska frågor kan förstås som en politik *för* och *av* pressen. Denna presspolitik involverade ett försök att reglera pressens publika relationer, såväl för "allmänhetens" som för pressens egen skull. Verksamhetens relevans för den politiska sfären fick här sin tyngd mot bakgrund av den pågående utvidgningen både av rösträtten och av pressens publik. Deltagarna var inte upptagna med att formulera abstrakta principer eller en formell normativ teoribildning. Istället utformade de reformerande praktiker som direkt syftade till att omforma handlingar och förhållningssätt. Det som stod på spel var inte bara ekonomiska intressen utan pressens roll i ett allt mer demokratiskt samhälle.

Inrättandet av Pressens Opinionsnämnd var ett särskilt tydligt sätt att institutionalisera denna presspolitik, och ett slags kulmen på de föregående decenniernas verksamhet. Härvidlag var opartiskheten och samarbetet mellan PK, SJF och TU, och de olika medarbetarkategorier som dessa representerade, av central betydelse. Nämndens uttalanden avsåg att uppfattas som representativa för opinionen inom "pressen", inte något särintresse inom eller utom densamma. Dess reformerande verksamhet var avsedd att riktas både inåt i syfte att förmå medarbetarna att sätta gränser

för sin yrkesutövning, och utåt med ambitionen att visa på det egna samhälleliga ansvarstagandet. Implikationen av opinionsnämndens konstitution, liksom pressetiken i stort, var att pressen skulle ta hand om de problem den orsakade för andra och sig själv på ett sätt som den själv bestämde. Liksom det samhälle den avsåg att både spegla och ge form åt var pressen inne i en förhållandevis snabb omvandling vars uttryck och konsekvenser pressetiken avsåg att hantera. Inte minst gällde detta ”amerikaniseringens” nya aktiva, affektiva och – enligt somliga – påträngande journalistiska ideal. Till pressens omvandlingar hör även tillkomsten av de publikationer som gjort denna studie möjlig. Motsvarade material är helt enkelt svårt att finna från en tidigare period.

En ambition i denna artikel har varit att skifta fokus från en del av det som tillhört medieforskningens mittfåra. Undersökningen har tagit en utgångspunkt i att de pressetiska praktikerna kan förstås som en form av styrning. Men avsikten har inte varit att analysera pressens maktställning i samhället, utan att visa på ambitionerna att forma pressen, dess företrädare och publikers så att en legitim sådan ställning kunde etableras. Det är inte pressens inflytande över sina publikers som studerats, utan hur föreställningar om sådant inflytande var en del i de pressetiska problematiseringarna. Jag har inte försökt beskriva och ange orsakerna till pressens eventuella övertramp, utan visat hur de historiska aktörerna själva ägnade sig åt sådana beskrivningar och förklaringar. Den externa kritiken av pressen är inte heller min förklaring till pressetiken, utan har lyfts fram som en del av dåtidens problemformuleringar.

Trots detta har den centrala poängen inte varit att presentera nya empiriska fynd ur ett bortglömt arkivmaterial. Istället har avsikten varit att visa på tidigare ouppmärksammade sammanhang. Jag har velat frilägga pressetikens sammanhängande rationalitet, det mönster som framträder om undersökningen inte fokuserar på ett enstaka problem, en viss norm eller enskilt medel till problemlösning. Inom detta mönster skedde förvånansvärt få förändringar under undersökningsperiodens gång. Eftersom det är pressetikens reformerande praktiker som jag särskilt velat lyfta fram är det motiverat att här kort summera dessa. På en strukturell nivå förut-sattes att publicisterna var benägna att förändra sitt agerande om deras arbetsförhållanden omdanades – i detta fall om lockelser avlägsnades, eller om ett ansvar som tidigare förlagts på annat håll nu lades på dem själva. Den gemensamma nämnaren var samarbete, vilket skulle skapas eller lösas upp beroende på målsättning och art av problem. På en individuell nivå skulle insikter och risk för repressalier vara verksamma medel för reform. På möten, i interna publikationer och cirkulär appellerades till vad som föreställdes vara i publicisternas egna intressen, i en verksamhet som syftade till att upplysa om vad som var oönskat agerande från publicisternas sida. Till detta lades, genom tillkomsten av Pressens opinionsnämnd, risken att utsättas för offentlig kritik från ett auktoritativt och

opartiskt håll. På publiknivån var avsikten framför allt att göra den kritiskt inställda publiken mer välvillig. Detta skulle dels ske genom att delvis utanför de egna spalterna kommunicera en positiv bild av den egna verksamheten, dels genom att förändra vad som faktiskt skrevs i tidningarna – i linje med det aldrig ifrågasatta försanthållandet att texter har en påtaglig förmåga att påverka sina läsare.

Det är som en sådan reformerande och framåtsyftande verksamhet som pressetiken avsåg att värna pressens och dess medarbetares anseende och ställning. Det rörde sig såldes inte i första hand om att endast bevara rådande förhållanden. Pressetiken ska inte endast förstås som en ”avspeglning” av redan befintliga ideal, utan den etablerade nya former för utövande av de ideal som artikulerades. Detta är alltså exempel på att den pressetiska styrningen var produktiv: den skapade och gav uttryck åt arbetsformer såväl som självbilder och professionella förhållningssätt. I hög utsträckning handlade detta om ideal för tidningsmedarbetarnas moral och yrkesskicklighet i en verksamhet som syftade till att både framställa sanna och opartiska representationer av samtiden och vara en ledande institution i samhället. Beroende på vilka arbetsuppgifter den enskilde medarbetaren hade gällde det att ha förmågan att kunna avgöra vem som kunde anlitas, vems texter som kunde publiceras, vilka uppgifter som var sanna, vad av det sanna som kunde publiceras, hur särskilt känsliga texter skulle utformas, vilka annonser som kunde införas och i vilken form detta kunde ske.

Pressetikens diskursiva reglering av tidningsmedarbetarnas handlingsutrymmen innebar förstås att detta utrymme i någon mån inskränktes. Men pressetiken ställde inte endast upp hinder. De pressetiska praktiker skapade också en möjlighet för pressens medarbetare att konstituera sig som moraliska subjekt genom att utföra sitt arbete i linje med de ideal som utformades. Även att delta i den pressetiska verksamheten – exempelvis ordna och delta i möten eller att skriva artiklar till de interna publikationerna – innebar att utforma och visa upp sitt eget ansvarsstagande, sina professionella insikter och medvetenhet; kort sagt att konstituera sig själv som en god representant för pressen. De reformerande ambitionerna gav upphov till praktiker, organisationer, samarbeten och publikationer som inte funnits tidigare. Den pressetiska verksamheten tog utgångspunkt i och underbyggde specifika kategorier och gränsdragningar dem emellan: mellan pressens företrädare och tidningarnas läsare eller ”allmänheten” i stort, mellan hederliga tidningsmedarbetare och opålitliga notisjägare, och mellan pressen och utomstående som sökte påverka densamma. På alla dessa sätt var de pressetiska praktikerna produktiva alldeles oavsett om de i slutändan förändrade tidningarnas innehåll eller inte.

Summary

The education of the Swedish press. The making of media ethics, c. 1900. By Petter Tistedt. This article investigates the making of media ethics in Sweden in the late nineteenth and early twentieth century. It is argued that media ethics can be understood in a Foucauldian sense as a way of governing. From this perspective, the article asks how members of the press conceived of its problems, with what means they tried to resolve these problems, and to what ends. It is shown that the ethical problems conceived by the members of the press included threats both to the general public, and to the press itself. The problems were explained as results of, first, structural circumstances such as the working conditions and the fierce competition between newspapers, second, individual flaws of character and lack of awareness among the members of the press, and, third, the preferences and opinions of the reading public. The solutions involved creating or dissolving cooperation between newspapers or associations, informing writers about ethical problems, punishing individual wrongdoers, as well as attempts to make the reading public more appreciative of the press and its members. These practices aimed at reforming the press according to its own interests, and can thus be understood as a kind of media politics by and for the press itself.

Keywords: media ethics, history of the press, history of journalism, late eighteenth century, early nineteenth century, Swedish Press Council.

Noter

1. Adolf Hallgren: "P. M. ifråga om bildande på försök af en Pressens opinionsnämnd", *Meddelanden från Publicistklubben* (hädanefter MPK) 1915:2, 21. Denna artikel har sitt ursprung i min magisteruppsats i historia, Uppsala universitet.

2. Med tidningsmedarbetare eller pressens medarbetare/företrädare avser jag i första hand innehavare av redaktionella uppdrag, men även de direktörer som ingick i Svenska Tidningsutgivareföreningen. Avsikten är att undvika beteckningar som i dåtiden var en del försöken att definiera vad tidningarnas medarbetare borde vara och göra; jag följer här Johan Jarlbrink: *Det våras för journalisten. Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal* (Stockholm, 2009), 10–11.

3. Britt Börjesson & Lennart Weibull: *Publicistiska seder. Svensk pressetik i teori och praktik 1900–1994* (Stockholm, 1995), 36–37.

4. Med ledning av tidigare forskning före-

faller det som att pressetik som regel skapats för att vara till gagn för pressen själv, se t.ex. Stephen J. A. Ward: *The invention of journalism ethics. The path to objectivity and beyond* (Montréal, 2004).

5. Pressens anseende och status fanns på agendan redan under förra hälften av 1800-talet, se Patrik Lundell: *Attentatet mot Hier-tas minne. Studier i den svenska pressens mediehistoria* (Stockholm, 2013), 33.

6. *Ibid.*, 76.

7. *Ibid.*, 67.

8. Se Jarlbrink: *Det våras*, del 2, särskilt 123–140; Margareta Stål: *Signaturen Bansai. Ester Blenda Nordström. Pennskaft och reporter i det tidiga 1900-talet* (Göteborg, 2002), kap. 3; Gunilla Lundström: "En värld i rubriker och bilder (1897–1919)", i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.): *Den svenska pressens historia III. Det moderna Sveriges spegel (1897–1945)* (Stockholm, 2001).

9. För en översikt över denna mycket om-

fattande forskning, se Lee Wilkins & Clifford G. Christians (red.): *The handbook of mass media ethics* (New York, 2009).

10. Definitionen gör inte skillnad mellan de uttrycks sätt pressetiken tar sig – exempelvis varken krävs eller utesluts att etiken tar formen av filosofisk reflektion eller att den är kodifierad. Jfr t.ex. Stephen J. A. Ward: "Journalism ethics" i Karin Wahl-Jorgensen & Thomas Hanitzsch (red.): *The handbook of journalism studies* (New York, 2009), 295-296. För olika normativa och/eller mer begränsade sätt att avgränsa pressetik, se exempelvis Clifford Christians: "An intellectual history of media ethics", i Bart Patryn (red.): *Media ethics. Opening social dialogue* (Leuven, 2000); Mats Ekström & Stig Arne Nohrstedt: *Journalistikens etiska problem* (Stockholm, 1996); Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, kap. 2. Exempelvis Hazel Dicken-Garcia framhåller att etik är en form av filosofi som handlar om moraliska principer och som transcenderar det praktiska, men det hon studerar och omtalar som "the ideas, notions, and concepts [...] of what constituted right or wrong journalistic conduct" faller också inom den definition som föreslås i denna artikel, se Hazel Dicken-Garcia: *Journalistic standards in nineteenth-century America* (Madison, 1989), 7. Något min undersökning utesluter är alltså en värdering av handlingsetiken, d.v.s. de sätt som tidningsmedarbetare faktiskt agerade.

11. Mitchell Dean: *Governmentality. Power and rule in modern society* (Thousand Oaks, 1999), 18.

12. I *Pressen*, *Journalisten* samt för PK:s *Meddelanden* framgick inte bara de praktiska och interna syftena ur innehållets karaktär, utan var också tydligt uttalade, se Utgifvaren: "Pressen", *Pressen* 1898:1; Redaktion: "Anmälan", *Journalisten* 1904:1: "Vid sitt sammanträde...", *MPK* 1907:1, s. 1. Jarlbrink framhåller möjligheterna att komma åt "ett friare diskussionsforum med begränsad insyn" genom att använda "intra publikationer med begränsad spridning", såsom *Journalisten* och *Pressen*, se Jarlbrink: *Det våras*, 19 (citrat), 35. *Publicistklubben* publicerades fram till 1907 och har studerats från 1898 till detta år; *Pressen* har studerats under hela perioden den publicerades, 1898-1901; PK:s *Meddelanden* började utges 1907 och har studerats från

detta år till 1917; *Meddelanden från styrelsen för Svenska Tidningsutgivareföreningen (MTU)* har studerats för åren 1898-1917; *Journalisten* började utges 1904 och har studerats från detta år till och med 1916. Det ojämna källäget gör det svårt att säga något säkert om hur diskussionerna skiljde sig åt mellan olika sammanhang. Detsamma gäller diskussionernas kontinuiteter och förändringar över tid, men det mesta tyder på att kontinuiteterna var övervägande; jag har eftersträvat att visa detta genom en tidsmässig spridning av referenserna.

13. Lundell: *Attentatet*, 32-35. Vid sidan av PK, SJF och TU etablerades politiska föreningar: liberala Sveriges vänsterpressförening (bildad 1905) samt Arbetartidningarnas samorganisation (1908), Svenska högerpressföreningen (1909) och Socialdemokratiska pressföreningen (1911). De tre här studerade pressföreningarna saknade inte heller interna konflikter eller politiska slagsidor. Exempelvis tydliggjordes och förstärktes den politiska övervikten mot höger i PK efter storstrejken 1909, då klubbens socialdemokratiska medlemmar utträdde efter en konflikt som involverade ömsesidiga beskyllningar om att partiintressen givits företräde framför det fria ordet, pressens anseende och PK:s politiska neutralitet, se "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1910:1, 1-5.

14. För inflytelserika exempel, se Mark Hampton: *Visions of the press in Britain, 1850-1950* (Urbana, 2004); Aled Jones: *Powers of the press. Newspapers, power and the public in nineteenth-century England* (Aldershot, 1996); Dicken-Garcia: *Journalistic standards*. För forskning om Sverige se t.ex. Jonas Harvard: *En helig allmänlig opinion. Förställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848-1918* (Umeå, 2006) särskilt 301-314; Jarlbrink: *Det våras*, särskilt 152-162; Jarlbrinks bok innehåller dock även vissa inblickar i den mer interna debatten (se ovan not 12), något som även står att finna i Birgit Petersson: *Från journalist till murvel. Journalistyrkets professionalisering från 1900 till 1960-talet* (Göteborg, 2006), kap. 14, dock utifrån andra kunskapsintressen än i denna artikel.

15. Se t.ex. Ward: *The invention*; Ekström & Nohrstedt: *Journalistikens etiska problem*.

16. Lundell: *Attentatet*, 25-28; Jan Ekecrantz & Tom Olsson: *Det redigerade sam-*

hället. Om journalistikens, beskrivningsmakens och det informerade förnufts historia (Stockholm, 1994), särskilt 11–14, 23–25

17. Lundell: *Attentatet*, angående forskningsläget se framför allt 15–16, 19–23. Se även Jarlbrink: *Det våras*. För mer begränsade perspektiv på pressens legitimitetsskapande se t.ex. Jones: *Powers of the press*, särskilt kap. 2; Ekecrantz & Olsson: *Det redigerade samhället*.

18. Lundell, *Attentatet*, har använt formuleringen ”pressens propaganda” för att ringa in de sätt som pressen ”iscensatt och kommunicerat sin makt, genom språk, riter och symboler” (19). Det jag här avser med termen presspolitik kan inbegripa detta, men genom att tala om politik vill jag mer betona de interna förhandlingar samt reformerande och reglerande ambitioner som var en del av de pressetiska praktikerna.

19. En översikt över den objektivitetsforskningen ges i Mark W. Brewin: ”A short history of the history of objectivity”, *The communication review* 16:4 (2013); se vidare Ward: *The invention*; Lee Wilkins & Bonnie Brennen: ”Conflicted interests, contested terrain. Journalism ethics codes then and now”, *Journalism studies* 5:3 (2004).

20. Se även övriga publikationer i projektet som denna bok var en del av, listade i Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, 251–252. Se även Petersson: *Från journalist*, kap. 14, som intresserar sig för etikens institutioner som en del i journalistyrkets professionalisering.

21. De nedslag i debatten som Börjesson & Weibull faktiskt gör antyder att det snarare är i denna som utgångspunkten bör tas. Den oro för hårdare lagstiftning och den önskan om att förbättra pressens anseende som författarna anser har påverkat pressetikens utformning framkommer över huvud taget inte i reglerna. Även Petersson ger uppslag till detta: *Från journalist*, 357–360.

22. Organisationerna skilde sig förstās delvis åt, tydligast TU och SJF, som kom att representera arbetsgivare respektive arbetstagare. PK var ett bredare diskussionsforum för branschrelaterade frågor såsom arbetsförhållanden och tryckfriheten. Samtidigt hade organisationerna delvis gemensamma intressen kring pressens anseende och legitimitet. Alla tre, men framför allt PK och SJF, arbetade med pressetiska frågor. Om PK:s och TU:s historia finns främst krönikor att

tillgå, se Ivar Sundvik: *100 år för ordets frihet. Publicister i samhällsordningen 1874–1974* (Stockholm, 1974); Carl Forsstrand, Karl Hjalmar Lundgren & Valfrid Spångberg: *Publicistklubben* (Stockholm, 1924); Folke Johansson, *Tidningsutgivarna 100 år* (Stockholm, 1998); T.U. *tjugofem år. Minnesskrift till Svenska Tidningsutgivarföreningens 25-årsjubileum* (Stockholm 1923); om SJF se Petersson: *Från journalist*. Det förekom att skribenter i *Pressen* och *Journalisten* som skrev om pressetiska frågor identifierades som något annat än företrädare för pressen, men detta var mycket ovanligt.

23. För ett undantag där ”en av vårt lands framstående psykiater” återopades, se M. Ld.: ”Sensation i självmords- och osedlighetsnotiser”, *Journalisten* 1910:5.

24. Se t.ex. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:3–4; ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1914:1, 3–4.

25. Citatet i ”Referatets ställning i modern journalistik”, *MPK* 1917:1, 12 (min kurs.). Se även V-r: ”Prässens reformering”, *Journalisten* 1915:2; Forsstrand, Lundgren & Spångberg: *Publicistklubben*, 187–190. Om debatten om statstidningen se Harvard: *En helig*, 306–314.

26. I den utsträckning som publikernas preferenser inte kunde förändras var tidningsmedarbetarna förstās tvungna att anpassa sig till utomstændes förväntningar i syfte att legitimera pressens verksamhet. Skillnaderna i uppfattningar mellan pressens företrädare och andra ska inte heller överdrivas.

27. Se t.ex. ”Pressen och de villkorliga straffdomarna”, *MPK* 1912:1, 17–18.

28. Se t.ex. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:3–4; ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:5; ”Pressen och de villkorliga straffdomarna”, *MPK* 1912:1, 17; Vale: ”Polis- och rättegångssaker”, *Journalisten* 1911:3; E. S.: ”Villkorlig dom – inga namn!”, *Journalisten* 1912:3; ”Brott och publicitet”, *Journalisten* 1913:5.

29. M. Ld.: ”Sensation”. Se även t.ex. Sixten: ”Journalistik på avvägar”, *Journalisten* 1913:1.

30. M. Ld.: ”Sensation”; ”Skadliga och förråande inverknings av pressen”, *Journalisten* 1913:5; Antibarabus: ”Det går för långt!”, *Journalisten* 1916:5. Jfr redogörelsen för striderna mot Nick Carter-litteratu-

ren i Ulf Boëthius: *När Nick Carter drevs på flykten. Kampen mot "smutslitteraturen" i Sverige 1908–1909* (Stockholm, 1989) särskilt kap. III.

31. "Pressens diskretionsplikt", *Pressen* 1900:17–18; V. B.: "Diskretion om föreningens förhandlingar", *Journalisten* 1909:4.

32. Cajus: "Allt har sin tid", *Pressen* 1900: 6–7. Se även Antibarbarus: "Det går för långt!"

33. "Pressen och läkemedelsannonseringen", *MPK* 1912:2. Att intresset för sammanträdet var ovanligt stort framhålls i "Prässen och humbugmedicinen", *Journalisten* 1912:6. För ytterligare exempel se t.ex. "Medicinskojet, läkarne och tidningspressen", *Journalisten* 1912:3.

34. "Styrelsens utlåtande och förslag i frågan rörande reklamofog inom pressen", *MTU* 1905:32, 9. Se vidare t.ex. "Protokoll, hållet vid Svenska Tidningsutgifvareföreningens ordinarie vårsammanträde den 30 maj 1905", *MTU* 1905:31, 9, 21–22; "Protokoll, hållet vid Svenska Tidningsutgifvareföreningens ordinarie höstsammanträde fredagen den 27 oktober 1905", *MTU* 1906:33, 5; "Puffar och reklamer", *Journalisten* 1910:5; "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1917:1, 2.

35. "Våra rättegångsreferat", *Pressen* 1898:8 (citater); "Våra rättegångsnotiser", *Pressen* 1900:3–4. Se även N. L.: "Pressens lösa medarbetare", *Journalisten* 1904:1: En journalist med själfaktning: "Notisjägar-skräet", *Journalisten* 1908:2.

36. "Pressens diskretionsplikt".

37. Hugo Wallentin: "Modern journalistik", *Journalisten* 1909:3. Jfr även R. F.–r.: "Referat", *Journalisten* 1908:4; Shorthand: "Tidningsmännen och stenografien", *Journalisten* 1913:1 samt diskussionen i PK 1916: "Referatets ställning", 12–23.

38. "Pressens uppgifter och tidningsmännens utbildning", *MPK* 1907:2, 4.

39. Vox: "Vi borde aldrig glömma", *Journalisten* 1910:2.

40. "Våra rättegångsnotiser", *Pressen* 1900: 3–4.

41. "De gemensamma riksdagsreferaten", *Journalisten* 1911:6. Se även liknande synpunkter i "Referatets ställning", 15.

42. "Pressens diskretionsplikt".

43. Wallentin: "Modern journalistik".

44. Om pressen som hinder för det politiska samtalet, se även "Permanent heders-

domstol för pressen", *Pressen* 1899:8–9.

45. Cajus Marcius Cariolanus: "Liberalismen och dess politiker i belysning af liberala dokument", *Nya Dagligt Allehanda* 1914-02-19.

46. "Brefaffären och publicistklubben", *Nya Dagligt Allehanda* 1914-02-24.

47. *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Nya Dagligt Allehanda*, *Social-Demokraten*, *Svenska Dagbladet* samt *Stockholms-Tidningen* har gått igenom för tiden 1914-02-20 till 1914-02-26. Se även "Nya Dagligt Allehandas brevskandal", *Journalisten* 1914:2; "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1915:1, 3.

48. Se t.ex. "Man måste på det skarpaste ogilla", *Svenska Dagbladet* 1914-02-20; "Allehandas nedingsdåd inför Publicistklubben", *Dagens Nyheter* 1914-02-22; "Lymmelaktig journalistik", *Social-Demokraten* 1914-02-20.

49. "Nya Dagligt Allehandas brevskandal"; "Publicistklubben mot Allehandas privatbrevsmetoder", *Journalisten* 1914:3.

50. "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1915: 1, 3.

51. Ekecrantz & Olsson: *Det redigerade samhället*, 16–17.

52. Denna distinktion gjordes även inom pressen, se t.ex. "Pressföreningarna mot smutstidningarna", *Journalisten* 1911:6.

53. Boëthius: *När Nick Carter*, kap. III.

54. Jarlbrink: *Det våras*, 152–162.

55. *Ibid.*, del 2, särskilt 118–121; Petersson: *Från murvel*, 39–49, 358–359.

56. Se t.ex. "Våra rättegångsreferat", *Pressen* 1898:8; V–d S.: "Pressens själfbespot-tare", *Journalisten* 1905:1; Wallentin: "Modern journalistik"; "Gratisreklamen i texten", *Journalisten* 1912:2; "Puffar och reklamer"; "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1914:1, 2–4; "Referatets ställning", 12–14.

57. Hallgren: "P. M.", 14, 24; "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1916:1, 1 (citaten).

58. "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1915: 1, 3.

59. Se t.ex. "Styrelsens årsberättelse", *Publicistklubben* 1898, 9; "Journalister och journalisters sätt", *Journalisten* 1908:1; Man i ledet: "Ansvarslös journalistik", *Journalisten* 1911:1; "Protokoll, hållet vid Svenska Tidningsutgifvareföreningens ordinarie vårsammanträde lördagen den 30 maj 1908", *MTU* 1908:39, 6; "Processer mellan tidningsmän", *Journalisten* 1913:2.

60. Första citatet från N. L.: "Pressens lösa medarbetare"; det andra och tredje citatet i En journalist med själfaktning: "Notisjägarskrået".

61. Se t.ex. "Våra rättgångsreferat", *Pressen* 1898:8; "Svenska journalistföreningens verksamhet 1903", *Journalisten* 1904:1; En journalist med själfaktning: "Notisjägarskrået".

62. Se t.ex. Hugo Wallentin: "Korruptionfester", *Pressen* 1898:7; M. Ld.: "Korruptionstillställningar", *Journalisten* 1904:4; R.: "Den köpta pressen", *Journalisten* 1906:3; M. Ld.: "Pressen och annonsörerna", *Journalisten* 1910:2; V-r: "Prässens reformering"; "Vårt centralstyrelsemöte", *Journalisten* 1915:3.

63. "Svenska tidningsprässens dekadans", *Journalisten* 1915:6. Se även Valfrid Spångberg: "Den vederhäftighet, som står – bakom", *Journalisten* 1905:1. Under världskriget varnade en grupp högermän i TU för den av ententemakterna stödda Stockholms Telegrambyrå och det "opinionsbildningsstoff" som denna ville sprida via svenska tidningar, se "Föredragningslista", *MTU* 1916:80, 3–4, citatet 3; "Protokoll hållet vid Svenska Tidningsutgivareföreningens ordinarie höstmöte i Stockholm den 27 oktober 1916", *MTU* 1916:81, 5–7.

64. "Pressen och läkemedelsannonseringen", 28–30. Räkñas hit kan även PK:s yttrande från 1914 om kriminaljournalistiken, då pressens egna intressen ställdes mot vad som uppfattades vara långtgående inskränkningar i pressens sensationsinriktade brottmålsreferat. "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1914:1, 3–4.

65. "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1914:1, 4.

66. Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, 80.

67. Åtminstone åtal som rörde den politiska yttrandefriheten drabbade dock framför allt socialister på den yttersta vänsterkanten, vilka knappast till mer än mycket ringa grad deltog eller hade sympatisörer i de här aktuella diskussionerna. Om de lagar som pressen hade att anpassa sig till och vilka som drabbades av nämnda åtal, se Katarina Alexius: *Politisk yttrandefrihet. En studie i lagstiftning och praxis under demokratins genombrottsstid* (Lund, 1997).

68. Det föredrag på ämnet "Pressens neutralitets- och diskretionsplikt" som UD:s press-

chef Torvald Höjer höll i Publicistklubben i september 1914 lämnades utan kommentar i det material som här studerats, och publicerades inte förrän 1939, se Sundvik: *100 år*, 93–94; "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1915:1, 1; talet publicerat i Torvald Höjer: "Pressen och neutraliteten under världskriget", *Svensk Tidskrift* 1939:2. Något protokoll över den efterföljande diskussionen fördes inte på grund av ämnets "grannliga natur", se Forsstrand, Lundgren & Spångberg: *Publicistklubben*, 206. Om den statliga informationspolitiken och situationen under världskriget, se Svenbjörn Kilander: *Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier* (Uppsala, 1981), kap. 2–3.

69. Harvard: *En helig*, 301.

70. *Ibid.*, 301–314.

71. V-r: "Prässens reformering"; "Referatets ställning", 12.

72. N. L.: "Pressens lösa medarbetare"; även t.ex. En journalist med själfaktning: "Notisjägarskrået".

73. "Våra rättgångsnotiser", *Pressen* 1900:3–4. Se även t.ex. Cajus: "Allt har sin tid"; Antibarbarus: "Det går för långt!".

74. N. N.: "Hur det går till", *Journalisten* 1905:4; "Våra rättgångsreferat", *Pressen* 1898:8; "Pressens diskretionsplikt".

75. Se t.ex. M. Ld.: "Pressen och annonsörerna"; "Gratisreklamen i texten", *Journalisten* 1912:2; "Puffar och reklamer; "Pressen och läkemedelsannonseringen", 14, 38.

76. "De gemensamma riksdagsreferaten"; "Referatets ställning", 18–22.

77. Cajus: "Tidningsmännens arbete och arbetstid", *Pressen* 1898:10; "Pressens diskretionsplikt"; Wallentin: "Modern journalistik".

78. N. L.: "Pressens lösa medarbetare".

79. "Pressens diskretionsplikt"; "Pressens uppgifter", 4; "Referatets ställning", 17.

80. Se t.ex. Wallentin: "Korruptionfester"; "Våra rättgångsreferat", *Pressen* 1898:8; "Våra rättgångsnotiser", *Pressen* 1900:3–4; Wallentin: "Modern journalistik"; S. Ft.: "Självmondsnotiserna", *Journalisten* 1916:5.

81. "Våra rättgångsnotiser", *Pressen* 1900:3–4; Cajus: "Allt har sin tid"; Wallentin: "Modern journalistik"; M. Ld.: "Sensation"; "Sensationsreferaten i brottmål", *Journalisten* 1913:6.

82. "Pressens diskretionsplikt"; Vox: "Vi

borde aldrig glömma”; ”Journalister och journalisters sätt”; ”Journalisterna och reklamen”, *Journalisten* 1914:1.

83. För några olika exempel på användning av kategorin allmänheten, se Wallentin: ”Korruptionsfester; V-d S.: ”Det redaktionella ’vi’”, *Journalisten* 1905:3; Hallgren: ”P. M.”, 21.

84. För exempel på diskussioner om läsnarnas okunskaper eller felaktiga uppfattningar om pressen och dess representanter, se Wallentin: ”Korruptionsfester”; G. B.-g.: ”En bok om prässen”, *Journalisten* 1915:6.

85. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:3–4.

86. M. Ld.: ”Sensation”. Se även t.ex. Anti-barbarus: ”Det går för långt!”. För liknande resonemang om i olika grad påverkbara publikationer se ”Pressen och läkemedelsannonseringen”, 31; där det framhålls att ”den bildade allmänheten” skrattar åt annonser för läkemedel som påstår sig bota ”alla sjukdomar”, men ”de obildade fångas, såsom erfarenheten visar, ty annars skulle icke sådana annonser förekomma”.

87. Organiserad utbildning för journalisterna samt lagstiftning framhölls enstaka gånger som önskvärda vägar för att omforma förutsättningarna för pressens arbete, men som regel sågs inte detta som rimliga utvägar. Se ”Pressens uppgifter”; ”Brott och publicitet”; ”Pressen och läkemedelsannonseringen”, t.ex. 13–14, 22; ”Prässen och humbugsmedicinen”.

88. ”Våra rättegångsreferat”, *Pressen* 1898:8; ”Styrelsens årsberättelse”, *Publicistklubben* 1899, 9–10.

89. Citatet i ”Centrala Notisbyrån”, *Journalisten* 1904:4. Se vidare N. L.: ”Pressens lösa medarbetare”; ”Frågan om lösa medarbetares användning”, *Journalisten* 1904:2.

90. Se t.ex. En journalist med själfaktning: ”Notisjägarskrået”; ”Vårt centralstyrelsemöte”; ”Referatets ställning”, 22.

91. Citatet i ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1917:1, 2; ”Förhållandet mellan text och annonser”, *MPK* 1917:1, 25.

92. ”De gemensamma riksdagsreferaten”.

93. ”Referatets ställning”.

94. ”Pressen och läkemedelsannonseringen”, 1–2.

95. T.ex. M. Ld.: ”Pressen och annonsövrarna”; ”Kåranda, kamratlighet, sladder och hedersdomstolar”, *Journalisten* 1911:6; ”Prässen och humbugsmedicinen”, *Journa-*

listen 1912:6; ”Sensationsreferaten i brottmål”.

96. Se Utgivaren: ”Pressen”; Redaktionen: ”Anmälan”.

97. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:5.

98. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:3–4.

99. ”Våra rättegångsnotiser”, *Pressen* 1900:5.

100. Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, 58–59.

101. ”Pressen och de villkorliga straffdomarna”, 17–18; Citatet i M. Ld.: ”Sensation”. Här sades också att kretsöreningarna borde ”skapa opinion bland tidningsmännen mot detta slags journalistik”.

102. Citatet i ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1915:1, 3. PK:s behandling av brevaffären, avsikterna med inrättandet av nämnden, det sätt den tänktes fungera på, kan följas i ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1915:1, 1–4; Adolf Hallgren m.fl.: ”Frågan om en pressens hedersdomstol”, *MPK* 1915:2; Hallgren: ”P. M.”; ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1916:1, 1–2; ”Pressens opinionsnämnd”, *MPK* 1916:2; ”Protokoll hållet vid Svenska Tidningsutgivareföreningens ordinarie höstsammanträde i Stockholm den 29 oktober 1915”, *MTU* 1915:75, 5–8. Jfr Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, 65–69.

103. Hallgren: ”P. M.”, 19; se även t.ex. Hallgren m.fl.: ”Frågan om en pressens hedersdomstol”, 5.

104. ”Styrelsens årsberättelse”, *MPK* 1916:1, 1. Ekonomimålen rörde frågor tidningsföretagens ekonomiska skötsel, medan redaktionsmålen angick förhållanden inom tidningsredaktionerna. Ibid.

105. Hallgren: ”P. M.”, 14 (citatet), 23.

106. Ibid., 14, 24–25.

107. Ibid., 13.

108. Ibid., 21.

109. Ibid., 21. Oro bl.a. för att nämnden inte skulle kunna förhålla sig opartisk ventilerades, men tillbakavisades och kunde inte hindra att den till slut konstituerades. Se ”Prässens opinionsnämnd konstituerad”, *Journalisten* 1916:3; ”Protokoll” *MTU* 1915:75, 5–8.

110. Hallgren: ”P. M.”, 24.

111. Om det första publikationsmålet, se Börjesson & Weibull: *Publicistiska seder*, 68–69.

112. "Våra rättegångsreferat", *Pressen* 1898:8.

113. "Styrelsens årsberättelse", *Publicistklubben* 1899, 9–10.

114. Hallgren: "P. M.", 21–26, citaten 21.

115. *Ibid.*, 24–27.

116. Adolf Hallgren refererad i "Protokoll", *MTU* 1915:75, 6.

117. "Styrelsens årsberättelse", *MPK* 1916;1, 2.

118. Hallgren: "P. M.", 21.

119. *Ibid.*, 25.

120. *Ibid.*, 9. Det räckte med att en av de tre bakomliggande föreningarna så besl-

tade för att opinionsnämnden skulle upphöra, se *ibid.*, 22.

121. Att detta var fallet pekar bl.a. en mindre stickprovsundersökning på, där det visat sig att *Dagens Nyheter*, *Nya Dagligt Allehanda* samt *Social-Demokraten* dagen efter mötena i PK 1900-04-06, 1905-12-08 samt 1913-10-31 kortfattat rapporterat om dessa (med undantag av att den sistnämnda tidningen inte rapporterade om det sistnämnda mötet).

122. "Berättelse öfver Sextonde Allmänna Svenska Publicistmötet i Stockholm", *MPK* 1907:3, 20.

Kvinnan, aborten och teratologin

Lena Lennerhed*

Historisk forskning om abort brukar handla om den politiska kampen under 1900-talet, för reformer och en liberaliserad lagstiftning. Aktörer som lyfts fram är riksdagspolitiker, radikala läkare, kvinnoorganisationer, RFSU och politiska student- och ungdomsorganisationer. Frågan som stått i fokus är kvinnans eventuella rätt till abort och i så fall på vilka grunder.

Denna artikel handlar om en mindre uppmärksammad del av abortens historia: fosterskada som abortskäl. I vår tid uppstår med jämna mellanrum offentliga diskussioner om funktionshinder och abort, vilket ska ses mot bakgrund av införandet av fri abort år 1975 och fosterdiagnostikens utveckling under de senaste decennierna.¹ Men frågan om huruvida skada eller sjukdom hos fostret ska ses som skäl för abort, och i så fall vilka skador och sjukdomar, är inte ny utan har dykt upp på olika sätt även tidigare.

Med 1938 års abortlag legaliserades aborter av eugeniska skäl, det vill säga om allvarlig ärftlig sjukdom såsom ”sinnesslöhet” antogs kunna överföras till fostret. På 1950-talet fick ett antal kvinnor abort då de haft röda hund under graviditeten (röda hund är en virussjukdom som kan orsaka skador på fostret). Under 1960-talets första år fick kvinnor som ätit läkemedlet neurosedyn abort. Vid sidan av dessa teratogener – ärftliga sjukdomar, en virussjukdom, en läkemedelsskada – beviljades kvinnor abort även på grund av strålskador eller vissa blodgruppskombinationer hos kvinnan och mannen.

I det följande behandlas debatt, lagstiftning och praxis kring fosterskador som abortskäl. För vems eller vilkas skull genomfördes aborterna: för kvinnans skull eller för att undvika lidande hos ett barn? Eller var det för att förbättra folkhälsan genom att motverka sjukdomar och reducera oönskade ärftliga anlag? En ytterligare fråga är om det ansågs att en kvinna *bör* göra abort vid allvarlig fosterskada, eller om det var något hon kunde *få*? Tidens diskussioner och åtgärder kring abort vid fosterskada blottlägger föreställningar om normalitet och avvikelse, hälsa och sjukdom. De rör barn med funktionshinder, gravida kvinnor i svåra situationer och läkare i den ömsom enkla och ömsom komplicerade positionen att bestämma.

År 1938 legaliserades abort i Sverige. En kvinna kunde få abort om hon var allvarligt sjuk (medicinsk indikation), bar på allvarlig ärftlig sjukdom (eugenisk indikation), eller om hon blivit gravid efter våldtäkt (humanitär

* Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola

indikation). De legala aborterna uppgick de första åren till några hundra per år, medan de illegala beräknades ske i tusental.² År 1946 infördes en socialmedicinsk indikation i lagen vilken tog hänsyn till kvinnans hälsa på sikt, och antalet aborter ökade. Men utvecklingen kan inte beskrivas som en successiv liberalisering. Under 1950-talet halverades antalet legala aborter (från drygt 6000 år 1950 till under 3000 år 1960). Det är tydligt att samhället bromsade, bland annat genom att avslå alltfler abortansökningar. Abortlagen var en undantagslag, och kvinnor förväntades vara nöjda med rollen som maka och mamma. Skälen till varför kvinnor medgavs abort var heller inte desamma över tid. Under 1930- och 1940-talen dominerade fysiska sjukdomar som abortskäl medan psykiatriska skäl som psykasteni och psykisk insufficiens var i majoritet på 1950-talet.³ Aborthistorien är med andra ord en komplex historia där synen på abortsökande kvinnor och abortskäl varierat.

Abort medikaliserades under 1900-talet. För att en kvinna skulle få en legal abort krävdes en diagnos. Hon var tvungen att uppsöka läkare – enskilt eller via någon av de rådgivningsbyråer som sattes upp för abortsökande kvinnor – och lägga fram sin sak. Läkaren skulle i sin tur fastställa om den abortsökande kvinnan led av någon form av fysisk sjukdom, psykisk sjukdom eller åkomma, eller om hon hade en allvarlig ärftlig sjukdom som kunde överföras till fostret. Därefter skickade läkaren in sitt utlåtande till Medicinalstyrelsen (från 1968 Socialstyrelsen) för beslut. Abort blev ett kunskaps- och ansvarsområde för medicinska experter som gynekologer och psykiatriker.

Efter nedgången under 1950-talet ökade antalet legala aborter igen. Samtidigt, under det tidiga 1960-talet, ställde unga liberaler och socialdemokrater krav på att slopa indikationerna och att fri abort skulle införas, något som kom att ske 1975 då en ny abortlag blev gällande och i vilken abort formulerades som en rättighet för kvinnan.

Teratologi

Teratologin är läran om missbildningars uppkomst under graviditet, av grekiskans *teras*; odjur, missfoster, och *logi*; lära, vetenskap. Om ”missfoster” är ett pejorativt ord idag var det nödvändigtvis inte det förr. ”Odjuret” vittnar dock om skrällen för den avvikande avkomman. Enligt äldre tiders folketro kunde medfödda skador på barn orsakats av att den gravida kvinnan handlat på ett visst sätt eller blivit skrämt av något. Det kunde gälla allt från det mer harmlösa som ett födelsemärke till att barnet fick rakitis (om kvinna gick utan huvudbonad samtidigt som en stjärna föll eller om hon såg ner i en öppen grav) eller epilepsi (om kvinna närvarade vid slakt eller gick under ett nedfallet träd). En gravid kvinna skulle därmed vara försiktig och passa sig då det kunde vara förenat med skam att få ett missbildat barn.⁴ Den amerikanske historikern Leslie J. Reagan

ger i sin bok om röda hund-epidemin i USA på 1960-talet och dess medicinska och samhälleliga konsekvenser, *Dangerous pregnancies. Mothers, disabilities, and abortion in modern America* (2010), några mer moderna exempel från 1900-talets början: att gravida kvinnor befarade att fostret skulle kunna skadas om de åkte i skumpiga bilar eller blev exalterade på cirkus och bio.⁵

Fosterdiagnostiken utvecklades under 1960- och 1970-talen, men även tidigare fanns viss kunskap om fosterskador. Att barn kunde födas smittade och skadade av syfilis eller gonorré (genom överföring från den gravida kvinnan till fostret) var känt på 1800-talet.⁶ Misstankar om alkoholens skadliga effekter på foster framfördes på 1800-talet, för att bekräftas under 1970-talet. Men under 1900-talets första hälft antogs fosterskador i första hand vara genetiskt betingade. Medvetenheten om yttre faktors inverkan på foster ökade från och med 1940-talet, i samband med atombombsexplosionerna liksom röda hund-epidemierna och på 1960-talet genom spridningen av neurosedynet.⁷

Det önskade arvet

Den svenska abortlagen från 1938 var som tidigare sagts en undantagslagstiftning. En gravid kvinna förväntades föda det barn hon bar på. Men i vissa fall tilläts hon avbryta graviditeten; av medicinska och humanitära skäl, och på eugenisk indikation: om ärftlig sinnessjukdom, sinnesslöhet eller svår kroppslig sjukdom antogs kunna överföras till barnet. Det fanns vissa möjligheter för kvinnor att få abort av medicinska skäl även före 1938 så vad gäller dessa aborter kan 1938 års lag delvis beskrivas som en legitimering av praxis. Abort av eugeniska skäl var så vitt jag känner till däremot något nytt. Det säger något om den vikt som lades vid möjligheten att göra eugeniska aborter. De eugeniska aborterna var därtill relativt många, särskilt under 1940-talet.⁸

År 1940 utfördes var femte abort av eugeniska skäl, och två år senare närmade de sig hälften. Dessa år gjordes drygt 500 legala aborter per år. År 1950 var knappt var tionde abort beviljad av eugeniska skäl, men då hade det totala antalet legala aborter ökat till nära 6 000. Procentuellt sjönk alltså andelen eugeniska aborter under 1940-talet, medan de i faktiska tal blev fler då aborterna blev fler. Sammanlagt utfördes uppåt 4 000 eugeniska aborter under 1940-talet.⁹ Längre fram sjönk antalet eugeniska aborter, och på 1960-talet utgjorde de ett fåtal.¹⁰

De eugeniska aborterna gjordes för att stoppa utbredningen av önskad arvsanlag, stävja allvarliga ärftliga sjukdomar och förbättra folkhälsan. Det var med andra ord inte med hänsyn till den enskilda kvinnan eller till det kommande barnet som aborterna utfördes, utan för att – som det uttrycktes i 1935 års abortutredning – tillgodose ”samhällets intresse att förebygga undermåliga individers tillkomst”.¹¹

Abort på eugenisk indikation var, med några få undantag, villkorad med sterilisering. Steriliseringslagen från 1934 möjliggjorde sterilisering av person som ansågs sinnesslö eller sinnessjuk då sjukdomen bedömdes ärftlig (eugenisk indikation), eller om person på grund av sådan sjukdom ansågs vara olämplig att ta hand om barn (social indikation). 1941 lades till att person med asocialt levnadssätt skulle kunna steriliseras om hen ansågs vara olämplig som förälder. Vidare lades det till en medicinsk indikation som endast var tillämplig på kvinnor, och som möjliggjorde sterilisering om en graviditet utgjorde en fara för kvinnans liv och hälsa. Mellan 1935 och 1975 genomfördes drygt 60 000 steriliseringar i Sverige, och 93 % av de steriliserade var kvinnor. Ingreppen skedde frivilligt eller genom tvång. Forskarna Mikael Eivergård och Lars-Eric Jönsson fick av 1997 års steriliseringsutredning i uppdrag att utreda omfattningen av tvångssteriliseringarna, och uppskattade efter en genomgång av drygt 1000 akter att tvång, indirekt tvång, villkor (till exempel för utskrivning från anstalt eller för att få en abort), påverkan eller övertalning förekommit i cirka hälften av fallen. Tvång och påtryckningar förekom som mest under 1940-talet.¹²

Det finns idag en omfattande forskning om steriliseringarna i Sverige och i flera studier uppmärksammas även de med sterilisering villkorade aborterna: sociologen Eva Palmblads *Den disciplinerade reproduktionen. Abort- och steriliseringspolitikens dolda dagordning* (2000), historikern Maija Runcis *Steriliseringar i folkhemmet* (1998) och historikern Mattias Tydén *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (2002).¹³

I praktiken innebar lagstiftningen att en gravid kvinna, som ansågs vara till exempel ”sinnesslös” eller ”svagbegåvad” och vars tillstånd bedömdes vara ärftligt betingat, kunde få abort utförd på eugenisk indikation och att hon därefter steriliserades. Men många kvinnor som ansökte om abort av eugeniska skäl ville inte bli steriliserade. Kvinnor kunde avstå från abortingreppet om villkoret ställdes och föda barnet, eller göra en illegal abort.¹⁴ Tydén skriver att steriliseringsvillkoret frångicks med tiden. Abort med efterföljande sterilisering kunde även utföras vid blödarsjuka, men också i dessa fall frångicks steriliseringskravet efter 1940-talet.¹⁵ I utredningen *Abortfrågan* från 1953 kritiserades steriliseringsvillkoret, bland annat på grund av de medicinska risker som förelåg när abort och sterilisering kombinerades, men detta resulterade inte i någon ändring av lagen.

Medan abort av medicinska eller humanitära skäl kunde avgöras genom så kallat tvåläkarintyg och sedan rapporteras in till Medicinalstyrelsen skulle abort av eugeniska skäl alltid ansökas om till Medicinalstyrelsen. I ansökan stod ärftligheten i fokus. Ansvarig läkare skulle ange uppgifter inte endast om den abortsökande kvinnan själv utan även om fall i hennes familj och släkt av sinnessjukdom, sinnesslöhet, psykopati, ”egenheter i karaktär och lynne”, självmord, kriminalitet, asocialitet, narkomani, epi-

lepsi, blödarsjuka, ärftlig dövstumhet, ärftlig blindhet och missbildning.¹⁶ Abort på eugenisk indikation kunde också medges om kvinnans make eller partner bedömdes vara ärftligt belastad, och då gjordes särskild utredning om honom.¹⁷

Ansökningsformulären vittnar om tidens och eugenikens syn på vad som sågs som allvarliga ärftliga sjukdomar liksom att även asocialitet, missbruk och kriminalitet ansågs kunna vara ärftligt betingade. Formulären visar även på viljan att vara såväl specifik (blödarsjuka och epilepsi) som att täcka in allt ("egenheter").

Ett exempel från 1942. En abortsökande spolarska (kvinna som yrkesmässigt spolar garn) beskrivs av utredande läkare som imbecill, lögnaktig och opålitlig, att hon sedan barndomen fört ett sedeslöst liv och att hennes intelligensålder är 10 år. Därefter följer beskrivningen av hennes familj:

Moder är undermålig, lögnaktig och opålitlig. En syster till sök. har varit intagen å skyddshem för vanart men är nu gift. Har ej några barn. Dessutom har sök. tre bröder, vilkas vandel och psykiska tillstånd ej är kända. Fadern var likaledes slö och undermålig. Förtärde gärna spritdrycker men var ej utpräglad alkoholist.¹⁸

Hur diskussionen sedan fördes om ärendet i Medicinalstyrelsen vet vi mindre om. Vad vägde tyngst i vågskålen: tidigare intagen på skyddshem – nu ute i samhället och gift, dricker sprit – är inte alkoholist? Undermåligheten – vari låg den och på vilket sätt var den ärftlig? Och vad innebar uppgifterna om familjen för bedömningen av den sökande? Läkarpuppgifterna om de sökande, om ärftligheten och om skälen för abort skrevs ofta i relativt allmänna termer under 1940-talet. Var uppgifterna för knapphändiga eller svårtolkade kunde Rättspsykiatriska nämnden (från 1947 Socialpsykiatriska nämnden) vid Medicinalstyrelsen begära in yttrande av Nils von Hofsten eller Torsten Romanus, båda experter på ärftlighet, ledamöter i Medicinalstyrelsens vetenskapliga råd och även knutna till Statens institut för rasbiologi.¹⁹ Var ärftligheten inte fastslagen kunde nämnden avslå ansökan. Tydén menar att abort och sterilisering inte alltid genomfördes då en kvinna bedömdes som sinnesslö – här togs hänsyn till så kallad låg och hög arvsrisk.²⁰

Historikern Kristina Engwall har, liksom Palmblad och Runcis, visat att kvinnors sexualitet kunde vägas in i steriliseringsärendena, och så var fallet även vid ansökningar om eugeniska aborter. Det noteras om kvinnor fått barn utom äktenskapet eller med olika fäder, och i en del fall även om de har ett aktivt sexualliv. Några exempel: en dövstum kvinna tror sig enligt utredaren kunna "bli vacker genom könsförbindelser" och beskrivs som "sexuellt opålitlig" då hon tagit hem olika män "som måst köras iväg", medan en ogift städerska med ett utackorderat barn betecknas vara en "flack, hållningslös, hypersexuell psykopat".²¹

I likhet med steriliseringarna kunde abort enligt lag genomföras utan

samtycke, det vill om kvinna på grund av ”rubbad själsverksamhet” ansågs sakna förmåga att uttrycka sin vilja. Gjordes tvångsaborter i Sverige? I så fall hur många, och av vilka skäl? Var det på grund av det oönskade arvet? Eller för att kvinnan ansågs föra ett asocialt liv? Det är knappast möjligt att få en fullständig bild av vad som skett. I Eivergårds och Jönssons utredning om frivillighet och tvång i 1074 steriliseringsärenden framkommer att 518 av dessa ansökningar samtidigt var ansökningar om abort. Detta illustrerar att steriliseringsfrågan var en kvinnofråga, liksom att abort- och steriliseringspolitiken var sammanflätade genom eugeniken.²² Eivergård och Jönsson går inte närmare in på omständigheterna för de aborter som gjordes i samband med steriliseringarna, men det är rimligt att anta att påtryckningar eller tvång kan ha förekommit i en del fall.

De nedslag jag gjort i abortansökningar och Medicinalstyrelsens beslutsprotokoll visar bland annat att den ”sinnesslöa hemmadottern” förekom frekvent under 1940-talet, och det är troligt att kvinnor som dessa utsattes för påtryckningar eller tvång att göra abort. En andra grupp är de kvinnor som var intagna på institutioner som till exempel Västra Marks sjukhus för så kallade asociala och imbecilla. Vid Västra Mark steriliserades många sinnesslöa kvinnor liksom gjorde abort, och även i dessa fall kan man tänka sig att påtryckningar eller tvång förekommit.²³

Om eugeniska aborter utförda genom tvång eller påtryckningar förekom, kan de då ha skett även av rasistiska skäl? Frågan är synnerligen svår att besvara. 1997 års steriliseringsutredning undersökte bland annat tvångssteriliserades etniska bakgrund och i vilken utsträckning samer, romer och så kallade tattare fanns med bland dessa, men resultaten är svårtolkade. Den grupp som benämndes som tattare figurerade i samhällsdebatten som ett önskvärt objekt för steriliseringar men i lagtexten aktualiserades inte etnisk tillhörighet. Samer och romer förekom ytterst sällan i steriliseringsansökningar, medan tattare aktualiserades i en del fall. Vilken betydelse beteckningen tattare hade för att steriliseringen genomfördes är dock svårt att avgöra.²⁴ Samma svårigheter finns när det gäller att avgöra om tvångsaborter genomförts på kvinnor som betecknats som tattare. Jag har i de nedslag jag gjort inte funnit att etnisk bakgrund eller tattarbeteckning aktualiserades vid ansökan om abort av eugeniska skäl men finner det möjligt och troligt att etniska faktorer kan ha vägts in i vissa fall. Den stora gruppen som steriliserades var kvinnor som diagnostiserades som sinnesslöa, imbecilla eller debila.²⁵

Abort på eugenisk indikation gjordes även i andra länder.²⁶ I de nordiska länderna fanns en samhällsdebatt om eugeniken under tidigt 1900-tal, och liksom i Sverige infördes steriliseringslagar i Danmark (1929), Norge (1934) och Finland (1935).²⁷ Abortlagar infördes under åren som följde. Den danska abortlagen från 1939 inkluderade en eugenisk indikation.²⁸ I Norge var abort av medicinska och eugeniska skäl legalt mellan 1943 och 1945, under den tyska ockupationen. Därefter dröjde det till 1964 då

abort legaliserades, och då även på eugenisk indikation.²⁹ I Finland legaliserades abort år 1950 med en lag modellerad efter den svenska, inklusive eugenisk indikation.³⁰

Idag ses steriliseringarna som ett mörkt kapitel i svensk historia. På 1940- och 1950-talen var de varken omdiskuterade eller kontroversiella. Att abort utfördes av eugeniska skäl, kanske även tvångsaborter, var inte heller en stor fråga. I den statliga utredningen *Abortfrågan* från 1944, en utredning på över 300 sidor, är eugeniken påfallande frånvarande. Abort av eugeniska skäl diskuteras explicit på en halv sida vilket jag tolkar som tecken på att frågan ansågs avklarad och hanteringen välfungerande.³¹ De eugeniska aborterna var heller inte föremål för någon diskussion i *Svenska läkartidningen* under 1940- och 50-talen.³²

Röda hund

Röda hund (rubeola eller rubella) är en virussjukdom som orsakar feber och utslag på kroppen. När röda hund grasserade drabbade den främst barn. Den som har haft röda hund som barnsjukdom är sedan immun mot sjukdomen. Röda hund ger sällan bestående men för den som smittats. Däremot kan barn födas blinda, döva, med hjärtfel och intellektuella funktionshinder om deras mammor smittats med röda hund under tidig graviditet. Sedan 1970-talet vaccineras barn mot röda hund i Sverige och utbrott är ovanliga.

Den som tillskrivs upptäckten att rubeola-viruset är teratogent, det vill säga orsakar skador på fostret, är den australiske ögonläkaren Norman Cregg. Men, som Leslie J. Reagan skriver, var detta en observation som även gjorts av mödrar.³³ Året för Creggs upptäckt var 1941. Tio år senare, 1951, svepte en epidemi av röda hund över Sverige och orsakade läkardebatt om vilka konsekvenserna kunde vara för gravida och deras foster, och vilka åtgärder som skulle vidtas. Medicinalstyrelsen samlade in uppgifter från mödravårdscentraler om gravida kvinnor med röda hund för att öka kunskapen och få ett grepp om läget. Man hänvisade till ”iakttagelser i utlandet” om missfall och missbildningar, och att risken för skador troligen var så stor att den kunde ”påkräva praktiska åtgärder (serumprofylax, abort)”.³⁴ En åtgärd blev mycket riktigt abort. När röda hund-epidemin grasserade genomfördes under ett år drygt 270 aborter efter tillstånd av Medicinalstyrelsen. Lagen medgav inte abort då fostret skadats under graviditeten, utan aborterna gjordes på socialmedicinsk indikation då födseln av ett svårt missbildat barn antogs kunna utgöra ett psykiskt trauma för kvinnan.³⁵

Detta väckte invändningar av gynekologerna Janis Abolins och Per Wetterdal från kvinnokliniken på Sabbatsberg. I en diskussion i Svenska läkarsällskapet menade Abolins att en genomgång av journaler över nyligen födda i Stockholm inte gav stöd åt uppfattningen att röda hund är en

farlig komplikation vid graviditet. ”Creggs sjukdom är en barnsjukdom”, inskräpte Abolins, och han vände sig mot att aborter genomförts. Inte i något land i världen hade så många aborter gjorts på grund av röda hund enligt Abolins, och detta innebar att ett stort antal friska foster dödades liksom att kvinnor riskerat sina liv i en abortoperation.³⁶

”Här har man nu tagit död på 275 barn” hävdade Wetterdal. Av dessa var några missbildade, och det var möjligt och rentav sannolikt att en del av dessa orsakats av röda hund. Men missbildningsfrekvensen var inte klarlagd, enligt Wetterdal. De många aborterna hade dessutom getts tillstånd på lösa grunder fortsatte Wetterdal; inte alltid utifrån läkar diagnos på röda hund utan endast utifrån uppgifter från kvinnan. ”Detta ha kvinnorna lärt sig och ha i flera fall lyckats på detta sätt skaffa sig abort utan att skäl därtill förelegat.”³⁷ Wetterdal menade också att den oro som skapats kring röda hund kunde skyllas pressen.

Abolins och Wetterdals inlägg vittnar om deras starka abortmotstånd. Abort kallas dödande – av ett foster eller av ett barn. Wetterdals tvärsäkerhet är också slående. Några belägg för sitt påstående om att kvinnor utnyttjade situationen för att få abort förde han inte fram, och frågan är hur han alls säkert hade kunnat veta något sådant. Tanken att kvinnor tar tillfället i akt och gör aborter de i juridisk mening inte har rätt till är intressant också för att den återkom några år senare, i samband med neurosedynaffären. Återkom gjorde även tesen att pressen skapade onödig oro bland kvinnor som sedan strömmade till läkarna.

Samtidigt ska en komma ihåg att Abolins och Wetterdal tillhörde förlorarnas sida i denna strid. I diskussionen på läkarsällskapet lade Rolf Lundström fram preliminära data om rubeolans skadliga effekter, och fick stöd av ögonläkaren Inga-Lisa Boström-Smith från Södersjukhuset som redovisade flera fall av katarakt (grå starr). Barnläkaren Anders Hagström inflikade att Lundströms siffror troligen hade varit ännu högre om inte de drygt 270 aborterna genomförts liksom att flera skador efter röda hund skulle komma att fastställas först efter några år. Karl Otto Granström, professor i oftalmiatrik, instämde med obstetrikerna och gynekologerna att värnaden för livet var viktig, men hävdade vikten av att beakta vilket liv det skulle kunna bli frågan om: ”Den uppfattningen måste var och en få, som har sett föräldrar komma med blinda barn eller barn med andra svåra defekter, och jag anser att man bör sträva efter att undvika att sådana barn föds.”³⁸

I den statliga utredningen *Abortfrågan* (1953) konstaterades att det varit rimligt att tillåta de många aborterna under röda hund-epidemin 1951 då kunskaperna varit begränsade, men i dagsläget fann utredarna att abort var en dålig lösning. Istället skulle gravida kvinnor som smittats med röda hund i första hand behandlas förebyggande med immunglobulin.

Så klingade epidemin av och det gjorde även debatten. Abortlagen kvarstod oförändrad. Frågan om fosterskada som abortskäl sjönk undan,

för att sedan väckas till liv igen i samband med neurosedynhändelserna under tidigt 1960-tal.³⁹

Neurosedyn

Läkemedlet thalidomid hade utvecklats i Västtyskland av Chemie Grünentahl och såldes under olika namn i 46 länder. Det tyska namnet var Contergan. Totalt föddes cirka 10 000 barn med skador av thalidomid, de flesta i Västtyskland där medlet såldes receptfritt. I Sverige såldes medlet av Astra under namnet Neurosedyn, från januari 1959 till december 1961 då det drogs in. Under en period såldes även ett annat thalidomidpreparat under namnet Noxodyn. I Sverige uppskattas att ungefär 150 skadade barn föddes, och att uppåt 90 av dem överlevde medan övriga avled i samband med eller strax efter förlossning.⁴⁰

Neurosedyn hade skrivits ut mot bland annat sömnsvårigheter, oro, ångest och stresshuvudvärk, och det gavs även till gravida kvinnor och barn. I Astras reklam för medlet beskrevs det som rogivande, snabbt verkande, effektivt och med ”ytterst låg toxicitet”.⁴¹

I Sverige är historien om neurosedynet en historia om en tid då en oerhört stark tilltro till medicinen svängde över i chock och sedermera en ökad läkemedelskontroll liksom en förändrad abortlag. Den rör föreställningar om funktionshinder och normalitet, den handlar om föräldrars inflytande kontra myndigheters, och om journalistik, juridik och pengar. Den är också en historia om kamp. Föräldrar kämpade för att få ta hem sina barn, medan andra adopterades bort eller växte upp på institution. Barnen kämpade med de otympliga arm- och benproteser de förväntades använda. Frågan om ansvar och ersättning utkämpades i rätten, i världens första talidomidrättegång, och resulterade i en förlikning där de drabbade barnen fick livslång ekonomisk kompensation.

I Västtyskland hördes enstaka varningar redan 1959 då en del koplade medlet till fall av polyneurit, en inflammation i nerverna, och till fokomeli, en missbildning hos fostret som gör att armar och ben till stor del saknas och att händer och fötter är fästade nära axlar respektive bäcken. Efter att ett stort antal barn med missbildningar fötts drog Chemie Grünenthal tillbaka Contergan från den tyska marknaden i november 1961. Däremot informerade man inte företag i andra länder som sålde medlet på licens. *Svenska Dagbladet* rapporterade om händelsen i en notis – ”Tyskt sömnmedel förmodas farligt under havandeskap” – liksom även *Dagens Nyheter* men båda tidningarna omskrev medlet med det tyska namnet Contergan istället för det svenska Neurosedyn.⁴² Strax därefter framförde den kommunistiska tidningen *Ny Dag* kritik mot att medlet inte dragits in i Sverige som man gjort i Västtyskland. Efter kontakter med Medicinalstyrelsen skrev Astra ett varningsbrev till svenska läkare i december 1961 och medlet drogs in. Några försök att informera

allmänheten gjordes inte och Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel uppmanade journalister som skrivit i frågan att låta bli för att inte skapa oro.

Den mediala tystnaden bröts genom en artikel i den kristna tidningen *Dagen* i februari 1962, och med *Dagens Nyheter*s löpsedel och artikel en månad senare: ”Sömndrog medicinskandal. 1000 barn missbildade. 12 svenska fall”.⁴³

Kritik kom att riktas mot Medicinalstyrelsen för att inte ha informerat offentligheten. Att meddela läkare via brev var enligt medicinalrådet Karl-Erik Linder ”den normala kommunikationsgången” och han förklarade i *Dagens Nyheter*:

Om vi skulle ha skickat ut ett officiellt meddelande från medicinalstyrelsen och satt i gång en stor apparat kunde man därigenom ha åstadkommit en psykos. Säkert finns det tiotusentals blivande mödrar som inte längre så säkert vet vilka sömn- och läkemedel de intagit. Och vad en sådan skrämmande varning skulle kunna leda till kan var och en spinna vidare på...⁴⁴

Tidningen *Vecko-Journalen* skrev genom journalisten Barbro Alving ett öppet brev till Engel på Medicinalstyrelsen i vilket man kritiserade Medicinalstyrelsen för att bagatellisera problemet genom att påstå att mängden neurosedyn föreföll liten ute på marknaden. Enligt Alving hade det framkommit att information inte förts vidare från läkare till kvinnor. Slutsatsen var att Medicinalstyrelsen reducerade en fråga som rörde mänskligt lidande till en procedurfråga.⁴⁵

Sherri Finkbines abort

Historien om neurosedyn kan knappast berättas utan att historien om Sherri Finkbine är med.⁴⁶ Finkbine var amerikanska, gift med fyra barn och programledare för ett barnteveprogram. När hon blev gravid för femte gången hade hon känt sig trött och orolig och ätit neurosedyn. Neurosedynet släpptes aldrig på den amerikanska marknaden men hennes make Robert hade köpt tableterna i Europa. Vid samma tid konstaterades att neurosedyn orsakar allvarliga fosterskador. Finkbine ansökte om abort i sin hemstat Arizona vilken först beviljades men sedan, efter att hennes fall uppmärksammats i pressen, avslogs. Finkbine reste då tillsammans med sin make till Sverige för att ansöka om abort. Paret Finkbine landade på Arlanda i augusti 1962 där en presskonferens hölls. Den mediala uppmärksamheten på Finkbine var enorm, i Sverige liksom i andra länder. I kvällstidningen *Expressen* skrev Finkbine även fem egna artiklar där hon redogjorde för sin situation och varför hon ville ha en abort.⁴⁷ Efter läkarundersökning, kuratorsamtal och överläggning i Medicinalstyrelsen beviljades Finkbine abort på socialmedicinsk indikation, och

ingreppet utfördes på Karolinska sjukhuset några dagar senare. Enligt en läkare på sjukhuset hade fostret missbildningar på båda armarna.

Finkbine inledde i *Expressen* med att berätta om sitt livs största dag: dagen då hennes och hennes mans första barn föddes. Hon berättade om deras oro över och behandlingen av flickans medfödda höftskada, glädjen när flickan återhämtat sig liksom glädjen längre fram över de tre ytterligare barnen. Det var knappast en slump att moderskärleken fick inleda artikelserien. Finkbine betonade att hon och hennes man inte var några "strålande undantagsföräldrar" utan en vanlig familj med bekymmer och räkningar att betala, men hon betonade också att barnen stod i centrum i deras liv. Neurosedynet drabbade "denna idylliska tillvaro".⁴⁸ Med insikten att det var neurosedyn hon tagit följde vånda och oro: "Kunde vi – vi som älskar barn – ge livet till ett litet barn som skulle vara dömt att lida under hela sitt liv?".⁴⁹ Finkbine redogjorde därefter för turerna kring sin abortansökan i Arizona, den internationella uppmärksamheten i media för hennes fall, och för resan till Sverige; "Det kändes så konstigt att faktiskt behöva fly vårt eget land för att få någonting gjort som medicinskt sett var oantastligt".⁵⁰ I USA hade hon mött fördömanden: att hon var en syndare och att det hon ville göra var ett mord. Men Finkbine betonade att hon också hade en Gud, och att vad som är rätt för en nödvändigtvis inte var rätt för en annan. Väl i Sverige följde en ångestfylld väntan liksom en stor lättnad när aborten var över. Sist i artikelserien tackade Finkbine Sverige, svenskarna och tidningen *Expressen*, och hon avslutade: "Tack för att jag kan komma tillbaka till mina barn som en sund och frisk mor".⁵¹ Moderskapet och kärleken till barnen fick därmed utgöra ramen kring Finkbines berättelse.

En liknande inramning kunde ses i amerikanska *Life* som vid samma tid publicerade ett reportage om Finkbine, med bilder av en gråtande Finkbine med ansiktet gömt i sina händer, en argumenterande och bestämd Finkbine, och en Finkbine med sina barn. Den amerikanska historikern Leslie J. Reagan som analyserat *Life*-reportaget skriver:

Finkbine's attributes made her an ideal media representation of the American mother caught in a reproductive dilemma, for she represented the ideal mother and "every woman." She was the culture's portrait of the child-centered woman: attractive, white, heterosexual, and a married mother of four.⁵²

Med Finkbine förändrades bilden av den abortsökande kvinnan. Finkbine var en gift, vit, utbildad medelklasskvinna med såväl barn som en tevekarriär. Hon gick ut offentligt om sin abort och skrev även själv om den i pressen. Finkbine var långt ifrån den slitna eller egoistiska kvinna som annars dominerade i rapporteringen om abort. Därmed påverkade Finkbine troligen även synen på abort. Hon hade visserligen speciella skäl för sin abort – fosterskada – men hennes abort och rapporteringen kring den

var en bidragande faktor till de liberalare synsätt som växte fram under 1960-talet. Vid samma tidpunkt som Finkbine gjorde abort i Sverige diskuterade Socialdemokratiska studentförbundet och Folkpartiets ungdomsförbund krav på fri abort, och året efter tog båda dessa organisationer ställning för att fri abort skulle införas. Det blev starten på den abortdebatt som längre fram, 1975, resulterade i att fri abort infördes i Sverige.⁵³

I USA uppmärksammades som framgång Finkbine stort, men här bidrog också en röda hund-epidemi år 1963 till liberaliseringen. ”German measles played a key role in jump-starting abortion law reform” skriver Leslie J. Reagan.⁵⁴ Röda hund blev, enligt Reagan, en katalysator inte enbart för aborter utan även för diskussioner om reproduktiva rättigheter och funktionsnedsattas rättigheter.

Suzanne Vandeputs ”neurosedynmord”

Samma år som Sherri Finkbine gjorde abort i Sverige dödade belgiska Suzanne Vandeput från Liège sitt neurosedynskadade spädbarn.⁵⁵ Med stöd av sin make, mamma, syster och en läkare hade hon gett barnet en överdos sömnmedel. De blev alla åtalade men frikända fem månader senare efter en mycket uppmärksammad rättegång. Utmärkande för Vandeputfallet är sympatierna de åtalade fick. I flera opinionsundersökningar uttrycktes ett mycket starkt stöd för Vandeput och för eutanasi/barmhärtighetsmord.⁵⁶ När de åtalade släpptes utspelades glädjescener bland de stora skaror som samlats utanför domstolen.⁵⁷

Vandeputfallet uppmärksammades även i Sverige, och även här uttrycktes förståelse för kvinnan, eller ”modern” som hon kallades. *Dagens Nyheter* rapporterade att ”förtvivlad mor dödade nyfödd”.⁵⁸ Tidningens chefredaktör Olof Lagercrantz skrev med starkt patos att Suzanne Vandeput gjort rätt, uppvisat mod, och att rättegången borde läggas ner. Respekt för människolivet var ”inbränt i vårt medvetande”, skrev Lagercrantz, men ”endast i en värld utan kärlek kan man hävda att livet även när det är förkrympt och berövat alla utvecklingsmöjligheter är heligare än allt annat.”⁵⁹ Mot Lagercrantz invände filosofen Harald Ofstad som delade Lagercrantz medkänsla för Vandeput och barnet men inte hans slutsats. Enligt Ofstad kunde barmhärtighetsmord i vissa fall vara moraliskt rätt: då person led av dödlig sjukdom som också var förenad med starka smärtor och lidande. Men i Liège-fallet rörde det sig om ett missbildat barn, och Ofstad manade till försiktighet i att göra det biologiskt friska barnet till måttstock. ”Något av det värdefullaste att ta vara på i vår kultur är ju respekten för det svaga och hjälplösa, det som är annorlunda.”⁶⁰

Frikännande, fällande dom med nåd, eller ingen rättegång alls? Debatten blev omfattande och åsikterna gick isär. Jag har dock inte funnit något inlägg för att Vandeput borde ha straffats med fängelse. *Svensk vanföre-*

tidskrifts redaktör Erik Nilsson fann ”applåderna” för mordet i Liège stötande och han önskade ett annat domslut än frikännande. Nilsson ansåg att Suzanne Vandeput, troligen ”ej tillräknelig och chockad”, borde ha dömts men samtidigt befriats från straff genom nåd.⁶¹ En liknande ståndpunkt framfördes av Hannie Örne, mamma till en neurosedynskad flicka på elva månader. Örne skrev att hon kanske mer än någon annan kunde sätta sig in i den förtvivlan Vandeput känt när hon fick se sitt barn, och hon hade i brev till domstolen i Liège väddat om förståelse för vad hon såg som en handling utförd av en svårt chockad ung kvinna. Samtidigt önskade hon någon form av symbolisk dom för att inte respekten för livet skulle nedvärderas.⁶² Även pingströrelsens ledare Lewi Pethrus visade förståelse. Han menade att handlingen skulle fördömas men han var också övertygad om att den utförts av ”moderskärlek”. Pethrus tillade att det kunde vara lätt att på avstånd och utan närmare kännedom resonera om fallet – ”Det är något helt annat att vara en mor med ett barn utan armar.”⁶³

Tidningen *Vecko-Journalen* framhöll paret Vandeputs välordnade och trygga liv (”en modellfamilj”), deras vanlighet (”det kunde ha varit vem som helst av oss”), deras dröm om ett barn (”barnkammaren stod redan färdig”). Man framhöll Suzanne Vandeputs förtvivlan när tragedin slog till, att hennes handling var genomtänkt, att hon tog sitt ansvar för den, och att hon var mor – ”en mor har ställts inför rätta”. Artikeln tog inte uttalat ställning för dödandet av barnet men andemeningen var starkt inkännande.⁶⁴

Likheterna mellan Finkbinefallet och Vandeputfallet är flera. Fallen rörde kvinnor som ätit neurosedyn. Kvinnornas handlingar – abort respektive barmhärtighetsmord – fick internationell uppmärksamhet. Deras fall väckte sympati och förståelse. När pressen skrev om fallen var dramaturgin ofta densamma. ”Hur ödet drabbade en lycklig familj” om Finkbines. ”Ett lyckligt par som alla andra i Belgien... Men så slog katastrofen ner” om Vandeputs.⁶⁵ Suzanne Vandeput var något yngre och hade inte samma framgångsrika karriär som Sherri Finkbine, men tidningar skrev om dem på likartat sätt. Man framhöll att de var gifta, omskrev dem som mödrar och betonade deras välanpassning.

Sympatierna och stödet Finkbine och Vandeput fick speglar också tidens syn på funktionsnedsättning. I Sverige – liksom i USA – var det brukligt att barn med funktionsnedsättning placerades på institution och att banden till föräldrar bröts. Det skadade barnet omtalades som en tragedi, skriver Reagan.⁶⁶ I Sverige hade institutionaliseringen av så kallade sinnesslöa, vanföra, blinda och döva startat på 1800-talet, för skydd, omvårdnad, uppfostran och längre fram undervisning, och den var under fortsatt utbyggnad på 1960-talet. Samtidigt blev 1960-talet en brytningstid. Anstalterna kritiserades för att vara otidsenliga och isolerade, och en mer positiv syn på funktionsnedsatta barn började växa fram.⁶⁷ Det är rimligt

att tro att många av de par som väntade eller som fick neurosedynskadade barn under tidigt 1960-tal hade svårt att se någon framtid för dem. Man förväntade sig inte att dessa barn kunde utvecklas och leva goda liv. Hannie Örne gav en delvis annan bild då hon beskrev sin dotter som lik sina systrar, viljestark och med ett strålande humör.⁶⁸

Den femte abortindikationen

Eftersom neurosedyn skadade foster under graviditet aktualiserades frågan om abort, och första gången en svensk tidning förde frågan på tal var i april 1962. Vinkeln var speciell. På kvällstidningen *Aftonbladets* första sida stod med stora svarta bokstäver: ”Kvinnor har använt farlig sömnpillett för abort”. Inne i tidningen spetsades budskapet till ytterligare med rubriken: ”Läkare (medstyrets utredare) slår larm om hemskt rykte: Farliga sömnpillret populärt abortmedel. Stor ökning av missbildade barn.” Det var en försåtlig rubriksättning. Medicinalstyrelsen hade inte slagit något larm, utan dess utredare Jan Winberg intervjuades i artikeln om den undersökning han påbörjat om sambandet mellan fosterskador och läkemedel. Dessutom byggde hela artikeln på lösa antaganden; neurosedyn ”kan ha” använts i fosterfördrivande syfte ”erfar” *Aftonbladet*. Tidningen erfor också att det var ”en viss kategori kvinnor” som flitigt skulle ha tagit neurosedyn ”för att göra sig av med ovälkomna barn”. Vilka dessa kvinnor var gick man inte in på, men man hävdade bestämt att kvinnorna inte haft en aning om att medlet framkallade allvarliga missbildningar utan använde det i syfte att just göra abort. ”Tanken är skrämmande”, meddelade *Aftonbladet*. ”Jag har hört liknande rykten under utredningens gång. Om de är sanna är det fruktansvärt”, instämde Winberg.⁶⁹

I *Aftonbladets* artikel vreds fokus i neurosedyndebatten: från kvinnor och nyfödda som offer för en läkemedelskatastrof till kvinnor som försökte göra abort och nog inte var att lita på. Det är oklart varför denna fråga alls kom upp. Vid denna tid var det inte klarlagt att neurosedyn kan framkalla missfall. I Winbergs undersökning, som gjordes på uppdrag av Medicinalstyrelsen och vars resultat publicerades i *Svenska läkartidningen* 1964, fanns inga uppgifter om abort eller missfall relaterat till neurosedyn.⁷⁰

Några veckor efter Sherri Finkbines abort publicerade *Svenska Dagbladet* en ledare där man föreslog att abortlagen skulle ändras, och kort därefter uppvaktade Medicinalstyrelsen regeringen med ett förslag om att komplettera abortlagen med en femte indikation: att abort ska kunna beviljas om fostret skadats under graviditeten.⁷¹ Bakgrunden var neurosedynhändelserna. Hittills hade 12 ansökningar om abort inkommit från kvinnor som tagit neurosedyn. Sex av dessa hade medgivits abort på medicinsk indikation, och tre på socialmedicinsk. I ett fall fick kvinnan missfall, men i två fall hade kvinnan fått avslag (oklart varför). Medicinal-

styrelsen menade att praxis varit att ge kvinna abort på socialmedicinsk indikation vid befarade fosterskador, då födseln av ett svårt missbildat barn kunde bli ett ”allvarligt psykiskt trauma” för kvinnan.⁷² Men myndigheten önskade en revidering av lagen – dels för att indikationer användes i fall de inte var avsedda för, och dels för att kvinna ”i god psykisk balans” även skulle ha rätt att erhålla abort vid fosterskada.⁷³ Man hänvisade till att den danska abortlagen reviderats 1956 mot bakgrund av de många fallen av röda hund.

Medicinalstyrelsens förslag gick ut på remiss. Vid samma tid aktualiserades återigen bilden av kvinnor som tar neurosedyn för att få abort. Det var Brita Rudberg, underläkare vid psykiatriska kliniken på Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg, som i *Svenska läkartidningen* kritiserade lagförslaget. Rudberg skrev:

Den nya lagen skulle emellertid möjliggöra för kvinnan att på ett helt annat sätt än förut själv avgöra fostrets öde. Hon kan äta neurosedyn eller annat teratogent preparat i avsikt att utsätta det väntade barnet för risken av ”svårartat lyte” och på så sätt erhålla en legal abort.⁷⁴

Neurosedynet var visserligen indraget men kvinnor kunde ha tabletter kvar, menade Rudberg, vars artikel gav eko bland remissinstanser och riksdagsledamöter.

I remissrundan tillstyrkte en majoritet förslaget om en fosterskadeindikation, bland andra Folkpartiets kvinnoförbund, Socialdemokratiska kvinnoförbundet och flera av universitetens medicinska fakulteter. Sveriges läkarförbund var emot. Man vände sig inte mot att abort utfördes vid befarade allvarliga fosterskador men ansåg att behovet av detta täcktes av gällande lag. Mot Medicinalstyrelsens förslag talade osäkerheten i att förutsäga fosterskador liksom etiska och principiella betänkligheter. Läkarförbundet fann att en effektivare läkemedelskontroll och en restriktiv receptförskrivning till gravida kvinnor istället skulle kunna förebygga att foster skadades. Det fanns inga medicinska motiv för en utvidgning av lagen, ansåg förbundet. Istället borde en allmän översyn av abortlagen göras.⁷⁵

Även Diakonistyrelsen önskade en omprövning av den svenska abortlagen i en mer restriktiv riktning och i sin kritik av förslaget på fosterskadeindikationen lyfte man fram funktionshinderades ställning. En indikation som enbart utgick från fostrets status kunde tolkas som att samhället ansåg att det var bättre att individer med handikapp inte fanns.⁷⁶

Högerns kvinnoförbund fann det rimligt att, som inom nuvarande lagstiftning, med hänsyn till kvinnan möjliggöra abort då ett foster var skadat. Däremot vände man sig emot att abort skulle kunna göras med hänsyn till fostret. Kvinnoförbundet varnade även för att en vidgad abortlagstiftning skulle kunna missbrukas av kvinnor för att få en legal abort.⁷⁷

Organisationen De vanföras väl fanns inte med bland remissinstanserna men skickade in Roland Rosendahls artikel ”Humanitet på avvägar” till Medicinalstyrelsen som uttryck för sin ståndpunkt. Artikeln var hämtat ur *Svensk vanföretidskrift*. Rosendahl var starkt kritisk till Medicinalstyrelsens framställning om införande av fosterskadeindikation:

Men varje indikation, som tar sikte på barnet och medger dess förintande för att befria det från till på köpet befarat lidande, träffar en grupp människor direkt i deras människovärde och existensberättigande. Den kommer dem att framstå såsom egentligen icke önskvärda.⁷⁸

Efter att regeringen lagt fram en proposition om införande av fosterskadeindikation hördes liknande motargument från riksdagsledamöter. Höger- och folkpartister motionerade mot en utvidgning av abortlagen, liksom socialdemokraten, läkaren och RFSU-ordföranden Elisabet Sjövall. Att kvinnor skulle kunna ”missbruka” abortlagen anfördes som ett problem av flera. Sjövall hävdade att det i princip var omöjligt att bevisa om en kvinna ätit ett fåtal tabletter eller inte, och hennes slutsats blev att lagförslaget ”öppnar möjlighet för all kriminell abortering att nu utföras på legal väg”.⁷⁹

En diskussion som uppkom var om införandet av en fosterskadeindikation innebar en principiell förändring av abortlagen eller ej. Flera kritiker av förslaget menade att övriga indikationer utgick från kvinnan och medgav abort om hon var sjuk eller blivit våldtagen, medan fosterskadeindikationen medgav abort på grund av fostrets status och att detta öppnade för en problematisk gradering av människovärdet. Regeringen hävdade istället i sin proposition att förslaget utgick från starka humanitära skäl och inte innebar en ny princip då den redan befintliga abortlagens eugeniska indikation rörde ärftlig sjukdom eller skada hos fostret. Man betonade att lagförslaget inte innebar någon nedvärdering av funktionshindrade eller banade väg för en gradering av människovärdet.

Hur ska de olika synsätten tolkas? Eugeniska indikationer infördes i abort- och steriliseringslagarna på 1930-talet i syfte att motverka spridning av icke önskvärda arvsanlag i befolkningen. Bakom låg samhällets intresse att höja befolkningens ”kvalitet” genom att motverka allvarliga ärftliga sjukdomar. I regeringens proposition 1963 omskrevs abortlagens eugeniska indikation som ”färgad av” tanken att utrota sjukdomar, men att hänsynen till det väntade barnet och föräldrarna också spelat en viktig roll. Detta är knappast en rimlig beskrivning av syftet med eller tillämpningen av den eugeniska indikationen under 1930- och 1940-talen. Där emot kan en praxis ha utvecklats, i takt med att tilltron till den äldre eugeniken klingade av, som tog ökad hänsyn till det enskilda fostret. Att avgöra om den femte abortindikationen innebar en ny princip för abortlagen eller inte är därmed inte så enkelt. Men tydligt är att de olika sidorna

hade intresse av att framställa det på det ena eller andra sättet: som en principiellt ny grund i abortlagen (borgerliga riksdagsledamöter, De vanförs väl och enskilda kristna debattörer) eller som en legitimering av praxis och förlängning av rådande lag (regeringen, flera remissinstanser och riksdagsledamöter, *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*). Det vill säga, det handlade om politik.⁸⁰ På våren 1963 antogs förslaget om att införa fosterskadeindikationen i svensk abortlag. Abort kunde hädanefter medges ”när med skäl kan antagas att det väntade barnet på grund av skada under fosterstadiet kommer att lida av svårartad sjukdom eller svårt lyte”.⁸¹

*

1900-talets diskussioner om fosterskada som abortskäl är en del av den svenska historien om abort. De eugeniska aborterna utgjorde en väsentlig del av de legala aborterna från 1938. Samhällsdiskussionen om hur det oönskade arvet skulle stävjas föregick 1938 års abortlag, men när lagen väl var instiftad och verksamheten i gång var det påfallande tyst. De eugeniska aborterna framstod inte som oetiska, utan snarare som påbudna. Den eugeniska indikationen för abort användes allt mindre efter 1940-talet, men den var fortsatt kvar i lagen. När 1965 års abortkommitté lade fram sitt betänkande *Rätten till abort* år 1971 skrev man syrligt:

Av samtliga nu gällande abortindikationer är den eugeniska den abortindikation som har föranlett minst diskussion. Det är påfallande hur den har accepterats som berättigad, även av dem som annars hävdar en mer eller mindre absolut skyldighet för kvinnorna att föda sedan de har blivit befruktade.⁸²

Medan de eugeniska aborterna var okontroversiella och oomtvistade väckte andra aborter där fostret antogs vara skadat debatt. I samband med röda hund-epidemin tilläts kvinnor göra abort, men enskilda läkare var kritiska. Den offentliga diskussionen om neurosedynhändelserna blev omfattande, och den resulterade i en reviderad abortlag såväl som en ökad förståelse för kvinnor som vill göra abort. Men fortsatt gällde att vissa abortskäl (fosterskada) vägde tyngre än andra (kvinnors självbestämmande). Fortsatt fanns i debatten också en uppdelning av kvinnor. Medan Sherri Finkbine av svensk press framställdes som en god mor och en respektabel människa, kunde en tidning som *Aftonbladet* samtidigt varna för ”en viss kategori kvinnor” som tagit saken i egna händer och använt neurosedyn som abortmedel. Även i riksdagsdebatten varnades för att kvinnor skulle komma att ”missbruka” rätten till abort genom att inta eller uppge att man tagit farliga läkemedel.

Debatten rörde kvinnosyn men även synen på personer med funktionshinder. De eugeniska aborterna gjordes för att stävja de så kallade undermåliga människornas utbredning. Vid röda hund-epidemin och vid neurosedynhändelserna fanns en acceptans för att kvinnor skulle få göra

abort. Att få ett funktionshindrat barn kunde beskrivas som en tragedi och ett livslångt lidande för såväl barn som föräldrar. Men bilderna av och berättelserna om de neurosedynskadade barnen bidrog troligen till en mer positiv syn på barn med funktionshinder. Här hade mediernas representationer en central roll, för kunskap om och identifikation med barnen. Stor uppmärksamhet fick till exempel Maj Ödmans tevedokumentär om neurosedynskadade Peter, ”Peter och hans kamrater”, från 1967. Medier tog även på sig uppgiften att informera om neurosedyn, uppgifter som Medicinalstyrelsen ansåg kunde skapa onödigt oro och därför inte skulle spridas. Reagan skriver att medier fick en central roll för att sprida information i USA vid röda hund-epidemin på 1960-talet, medan många läkare var tveksamma.⁸³ På 1960-talet blev medier en aktör i abortdebatten, vid sidan av läkare, politiker och abortsökande kvinnor.

Summary

Women, abortion and teratology. By Lena Lennerhed. The article discusses the argument from foetal defects as a reason for legal abortion in 20th century Sweden. Women in Sweden got limited access to abortion in 1938 under certain circumstances – for medical reasons (if the woman’s life or health was in jeopardy), humanitarian reasons (to terminate pregnancies resulting from incest or rape) or eugenic reasons (if the woman or her partner was a carrier of a serious hereditary disease). In 1946 abortion for socio-medical reasons were legalised, and in 1963, the law was amended so as to include abortion in cases of foetal defects. Abortion on demand was introduced in 1975.

Three different examples are discussed: abortion on eugenic grounds for women diagnosed as feeble-minded in the 1940s, abortions performed due to the rubella epidemic in the 1950s, and abortions permitted to women who had taken thalidomide (in Sweden sold under the name ”neurosedyn”) in the early 1960s. In focus are the during the period changing ideas regarding disability and women’s rights and their role in society, and how disabled children and women wanting abortions were represented in the media.

Eugenic abortions were essentially performed to prevent the procreation of persons classified as deficient. While eugenic abortions were seen as uncontroversial at the time, abortions for other reasons, such as rubella, caused some controversy among physicians. The public debate on the thalidomide events, and in particular the American Sherri Finkbine’s widely reported abortion in Sweden in 1962 as well as the Belgian Suzanne Vandepuut’s killing of her child in the same year, paved the way for a revised abortion law and a greater acceptance for women wanting abortions.

Keywords: abortion, foetal defects, eugenics, rubella, thalidomide, Finkbine.

Noter

1. Om diskussioner kring fosterdiagnostik och abort under 1980- och 1990-talen, se Lena Lennerhed: "Abortdebattens paradoxer" i Lena Lennerhed & Anders Burman (red.): *Sekelslut. Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm, 2011). Se även Marsha Saxton: "Disability rights and selective abortion" i Lennard J. Davis (red): *The disability studies reader* (Hoboken, 2013).

2. Om den illegala verksamheten, se Lena Lennerhed: *Historier om ett brott. Illegala aborter i Sverige på 1900-talet* (Stockholm, 2008).

3. Lena Lennerhed: "Abort och psyke" i Torbjörn Gustafsson Chorell & Maja Bondestam (red.): *In på bara huden. Medicinhistoriska studier tillägnade Karin Johannisson* (Nora, 2010).

4. Carl-Herman Tillhagen: *Barnet i folketron. Tillblivelse, födelse och fostran* (Stockholm, 1983), 146–157.

5. Leslie J. Reagan: *Dangerous pregnancies. Mothers, disabilities, and abortion in modern America* (Berkeley, 2010), 7ff.

6. Anna Lundberg: *Care and coercion. Medical knowledge, social policy and patients with venereal disease in Sweden 1785–1903* (Umeå, 1999), 169ff.

7. *Skydd för det väntade barnet. 1. Åtgärder vid missbruk m.m. under graviditet*, SOU 1987: 11, 31f.

8. När abortlagen utökades med socialmedicinsk indikation ändrades också den eugeniska indikationen till att även omfatta lyte, i betydelsen ärftligt betingad missbildning. Syftet var att åstadkomma konvergens mellan abortlag och steriliseringslag. Se Kungl. Maj:ts proposition nr 156 år 1946.

9. År 1940 var det totala antalet legala aborter 506 och andelen eugeniska 23,7 %. År 1942 var det totala antalet aborter 568 och andelen eugeniska 40,5 %. År 1950 var det totala antalet aborter 5889, och de eugeniska utgjorde 9,2 %. Uppgifter för år 1946 saknas så därför kan inte det totala antalet eugeniska aborter fastställas exakt. *Abortfrågan* SOU 1953: 29, 81.

10. År 1962 utfördes 12 aborter på eugenisk indikation, av totalt 3205 aborter, se *Sveriges officiella statistik*. Se även SOU 1971: 58 kap. 8. Utredarna bakom SOU 1971: 58 menade dock att abort av eugeniska skäl utfördes i fler fall än vad som fram-

gick från Medicinalstyrelsen, och att annan indikation som t.ex. svaghet då använts.

11. *Betänkande med förslag till lagstiftning om avbrytande av havandeskap* SOU 1935: 15, 120.

12. Mikael Eivergård & Lars-Eric Jönsson: "Mellan tvång och frivillighet i 1074 steriliseringsakter 1935–1975", *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975* SOU 2000: 20, Bilaga 2, 117f. Se även Mattias Tydén: *Från politik till praktik. De svenska steriliseringslagarna 1935–1975* (Stockholm, 2002), 69f.

13. Jag har skrivit om RFSU och steriliseringarna i *Sex i folkhemmet. RFSUs tidiga historia* (Hedemora, 2002) s. 112ff. Idéhistorikern Maria Björkman skriver om en av nyckelfigurerna i de svenska steriliseringarnas teori och praktik, se *Den anfrätta stammen. Nils von Hofsten, eugeniken och steriliseringarna 1909–1963* (Lund, 2011). Historikern Kristina Engwall behandlar sterilisering av sinnesslöa kvinnor i "Asociala och imbecilla". *Kvinnorna på Västra Mark 1931–1967* (Örebro, 2001). Idéhistorikern Ulla Ekström von Essen redogör för steriliseringspolitiken på kommunal nivå i *Folkhemmets kommun. Socialdemokratiska idéer om lokalsamhället 1939–1952* (Stockholm, 2003). Den internationella forskningen om sterilisering är omfattande. Nämnas kan till exempel Randall Hansen & Desmond King: *Sterilized by the state. Eugenics, race, and the population scare in the twentieth-century North America* (Cambridge, 2013) i vilken författarna hävdar att de så kallade sinnesslöa var främsta objekt för politiken, att över 60 000 tvångsteriliserades i USA under 1900-talet, och att steriliseringar gjordes i stor skala även efter 1945 då eugeniken hamnat i vanrykte.

14. Eva Palmblad: *Den disciplinerade reproduktionen. Abort- och steriliseringspolitikens dolda dagordning* (Stockholm, 2000), 69ff, Engwall: "Asociala och imbecilla", 189ff.

15. Tydén: *Från politik till praktik*, 377ff.

16. Formulär för abortansökningar intyg C.

17. Formulär för abortansökningar intyg B.

18. Ansökningar om abort, Rättspsykiatriska nämnden, Medicinalstyrelsens arkiv

1942, EI d: 12, Riksarkivet. För att fastställa så kallad intelligensålder användes tester såsom Terman-Merills eller Point Scale, se Monika Bukowska Jacobsson m.fl.: ”En kartläggning”, *Steriliseringsfrågan i Sverige 1935–1975* Bilaga 4 SOU 2000: 20.

19. Björkman: *Den anfrätta stammen*, 164, Tydén: *Från politik till praktik*, 300ff. Hofsten, i grunden anatom och zoolog, verkade i rådet 1935–1953, och läkaren och ärftlighetsforskaren Romanus åren 1951–1976.

20. Tydén: *Från politik till praktik*, 374.

21. Ansökningar om abort, Rättspsykiatriska nämnden, Medicinalstyrelsens arkiv 1942 EI d: 12, år 1946 EI d: 61, Riksarkivet. Engwall diskuterar innebörder av begreppet ”sexuellt opålitlig” i kap. 5 i sin avhandling ”*Asociala och imbecilla*”.

22. Eivergård & Jönsson: ”*Mellan tvång och frivillighet*”, 76. Det är viktigt att betona att frågan om frivillighet och tvång är en tolkningsfråga och inget som tydligt framgår av handlingarna. Eivergård och Jönsson tolkar t.ex. att en ansökan som inte är underskriven av den sökande själv är en indikation på tvång, och att villkor för utskrivning kan ses som indirekt tvång, 67. Se även Tydén: *Från politik till praktik*, 234f och SOU 1971: 58, 112f.

23. Historikern Kristina Engwall skriver inte om abort i sin avhandling ”*Asociala och imbecilla*”, men har i mejl uppgett att journalanteckningar om abort förekom på Västra Mark. Dessa är dock mycket kortfattade och ger ingen ledtråd i frågan om tvång och frivillighet.

24. Bukowska m.fl.: ”En kartläggning”, 240, 264. Tydén pekar på svårigheten i att avgöra skälet till sterilisering om person som etiketterades som tattare samtidigt diagnostiserades som sinnesslö. Han menar också att etiketten tattare användes tämligen löst och oprecist och inte är ska ses som synonymt med resandegruppen, *Från politik till praktik* 62f. Jag har inte funnit inlägg i samhällsdebatten för (tvångs)abort av så kallade tattare.

25. I den av regeringen utgivna *Den mörka och okända historien. Vitbok om övergrepp och kränkningar av romer under 1900-talet* (Stockholm, 2014) återges uppgifter från den svenska politikern Soraya Post om att hennes mamma tvingades till abort och sterilisering, 100f. Forskning om tvångsaborter är ytterst

begränsad. Historikern Johanna Schoen skriver i sin bok *Choice & coercion. Birth control, sterilization and abortion in public health and welfare* (Chapel Hill, 2005) att tvångssteriliseringar förekom i North Carolina 1929–1975, framför allt på svarta kvinnor, men hon har inte funnit exempel på aborter genomförda med tvång, 143.

26. I USA och England var abort förbjudet men undantag gjordes för så kallade ”therapeutic abortions” för att skydda kvinnors liv och hälsa, och här fanns ett visst utrymme även för eugeniska aborter, se Leslie J. Reagan: *When abortion was a crime. Women, medicine, and law in the United States, 1867–1973* (Berkeley, 1997) 64, John Keown: *Abortion and the law. Some aspects of the legal regulation of abortion in England from 1803 to 1982* (Cambridge, 1988) kap. 3. I England legaliserades abort 1967. Se även Barbara Brookes: *Abortion in England 1900–1967* (London, 1988).

27. Gunnar Broberg & Nils Roll-Hansen (red.): *Eugenics and the welfare state. Sterilization policy in Denmark, Sweden, Norway and Finland* (East Lansing, 1996).

28. Lau Sander Esbensen: ”*Thi livet er stærkere end loven...*” *Danmarks moderne aborthistorie* (Odense, 2014), lagtext 319. Boken bygger på hans avhandling med samma namn från 2003. Historikern Sniff Andersen Nexø noterar i sin avhandling *Det rette valg. Dansk abortpolitik i 1930'erne og 1970'erne* (Köpenhamn, 2005) 111 att tolkningar går isär om eugenikens betydelse i abortpolitiken. Medan Esbensen i sin avhandling menar att eugeniska aborter förekom men inte var av avgörande betydelse, hävdar omvänt historikern Lene Koch i sin *Racehygiejne i Danmark 1920–56* (Köpenhamn, 1996) att 1939 års abortlag just var eugeniskt motiverad. Se även Lene Koch: *Tvangssterilisation i Danmark 1929–67* (Köpenhamn, 2000).

29. Øyvind Giæver: ”Abortion and eugenics. The role of eugenic arguments in Norwegian abortion debates and legislation, 1920–1978”, *Scandinavian Journal of History* vol 30 2005, Ida Blom & Kari Tove Elvbakken: ”Linjer i norsk abortlovgivning og abortpolitikk” i Kari Tove Elvbakken: *Abortpolitikens utfordringer* (Oslo, 2001) 18. Den norska lagen om abort på medicinsk, arvmässig och humanitär indikation antogs 1960, men verkställdes först 1964.

30. Mianna Meskus: "To exclude or to enclose? Medicalization of abortion in Finland, 1900–1950", *Scandinavian Journal of History* vol. 30, 2005, 52.

31. *Betänkande i abortfrågan* SOU 1944: 51, 81f.

32. De fåtal inlägg jag funnit i *Svenska läkartidningen* är några redovisande artiklar skrivna av nämndens experter Hofsten och Romanus.

33. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 36ff.

34. Kungl. Medicinalstyrelsens cirkulärskrivelse, undertecknad Rolf Lundström 31/3 1951, i *Jordemodern* 1951, 297.

35. Mellan 1/7 1951 och 30/6 1952 utfördes 276 aborter enligt Medicinalstyrelsens framställning i Kungl. Maj:ts proposition nr. 100 år 1963 s. 5. Siffrorna varierar något i olika framställningar. I *Abortfrågan* SOU 1953: 29 anges att år 1950 fick en kvinna som haft röda hund abort, år 1951 264 kvinnor plus 20 på tvåläkarintyg, och enstaka kvinnor under 1952 och 1953, 96. I USA var den juridiska situationen oklar. En del kvinnor fick under 1960-talets röda hundepidemi abort medan andra kunde vägras och sedan födde skadade barn. Reagan menar att faktorer som klass och ras var av stor betydelse, näst intill alla kvinnor som fick abort var vita. Majoriteten läkare var enligt Reagan för abort vid röda hund, men de tog risker och flera av dem blev åtalade. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 105, 112, 142, 152ff.

36. Janis Abolins i Svenska läkarsällskapets diskussion om rubeola, *Nordisk medicin* 1952 s. 1103.

37. Per Wetterdal i Svenska läkarsällskapets diskussion om rubeola, *Nordisk medicin* 1952, 1104. I diskussionen deltog också Axel Ingelman-Sundberg från Sabbatsberg som även han ifrågasatte att friska foster aborterades då det förelåg risk för fosterskada. Om Wetterdals abortmotsstånd, se Solveig Jülich: "Lennart Nilssons tidiga fosterfotografier. Från abortdebatt till sexualundervisning" i Gustafsson Chorell & Bondestam (red.): *In på bara huden*.

38. Karl Otto Granström i Svenska läkarsällskapets diskussion om rubeola i *Nordisk medicin* 1952, 1105. Rolf Lundström skrev ett antal rapporter och artiklar om rubeola och fosterskador under 1950- och 1960-talen.

39. År 1964 förekom en omfattande röda hund-epidemi och ett antal kvinnor fick

abort men då på den nya indikationen fosterskada som lagts till abortlagen år 1963.

40. Svensk forskning om neurosedynhändelserna är begränsad. Karin Paulssons avhandling i pedagogik: "Dom säger att jag ser mer normal ut med benproteser". *Om samhällskrav kontra barns behov* (Stockholm, 1995), handlar om behandlingen av och livsvillkoren för de neurosedynskadade barnen och berör i en bakgrund händelserna och debatten kring neurosedynet som ledde till att medlet drogs in. Information ges i övrigt i P3 Dokumentär "Neurosedynkatastrofen" 12/3 2006, Nadja Yllner: *Bara en liten vit sömntablett* (Borås, 2007) och Inga-Maj Juhlin: *Rikskuratorn. Omhändertagandet av de neurosedynskadade barnen 1962–1970* (Stockholm, 2012). En genomgång av artiklar finns i Erik Ransemar & Halvdan Renlings bok "Det idealiska sömnmedlet" *En studie i hur neurosedyntragedin publicerades* (Stockholm, 1970). Uppgifterna om antal barn födda i Sverige är hämtade från Medicinalstyrelsens utredare Jan Winberg i "Utredning rörande det eventuella sambandet mellan fosterskador och läkemedel", *Svenska läkartidningen* 1964, 828, men något högre siffror har redovisats i andra sammanhang. Reagan skriver om neurosedynhändelserna med fokus på amerikansk debatt i *Dangerous pregnancies* kap. 2.

41. Läkemedelsreklam från Astra 1960, Kungliga biblioteket. Se även Juhlin: *Rikskuratorn*, 10.

42. *Svenska Dagbladet* och *Dagens Nyheter* 27/11 1961.

43. *Dagens Nyheter* 14/3 1962, se även Yllner: *Bara en liten vit sömntablett*, 83f.

44. *Dagens Nyheter* 18/3 1962. I *Expressen* 27/3 1962 förklarade Linder tillsammans med Åke Liljestränd: "Vi fruktade att mera omfattande åtgärder kunde skapa en oro, som skulle vålla en större skada bland annat i form av allvarliga psykiska komplikationer hos många blivande mödrar, som kanske inte ens kunde reda ut vilka läkemedel de använt."

45. *Vecko-Journalen/Barbro Alving*: "Öppet brev till generaldir. Engel", med svar av Engel och ytterligare kommentar av Alving, *Vecko-Journalen* 23/3 1962. Längre fram gjorde den tyska läkaren Widukind Lenz uppskattningen att fem barn fötts missbildade i Sverige på grund av bristen på information från myndigheterna, Paulsson: "Dom säger att jag ser mer normal ut", 33.

46. Jag har tidigare skrivit om Sherri Finkbines abort i Sverige, se *Historier om ett brott*, "Sherri Finkbine's choice. Abortion, sex-liberalism and feminism in Sweden in the 1960s and 1970s" i *Women's History Magazine* issue 73 autumn 2013, och "Sherri Finkbine flew to Sweden. Abortion and disability in Sweden in the early 1960s" (under utgivning).

47. Sherri Finkbines artiklar i *Expressen* publicerades 18/8–22/8 1962. Hennes make Robert Finkbine skrev en längre artikel på engelska, "Our case", i Svenska arbetsgivarförbundets tidskrift *Industria international* 1962.

48. Sherri Finkbine i *Expressen* 18/8 1962.

49. Sherri Finkbine i *Expressen* 19/8 1962.

50. Sherri Finkbine i *Expressen* 21/8 1962.

51. Sherri Finkbine i *Expressen* 22/8 1962.

52. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 86. Reportaget i *Life* publicerades 10/8, strax innan avresan till Sverige.

53. Lennerhed: *Frihet att njuta*, 1994 kap. 8.

54. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 4, se även 57, 104.

55. *Dagens Nyheter* benämnde Vandepus handling "neurosedynmord" på tidningens första sida: "Belgiskt rättsdrama om neurosedynmord" *Dagens Nyheter* 21/8 1962.

56. Richard Oulahan: "Euthanasia – should one kill a child in mercy or is life, however hard, too dear to lose?", *Life* 10/8 1962.

57. <http://www.britishpathe.com/video/mercy-gets-the-verdict/query/thalidomide>, 31/3 2015. *Svenska Dagbladet* rapporterade om "öronbedövande ovationer" och *Dagens Nyheter* att "Rättssalen jublade då domen lästes upp", 11/11 1962.

58. "Belgiskt rättsdrama om neurosedynmord", *Dagens Nyheter* 21/8 1962.

59. Olof Lagercrantz: "Kvinnan i Liège", *Dagens Nyheter* 9/11 1962. Se även ledare 11/11 1962: "Det är något av en moralisk bragd i den medkännande fantasins tecken som juryn utfört då den frikänner de anklagade".

60. Harald Ofstad: "Respekten för livets värde", *Dagens Nyheter* 11/11 1962.

61. E. N.: "Applåder för mordet i Liège!", *Svensk vanföretidskrift* 12: 1962, 12. Tidskriften gavs ut av Riksorganisationen De vanföras väl, sedan De handikappades riksförbund.

62. Intervjuer av Christina Palmgren:

"Rätten att leva", *Vi* 47: 1962. Här medverkade även läkaren Lars Engström som menade att Vandepus aldrig skulle ställts inför rätta, och advokaten Einar Van de Velde som ansåg att hon skulle fått fällande dom med benådning.

63. Citerat ur Juhlin: *Rikskuratorn*, 41. I samma artikel uttalade sig juristen Hugo Lindberg som menade att modern velat rädda sitt barn från ett livslångt lidande och att det hon gjort var moraliskt rätt. Barnpsykiatern Gustav Jonsson menade att moderns handling inte var rätt men att det var rätt att frikänna henne eftersom hon befunnit sig under svår psykisk press. Enligt Jonsson var det troligen så att föräldrarna led mest i fall som dessa medan barnen brukade anpassa sig relativt bra.

64. Sonja Gaspard: "Ett barn har dödats men många lever..." *Vecko-Journalen* 16/11 1962.

65. Rubrik i *Expressen* 17/8 1962, Sonja Gaspard: "Ett barn har dödats men många lever..." *Vecko-Journalen* 16/11 1962.

66. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 7, kap. 2. Enligt Reagan fördubblades antalet funktionshindrade barn på institutioner under 1940- och 1950-talen i USA. Det handikappade barnet sågs som ett hot mot familjen, menar Reagan, 42.

67. Kajsa Ohrlander: "Idéer och värderingar runt institutioner för barn med handikapp under 100 år" i Kajsa Ohrlander (red.): *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar* (Stockholm, 1991), Staffan Förhammar & Marie C. Nelson (red.): *Funktionshinder i ett historiskt perspektiv* (Lund, 2004), Engwall: "Asociala och imbecilla", 43, 94. Se även Reagan: *Dangerous pregnancies*, 66.

68. Intervjuer av Christina Palmgren: "Rätten att leva", *Vi* 47: 1962.

69. *Aftonbladet* 25/4 1962.

70. Jan Wiberg studie "Utredning rörande det eventuella sambandet mellan fosterskador och läkemedel", publicerades i fyra artiklar i *Svenska läkartidningen* år 1964. Uppdraget var generellt men thalidomidens roll skulle särskilt beaktas. Frågan om missfall togs upp när det gällde två andra läkemedel än neurosedyn, men något samband kunde inte fastställas.

71. Osign.: "Neurosedynet", *Svenska Dagbladet* 4/9 1962, Medicinalstyrelsens fram-

ställning återges i Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1963, 5f.

72. Medicinalstyrelsens framställning i Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1963, 6.

73. Ibid, 5.

74. Brita Rudberg: "Förhastad lagstiftning?", *Svenska läkartidningen* 1963, 579.

75. Kungl. Maj:ts proposition nr 100 år 1963, 11f.

76. Ibid., 12, 10. På liknande sätt resonerade Karlstads domkapitel.

77. Ibid., 11.

78. Roland Rosendahl: "Humanitet på avvägar", *Svensk vanföretidskrift* 11: 1962, 6. Uppgiften om att artikeln sänts in till Medicinalstyrelsen står i tidskriftens nr 1: 1963.

79. Elisabet Sjövall, Motioner i Andra

kammaren, nr 836 år 1963 Riksdagstrycket, 19. Om Sjövalles sexualpolitiska ställningstaganden, se Lennerhed: "En besvärlig människa. Om Elisabet Sjövall, sexualiteten och kvinnligheten", *Tidskrift för genusvetenskap* 4: 2013.

80. *Svenska Dagbladet* gav stöd åt lagförslaget i flera ledare och fann invändningen om att förslaget vilade på en ny princip orimlig och vilseledande. Lagen syftade till att förebygga ett svårt lidande, och inte att gradera människor – se "Abortfrågan" 9/5 1963, "Abortlagen ändras" 23/5 1963. *Dagens Nyheter* var inne på samma linje, se "Märklig abortstrid" 8/5 1963, "Tvetydligt om abort" 22/5 1963.

81. *Rätten till abort* SOU 1971: 58, 121.

82. *Rätten till abort* SOU 1971: 58, 120.

83. Reagan: *Dangerous pregnancies*, 49.

Den upptagna rösten

Kassetbandets roll vid Foucaults Paris-föreläsningar och i hans Iran-reportage 1978

Johan Fredrikzon*

”Om shahen är på väg att falla,
är det till stor del en följd av kassetbandet”
(Foucault, 1978)¹

Inledning

Paris 1978. På Place Marcelin Berthelot i stadens centrala delar föreläser Michel Foucault för fullsatta auditorier på Collège de France. Hans skrivbord är överfullt av studenternas bandspelare som tålmodigt registrerar filosofens utläggningar om krigets diskurser och motståndets möjligheter. Fyra mil västerut, i en hyrd villa på Route de Chevreuse i Neauphle-le-Château, sitter samma höst Irans religiöse exilledare Ayatollah Khomeini på en matta och predikar in i en bandspelare. Foucault ska särskilt uppmärksamma dessa kassetter när han besöker Iran i september och november, i vad som kan beskrivas som en fältstudie av revoltens mekanik. Kassetbandet är här den artefakt som knyter ihop Foucaults föreläsningar i Paris med revolutionsupptakten i Iran. På dess ena sida ryms de röstupptagningar som åhörarna själva gjorde under Foucaults framträdanden vid det franska lärosätet. Dess andra sida fylls av de revolutionära slagord som spelats in av den iranska motståndsrörelsen för att masskopieras och spridas bland befolkningen. Det rör sig med andra ord om samma teknologi, verksam som metod för informationsöverföring, men i två heterogena epistemologiska och politiska kontexter. I det första fallet färdades intellektuella turister från hela Europa till Frankrike och Paris för att spela in den berömde ”skrivaren” på sina egna bandspelare. I det andra fallet skickades revolutionskassetter med den upphöjde ”talarer” över hela Iran för att mobilisera en befolkning där mindre än hälften var läs- och skrivkunnig. Samma sorts kassetband som snurrat runt i dussintals bandspelare ovanpå hans kateder vid Collège de France, kom Foucault att betrakta som en avgörande förutsättning för framgången hos den samhällsomvälvning som kom att bli hans mest kontroversiella engagemang: revolutionen i Iran 1979.

Jag ska i det följande argumentera för att Foucaults analys av kassetbandets betydelse för revolutionen i Iran på samma gång är träffande och

* Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

missvisande och därför ett tidigt exempel på hur ”revolutionsmedier” senare kommit att förstås av många bedömare bland annat under den så kallade arabiska våren 2011. För att demonstrera vikten av att kombinera studier på såväl system- som mediespecifik nivå, kommer jag att följa kassetbandet som medieteknik i två riktningar: dels från ayatollan ut på den iranska landsbygden, dels från filosofen ut bland Europas unga intellektuella. Min avsikt är att med utgångspunkt från Michel Foucault och året 1978 visa hur samma teknologi – kassetbandet – fick helt olika innebörder och användningsområden beroende på de yttre förutsättningarna vid in- och uppspelning. Det som följer är en fallstudie av vad som händer med och omkring en specifik historisk medieteknik när den uppträder i skilda kulturella, religiösa, geografiska och strukturella miljöer. Arbetet är huvudsakligen inriktat på att förstå vilken *funktion* som kassetbandet hade å ena sidan i kontexten filosofisk föreläsning i Paris och å andra sidan revolutionär propaganda i Iran, omkring 1978. Eftersom såväl Michel Foucault som Ruhollah Khomeini befann sig både i Paris och i Iran detta år samt båda var i kontakt med kassetbandet som medieteknik, kommer analysen att uppehålla sig vid att förstå de förutsättningar som gällde för respektive diskurs. Ett annat sätt att uttrycka det är att säga att intresset riktas mot de skilda mediesystem där kassetbandet ingår, varigenom bredden, eller om man så vill, osäkerheten och öppenheten hos ett enskilt medium, lyfts fram. Emellertid är ambitionen här att kombinera detta intresse för sociala och kulturella omständigheter hos producenter och publikar med en mediearkeologisk nyfikenhet på kassetbandets specifika tekniska egenskaper. ”[M]ediearkeologi är ett analytiskt verktyg, en metod för att analysera och presentera aspekter hos medier som annars undsluppit den kulturhistoriska diskursen. Alldenstund massmedier inte förväxlas med sitt massmediala innehåll, visar de sig vara icke-diskursiva enheter, hemmahörande i en annan tidsordning”.² Genom att vara lyhörd inför såväl kulturhistoriska diskurser som icke-diskursiva aspekter av medieteknologin i det material som studeras, tillämpas medvetet en bred ansats där aktörer å ena sidan formar och omstöper sina verktyg för att kommunicera och där samma verktyg vid varje enskild tidpunkt sätter ramarna för vad som är möjligt att uttrycka. För att undersöka kassetbandets status som motståndsmiddel i revolutionär kamp, verkar det nödvändigt att både känna till denna apparats tekniska förutsättningar och de villkor under vilka samma apparat togs i bruk av individer, grupper och nätverk. Eftersom Foucaults idéer om diskursen som studieobjekt, arkeologin som arbetsmetod och genealogin som sökverktyg för maktmönster, har utövat inflytande på såväl de kulturhistoriska som mediearkeologiska anfallspunkterna mot (medie)historien (skillnaden dem emellan tycks ibland främst bestå i vilken del av Foucaults författarskap man väljer att utgå ifrån), anser jag att bägge är relevanta att begagna som perspektiv inför ett material som rör hans egen verksamhet.

Foucault som medieteoretiker

En av fördomarna om Michel Foucault är att han inte förstod sig på medier. Eller snarare: att han inte ville skriva ut betydelsen av medial teknik för maktanalysens relevans vilken för många senare tänkare tycks central åtminstone från mitten av 1800-talet. Samtidigt är det ett faktum att de perioder som Foucault ägnar fördjupat studium ligger före fotografiet, telegrafens, grammofonen och skrivmaskinen.³ De senare tänkare som influerats av Foucault har i många fall "lagt till" vikten av medier till hans begrepp och resonemang kring diskurser, arkiv, vetande med mera. Medier som sådana är foucaultska "arkiv" såsom villkor för vetande, men även vad gäller förutsättningarna för seende, upplevelser, minne och tid.⁴ För Wolfgang Ernst är mediearkeologi en direkt inspiration från Foucault genom att den ägnar sig åt det monumentala snarare än det narrativa. De villkor för vetande som studeras börjar i de teknologiska villkoren för utsagor snarare än med innehållet som sådant.⁵

Det är inte svårt att förstå att medievetarare av olika slag har inspirerats av Foucault. I *Vetandets arkeologi* skriver Foucault att arkivet är "systemet som styr utsagornas uppträdande",⁶ "systemet för dess sätt att fungera",⁷ samt att diskursanalysen skildrar "spridningssystem mellan utsagor";⁸ arkeologin "beskriver diskurserna som specificerade praktiker i arkivets element"⁹ och ägnar sig åt "diskursen i dess egen omfattning, i egenskap av monument";¹⁰ att den är "en systematisk beskrivning av en diskurs som objekt".¹¹ Dessa begreppsbyggen tycks förberedda för eller snarare öppna mot senare tänkares vidareutveckling åt medieanalytiska håll. Friedrich Kittler, litteraturvetaren som utifrån det sena 1900-talets cybernetiska diskurs och informationsteknologins utveckling ifrågasatte hermeneutiken som vetenskap, boken som kulturbärare och texten som primär, var en tänkare som arbetade i skärningspunkten mellan McLuhan, Foucault och Lacan. I förordet till den svenska utgåvan av ett antal av hans essäer skriver redaktörerna: "I linje med diskursanalytiska synsätt avtäckes Kittler de makt-, minnes-, överförings- och bearbetningsapparaturer som etablerar villkor för vad som kan sägas i en viss kultur vid en viss tidpunkt. [...] Kittlers undersökningar syftar således till att frilägga det historiska a priori eller arkiv som Foucault talade om i *Vetandets arkeologi*."¹² Men det foucaultska inflytandet är högst närvarande även hos kulturhistoriskt inriktade mediehistoriker, inte minst då dessa intresserar sig för hur medier, i likhet med natur- och ingenjörsvetenskaperna, tycks besitta en förmåga att osynliggöra sig själva i takt med att de integreras i samhället. Väl där, omtalas de vanligen i teleologiska ordalag såsom diffust verkande krafter av både påhujare och kritiker, vilket Foucault-inspirerade forskare velat nyansera genom att uppmärksamma det ständiga sociala omskapandet och omförhandlandet av mediernas användning och ändamål eller, för att parafrasera Nietzsche, deras nytta och skada för livet.¹³ Den

som intresserar sig för Foucaults eget tänkande under 1970-talet skall märka att medietekniken inte endast används för att fånga upp hans föreläsningar, utan även influerar hans analyser av makt och samhällsomvandling. Tydligast märks detta i hans reportage från det iranska revolutionsåret 1978.

Objektiv återgivning i praktisk plastförpackning

Tyska AEG utvecklade den första rullbandsspelaren några år före andra världskriget men den var för stor, tung och dyr för att nå ut till hushållen. Knappt två decennier senare, 1958, kom den första kassetten, dvs. rullbandet placerat inuti ett plastfodral, från RCA Victor (*Radio Corporation of America* hade köpt *Victor Talking Machine Company* 1929), men den var stor som ett A4-ark.¹⁴ Det blev holländska Philips som 1962 lyckades komprimera den behändiga kassetten som skulle bli standardformatet för magnetband under många år. I slutet av decenniet fanns det kassettspelare med inspelningsfunktion från flera leverantörer som var överkomliga prismässigt och tillräckligt portabla för att bli intressanta för en större publik, men även för forskare och journalister. Vid mitten av 1970-talet hade den bärbara bandspelaren blivit ett standardverktyg för de sociologiska vetenskaperna så pass att den i sig själv uppträdde som en latoursk ”svart låda” i forskningsmetodiken.¹⁵ Redan tjugo år tidigare hade fördelarna aviserats i amerikansk fackpress: minimal dataförlust, inget vinklat urval, ökad uppmärksamhet vid händelsen, tidseffektivitet.¹⁶

Kassettsbandet ersatte i ökande utsträckning det berömda anteckningsblocket.¹⁷ Johan Jarlbrink har understrukit att kassettspelarna omkring 1960- och 1970-talen ofta jämfördes med block och penna (men utan deras inneboende brister: selektivitet, godtycke, opålitlighet): de fångade upp allt och blev därför ett bevis på vad som sagts i verkligheten.¹⁸ Bandspelaren blev ett objektivet instrument som hjälpte journalisten att avslöja maktens exakta harklingar och stakningar utan att själv framstå som subjektiv.¹⁹ Men vare sig idén om ljudinspelningen som automatisk anteckning eller föreställningen om ”upptagning av ren verklighet” var nya i sig. Så har till exempel Lisa Gitelman visat att Edisons fonograf inte endast betraktades som en skrivande apparat – en skrivmaskin för ljud – av honom själv utan dessutom var avsedd att automatisera anteckningar, dvs. ett slags effektivisering av stenografiska metoder.²⁰ Samma innovatör blir hos Friedrich Kittler skaparen av filmen (!) och hans uppfinning en mekanisk variant av Freuds psykoanalys.²¹ Jesper Olsson har lyft fram Kittlers idé om att Edisons fonograf ”för första gången gjorde det möjligt kringgå de symboliska register (alfabetet, först och främst) som armerat kulturen under lång tid, för att direkt lagra det reala i ofiltrerad och brusande form, bortom varje betydelseskapande och kulturellt kodad representation”, men Olsson påminner om att det trots, eller kanske

snarare tack vare detta inleddes en ”naturalistisk jakt på det perfekta ljudet” i början av förra seklet.²²

Denna seglivade vision, som Lorraine Daston och Peter Galison har kallat för *mekanisk objektivitet*,²³ har bidragit till att skänka vetenskaplig status åt bland annat etnografiska ansträngningar att bevara ljudet av vad man uppfattat som döende kulturer. I den exakta vetenskapens namn – full som den har varit av föreställningar om raser och kulturers inneboende potentialer och nivåer – uppskattades apparatur som fonografen för sin förmåga att reproducera världen med så lite mänsklig inblandning som möjligt; att undvika subjektiva förvrängningar som en konsekvens av observatörens egna lojaliteter och ambitioner. Brian Hochman har visat hur etnografi kring förra sekelskiftet i hög grad bidrog till vidareutvecklingen av audiovisuella instrument genom ambitionen att samla in, fånga upp och bevara så kallade primitiva folkslags ritualer, vilket sporade den tekniska innovationskraften.²⁴ De första försöken med ljudinspelning vid fältarbete ägde rum redan på 1890-talet.²⁵ Om ljudupptagning på magnetband från omkring 1900 blev symbolen för effektivt bevarande av språk – och därmed hela kulturer – har senare antropologer och etnografer, ofta med explicit referens till Foucault, tagit avstånd från uppfattningen om rösten som en prediskursiv sanningsbärande fysiologisk kanal för intuitiv förståelse: ”eftersom det verkar som att lyssnaren verkligen, i talarens röst, kan höra hennes andning, hennes varas livskraft, börjar vi tro att talet är den renaste, mest omedelbara, naturliga och autentiska sortens kommunikation.”²⁶ Fonocentrism, så löd argumentet, hade skapat snedvridna beskrivningar av subjekt, språk, kunskap, verklighet och så vidare, ett slags närvarons metafysik.

Trots ökad metodkritik inom vetenskaperna kan man emellertid konstatera att varianter av mekanisk objektivitet, föreställningar om autenticitet liksom upplevda bevis av närvaro samt ambitioner kring bevarandet av unika ögonblick har levt vidare inom populärkultur och politik; hos samlare, entusiaster och aktivister. Kassettbandet är en av de medieteknologier som hjälpt till att hålla dylika tankar vid liv. Om det framförallt var manipuleringsmöjligheterna som skiljde magnetbandet från tidigare ljudteknologier, till exempel grammofonskivor, blev dessa med kassettbandet tillgängliga utanför studion. Nu kunde vem som helst spela in, lägga till, spela över, ordna och sprida sina egna produktioner.²⁷ Verkligheten kunde inte enbart fångas upp och sparas på ett oförvrängt sätt, den kunde dessutom ställas i ordning och presenteras exakt så som man önskade. Tack vare sin produktionstekniska lättfattlighet, sitt robusta yttre och i kombination med att det var billigt, allmänt tillgängligt och bärbart framstod kassettbandet i vissa kretsar som den optimala motståndsteknologin.²⁸

Sida A: Kassetbandet som autografblock

De logistiska utmaningar som följde av Michel Foucaults popularitet vad gällde genomförandet av de årligt återkommande föreläsningarna vid Collège de France under 1970-talet är allmänt kända. Man tvingades upprätta särskilda ”avlyssningsrum” där åhörare kunde ta del av ljudet från föreläsningen genom högtalare och Foucault själv experimenterade med att hålla sessionerna tidigare på morgonen i hopp om att minska trängseln och därmed öka upplevelsen av utbyte med publiken. Det skrivbord som utgjorde gränsen mellan föreläsare och publik var överfullt av kassetbandspelare som placerats där av besökare i avsikt att fånga Foucaults framställning på ljudband. Medlemmar ur publiken turades om att springa fram och tillbaka till denna kateder för att vända eller byta kassett i sina respektive bandspelare. I förordet till den tryckta utgåvan av föreläsningarna på svenska, *”Sambället måste försvaras”*. Collège de France 1975–1976, *Säkerhet, territorium, befolkning*. Collège de France 1977–1978 samt *Biopolitikens födelse*. Collège de France 1978–1979, beskrivs hur Foucaults framträdanden fyllde två amfiteatrar vid det prestigefulla lärosätet varje onsdag under årets första tre månader. Han ”kliver över åhörarna för att nå fram till sin stol, flyttar på bandspelarna för att få plats med sina papper. [...] Foucault slutar. Studenterna skyndar sig mot hans skrivbord. Inte för att tala med honom, utan för att stoppa bandspelarna. Inga frågor.”²⁹ Den opersonliga och monologiska kommunikationen – avståndet till publiken – som de stora åhörarskarorna innebar beklagades regelbundet av filosofen. Bandspelarna, kan man tänka, hade flera funktioner. De var förstås en konsekvens av nämnda avstånd; det var svårt att uppfatta allt som sades om man satt långt bort från scenen och en ljudupptagning kunde kompensera bortfall i auditoriet. De var dessutom en effekt av den stjärnstatus som Foucault uppbar. Här var en möjlighet att få en egen inspelning av sin favoritfilosof. Men de var även säkerhetskopior av ett unikt uppträdande, bevarandeåtgärder för att fånga det flyktiga ordet i sin exakta prosodi.

Man kan förstås tänka sig två sinsemellan helt motsatta beteenden som en följd av det rullande kassetbandet på föreläsarens pulpet. I det ena fallet läggs fullständig koncentration på allt som inte rör själva innehållet – röstläge, gestik, pausering, publikkontakt, stämning etcetera – med hänvisning till att innehållet fångas av bandet och kan avlyssnas i efterhand. I det andra fallet fästs ingen vidare koncentration till föreläsningen överhuvud medan den pågår – med hänvisning till samma sak: det väsentliga, dvs. innehållet, fångas ändå på kassetten. Under alla omständigheter är det inte utan betydelse att Foucaults skrivbord är fullt av bandspelare. Men hur var Foucaults föreläsningar, egentligen? Den franska journalist som talar i citatet ovan menar att han inte kan se ”den minsta eftergift åt improvisation”.³⁰ Samtidigt hävdar redaktörerna för utgivningen av serien

att föreläsningarna vid Collège de France inte ska ses som utkast till böcker utan ”lyder under en specifik diskursiv regim i den samling ’filosofiska akter’ som utfördes av Michel Foucault.”³¹ De menar vidare att föreläsningarna bevarats tack vare ”utvecklingen och förfiningen av kassetbandspelaren”³² under 1970-talet samt att det är transkriberingar från ljudupptagningar som de tryckta föreläsningarna bygger på även om anteckningar funnits tillgängliga. Journalisten på plats ser en akademiker som noga följer sitt manus medan förlagsredaktörerna ett par decennier senare understryker framförandets egenartade genre (som nu äntligen får bli bok).

Det exakta bruset

En amatörupptagning från en överfull föreläsningssal innehåller mängder av bakgrundsljud av olika slag som bidrar till att skapa en kontext kring händelsen: stolar skrapar mot golvet, mummel på avstånd, människor som hostar, någon som ropar högt, harklingar, knappt hörbara viskningar, skratt och ordväxlingar i början och slutet. I en annan upptagning från Berkeley-universitetet avbryts föreläsningen när människor utanför försöker tränga sig in i det fullsatta auditoriet och det talas om hur åtta hundra personer trängs utanför för att få en skymt av den berömde fransmannen. Det är dessa ljudmiljöer – livespelningens aura av autenticitet – som redaktörerna till ”*Samhället måste försvaras*” försöker återge genom att citera ett reportage ur dagspressen om stämningen vid föreläsningarna i Paris.³³ I efterordet till nämnda volym spekulerar Karl Lyden i huruvida föreläsningarnas ”offentliga och oförutsägbara form, där innehållet växte fram efterhand och varje retroaktiv redigering var omöjlig”,³⁴ gjorde att vissa teman som presenterats initialt aldrig kom att fullföljas i serien. Sådana brutna löften som skulle ha rensats ut i en tryckt text, kom att finnas kvar på bandupptagningarna och – i linje med förlagsredaktörernas trohet mot originalet – att inlemmas i dess appropriering för boksidan: ”det gick helt enkelt inte att stryka sådant som ångrades.”³⁵ Dokumentationen var på samma gång exakt ner till minsta harkling och full av brus, störningar, avbrott, misstag, interferenser, upprepningar, dvs. allt det som präglar tal och alltid måste suddas ut i skrift.³⁶ Mer än så: åhörarna deltar själva i produktionen av dokumentationen av upplevelsen. Tack vare kassetbandet blir publiken delaktig inte bara i det fysiska mötet med föreläsaren utan även i arbetet med att lagra, cirkulera och bevara händelsen – ”Ingen publik är en tom mottagare”, påminner Lisa Gitelman³⁷ – men samtidigt är själva registreringen av det uttalade överlämnad till bandspelaren i form av opartisk och exakt mekanism för lagring av ljudvågor på magnetband, vilket för tankarna till Edisons idé om fonografen i slutet av 1800-talet: ”en affärsmaskin för att omvandla audiell erfarenhet till *register* – permanenta, flyttbara, reproducerbara inskriptioner.”³⁸

Föreläsningen som bootleg

Den 7:e januari 1976 inleder Foucault föreläsningsåret med några anmärkningar kring de formella omständigheterna för de återkommande sammankomsterna. Någon undervisning skall man inte vänta sig, det rör sig om redovisning av pågående arbete:

Här är forskningens olika stigar, idéer, scheman, streckade linjer och verktyg: gör vad ni vill med dem. När allt kommer omkring intresserar det mig, men angår mig inte. Det angår mig inte eftersom jag inte behöver dra upp lagar för hur ni ska göra. Och det intresserar mig i den mån det på ett eller annat sätt korsar eller förgrenar sig med det jag gör.³⁹

Problemet var att han tidigare ägnat alltför mycket tid åt att förbereda sina föreläsningar på bekostnad av att producera ny forskning. Nu vill han öppet deklarerat att presentationsformen måste bli lidande. Foucault beklagar vidare att alla som vill inte får möjlighet att lyssna men konstaterar att det alltid finns ”små mikrofoner och kassettbandspelare här, och på så sätt cirkulerar alltid det som sagts – i vissa fall stannar det på band, i andra fall dyker det upp på stenciler, och någon gång hamnar det till och med i bokhandeln – så jag säger mig: det cirkulerar alltid.”⁴⁰ Vad är det som uttrycks här? För det första markerar Foucault att vad han ska framföra är en samling texter som han just nu provar för egen del. Ta det för vad det är, ingen kommer att fråga efter huruvida ni uppfattat det ”på rätt sätt”; här läggs fram några spår som var och en kan ta vidare och omsätta efter eget behov, ungefär. Och så konstaterar han att det redan finns en etablerad cirkulation, en röstens ekonomi, för hans utsagor samt att det är kassettbanden som snurrar nedanför på skrivbordet som är den bärande teknologin för denna hemmagjord distributionsapparat. Han är med andra ord högst medveten om att de ord som yttras kan nå längre än det rum där de meddelas för att i efterhand spjälkas från magnetbanden till andra, mer eller mindre officiella, medieformer.

Det ska ta ett par decennier från det att föreläsningarna äger rum till dess att de ges ut i tryckt form. Under de åren finns innehållet endast tillgängligt på de kassettband som åhörarna på egna initiativ spelat in. Och ingen upptagning är helt den andra lik: upptagningstekniken har olika kvalitet, spelarna har befunnit sig på olika avstånd från ljudkällan, vissa band tar slut mitt i en mening, några föreläsningar finns inte med etcetera. Det finns med andra ord flera ”originalinspelningar” i omlopp. Återgivningen i kvalitet hos dessa kassetter degraderas efterhand, band försvinner. Hursomhelst är de inofficiella och därmed öppna för spekulation. I förordet till föreläsningarnas tryck noteras ”den stora efterfrågan som föreläsningarna på Collège de France länge varit föremål för, i Frankrike såväl som utomlands.”⁴¹

Man kan föreställa sig att den begränsade tillgången, den ”hemmagjorda” kvaliteten och den inofficiella statusen hos dessa kassetter kunnat omge dem med ett skimmer jämförbart med det som omgav den kultur som växte fram kring så kallad bootlegging vid ungefär samma tid. Bootlegging är icke-auktoriserad ljud- eller bildupptagning av framträdanden av olika slag. Kring dessa aktiviteter har uppstått subkulturer av entusiaster, samlare och även svarta marknader. Rockgruppen *The Grateful Dead* är välkända för att ha tillåtit publiken att dokumentera deras uppträdanden. Ett av de mest uppmärksammade exemplen på bootleg-inspelningar är den samling låtar som Bob Dylan och hans band spelade in 1967 i en källare i ett hus kallat Big Pink i Saugerties i delstaten New York, som dök upp i ett antal olika inofficiella versioner tills låtarna samlades på ett album och gavs ut av Columbia 1975 som *The basement tapes*. Lee Marshall menar att den sorts bootlegging som är icke-kommersiell till sin natur bör kallas för ”tape trading”, dess utövare för ”tape traders” eller bara ”tapers” och verksamheten för ”audience recording”. Han hävdar vidare att en av de främsta anledningarna till den här sortens kultur är att den upprättar en löpande och meningsfull relation mellan artist och publik:

Bootlegging och ”tape trading” är uttryck för ett försök att skapa en relation till artisten [...] genom att upprätta ett förhållande till ”den riktiga personen” utanför musikindustrins strukturer [...] med tyngdpunkten på originalitet framför imitation, känsla framför förnuft [...].⁴²

Var Foucaults intellektuella publik vid Collège de France också ute efter ”den riktiga personen” bakom den ordnade förpackningen av utsagor i den officiella cirkulationen av verk? Så att människan Michel Foucault i sista hand skulle ge kropp åt litteraturen som bar hans namn? Det som möjligen uppväger det naivt subjektorienterade och antropologiska i ett sådant arrangemang, som Foucault själv vid upprepade tillfällen ville erbjuda teoretiska alternativ till i sina undersökningar, kunde vara just upptagningarna på kassetband i den utsträckning som de kan jämföras med ett slags bootlegging, särskilt som dessa sedan pionjäråren i slutet av 1960-talet var behäftade med en explicit motkultur, ett samröre med undergroundpressen och ofta formulerade i revolutionära ordalag.⁴³ I så fall kan kassetbanden – som åhörarna fick göra vad de ville med – erbjuda en kreativ medelväg, kanske till och med öppningar för ”lokal kritik”, mellan å ena sidan det romantiska, fonocentriska och autentici-tetsfixerade fysiska mötet mellan talare och lyssnare och, å andra sidan, den tillrättalagda, kanonfrämjande och perfekt reproducerade förlags-utgivningen av filosofisk litteratur.⁴⁴

För Paul Benzon är bootleg-inspelningar meningsfulla att studera mediearkeologiskt eftersom de etablerar en alternativ temporalitet vid sidan av mer etablerade mediemarknaders teleologi, reproducerbara och materiellt

ömtåliga på samma gång.⁴⁵ De befinner sig i den icke-exakta reproduktionens familj som kännetecknas av irreguljära konstellationer av teknologier och individer vilka tillsammans skapar en förvrängd produkt utsatt för sönderfall och felaktigheter,⁴⁶ en "culture of errors".⁴⁷ Inspelningar och kopieringar som gjorts utanför gängse cirkulationer och marknader, tenderar vidare att efterhand lämna sin enkla status som mekaniskt reproducerad media och förvandlas till ovanliga, unika och värdefulla objekt.⁴⁸ Som sådana kan de komma att ingå i en samling vilket betyder att deras funktionella egenskaper ersätts av ett kärleksfullt studium såsom en händelse, en scen, ett öde. Walter Benjamin förde ett liknande resonemang kring samlandets väsen: "för den sanne samlaren byggs ett objekts hela bakgrund upp till en magisk encyklopedi vars kvintessens är föremålets öde".⁴⁹

De instabila avlagringar som Foucaults publik lyckades bevara på sina kassetband kan möjligen älskas som tummade cirkusbiljetter i en bortglömd minnesbok men för att svalna till föremål för ointresserat betraktande, dvs. akademisk forskning, måste de först uppstå som officiell skrift genom att alternativa upptagningar och tolkningar klipps bort och tonas ned. Med andra ord: de måste *disciplineras* under kontrollerade former hos vederbörliga instanser.

Föreläsningen som extramaterial

Jag nämnde ovan Bob Dylans *The basement tapes*. Robert Christgau, en legendarisk skivrecensent, skrev så här i *The Village Voice* apropå utgivningen:

Det mest älskvärda med det här albumet är helt enkelt hur det förenar det offentliga och det privata genom att visa upp en Dylan som är beväpnad med sina sångers mystik men befriad från kändisskapets mystik med vilken han har omgivit sina inspelningar i nästan ett decennium.⁵⁰

Sluga kommersiella aktörer kan sålunda appropriera auran av mystik och "personlighet" som omger hemmagjorda inspelningar genom att rota fram gamla demokassetter, förkomna studioinspelningar och liknande och av dessa sätta ihop en produkt – en "corporate 'bootleg' package" – för att genom massproduktion möta en efterfrågan av det sällsynta och exklusiva. Dylans skivbolag fortsätter konceptet och släpper 1991 *The bootleg series (Rare and unreleased)*. Vols. 1–3 med artisten. Hösten 2014 kom *The bootleg series vol. 1. The basement tapes complete*.

Den audiella dokumentation som genomfördes vid Collège de France under 1970- och 80-talen har senare, vid sidan av Foucaults egna manus och anteckningar, kommit att användas som källmaterial för att åstadkomma utgivningen av föreläsningsserien i bokform, varav hela eller

delvisa översättningar föreligger till flera språk. En publicering som för tankarna till det som musikbranschen har stor erfarenhet av, nämligen nyproduktion av tidigare utgivet material som samlat damm i arkiven i väntan på att (åter)aktualiseras i kanoniseringens kölvatten under beteckningar som "the lost tapes"; en finsmakarprodukt bredvid nyutgåvor och nysammanställningar av konstnärskapets huvudfåra: "best of". Efter några år i liveupptagningens vilda materialitet fick emellertid de stora Parisförlagen för sig att det var dags för rösten att bli text och började efterlysa, samla in och ställa samman en tryckt utgåva av föreläsningsserien, ett arbete som fortfarande pågår. Hos ett förlag kan man läsa:

Sökes: ljudband med Foucaults föreläsningar från året 1973. Le Seuil och Gallimard, de förlag som ger ut de officiella franska utgåvorna av Michel Foucaults föreläsningar vid Collège de France, letar efter kopior av ljudkassettinspelningar av Foucaults föreläsningsserie *La société punitive* vid Collège de France under våren och vintern 1973. Dessa föreläsningar gavs från januari till mars 1973. Om du har några band från dessa föreläsningar eller upplysningar som kan leda till att sådana band upphittas, vänligen kontakta Caroline Pichon.⁵¹

Det som förlaget åstadkommer genom att ge ut Collège de France-föreläsningarna menar jag kan jämföras med det som Benzon ser som DVD-skivans främsta uppgift inom mainstreamkulturen, att förse konsumenterna med vad han benämner "the aesthetics of more". Fler scener, fler kommentarer, mer dokumentation, fler valmöjligheter.⁵² Lite elakt kan vi tala om en intellektuell parallell till det som Benzon menar är höjdpunkten i denna produktionsgenre: *Sagan om Ringen – The platinum series special extended edition*. Givet bakgrunden till Parisförlagens utgåva – de manuell och icke-officiella kassettbandsinspelningarna – får dessa texter något av den aura som utmärker DVD-boxens extramaterial: bortklippta scener, ovanliga kommentarer och tidigare utgivna passager. Detta paratextuella gods, inklusive förord och efterord som specificerar tillkomstomständigheterna, uppgår på så vis i ett slags "specialversion" av det originalverk som var det ursprungliga framförandet, i avsikt att bidra till en ständigt fullständigare bild av författarskapet.

Trots redaktörernas ansträngningar att "hålla sig så nära som möjligt den faktiska föreläsningen",⁵³ händer det ändå något med föreläsningsserien som "verk" när den publiceras i tryckt format och Michel Foucaults röst blir Michel Foucaults text (igen).⁵⁴ Den form som föreläsningarna hade – den talande rösten – gav dem trots allt en särställning i hans produktion. Kassetbandet hade förmågan att återge något av den kroppslighet som funnits där och som, åtminstone rent audiellt, finns kvar i de ljudfiler som kan avlyssnas från hans eget arkiv på internet samt via universitetet i Berkeley, USA.⁵⁵ Men med hänsyn till de upprepade tillfällena då Foucault underströk att hans egen biografi var ointressant, kan man se ljudupp-

tagningarna från hans föreläsningar som förlängningar av en personkult han gärna sluppit; mytologiska liveuppträdanden som tar fokus från det viktiga innehållet.⁵⁶ Å andra sidan kan man föreställa sig att Foucault borde sympatiserat med den sorts oreglerade inspelning och spridning som hans idéer fick genom kassetbandspelarna på skrivbordet. Om publiken p.g.a. sin storlek var oförmögen att diskutera med honom i stunden, kunde de spela upp fragmenten i efterhand och lägga till sina egna tolkningar.

Sida B: Kassetbandet som slagord

Omedelbart efter att Foucault hade kommenterat föreläsningarnas villkor inför året 1976 talade han om den aktivering av ny kunskap som nu var målet för hans verksamhet. Till skillnad från hans tidigare verk används här ord som ”kamp”, ”opposition”, ”makteffekter”, ”maktambition”, ”makthierarki”. Det handlar om ”underkuvade vetanden” som ”begravts”, ”maskerats” och ”dolts” under ”systembyggen”. I en mening: genealogi som en ”sammankoppling av lärt vetande och lokala minnen, denna sammankoppling som gör det möjligt att skapa ett historiskt vetande om kampen och använda detta historiska vetande i de samtida taktikerna”⁵⁷ samt ”ett slags företag för att frigöra de underkastade vetandena, det vill säga rusta dem till kamp och opposition mot tvånget [...]” där ”arkeologin är själva metoden för att analysera lokala diskursiviteter, medan genealogin är taktiken för att sätta de nu frigjorda vetandena i spel [...]”⁵⁸ Det är en Foucault som är ute efter att åstadkomma förändring på ett mer explicit sätt än förut, som ser markens skälvingar från ’68 men att de stora teorierna – marxism, psykoanalys, liberalism – har visat sig stängda och missvisande till förmån för en kritik som ”fått en lokal karaktär”.⁵⁹ Samma uppmärksamhet mot det lokala bör ägnas det historiska studiet av makt som han ägnar sig åt. Snarare än ideologier rör det sig om ”själva instrumenten för att sammanställa och ackumulera vetande, om observationsmetoderna, insamlingsteknikerna, undersöknings- och forskningsprocedurerna och verifikationsapparaterna [...] sammanställandet, ordnandet och cirkulationen av ett vetande eller snarare av de vetandepparater som inte är några ideologiska ramar eller byggnader.”⁶⁰ Foucault är med andra ord observant på en kritik som växer fram ur lokala sammanhang i hans samtid, på samma gång som han bedriver en genealogi vars analytiska fokus är instrumenten, teknikerna och apparaterna för övervakning och kontroll. Det ”försvar av samhället” som Foucault hade för avsikt att ägna 1976 års föreläsningar åt, kom även att omfatta kriget i den historiska diskursen. Det är utifrån denna krigstematik som han under 1978 och framåt vänder intresset från makten över territoriet till regleringen av befolkningarna. Frågan gällde nu ”korrelationen mellan säkerhetstekniken och befolkningen”.⁶¹ Han uppehåller sig vidare bland

annat vid problemet vad gäller förhållandet mellan kyrkans herdemakt och politiken samt kring vad som är ett ”gott styrande”.⁶² Vid den här tiden finns dessutom frågan om andlighet och självupppoffring närvarande, där upproret är transcendent genom historien och andligheten beskrivs som ”en källa för upprorisk kraft”.⁶³ Foucault undersöker vidare vad han kallar för ”uppföranderevolter” i historien, uppror som varken haft politiska eller ekonomiska motiv.⁶⁴ Filosofen Michel Foucault är med andra ord på våren 1978 strängt sysselsatt med att undersöka teman som ska återkomma högst konkret vid hans två besök i Iran på hösten samma år: instrument för kontroll och styrning av befolkningar men även potentialen för lokal kritik och andlighet som uppror.⁶⁵

Revolutionen: dess entusiaster och kritiker

Hösten 1978, samma år som Edward Said publicerar sin inflytelserika *Orientalism*,⁶⁶ besöker Foucault Iran två gånger, 16–24 september respektive 9–15 november, för att med egna ögon bevittna de revolutionära krafterna. På uppdrag av den italienska dagstidningen *Corriera della sera* gör han en serie reportage samt några enstaka artiklar för fransk press.⁶⁷ Det var inte första gången filosofen lämnade sitt skrivbord för att delta aktivt i samhällslivet. Hans första explicita politiska handlingar (förutom att träda ur kommunistpartiet på 1950-talet) var då han engagerade sig i studentuppror i Tunisien där han skrev *Vetandets arkeologi* i slutet av 1960-talet. Han försökte då komma till tals i rättegångar och gömde en stencileringsmaskin i sitt hem för att kunna producera regeringskritiska flygblad i stora mängder: ”Jag försökte att göra saker som krävde ett personligt, fysiskt och verkligt engagemang, saker som tog sig an problem under konkreta, precisa och definitiva villkor i en given situation.”⁶⁸ Under 1970-talet fortsätter hans engagemang för interners rättigheter i Frankrike, mot specialtribunaler under Franco-tiden i Spanien, för stödet till en advokat kopplad till Röda Armén i Tyskland med mera. Men det var i Iran vid 1970-talets slut som Michel Foucault skulle komma att göra sina avgjort mest omfattande politiska – och kontroversiella – uttalanden. Framförallt i hemlandet Frankrike mötte Foucault stark kritik för vad som uppfattades som sympatier med Khomeini. Som Michel Sellenart konstaterade i ”Föreläsningarnas sammanhang” i utgåvan av föreläsningarna 1977–1978 var Foucaults engagemang förknippat med platsen och stunden i hög grad, av revolutionen som rörelse, av den medryckande kraft som skapades genom upproret mot en förtryckande regim. Det är en syn som andra uttolkare delar: ”Det som intresserade Foucault var inte Iran, det var inte islam, det var inte mullorna utan det var upplevelsen, experimentet med en händelse: revolution.”⁶⁹ Foucault själv:

Det finns fler idéer i världen än vad intellektuella kan föreställa sig. Och dessa idéer är mer aktiva, mer motståndskraftiga, mer passionerade än vad 'politiker' tror. Vi måste vara där idéer föds, i deras krafts sprickfärdighet: inte i böckerna som uttrycker dem, utan i händelserna som själva manifesterar denna kraft [...].⁷⁰

Det verkar dessutom vara en allmän uppfattning bland forskare att det finns tydliga linjer mellan Foucaults observationer i Iran och hans teoretiska arbete vid samma tid kring maktens mekanismer och motståndets strategier. Både de historiska undersökningarna och kampen i samtiden var djupt förankrade i en fundamental kritik mot Väst, liberalism och kapitalism men även mot marxism och dess skakiga implementeringar på olika håll; fast mer än något annat var de uttryck för en kritik mot moderniteten som sådan.⁷¹ Det är mot bakgrund av den iranska revolutionens utgångspunkt i en andlighet som varken var öst eller väst, vänster eller höger, dess förankring i breda befolkningslager, dess rimliga anspråk på opposition mot sittande regim men även dess uppfinningsrika operationalisering av etablerade kommunikationsmedel som Foucault betraktade rörelsen som ett efterlängtat uttryck för någonting *annat* än marxismens gamla ältande, kapitalismens inneboende inlåsningar och sekulära byråkratiers intrikata maskinerier.⁷² Den vanligaste kritiken mot filosofens Iran-reportage var att han lät sig svepas med i upprorets egen energi, och därmed utvecklade en blindhet för revolutionens baksidor:

Foucault menar att den massrevolt vars källor han försökte förklara för européer kom från andliga rörelser hos befolkningen som det hyperrationaliserade Väst var oförmöget att begripa.⁷³

Det ska sägas att Foucaults sista reportage kom i början av februari 1979 och att den islamiska republiken utropades först i slutet av mars; om Foucault var naiv eller okritisk mot mullorna så var det åtminstone före den religiösa fundamentalismen satts i regeringsställning.⁷⁴ Nu är det inte min avsikt att här gå igenom den akademiska och politiska debatten kring Foucaults och andras positioneringar i Iran-frågan utan istället att lägga märke till hans observationer kring de mediala förutsättningarna för maktkritik och revolutionär mobilisering i landet 1978, något som den infekterade diskussionen tenderar att missa, men som jag menar är en viktig länk i förståelsen av Foucaults analys av situationen i landet 1978.⁷⁵

Foucault som reporter

Foucault gör nio reportage för den italienska dagstidningen *Corriere della sera*. Ytligt sett är det ganska konventionella reportage där han är ute och "lyssnar på folket" i stad och i landsbygd för att observera hur oppositionen mobiliseras och vad man har för åsikter om regimen, religionen,

arbetet, framtiden och så vidare. Här riktas intresset främst mot hans observationer kring medier i allmänhet och kassettbandet i synnerhet. Efter att ha rapporterat om revolutionära krafter och kring ”stämningen bland folket” i Iran, förvånas Foucault över hur enat folket verkar stå i sin opposition och hur denna samstämmighet har kunnat organiseras av oppositionella krafter under en totalitär regim.⁷⁶ Detta att folket står enat för en gemensam sak är något som återkommer i flera texter. Artikeln med den anmärkningsvärda titeln ”Revolten i Iran sprids på kassettband”⁷⁷, den sjätte i serien, undersöker frågan närmare. Strejkerna, konstaterar han, har spridits som ”prärieeldar” och omfattar de viktigaste sektorerna: ”Jag ville ta reda på vad dessa strejkrörelser, vars omfattning döljs av censuren, består av”.⁷⁸ Förutom att upprepa intrycket av Khomeinis kompromisslöshet och den imponerande ”kärlek som alla, var och en, känner för honom”,⁷⁹ noterar Foucault att många års censur har gjort att folket har utvecklat ett helt informationsnätverk via telefoner, kassettband, moskéer, predikningar, juridiska ombud och intellektuella grupper. Han får möjlighet att på nära håll följa det han kallar för en av gräsrötternas celler för informationshantering – invid moskén sitter en mulla lutad mot en bokhylla full av religiös litteratur med en gammal telefon bredvid sig som ringer oavbrutet. Och samtidigt som PR-chefen för Irans nationella oljebolag ”producerar den internationella sanningen” för journalisterna, sitter mullan utanför moskén och skapar den ”iranska sanningen” av samma händelser, skriver Foucault. Och när möten mellan oppositionella krafter äger rum, arresteras inte endast de som talar utan även de som har bandspelare. Makten har identifierat spridningsvägarna för den förbjudna diskursen. Men, skriver Foucault, man finner nya kassettband med de mest kända talarna för en billig peng utanför portarna till landsbygdens moskéer. Man möter barn som vandrar i trängseln längs gatorna med bandspelare i händerna. De spelar upp rösterna från Qom, Mashad och Isfahan så högt att till och med ljudet från trafiken försvinner. Alla hör dem. Från stad till stad går strejkerna, de börjar, dör ut och börjar på nytt, som sprakande eldar i nätterna inför de stora högtiderna.⁸⁰ Foucaults sammanfattning av den här erfarenheten är slående:

Det sägs att de Gaulle lyckades stå emot Algeriernas statskupp tack vare transistorn. Om shahen är på väg att falla, är det till stor del en följd av kassettbandet. Det är motinformationens verktyg *par excellence*.⁸¹

Den Foucault som visserligen allmänt betraktas som en förutsättning för några av de mest inflytelserika medieteoretikerna sedan 1960-talet, men som likväl brukar uppfattas som märkligt tyst inför betydelsen av medier, träder här fram som en passionerad medietänkare. Irans folk har, i sin strävan efter en återgång till traditionella, religiösa livsmönster, tagit kon-

trollen över modern kommunikationsteknologi för att nå sina politiska mål. Kassettbandet uppträder här som en av de enskilt viktigaste faktorerna för revolutionens framgång. Inte med militär utan med informationsteknisk styrka skulle man lyckas.

I påföljande artikel, ”Den iranska revoltens mytiske ledare”⁸² förklarar Foucault vad som blir konsekvenserna av denna revolutionens dynamik: ett helt sekel av ekonomisk utveckling, utländsk dominans, modernisering och dynasti liksom vardagens moralsystem; allt tar man avstånd ifrån. Läkaren i Teheran, mullan på landsbygden, oljearbetaren och brevbäraren – alla vill de samma sak: ”en kollektiv vilja i fullständig enighet”.⁸³ Det handlar om att sätta stopp för beroendet, bli av med polisväsendet, dela på oljeinkomsterna, kväsa korrruptionen och reaktivera islam: ”a new way of life”, inget Amerika, ingen marxism.⁸⁴ Foucault sammanfattar: ”Det är kanske den första stora uppresningen mot globala system, en form av uppror som är allra modernast och allra vansinnigast”.⁸⁵ Entusiasmen inför det som håller på att hända i Iran går knappast att ta miste på, Foucault förmedlar onekligen känslan av att vara där på plats och uppleva det med egna ögon. Ett intressant resonemang som förs i reportaget är de tre egenskaper som Foucault kopplar till Khomeinis framgång: han är inte där (exil sedan femton år), han säger ingenting (förutom ”nej” till regimen”) och han är inte en politiker (företräder inget politiskt parti). Han är bara ett slags fokuseringspunkt för allmänviljan.⁸⁶

Revolutionens mediala infrastruktur

Det finns tre vanliga uppfattningar beträffande medier och revolutionen i Iran. För det första att små medier, framförallt kassettbandet, var avgörande för att mobilisera befolkningen, för det andra att revolutionen i grunden var en gräsrotsrörelse med lokala röster samt för det tredje att revolutionen var rakt igenom traditionalistisk, dvs. anti-modern i alla avseenden. Jag ska undersöka dessa föreställningar lite närmare.⁸⁷

Iran har aldrig varit en koloni men likväl i beroendeställning gentemot kolonialmakter, främst Storbritannien, och bytt olja mot teknologi och infrastruktur. Redan 1891 användes telegrafan i Iran för att mobilisera folket i kampen mot en monopolisering av tobaksindustrin, kontrollerad av brittisk industri.⁸⁸ Radio, TV och andra moderna medier fanns tillgängliga framförallt i städerna vid mitten av 1900-talet men de var hårt styrda av regimen, den monarkistiska diktaturen med shahen som enväldig ledare. På 1970-talet moderniserades Irans nationella telefoni av American Bell International till en kostnad av 10 miljarder USA-dollar.⁸⁹ Telefonnätets betydelse blir uppenbar för den som studerar revolutionens nätverk. Inom Iran användes telefonlinjerna tillsammans med bland annat flygblad för att koordinera massdemonstrationer, men framförallt var de en förutsättning för att kassettbanden från oppositionen skulle få snabb spridning.

En stor skara människor lyssnar till Ayatollah Khomeinis budskap i Iran hösten 1978. Ledarens röst har då först upptagits på kassetband i hans exil i Neauphle-le-Château utanför Paris, spelats upp över en internationell telefonlinje och spelats in igen i Teheran. Därifrån har inspelningen masskopierats till nya kassetter som spridits över landet för att slutligen spelas upp för allmänheten genom att en mikrofon hålls intill bandspelarens högtalare (A. Abbas/Magnum).

Från och med början av oktober 1978 till och med januari 1979 befann sig Ayatollah Khomeini i exil i Frankrikes huvudstad. Paris blev under några avgörande månader revolutionens internationella högkvarter tillika medicentral:

[Khomeini] spelades in i Paris och lästes upp över telefon för ett antal individer i Teheran som hade bandspelare tryckta mot telefonluren. Därefter ringde de upp andra i provinsstäder som väntade med sina bandspelare, och så kunde budskapet på kort tid dupliceras och cirkuleras runtom i landet.⁹⁰

Samtidigt som Foucault var ute på den iranska landsbygden och följde de små mediernas subversiva kommunikationskanaler, satt den religiöse ledaren i filosofens egen hemstad och styrde mycket medvetet inte bara innehållet på utan även distributionsnätet för kassetbanden:

Den avsevärt bättre internationella telekommunikationen från Frankrike underlättade även utvidgningen av kassetproduktionsprocessen. I Khomeinis hyrda hus stod två bandspelare alltid påslagna och de spelade in hans tal och tillkännagivanden och duplicerade dem så att de kunde överföras eller transporteras till Iran. Khomeini vägrade att tala direkt i telefon varför internationella linjer användes för band-till-band-inspelning.⁹¹

Det är således genom att låta två bandspelare ”tala med varandra” över internationella telefonlinjer som ledarens ord nådde fram.⁹² Ayatollans medhjälpare arbetade vidare dygnet runt med att snabbkopiera kassetter i stora volymer som kunde nå gatans försäljare bara timmar senare.⁹³ Här uppträder revolutionens mänskliga aktörer närmast som servicepersonal till de maskiner som utgör cirkulationsapparatens verkliga noder. Till skillnad från Turkiet och i synnerhet Irak som varit ayatollans tidigare exilorter, gav Paris stora möjligheter för Khomeini att inte endast nå de revolutionära krafterna i sitt hemland utan även en internationell mediepublik genom den omfattande bevakningen av hans villa i förorten. Inte endast hans egna bandspelare fångade upp den upproriska diskursen.

Tidigare företrädare för den iranska underrättelsetjänsten SAVAK har efter dess avskaffande 1979 uppskattat att omkring 100 000 kassettband med regimkritiska budskap distribuerades enbart under 1978.⁹⁴ Kombinationen av ett väl utbyggt telefonnät – implementerat av ett amerikanskt företag på uppdrag av diktaturen – och billiga, portabla kassettbandsspelare, designade i Europa av bland andra holländska Philips, var mycket effektiv för att sprida upproret till hela landet. Men det räcker ändå inte för att förklara det intryck av samstämmighet och enighet som Foucault rapporterade om i sitt möte med befolkningen. På 1970-talet var Iran till stora delar en muntlig kultur med knappt 25 % läskunnighet. Det fanns en mycket stark tradition av lyssnande tillsammans i grupper med en blandning av religiöst och litterärt innehåll. Tryckta medier var relativt utvecklade samtidigt som moderna massmedier var hårt kontrollerade av staten, vilket ökade genomslaget för religiösa, traditionella och auktoritära former av kommunikation.⁹⁵ Med andra ord var Iran väl förberett inte endast för innehållet utan även formen hos Khomeinis kassetter från exiltillvaron. Viktigt var även den nära koppling som fanns mellan basaren och moskén. Den lokala handeln på landsbygden var knuten till basaren till vilken normalt hörde en moské vars verksamhet finansierades gemensamt av basarens handlare. Det var framförallt vid basarerna som kassetter såldes under inflytande av moskén. Här fanns således ett etablerat och rikt utbyte av tjänster och relationer: ekonomisk, socialt och religiöst – varuflöde och tanketradition i båda riktningar. Basaren – ett nav för lokal informationsspridning – var dessutom av hävd i konflikt med den styrande makten och internationella intressen.⁹⁶ Här såldes inte bara motståndskassetter för en billig peng utan de kunde även följa med när kunder köpte en musikkassett eller till och med en tom kassett som senare visade sig innehålla ledarens stämma. Peter Manuel har kallat detta arrangemang för Khomeinis elektroniska [sic] talarstol, en påslagen *minbar*.⁹⁷ Kassetten var ett synnerligen lämpligt format för Khomeinis långa predikningar. Det talade ordet var inte bara det som föredrogs kulturellt utan det passar även prästerskapets stil: stort utrymme för emotionell och dramatisk kraft samt välkänd sorgesymbolik liksom ständiga repetitioner kring några

huvudteman.⁹⁸ Charles Hirschkind har föreslagit att kassetinspelade predikningar i Egypten har likheter med psykoanalys genom att de fungerar som ett slags självteknologier i kraft av de terapeutiska kvaliteterna hos lyssnandet som aktivitet, men som snarare än psykologiska har etiska förtecken på teologisk grund.⁹⁹ Flagg Miller som har studerat förhållandet mellan medier och traditionell poesi i Jemen menar att arabiska poeter under lång tid har skapat verser utan att använda skrift och att kassetterna, särskilt det kompakta formatet som kom på 1960-talet, har ökat spridningen av lokal religiös poesi så att tiotusentals lyssnare på landsbygden har hört inspelningarna inom några veckor från det de spelats in, ofta i hemmiljö.¹⁰⁰ Miller lyfter fram att kassetterna i första hand ingår i ett socialt, snarare än ett ekonomiskt cirkulationsmönster där försäljare, artister och publik samspelar i ett utbyte av nyheter, tjänster och kulturella uttryck.¹⁰¹ Han menar vidare att kassetterna fungerar som auktoriteter som upprätthåller föreställningen om en sammanhållen enhet ("föreställd gemenskap") som är nationell till sin natur och speglar en traditionell och socialt hierarkisk och teknologiskt medierad interaktion.¹⁰² Kassetterna, vidare, kan betraktas som en egen poetisk diskurs med en egen politisk och moralisk kraft.¹⁰³

Eftersom det saknades självständiga politiska partier liksom fackföreningar och eftersom andra former av intressegrupper var förbjudna, var det endast genom de religiösa nätverken som en revolution kunnat etableras effektivt.¹⁰⁴ Den sfär av offentlighet som kunde uppstå, var av nödvändighet knuten till traditionella religiöst genomsyrade strukturer, vilket innebar en hög grad av gemensamt lyssnande till utvalda auktoriteter. Av den anledningen var det ingen risk att den, som det skulle visa sig, toppstyrda revolutionen blev ifrågasatt längre ned i hierarkierna, trots att kassetbandet är en teknologi som är särskilt öppen för att enkelt och billigt producera och distribuera egna inspelningar. Bakom de tillsynes oreglerade och icke-auktoritära "små medier" som kassetbanden såg ut att vara, fanns med andra ord inte endast en direkt koppling till ledaren i Paris via internationella telefonnät utan även ett socialt och auktoritärt system av vardagligt lyssnande, perfekt anpassat för distributionen av strikt kontrollerade utsagor:

För merparten vanliga iranier provocerades medverkan fram genom en kombination av ursprungsidetitets förtryckande makt, Ulemans fortsatta sociala status och deras politiska retorik. [...] Med prästerskapet och Khomeini iscensattes deltagandet genom att politisera en djupt rotad kulturell identitet samt den religiösa pliktens krav – en ideologi, ett ledarskap och en livssyn vilka i sin tvingande utformning framstod som oemotståndliga för en grupp troende i brist på alternativ.¹⁰⁵

Foucault noterade, intressant nog, som redan nämnts, att Khomeinis framgång i Iran var förknippad med hans frånvaro, negativa utsagor och icke-politik. Observationen var uppenbarligen riktig: detta var Khomeinis diskurs och den verkade fungera. Samtidigt måste Foucaults konstaterande få en annan tolkning givet redogörelsen ovan för hur revolutionen organiserades i realiteten. Det faktum att exil, nejsägande och anti-politik var effektiva metoder kan bara förstås om man beaktar de mediala förutsättningar som var för handen. Genom att befinna sig utanför landets gränser, kunde ledaren undgå den improduktiva rollen som oppositionsledare och istället höja sig ovanför vardagspolitiken och verka som en mytisk kraft på avstånd (vilket han i själva verket hade gjort ända sedan den första exilen 1963).¹⁰⁶ När Foucault kom till Iran hade folkets egentlige ledare – den religiösa – haft femton år på sig att från sin exil konstruera ett sofistikerat kommunikationssystem vars uppgift var att producera maximal närvaro i form av en diffus kraft som genljöd – med hjälp av sociala medier såsom basaren och moskén – överallt hos det iranska folket.¹⁰⁷ Kombinationen av telefonen och kassetbandet blev det perfekta assemblaget av medietekniker för att distribuera samma röst till utspridda, ivrigt lyssnande grupper och bidrog förmodligen till auran av uppror tack vare att kanalerna byggde på lokalt engagemang utanför konventionella, regimkontrollerade massmedier såsom radio och tv.

Med hänsyn till ovanstående tvingas vi nu även ifrågasätta att revolutionen i Iran 1979 skulle vara en typisk traditionalistisk rörelse, dvs. ett uppror som inte bara uppmanade en återgång till urgamla seder utan även hade som mål att avskaffa nyare former av bekvämlighet, kommunikationssystem, krigsapparat, urbanitet och så vidare.¹⁰⁸ Bara genom att studera revolutionens mobiliserande mekanismer finner man traditionella budskap i moderna kanaler såsom religiös predikan över internationella telefonnät och västerländska kassetbandspelare. Det religiösa ledarskiktet använder billiga, fristående och redigerbara verktyg såsom kassetbandet för att mata ut auktoritära uppmaningar till sina undersåtar, statskontrollerad och tekniskt avancerad infrastruktur såsom flygplan och telenät utnyttjas av en konserverande, fundamentalistisk rörelse, en sofistikerad intervju-teknologi som den portabla kassetbandspelaren förvandlas till slagordskopiator för analfabeter. Detta är en revolution som flitigt utnyttjar all tänkbar modern teknologi för att åstadkomma en politisk ordning vars vision vilar på traditionella värderingar. För revolutionskrafterna 1979 fanns med andra ord ingen motsättning mellan att använda modern teknologi och samtidigt kritisera moderniteten. Tvärtom var medierna och den hårt disciplinerade propagandaapparaten en praktisk förutsättning för att kunna införa patriarkala och religiöst legitimerade livsmönster.¹⁰⁹ Att den 77-årige ayatollan återvänder från sin långa exil i en jumbojet från Paris, full av journalister, är på många sätt en talande bild av revolutionens postmoderna karaktär.¹¹⁰

Vad är en filosof?

Michel Foucaults författarskap intar idag en ställning som i vissa avseenden kan jämföras med de upphöjda författarskap – Freud, Marx, Cuvier, Galilei, Newton – som han själv diskuterar i *Vad är en författare?* (1969) i avsikt att osäkra den slentrianmässiga sammankopplingen inte endast mellan en författare och hans person utan även mellan denne och den diskursgrupp han verkar inom. Här vänder sig Foucault mot de strävanden som utmärker filologers tankesätt kring granskningen av enskilda författarskap men poängen är naturligtvis att kritisera den allmänna praktiken hos (idé)historiker vilken skulle vara att påtvinga en uppsättning regler för identifikationen av ett författarskap, ett livsverk, genom att stryka de sämre delarna, stryka de delar som avviker från mängden, de som sticker ut i stilen samt de som gör orimliga referenser i tiden.¹¹¹

Frågan om författarskap gällde med andra ord det historiska studiet som sådant, förhållandet mellan en text och andra texter dvs. det faktum att den ses som ”en knut i ett nätverk”,¹¹² hela hanteringen av de texter som en tänkare lämnar ut och lämnar efter sig för historiker att upptäcka i sin ”febriga lättja”, i sin kärlek till ”bibliotek, dokument, referenser, dammiga skrifter, texter som aldrig lästs, böcker som så fort de tryckts slagits igen och sovit på hyllor...”¹¹³ det ihärdiga arbetet med att slipa ner gärningar, intellektuella och andra, för att åstadkomma behändiga epoker, objekt, verk etcetera som en förutsättning för att konstruera den sorts linjära, transcendenta, lagstyrda och förutsägbara historieskrivning som Foucault vände sig emot. Frågan gällde var gränserna bör dras för det som ska inkluderas i det vi kan kalla för ett författarskap [œuvre] (”verk” i översättningen). Foucault påminner om det komplexa system av dokumenterat tankearbete som det kan röra sig om: ”Skall man också ta med kladden, det första utkastet, rättelserna och strykningarna i böckerna? Skall man ta med de övergivna projekten? Och vilken status skall man tillerkänna brev, anteckningar, återberättade samtal, yttranden som antecknats av åhörarna...?”¹¹⁴ Dessa val har förstås konsekvenser för hur aktörer i historien får representera olika sorters tanketraditioner.

Den som läser Foucaults arbeten under 1960- och 1970-talen skall märka en viss upptagenhet vid frågan om författarskapet. En formulering från *The order of things* (2001) [*Les mots et les choses*, 1966] lyder till exempel: ”Vad måste jag vara, jag som tänker och som är min tanke, för att kunna vara det jag inte tänker, för att min tanke ska kunna vara det jag inte är?”¹¹⁵ Foucault var angelägen om att skapa visst utrymme mellan sin egen biografi och filosofi eftersom han ansåg att sammanförandet av dessa element var en maktstrategi för att förminska intellektuella insatser genom att nagla fast människor i deras bekväma strukturer och att skapa sig naiva och farliga föreställningar om subjektets kontinuitet och förutsägbarhet. Han vill därför misstänkliggöra alla färdiga svar på den här sortens

frågor. Faktum är att han betraktar den sortens ifrågasättande som fundamentalt inför blottläggandet av diskursiva praktiker: ”att rycka loss dem ur den skenbara självklarhet som omger dem, att blottlägga de problem de reser, att erkänna att de inte utgör någon trygg punkt...”¹¹⁶ Intervjuboken *Speech begins after death* (2013) [*Le beau danger*, 2011] som är en transkription av ett samtal mellan Claude Bonnefoy och Michel Foucault, är särskilt intressant eftersom förordet repeterar den vanliga figuren att Foucault vill hålla sin egen biografi på avstånd medan själva samtalet med Bonnefoy är en resa in i filosofens personhistoria vars öppenhet och djup läsaren får svårt att upptäcka på andra platser i författarskapet. Till exempel menar Foucault här att hans penna kan liknas vid hans far läkarens skalpell i dess precisa framfart över andras kroppar (som i filosofens fall blir pappersarket); ”från läkekonstens effektivitet till ytttrandefrihetens ineffektivitet”.¹¹⁷ Även om Michel Foucault utvecklat ett slags kärlek till skrivandet, betonar han att det inte finns någon vilja eller ambition att skapa ett författarskap. Han vill, med Barthes begrepp, räknas till ”skrivarna” [écrivants], inte till ”författarna” [écrivains], inte uppföra ett ”monument över sin egen existens” utan för att ”säga saker”.¹¹⁸

Det finns ytterligare en gränsdragningsproblematik som är relevant för vårt sammanhang, den som rör kontaktytan mellan olika medier och modaliteter: föreläsning, monografi, kassettband, tal och skrift. Inte heller artefakter bör vi, enligt Foucault, förstå som stabila entiteter utan som ”skiftande och relativa” enheter.¹¹⁹ Förhållandet till tal och skrift eller person och verk är emellertid varken okomplicerade eller entydiga hos Foucault. I introduktionen till den ovan nämnda intervjuboken lyfter Philippe Artières fram två händelser som förändrat synen på Michel Foucaults författarskap. Den ena är utgåvan av *Dits et écrits. 1954–1984* (1994) som visade upp en muntlig [oral] Foucault efter att det hade samlats, översatts och satts ihop material från olika källor. Den andra är föreläsningsserien från Collège de France som började ges ut 1997 och vars innehåll tidigare hade cirkulerat som ljudkassetter eller obearbetade transkriptioner vilket innebar att Foucaults undervisning var missförstådd, ignorerad eller förbehållen en handfull initierade som inte visade intresse för att dela med sig av materialet.¹²⁰ Artières menar att talet hos Foucault ingick i en serie kontrollerade språkliga gester och att det alltid var en återuppsättning av ett slags teater. Han påminner om Foucaults ambition ”att skriva för att inte längre behöva ha ett ansikte” men att detta blev omöjligt att upprätthålla i synnerhet efter föreläsningarna vid Collège de France mot slutet av 1970-talet. Detta ansikte var nu förknippat med en inflytelserik tänkare.¹²¹ I intervjun med Bonnefoy menar Foucault att han alltid haft en nästan moralisk misstänksamhet mot skrivande, men att han ändå fann – efter månader av språklig frustration under sin vistelse i Sverige i slutet av 1950-talet då han tvingades försöka tala svenska eller engelska – att hans eget språk, franskan, var ett slags landskap med en

”fyllnad och konsistens”, med ”sina egna lagar, korridorer, framkomliga stigar, linjer, sluttningar, ojämnheter”, ett slags språkets ”fysionomi”. Det var i en främmande språklig kontext som Foucault säger sig ha funnit sitt eget språk, som den enda ”jorden där han kunde vandra”, det enda ”huset där han kunde söka skydd”. Viljan att skriva hörde ihop med behovet att upprätta denna boning där han själv kunde vara herre och den viljan väcktes sedan han upplevt omöjligheten att uttrycka sig muntligt: ”När det inte längre är möjligt att tala, upptäcker vi det hemliga, svåra och något farliga behaget hos skrivandet”.¹²²

Föreläsningarna vid Collège de France bidrog till att komplicera bilden av författaren Foucault genom att införa fler skikt i gränssnittet mellan verk och upphovsman, men även kring författarskapets gränser och karaktär. Kassetbanden på katedern i auditoriet förstärkte ytterligare osäkerheten kring röst och skrift, forskning och framträdande, professor och publik, samtidighet och historia. De bidrog även till att sprida det filosofiska innehållet i en annan form än den tryckta texten vilken ”antas återge en författares ord i definitiv eller ’slutgiltig form’” samt är ”märkligt intolerant mot fysisk ofullkomlighet”.¹²³ Mot bakgrund av detta menar jag att den till synes triviala frågan om kassetbandets roll vid Michel Foucaults föreläsningar i själva verket tangerar spörsmål som han själv sysselsattes av och återkom till i flera verk. ”Gör vad ni vill med dem” säger Foucault om de ”stigar, idéer, scheman, streckade linjer och verktyg” som han lämnar ut till åhörarna vid Collège de France den 7:e januari 1976. Här får ni mitt arbetsmaterial, tycks Foucault säga, jobba vidare på det om ni vill. Denna hållning kan belysas av det faktum att det finns en särskild sorts författare som Foucault diskuterar, till exempel Freud och Marx, och det är de som ”producerat något mer [än bara egna verk och böcker]: en möjlighet för andra texter och regeln för deras utformning.”¹²⁴ Det vill säga: vissa författarskap innebär att de så att säga öppnar upp nya skådefält, nya tänkbarheter men inte så att de endast blir förtryckande och dominerande utan även genom att bära med sig potentialen av riktningar som inte kunnat förutses. Foucault: ”De har skapat ett utrymme för något annat än sig själva, men något som ändå hör samman med det som de har grundat [...]. [De har] möjliggjort ett antal skillnader i förhållande till hans egna texter, begrepp och hypoteser”.¹²⁵ Om det är någonting som Foucault har gjort så är det att etablera sig själv som en av dessa ”diskursivitetsgrundare”, bland annat genom att formulera tankar kring andra som fyllt liknande funktioner inom sina respektive fält. Föreläsningarna var ett konkret sätt att implementera en allmän hållning: filosofi som en verktygslåda att använda. Kassetbanden störde något prydligheten i författarskapet men blev så småningom – efter att ha fungerat som exklusiva minnesmärken – källor till de digitala ljudarkiv som idag är tillgängliga över internet samt återförda till alfabetets lydigare ordning.

Foucaults reportage från Iran aktualiserar i sin tur frågor beträffande hans egen syn på relationen mellan teori och praktik, mellan författare och människa, mellan författarskap och filosofi och inte minst vad gäller frågan om hur vi kan se på utvecklingen inom en diskurs över tid. De flesta bedömare verkar vara överens om att Foucault misstog sig vad gällde karaktären hos den islamiska regering som följde av revolutionen 1979, men det råder olika uppfattningar huruvida vi bör förstå Iran-engagemanget som konsekvent eller avvikande från hans gärning i övrigt. Bör vi, då vi tolkar ett författarskap, till exempel Foucaults, anstränga oss för att se kontinuitet, logik, linjär utveckling, konsekvens och systematik? Givet de ansatser som gjorts efter Foucaults död för att tolka hans filosofi med ledning av hans biografi¹²⁶ liksom att överlag försöka förklara hur hans tänkande ”hänger ihop”, inte minst med hänsyn till eventuella fel-tramp som Iran-exemplet, kan det finnas anledning att återvända, som vissa har gjort,¹²⁷ till Foucaults egna resonemang kring de här frågorna. I föreläsningen *Vad är en författare?* från 1969 finner vi den mest utvecklade tanken kring problematiken. Här uppmanar Foucault, som tidigare nämnts, till att undvika konstruktioner av koherens och rigiditet beträffande ett författarskap eftersom han anser att det leder till en felläsning av såväl individ, skrivande som historia. Vi ska förvänta oss konsekvens varken i form av färdiga subjekt, tydlig litterär/filosofisk utveckling eller inom historiska skeenden. Det leder – så läser jag Foucault – i tur och ordning, till inlåsning av mänsklig rörelsefrihet, oflexibelt och stagnerat intellektuellt arbete samt naiv historiografi.

Om vi läser Foucaults Iran-artiklar enligt hans egna förslag, bör vi följaktligen vara vaksamma på de försök som gjorts för att upprätta hans eventuellt förlorade heder som intellektuell efter 1979. Dessa ansträngningar har ägnat sig åt precis det slags selektion och normalisering av författarskapet som han själv ansåg kvävande och missvisande. Men förmodligen bör vi vara lika skeptiska mot de tolkare som tvärtom försökt visa hur Iran-engagemanget stod helt i linje med hans anti-moderna filosofiska grund, som en konsekvent utveckling, ja nödvändig följd av hans filosofi vilken därmed kan misstänkliggöras som bärare av farliga och antidemokratiska element. Till allt detta tycks Foucault upprepa: ”säg inte åt mig att förbli den jag är.” En av dem som lyckats formulera problematiken med läsningen av vad vi kan kalla för Foucaults arkiv är David M. Halperin. Han menar att det finns två sätt att hantera den franske filosofens liv och gärning som båda leder fel. I det första fallet görs en fullständig uppdelning mellan det privata (biografiska) och det officiella (filosofiska). Där förloras hela dynamiken mellan personligt engagemang och intellektuellt arbete som var så framträdande hos Foucault. I det andra fallet läser man hela författarskapet mot bakgrund av biografiska detaljer, händelser i barndomen, sexuella böjelser etcetera.

Att skriva en biografi över Foucault är att med själva den gesten av-säga sig en betydande del av ens anspråk att kunna tala med auktoritet över ens skenbara subjekt; det är, i själva verket, att döma sig själv till att ingenting ha begripit av Foucaults liv och verk. Och detta inte enbart eftersom biografisk kritik omtintgör kraften av diskursiv analys – att behandla ”författaren” som en person snarare än som en funktion, att naturalisera och därigenom immunisera ”författaren” inför diskursiv kritik – utan, viktigare ändå, eftersom den biografiska verksamheten, liksom historiska fallstudier, enligt Foucault [...] i allmänhet fungerar som medel för att normalisera och därmed blir till instrument för disciplinär kontroll.¹²⁸

Avslutning

Jag har försökt att följa kassetbandet som medieteknik i två skilda sammanhang under samma tid, omkring 1978, och i båda fallen i sällskap med Michel Foucault som förhåller sig till ljudmediet genom att i Paris låta sig spelas in på band och i Iran observera revolutionens kassetter i omlopp. Bägge dessa kontexter har viss bäring på hur Foucaults eget författarskap skall avgränsas: ingår föreläsningarna där, ingår talakter överhuvud och i så fall, vad händer när de transkriberas, korrigeras och hamnar i tryck? Och är de omdiskuterade Iran-reportagen ”den riktige Foucault” eller filosofiska snedsteg? Jag valde att rikta dessa frågor tillbaka till Foucault själv, men inte nödvändigtvis till hans person.

Vad kassetterna beträffar är Foucault något på spåren när han lägger märke till deras subversiva potential i Iran på hösten 1978 i vad som senare skall bli närmast en mediehistorisk kliché kring revolutionens dynamik.¹²⁹ Vad som gör att han trots allt missar väsentliga aspekter av kassetternas funktion beror, menar jag, på att han inte beaktar eller förmår avkoda hela det omfattande *mediesystem* där kassetterna endast är en, låt vara viktig, komponent. Detta invecklade system innefattade inte endast traditionella kulturella nätverk som moskéer och basarer utan även moderna telefonlinjer och internationell press. Framförallt var det ett mediasystem som var perfekt anpassat för den muntliga – auktoritära, repetitiva och moraliska – diskurs som Khomeini i sin effektiva frånvaro kunde använda för att styra en befolkning som i praktiken fungerade som reläer i en hårt disciplinerad distributionsapparat.

Om kassetterna blev inövade slagord i den iranska revolutionen, hävdar jag att de i den extremt skriftorienterade miljön vid Collège de France snarast fungerade som memorabilia, ett slags ljudautografer, ungefär som amatörfotografier (”Här är jag vid Eiffeltornet”). Samtidigt fanns här vissa likheter med bootleg-inspelningar i det att kassetterna bevarade ett distinkt möte mellan stjärnan och publiken, men det rörde sig knappast om motståndsmidia för subkulturella yttringar eller alternativa marknader. Däremot blev de, delvis tack vare sin råa proveniens, attraktivt extra-

material kring det upphöjda författarskapet sedan förlagen transkriberat innehållet. Även här var det alltså nödvändigt att ta hänsyn till de omgivande mediala förutsättningarna – publik, förlag etcetera – för att tolka kassettbandets roll.

Det är således ingen överdrift att peka på hur kassettbanden i Iran gjorde Khomeini till en kulturell ikon, inte olik en rockstjärna, där de religiösa strukturerna var minst lika effektiva i att föra fram den hyllade rösten som någonsin de stora skivbolagen i väst. Foucault däremot, fick förmodligen nöja sig med att hans tal blev samlarobjekt för en läsande publik. Kanske kan man i dessa tillspetsade formuleringar finna något av förklaringen till å ena sidan filosofens passionerade utläggningar om lokal kritik, krigets historia, motståndets praktik och kontrollen av kroppar och, å andra sidan, hans rusigt engagerade reportage från en plats där människor verkade resa sig av egen kraft för att ändra historiens gång ”med sina bara händer”, som han säger i en rubrik. Som om det fanns något i det talade ordet, en energi av upprorisk kraft och kamp som var något annat än verk och författande, något som kassettbandet kunde bära fram, om bara förutsättningarna vore de rätta. Ett decennium tidigare, i maj 1968, hade Roland Barthes uttalat sig om demonstrationerna i Paris: ”’Het’ historia, historia på väg att skrivas, är en audiell historia. [...] den urgamla skillnaden mellan handling och diskurs, händelse och vittnesmål, avtog.”¹³⁰ Emellertid bör man vara uppmärksam på dynamiken mellan innehåll och form i de ovan analyserade mediekontexterna. I Paris kan Foucault föra fram nyskapande och problematiserande filosofiska verktyglådor för intellektuellt motstånd i kodexens traditionella skepnad medan Khomeini använder den senaste teknologin för att kommunicera traditionella värderingar till en monarkitrött befolkning. Eller som Mark Poster formulerar det: ”När experten på att läsa texter ställs inför uppgiften att tolka vardagligt tal, tittar han på fel ställen. Textuell komplexitet skiljer sig från verbal komplexitet.”¹³¹

Coda: revolutionstekniker

De kommunikationstekniska förutsättningar som enligt Foucault var drivande i revolutionens genomförande 1979 (i synnerhet kassettbandet) har blivit mer framträdande än kanske någon annan enskild aspekt av de senare årens politiska rörelser i samma del av världen: ”Sedan dess har den så kallade arabiska våren med krav på frihet och rättvisa spritt sig över hela regionen. För att åstadkomma den ’historiska förändringen’ har sociala medier spelat en stor roll, enligt Amnesty.”¹³² Den analys som Foucault gjorde i sina artiklar om hur medierna kunde användas för subversiva syften i aktivt motståndsarbete i Iran 1978 har blivit så frekvent och evident trettio år senare att innebörden nästan förvandlats till en truis. Så mottagliga har vi blivit för budskapet, att diskursen om hur de

amerikanskt kontrollerade så kallade sociala medierna var nödvändiga för att befria folken i Nordafrika från förtryck omkring 2011 kom att bli ett allmänt försanthållande. Men om Foucault var överdrivet optimistisk eller naiv i sin uppfattning om kassetbandets upproriska potential i händerna på det iranska folket, finns det utan tvekan fog för att åtminstone vända blicken, som han gjorde, mot mediernas roll i den sortens politiska utveckling och maktdynamiska spel. Den motståndsmöjlighet som han såg i kassetbandet och bandspelarna var ju inte falsk eller överspelad bara för att det fanns fler skikt i nätverkens hierarkier. Samtidigt som nya digitala medieteknologier gärna betraktas som revolutionära universalmaskiner kapabla att sätta stopp för allsköns förtryck över klotet, har det panoptikon som Michel Foucault presenterar i *Övervakning och straff* (1975), vid sidan av Orwells "Storebror", blivit en sliten metafor för ett samhälle där vi numera i första hand bevakar varandra i ett slags smygtittande "lillebrorssamhälle".¹³³ Dessa kommunikationssfärer är på samma gång bekännelsemaskiner och kreativa självteknologier (precis som kassetbandet var subversivt och underordnat på samma gång). Gilles Deleuze har påpekat hur de disciplinansamhällen som Foucault utforskade själva genomgått en kris där egentligen hela 1900-talet har inneburit en successiv omställning mot vad han benämner kontrollsamhället. Här ersätter företag med "själar" fabriken ordning medan gamla inspärningsorter såsom fängelset, sjukhuset och skolan inför i tur och ordning fotboja, vård i hemmet och permanent utbildning. Föreskrifter om ordning har blivit villkorad tillgång till information genom kod.¹³⁴ Deleuze menar att Foucault var högst medveten om denna förändring. Åren före internets genomslag noterade Mark Poster att varken liberala eller röster på vänsterkanten lyckats ringa in den nya sorts kraft som bärs av det som sedermera kom att kallas digitala medier: "I samband med ökningen av elektroniskt medierade språk har nya typer av makt dykt upp vilka systematiskt undslipper den liberala förståelsen av tyranni och den marxistiska förståelsen av exploatering."¹³⁵ Förmågan att skaka om de etablerade dialektiska positionerna delar dessa medier med det religiösa alternativet i Iran i slutet av 1970-talet. Apropos denna obestämlighet vill jag avslutningsvis vända mig till Foucaults andra föreläsning 1976, 14 januari, där han presenterar ett antal "metodiska utgångspunkter" för att analysera makt:

Jag tror att makten måste analyseras som någonting som cirkulerar, eller snarare som någonting som bara fungerar i ett sammanhang. Den kan aldrig knytas till den ena eller andra punkten, den befinner sig aldrig i händerna på vissa och den kan aldrig erövas som en rikedom eller vara. Makten fungerar i ett sammanhang. Makten utövas i ett nät, där individerna inte bara cirkulerar, utan alltid är i position att åtlyda och även utöva makten. De är aldrig maktens överksamma eller medgivande mål; de är alltid dess reläer. Med andra ord appliceras inte makten på individer; den passerar genom dem.¹³⁶

Redan här, vid mitten av 1970-talet när Foucault talar inför sin publik – och deras kassettbandspelare – vid Collège de France, för han ett resone-mang kring maktens omlopp, dess cirkulära rörelse, med hjälp av en metaforik som verkar hämtad från elektro-tekniska mediesystem. Det är ett språk och en analysstil som tycks peka direkt hän mot de iakttagelser han skall komma att göra ett par år senare i Iran. Kanske kan man förstå dessa framväxande mediesystem som det mediala apriori under vilket Foucault vid den här tiden bedrev sina utforskningar?

Summary

The recorded voice. The role of cassette tapes at Foucault's lectures in Paris and in his reports from Iran in 1978. By Johan Fredrikzon. In the fall of 1978 Michel Foucault went to Iran to study the revolutionary movements first handedly. Largely ignoring the scholarly debate regarding whether his observations were accurate, reasonable, embarrassing, critical, naïve, consistent or not, I wish instead to turn the attention of Foucault's encounter with Iranian protests in a different direction. A closer study of Michel Foucault's observations in Iran as published in the Italian newspaper *Corriere della sera* at the time will reveal his strong interest in the media technologies used in the revolutionary struggle. Foucault is particularly keen on tracking the informal infrastructures of cassette tape trading. He reports of an entire communications network based on cassette tapes and players with participants from commercial, religious and other social communities parallel to the government's broadcasts. According to Foucault in 1978, these grass root technologies will ultimately determine the outcome of the revolution. To be sure, the usages of the cassette tape were no novelty to Michel Foucault. For years, his series of lectures at the Collège de France had been overcrowded not only with listeners but with tape players spinning on his desk by the dozen, like some intellectual counterpart to the bootlegging of rock music performances. In this article, I argue that Foucault did have something explicit to say about the power of media and that it was insightful yet limited in scope. In the process of this argument, I find it necessary not only to ask about the role of small media in political battle but also about the status of the lecture – taped or not – in the body of work of an author. From the vantage point of the compact cassette tape, I try to demonstrate how this technology ended up supporting profoundly different uses among activists and audiences in Paris and Iran in the seventies.

Keywords: Michel Foucault, Ayatollah Khomeini, Iranian revolution, cassette tape, media history.

Noter

1. Michel Foucault: "The revolt in Iran spreads on cassette tapes" i *Corriere della sera* (19 nov., 1978), tillgänglig i engelsk översättning i Janet Afary och Kevin B. Anderson: *Foucault and the Iranian revolution. Gender and the seductions of islamism* (Chicago, 2005), 219. Jag citerar i denna artikel ur böcker och artiklar av Foucault som inte finns tillgängliga i svensk översättning. Eftersom jag inte haft möjlighet att utgå från de franska respektive italienska originalen har jag i förekommande fall utgått från de tillgängliga engelska översättningarna när jag gjort mina svenska översättningar.
2. Wolfgang Ernst: *Digital memory and the archive* (Minneapolis, 2013), 56. Alla översättningar från engelska publikationer är mina egna.
3. Se t.ex. Friedrich Kittler: *Nedskrivnings-system 1800/1900* (Göteborg, 2012 [München, 1985]), 284, 499.
4. Garnet Hertz och Jussi Parikka: "Zombie media. Circuit bending media archaeology into and art method" i *Leonardo*, 45:5 (2012), 427.
5. Se t.ex. Wolfgang Ernst: "Let there be irony. Cultural history and media archaeology in parallel lines" i *Art history* 28:5 (2005), 582–603.
6. Michel Foucault: *Vetandets arkeologi* (Lund, 2011 [1969]), 166.
7. *Ibid.*, 167.
8. *Ibid.*, 57.
9. *Ibid.*, 169.
10. *Ibid.*, 177.
11. *Ibid.*, 178.
12. Otto Fischer och Thomas Götselius: "Redaktörernas förord. Den siste litteraturvetaren" i Friedrich Kittler: *Maskinskrifter. Essäer om medier och litteratur* (Gråbo, 2003), 20.
13. Se t.ex. Lisa Gitelman: *Always already new. Media, memory and the data of culture* (Cambridge, 2006), 2–6, samt Erkki Huh-tamo och Jussi Parikka (red.): *Media archaeology. Approaches, applications and implications* (London, 2011), 9.
14. David Morton: *Off the record. The technology and culture of sound recording in America* (New Brunswick, 2000), 40.
15. Se även Johan Jarlbrink: "Objektiv journalistik i bandspelarens tidevarv" i Marie Cronqvist, Johan Jarlbrink och Patrik Lundell (red.): *Mediehistoriska vändningar* (Lund, 2014), 45.
16. Rue Bucher, Charles E. Fritz och E. L. Quarantelli: "Tape recorded interviews in social research" i *American sociological review* 21:3 (1956), 360.
17. Se t.ex. Raymond M. Lee: "Recording technologies and the interview in sociology: 1920–2000" i *Sociology* 38:5 (2004).
18. Jarlbrink: "Objektiv journalistik", 51.
19. *Ibid.*, 62.
20. Lisa Gitelman: *Scripts, grooves and writing machines. Representing technology in the Edison era* (Stanford, 1999), 22, 58.
21. Friedrich Kittler: *Literature, media, information systems* (Amsterdam, 1997), 134.
22. Jesper Olsson: *Remanens, eller bandspelaren som re-pro-du-da-ktionsteknologi* (Hägersten, 2011), 17.
23. Lorraine Daston och Peter Galison: *Objectivity* (New York, 2012 [2007]), 121.
24. Brian Hochman: *Savage preservation. The ethnographic origins of modern media technology* (Minneapolis, 2014), xiii.
25. David King Dunaway: "Field recording oral history" i *The oral history review* 15:1 (1987), 22.
26. Elizabeth A. St. Pierre: "Decentering voice in qualitative inquiry" i *International review of qualitative research* 1:3 (2008), 322.
27. Olsson: *Remanens*, 30.
28. *Ibid.*, 5.
29. Michel Foucault: "Sambället måste försvaras". *Collège de France 1975–1976* (Hägersten, 2008 [1997]), 15.
30. *Ibid.*
31. *Ibid.*
32. *Ibid.*, 16.
33. Wolfgang Ernst kallar Websters tråd-bandspelare från 1948 för en "anti-Odyssesus" i meningen att den kan motstå frestelsen att blanda ihop vackra röster med andra former av akustik och istället skänka lika mycket uppmärksamhet till alla sorters ljud utan att någonsin påverkas av deras känslomässiga värde. Ernst: *Digital memory*, 63.
34. Foucault: "Sambället måste försvaras", 273.
35. *Ibid.*
36. I en dödsruna över den tyske medie-

filosofen Friedrich Kittler skriver Gill Partington om hur Kittler överförde Lacans triad av psykiska register – det symboliska, det imaginära och det reala – till respektive maskinskrift, film och ljudupptagning. Denna "reala" domän kännetecknades av att den var full av obehandlat, ofiltrerat brus som inte kunde inordnas i något symboliskt system. Gill Partington: "Switch off all apparatuses" i *Radical philosophy* nr. 172 (2012), 68.

37. Gitelman: *Scripts, grooves*, 5.

38. *Ibid.*, 63.

39. Foucault: "*Samhället måste försvaras*", 22.

40. *Ibid.*

41. *Ibid.*, 17.

42. Lee Marshall: "For and against the record industry. An introduction to bootleg collectors and tape traders" i *Popular music* 22:1 (2003), 69.

43. Marshall: "For and against the record industry", 65.

44. Motsvarigheten inom musikbranschen kan uttryckas så här: "Bootleggers motsätter sig den temporala flyktigheten och den geografiska specificiteten hos liveframträdandet liksom de ägarskapsregler som skivindustrin etablerat." Mark Neumann och Timothy A. Simpson: "Smuggled sound. Bootleg recording and the pursuit of popular memory" i *Symbolic interaction* 20:4 (1997), 325.

45. Paul Benzon: "Bootleg paratextuality and digital temporality. Towards an alternate present of the DVD" i *Narrative* 21:1 (2013), 97.

46. *Ibid.*, 95.

47. Marshall: "For and against the record industry", 60.

48. Benzon: "Bootleg paratextuality", 96.

49. Walter Benjamin: "Unpacking my library. A talk about book collecting" i Hannah Arendt (red.): *Illuminations. Essays and reflections. Walter Benjamin* (New York, 1969), 60.

50. Robert Christgau: "The basement tapes. Bob Dylan goes public" i *The village voice* (4 aug. 1975).

51. michel-foucault.com (besökt 2015-02-03).

52. Benzon: "Bootleg paratextuality", 92.

53. Foucault: "*Samhället måste försvaras*", 16.

54. De följer emellertid en praktik som

journalister och forskare tillämpat sedan länge. 1957 kan man läsa: "Vi anser att intervjuaren bör klara upp förvirrande meningar, klippa bort det som är irrelevant, placera en berättelse i sitt sammanhang, delge parentetisk information och föreslå ytterligare fördjupning. För vissa framstår detta som obefogad manipulering av inspelningen men varför frysa till odödlighet det som av en tillfällighet yttrades medan bandspelaren råkade mala på?". Corinne Lathrop Gilb: "Tape-recorded interviewing. Some thoughts from California" i *The American archivist* 20:4 (1957), 343.

55. Foucault-arkivet i Paris rymmer c:a 2000 dokument samt 400 kassettband från föreläsningar, konferenspresentationer, diskussionsfora och intervjuer. michel-foucault-archives.org.

56. Foucaults berömda citat i slutet av inledningen till *Vetandets arkeologi*: "Fråga mig inte vem jag är och säg inte åt mig att förbli den jag är: det är en mantalsskrivningsmoral, det är den som bestämmer över våra identitetspapper. Men den skall lämna oss ifred då det gäller att skriva" (Foucault: *Vetandets arkeologi*, 33) återgavs vid presentationen av den första av de s.k. Howison-föreläsningarna med den franske filosofen vid Berkeley-universitetet 1980 med hänvisning till en recension av *Övervakning och straff* i *New York review of books*. Föreläsningarna finns att avlyssna hos Berkeley-universitetet (lib.berkeley.edu/MRC/foucault/mfaa.html).

57. Foucault: "*Samhället måste försvaras*", 25.

58. *Ibid.*, 27.

59. *Ibid.*, 23.

60. *Ibid.*, 46.

61. Michel Foucault: *Säkerhet, territorium, befolkning. Collège de France 1977–1978* (Stockholm, 2010 [2004]), 32.

62. *Ibid.*, 154–156.

63. *Ibid.*, 333.

64. *Ibid.*, 184–188.

65. Angående frågan om förhållandet mellan Foucaults politiska engagemang och hans idéer om makt som utvecklades under framförallt 1970-talet, se t.ex. Marcelo Hoffman: *Foucault and power. The influence of political engagement on theories of power* (London, 2014).

66. Said är uttryckligen influerad av Foucault (trots att denne visat svagt explicit in-

tresse för imperialismen och kolonialismen). Se t.ex. Edward W. Said: *Orientalism* (Stockholm, 1993 [1978]), 7, 25.

67. Artikelserien har inte funnits översatt till engelska, och därmed inte varit tillgänglig för den som inte läser italienska eller franska, förrän den inkluderades som appendix i Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*. Här undersöks den franske filosofens debatterade kommentarer kring politiken i Iran utifrån såväl hans egna artiklar som kritiken av dem.

68. Hoffman: *Foucault and power*, 3.

69. Olivier Roy: "Enigma of the uprising. Foucault and Iran", *Vacarme* nr. 29 (2004), 35.

70. Foucault i *Corriere della sera* (nov. 1978), citerad i Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*, 3.

71. Se t.ex. Johann Beukes: "Hamartia. Foucault and Iran 1978–1979 (1: introduction and texts)", *HTS theological studies* nr. 1 (2009); Ali Mohammadi och Annabelle Sreberny: *Small media, big revolution. Communication, culture and the Iranian revolution* (Minneapolis, 1994); Hoffman: *Foucault and power*; Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*.

72. Se t.ex. "Dialogue between Michel Foucault and Baqir Parham", genomförd i september 1978 och publicerad i *Nameh-yi Kanun-i Nevisandegan* [Publicering från Centrum för iranska författare], nr. 1 (1979), citerad i Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*, 184ff.

73. Rosemarie Scullion: "Michel Foucault the orientalist. On revolutionary Iran and the 'spirit of Islam'" i *South Central Review* 12:2 (1995), 22.

74. "Un reportage d'idées. En Iran (1978–1979)". michel-foucault-archives.org/?Un-reportage-d-idees-en-Iran-1978 (besökt 2015-02-03).

75. Av tidigare forskning är det framförallt Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, som på ett ingående sätt har uppmärksammat mediernas roll i revolutionen 1979. Deras analys går i korthet ut på att den brukliga koncentrationen på massmedier tenderar att underskatta kraften hos små medier, men i de fall då dessa ändå uppmärksammas överförs i regel generella (västerländska, sekulära) modeller beträffande hur relationerna mellan olika aktörer – producenter, distributörer, publiker etc. – ser ut vilket

får till följd att väsentliga strukturer, t.ex. religiösa nätverk, lokala handlare, familjemönster osv. förbises.

76. Foucault talar med en amerikansk rådgivare som håller tummarna för att "allt ska kunna räddas" bara de klarar sig över den religiösa högtiden som närmar sig. Det som till slut drabbade den amerikanska representationen i landet med ett gisslandrama på ambassaden som följd har i sig intressanta mediehistoriska konnotationer i form av den massförstörelse av dokument som ägde rum liksom det mödosamma pussel av papperskvarnarnas remsor som lades av tvångsarbetare för att återställa de hemligstämplade handlingarna.

77. Michel Foucault: "The revolt in Iran spreads on cassette tapes", *Corriere della sera* (19 nov. 1978), citerad i Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian Revolution*, 216.

78. *Ibid.*, 216.

79. *Ibid.*, 218.

80. *Ibid.*, 219.

81. *Ibid.*, 219.

82. Michel Foucault: "The mythical leader of the Iranian revolt", *Corriere della sera* (26 nov., 1978), citerad i Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*, 221.

83. *Ibid.*

84. *Ibid.*

85. *Ibid.*, 222.

86. *Ibid.*

87. Se t.ex. Hoffman: *Foucault and power*; Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*; Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*; Arshin Adib-Moghaddam, *On the Arab revolts and the Iranian revolution. Power and resistance today* (London, 2013).

88. Bernard Grofman, Alexander H. Trechsel och Mark Franklin (red.): *The internet and democracy in global perspective. Voters, candidates, parties and social movements* (Cham, 2014), 116.

89. *Ibid.*

90. Hamid Algar: *The roots of islamic revolution* (London, 1983), 105.

91. Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, 120. Jesper Olsson menar att möjligheten göra inspelningar under lång tid var "betydelsefull för apparatens estetiska och ideologiska effekt: genom att låta bandet rulla tycktes man kunna dokumentera en sonor verklighet i dess oförfälskade skick.", Olsson: *Remanens*, 30.

92. Även vid Foucaults föreläsningar i Paris kan man konstatera att bandspelarna spelar in varandra genom att snurra sina kassetter sida vid sida och fånga upp varandras surrande och knäppningar inklusive bandbyten, påslagning och avstängning.

93. Peter Manuel: *Cassette culture. Popular music and technology in north India* (Chicago, 1993), 34.

94. Grofman, Franklin och Trechsel: *The internet and democracy*, 116.

95. Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, 120.

96. *Ibid.*, 80.

97. Manuel: *Cassette culture*, 34.

98. Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, 121.

99. Charles Hirschkind: "Cassette sermons, aural modernities, and the islamic revival in Cairo" i Jonathan Sterne (red.): *The sound studies reader* (New York, 2012).

100. Flagg Miller: *The moral resonance of arab media. Audiocassette poetry and culture in Yemen* (Cambridge, 2007), 22, 50, 79.

101. Miller: *The moral resonance*, 80.

102. Miller använder här Benedict Anderssons begrepp kring framväxten av de första europeiska nationalstaterna som en konsekvens av regional tryckproduktion, och hävdar att kassetterna i Jemen fyller en liknande funktion. Miller: *The moral resonance*, 84.

103. *Ibid.*, 91, 94.

104. Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, 25.

105. *Ibid.*, 32.

106. Beukes: "Hamartia. Foucault and Iran", 105.

107. Jämför Khomeinis effektfulla spänning mellan från- och närvaro förmedlad genom kassetbanden med Olssons diskussion kring bandspelarens förmåga att, liksom fonografen på sin tid men i vidare kretsar, bidra till "ontologiska oroshärdar" som en konsekvens av "det faktum att tekniska ljudinspelningar hårbärgerade röster utan förnimbar förankring i en kropp, situerad i tid och rum", Olsson: *Remanens*, 35. Jämför även John Durham Peters observation att moderna medier både tar ifrån och ger tillbaka kroppen dess röst. Att ha en röst men ingen kropp var historiskt sett förbehållet gudar, djävlar, änglar och spöken medan telefonen möjliggör interaktivitet utan när-

varo genom att mikrofonen förlänger röstens närhet över stora avstånd. John Durham Peters: "The voice and modern media" i *Kunst-Stimmen* (2004), 91.

108. Olsson observerar ljudbandets roll i konflikt: "Denna täta förbindelse mellan magnetiskt medium, mobilitet och krig som funnits sedan andra världskriget ansluter sig till många andra mediers nära samband med krigföring." Olsson: *Remanens*, 40.

109. Se t.ex. Afary och Anderson: *Foucault and the Iranian revolution*, 131.

110. Mohammadi och Sreberny: *Small media, big revolution*, 15.

111. Michel Foucault: "Vad är en författare?" [1969, 1994] i Thomas Götselius och Ulf Olsson (red.): *Diskursernas kamp* (Eslöv, 2008), 89.

112. Foucault: *Vetandets arkeologi*, 40.

113. Foucault: "Sambället måste försvaras", 22.

114. Foucault: "Vad är en författare?", 89.

115. Michel Foucault: *The order of things* (London, 2001 [1966]), 354.

116. Foucault: *Vetandets arkeologi*, 43.

117. Michel Foucault: *Speech begins after death* (Minneapolis, 2013 [1968]), 39.

118. *Ibid.*, 69–70, 75.

119. Foucault: *Vetandets arkeologi*, 40.

120. Foucault: *Speech begins*, 2–3.

121. *Ibid.*, 19.

122. *Ibid.*, 31–33. Jfr Heideggers idéer om språket som varats boning, Martin Heidegger: *På väg mot språket* (Stockholm, 2012 [1959]), 9, samt Wittgensteins tankar om språket som utsträckning i rummet, gränder i en gammal stad, Ludwig Wittgenstein: *Filosofiska undersökningar* (Stockholm, 1998 [1953]), 10.

123. Walter J. Ong: *Orality and literacy. The technologizing of the word* (New York, 2005 [1982]), 130.

124. Foucault: "Vad är en författare?", 92.

125. *Ibid.*

126. T.ex. Jim Miller: *The passion of Michel Foucault* (New York, 1994).

127. T.ex. Michel Foucault och Paul Rabinow (red.): *The Foucault reader* (New York, 1984).

128. David M. Halperin: "Bringing out Michel Foucault" i *Salmagundi* nr. 97 (1993), 70.

129. Till och med elektronikföretaget Philips (en av de första tillverkarna av bärbara

kassettbandspelare), nämner, inte utan stolthet, revolutionen i Iran 1979 som en händelse där deras produkt spelade en avgörande roll, se t.ex. "Happy 50th birthday, cassette!", *Philips news center* (10 sept. 2013), newscenter.philips.com.

130. Roland Barthes: *The rustle of language* (New York, 1986), 149.

131. Mark Poster: "Foucault and databases. Participatory surveillance" i Barry Smart (red.): *Michel Foucault (2). Critical assessments* (Oxford, 2000), 182.

132. Tidningarnas telegrambyrå: "Historisk förändring i arabvärlden", *Svenska*

Dagbladet (13 maj, 2011). För en jämförelse mellan revolutionen i Iran 1979 och situationen kring den s.k. arabiska våren 2011, se t.ex. Arshin Adib-Moghaddam: *On the Arab revolts*.

133. Michel Foucault: *Övervakning och straff* (Lund, 2003 [1975]), 201.

134. Gilles Deleuze: "Postskriptum till kontrollsamhället" i *Nomadologin* (1998 [1990]), 193–196.

135. Poster: "Foucault and databases", 189.

136. Foucault: "*Sambället måste försvaras*", 42.

Miscellanea

Ett försvar för kvinnan från 1590-talet

Stefan Östergren*

Kvinnans natur och ställning blev under renässansen ett ämne för lärda utläggningar. Den gängse synen utgick från auktoriteter som Aristoteles, Augustinus och Thomas ab Aquino. De hävdade att kvinnan stod lägre än mannen i alla avseenden och därför var underordnad honom. Man fann också talrika exempel i Bibeln för denna uppfattning. Men under 1400-talet började en del lärda skribenter, inte minst kvinnliga, sätta den rådande bilden i fråga. Under det följande århundradet tillkom ytterligare författare som försvarade kvinnan och vilkas arbeten fick större utbredning tack vare den nya tryckkonsten. Bland dem kan man nämna Baldassare Castiglione (1478–1529), vars spridda handledning om hovlivet, *Il cortegiano*, tryckt 1528, tecknar henne som mannens intellektuella jämlike. Castigliones porträtt gäller inte enbart den bildade hovdamen, som sprider glans över furstehovet, utan han ger också exempel på lysande kvinnliga regenter, t.ex. drottning Isabella av Kastilien.¹

Flera författare förfäktade således att kvinnor kunde vara jämställda med män. Längst gick en tysk filosof och läkare, Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim (1486–1535). 1529 utgav han en bok, *De nobilitate et præcellentia fæminei sexus* ("Om kvinnökönets höghet och företräde"), tillägnad Margareta av Österrike, 1507–1530 spansk ståthållare i Nederländerna. Agrippa hävdar där att kvinnan är överlägsen mannen. Hon är förnämre, eftersom hon skapats sist. Skapelseberättelsens Eva sågs av många teologer och filosofer som sinnebilden för kvinnan som frestar mannen till synd, men Agrippa anslöt sig till dem som försvarade Eva och förfäktade motsatsen: visserligen förleddes kvinnan av ormen till syndafallet, men medan mannen oaktat förbudet åt av den förbjudna frukten, gjorde kvinnan det av okunnighet.² Också den fullkomligaste av alla varelser är en kvinna, jungfru Maria. Vidare tar Agrippa exempel från Bibeln och antiken för att belysa hur trofasta kvinnor är i kärlek. Han hävdar även, i några renässanshumanisters efterföljd, att kvinnor kan ägna sig åt intellektuellt arbete: muserna var kvinnor; konster, vetenskaper, dygder är alla feminina; antikens tre världsdelar (Asien, Europa, Libya eller Afrika) har uppkallats efter kvinnor. Kvinnor kunde fordom vara präster, vilket visar att de skickligt och framgångsrikt kan beklåda ämbeten. Drottning Semiramis i Babylon – en kvinna som tycks ha fascinerat humanisterna – var framstående i statskonsten. Med talrika historiska

* Artikelförfattaren var tidigare verksam vid Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.

och mytologiska belägg visar Agrippa också att kvinnor kan vara lika lärda som män, liksom att de är framstående i skaldekonsten. Trots detta stod samtidens kvinnor under männens tyranni, vilket strider mot Guds och naturens lag. Agrippas verk väckte stort uppseende och översattes dessutom till franska, tyska, engelska och italienska. Det fick inflytande på debatten under 1500-talet om kvinnans jämställdhet med mannen, *la querelle des dames*.³

I Sverige saknas under 1500-talet, såvitt känt, alla spår av denna diskussion, med ett undantag. I Uppsala universitetsbibliotek har nämligen påträffats en avskrift av ett försvar för kvinnan, som bör ha tillkommit någon gång mellan 1594 och 1597. Det rör sig om en kort avhandling i form av ett brev till riksrådet Gustaf Banér (avrättad i Linköpings blodbad 1600). Skriften bär rubriken *Ad ill.^m D. Gustavum Baner Apologia Jac. Typotii de laudibus Mulierum* ("Till välborne Herr Gustaf Banér, Jacobus Typotius Apologi för kvinnornas förtjänster").⁴ Att den verkligen är författad av Typotius, går knappast att betvivla. Det krångliga latinet påminner om hans tryckta texter, likaså de lärda exemplen från klassiska auktorer. Därtill kommer att texten innehåller några av Typotius älsklingstesor i fråga om rätten och lagen.

Den lilla avhandlingen är, såvitt bekant, den första skrift i svensk miljö som diskuterar och försvarar kvinnans jämlikhet med mannen. Det finns därför skäl att redovisa innehållet och att kortfattat jämföra det med kvinnosynen i ett par av Typotius tryckta skrifter. Eftersom Agrippas *De nobilitate* synes vara den kvinnovänliga skrift från renässansen som mest påminner om Typotius försvar, kan det vara befogat att peka på några likheter och olikheter dem emellan.

Den lärde humanisten Jacobus Typotius (ca 1540–1601), som vistades i Sverige mellan 1578 och 1597, hade ett märkligt öde. Född i staden Diest i nuvarande Belgien, skrevs han 1563 in vid universitetet i Leuven (Louvain), där han studerade *artes liberales*, troligen också juridik. Han begav sig sedan till Italien, sannolikt till följd av de spanska härjningarna i Nederländerna. 1577 vistades han i Neapel, där Pontus De la Gardie fick ögonen på honom. I februari 1578 anställdes Typotius som latinsk sekreterare hos Johan III, men redan efter ett och ett halvt år kastades han i fängelse, ovisst varför. Under den långa fångenskapen – på Åbo och Tavastehus slott – skrev han flera arbeten med moralfilosofiskt och historiskt innehåll. Efter Johans död 1592 återupprättades han av konung Sigismund. Typotius upprätthöll under sin tid i Sverige goda förbindelser med flera av de framträdande personer inom rådsaristokratien som senare avrättades av hertig Karl. Under den allt skarpare konflikten mellan konungen och hertigen lyckades han balansera mellan dem båda, men 1597 lämnade han landet, när inbördeskriget närmade sig. Han fann slutligen en varaktig tillflyktsort i Prag, där han fick en aktad ställning hos kejsar Rudolf II.

Åtskilliga av Typotius verk trycktes men är i dag föga kända. Hans mest bekanta arbeten är två postuma skrifter, tryckta i början av 1600-talet. Den ena är ett stort illustrerat praktverk med uttydningar av symboler för den kristna tron och för kejsaren, kungar och furstar i Europa. Den andra är en relation om Sveriges historia under vasatiden med huvudvikt på de inbördes motsättningarna under 1590-talet. Båda verken upplevde många upplagor. Andra skrifter av Typotius publicerades på 1590-talet under hans livstid men fick inte samma spridning.⁵

Typotius kände väl till renässansens litteratur och kunde sina antika klassiker. Han var av allt att döma insatt i diskussionen om kvinnans jämställdhet, men han hade också studerat Jean Bodins (1530–1596) arbete *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566). I detta verk säger Bodin bl.a. – i drottning Elisabet I:s tid – att det strider mot Guds och naturens lag att låta kvinnor härskas över män.⁶

Typotius intar en helt annan hållning i sitt försvar för kvinnan. Hans lilla skrift inleds med en skildring av hur han vid glaset skämtat om amazonerna. Det hade inte behagat Banér, som därför befallt Typotius att skriva ett försvar för kvinnorna. Efter blott några rader tycks han inte längre rikta sig enbart till Banér utan också till en adelsdam, som han kallar *Tacita* ("den hemliga"), kanske Banérs hustru. Typotius ber om ursäkt för att hans gyckel kränkt *Tacita*. Nu vill han med en allvarlig oration förklara sig. Om han med övertygande bevis visar att förnäma och begåvade kvinnor i alla slags dygder höjer sig över männen – som av dåraktig själviskhet gör anspråk på allt för sig själva – då kanske han har ursäktat sig helt och fullt. Typotius vänder sig här liksom sina föregångare enbart till kvinnor av högre stånd.

Typotius börjar med att anknyta till Bibelns skapelseberättelse. Medan mannen – som, föreställer vi oss, är den förnämsta levande varelsen – är danad av formlöst stoft, är kvinnan skapad av mannen. Hon är således av förnäm börd. Det var varken mannens eller kvinnans fel att de åt av frukten, trots att Gud förbjudit mannen att göra det, eftersom den omiss-tänksamma kvinnan blev bedragen av den listiga ormen. Syndafallet har därför inte inneburit att hon sjunkit från sitt ädla ursprung: Gud skattade nämligen kvinnan högre än mannen, när han lät Jungfrun föda utan att ha varit när en man. Gud har därtill givit kvinnonamn åt en mängd ting i världen. Typotius illustrerar bl.a. med de fyra världsdelarna (Asien, Afrika, Europa, Amerika), människornas hemvister som stater och städer, himlens sfärer och stjärnor; alla dessa exempel har på latin feminint genus. Efter att ha anfört benämningar i femininum på konster och vetenskaper räknar han upp verk av Homeros, Herodotos, Vergilius, Thukydidis, Xenofon, Horatius och Pindaros. Den något skruvade förklaringen är att dessa antika storheters snillealster inspirerats av kvinnorna. För övrigt vill inte någon man – vilket Banér som fostrats vid hovet vet – tilltalas med annat än en kvinnlig titel, varpå Typotius räknar upp höga titlar

såsom ”Eders kunglig majestät”, ”Eders höghet” etc., alla i femininum på latin.

Den lärde skribenten övergår till att beklaga att männen förbehåller sig de offentliga sysslorna. Då är Platon mycket klokare, som fostrar kvinnorna inte blott för folkförsamlingen utan även för slagfältet – Typotius anspelar på Platons utopiska dialog *Staten*. Han tar sedan exempel från den antika litteraturen om bl.a. drottning Semiramis, som räddade det assyriska riket, medan en man förstörde det. En stat kan inte fortleva utan råd av kvinnor, men amasonerna – ett kärt ämne under renässansen – har visat att kvinnor kan styra en stat utan män, vilket erkännes av männen (han syftar på de män som skrivit om amasonerna). Också i vår och våra förfäders tid har drottningar regerat framgångsrikt utan män både i Italien och i England. Det skulle dock, säger Typotius, bli alltför vidlyftigt att rada upp alla berömliga gärningar av kvinnor. Han nöjer sig med att slå fast att visa och mäktiga män alltid tagit råd av kvinnor och att alla påbud och beslut granskats av kvinnor, innan de fått rättskraft. Han exemplifierar bl.a. med Themistokles, den visaste av greker, och Augustus, den mäktigaste bland romare, som båda skötte de allmänna angelägenheterna med råd av kvinnor.

Typotius säger sig alltså med stöd av de klassiska auktoriteterna ha klarlagt, att en stat inte kan bestå utan kvinnors medverkan, men att ett samhälle av kvinnor kan bestå utan männens bistånd. Det senare har amasonerna bevisat, vare sig de existerat eller är sagogestalter.⁷ För kvinnornas delaktighet finner Typotius stöd hos Livius, som berättar hur Roms kvinnor förmådde senaten att taga tillbaka en lag som förbjöd dem att bära dyrbarheter.⁸

Att männen inte kan vara utan kvinnor, ger den lärde författaren anledning till att prisa äktenskapet med historiska exempel. Kvinnorna skall vara männens bundsförvanter inte blott i vällyst utan än mer när det gäller att fatta beslut och dela mödor. Männen skall å andra sidan delta i vården och uppfostran av barnen. Om kvinnorna av kärlek är trofasta i en föränderlig värld, vem kan då tvivla på att de är kloka när det rör sig om allvarliga ting? Men det finns lagar, som står i vägen för unga kvinnors kärlek. De avslöjar männens ovilja mot kvinnorna. De strider mot förnuftet och bör avskaffas. Enbart folkets samtycke skapar nämligen inte lag, utan lagen måste härflyta ur rätten, *iustitia*. Typotius tillägger, att man över huvud inte får åberopa sådana lagar, som strider mot allas likhet inför lagen.⁹ Han påstår sedan, att lagen tillåter en man att ostraffat dräpa sin hustru, om hon begår äktenskapsbrott, men att hustrun inte får röra ett finger, om mannen ertappas med samma brott. Detta till trots är det förförarens skuld, när en kvinna överraskas med hor – ty det är han som förlett henne till den skändliga gärningen.

Efter det att Typotius trots allt visat sig dela en vanlig föreställning om kvinnan som passiv gentemot den aktive mannen, lämnar han frågan om

äktskapets helgd och kvinnans rättställning för att förespråka att vi frigör oss från oren lust.

Typotius återgår sedan till att än en gång upprepa vad han redan sagt. Återigen prisar han kvinnors stordåd med många belägg. Männen har däremot orsakat förstörelse. Han kan även meddela sin svenske läsare att italienarna förbannar minnet av de manliga goterna, samtidigt som de vördar den heliga Birgitta.¹⁰ Den lilla skriften avslutas med en paradoxal vändning: för att inte med sin framställning förarga männen vill Typotius ge dem allt beröm och i tysthet dyrka sin vördade *Tacita*.

Typotius argument och belägg från de klassiska författarna liknar delvis Agrippas. Det behöver inte bero på någon omedelbar påverkan, men det är inte osannolikt, att Typotius på något sätt varit bekant med Agrippas verk: han var beläst och väl förtrogen med den historiska och politiska situationen i sitt hemland Nederländerna. De antika referenserna finns å andra sidan hos alla tidens lärda författare, och Semiramis och amasonerna var *commune bonum*. Trots likheterna med Agrippas *De nobilitate et præcellentia foeminei* finns det emellertid skillnader. Den mest påfallande olikheten är att Typotius inte hämtar något exempel från Bibeln med undantag för skapelseberättelsen, medan Agrippa anför mängder av argument från både Gamla och Nya testamentet. I frågan om mannens och kvinnans skuld till syndafallet är det hos Agrippa mannen som förbrutit sig och fört in ondska i världen, medan Typotius finner att ingen av dem bär skuld utan utpekar ormen, d.v.s. djävulen. Hos Agrippa är kvinnan i huvudsak överlägsen mannen, medan Typotius snarare talar för att bägge könen är jämlika. Agrippa åberopar *Codex Justinianus* och kanonisk rätt (Gratianus dekretaler) för att visa att man bör straffa en kvinna mildare, eftersom mannen är brottsligare, när det handlar om samma slags ogärning.¹¹ Typotius kritiserar däremot en orättvis lagstiftning, som ger hustrun hårdare straff än maken. Han stöder sig förmodligen på antika auktorer¹² – samtida lagar gjorde inte maken fullt så försvarslös gentemot maken, som Typotius hävdar. Hans grundtanke är att lagen skall vara rättfärdig, alltså grundad på Guds eviga lag, återspeglad i den naturliga lagen. Till rättfärdigheten hör att lagen är lika för alla, kvinnor som män. En orättfärdig lag är alltså ingen lag. Idén – som ingalunda är originell för Typotius – återkommer i många av hans skrifter.¹³

Inledningen och avslutningen är hållna i en lätt och skämtsam stil, och man kan naturligtvis sätta i fråga, hur allvarliga Typotius avsikter med denna lärdomsuppväsning varit. Han talar t.ex. om en kvinnostat utan män fastän han tycks betvivla amasonernas existens – bakgrunden till orationen var ju hans drift med dessa gestalter. Helt klart är dock kritiken av könets ojämlikhet inför lagen ett äkta uttryck för Typotius åsikter.

Man kan fråga sig, hur Typotius ser på kvinnan i sina tryckta skrifter. I några av dem, främst *De fama libri II* ("Om ryktet, i två delar") och i någon mån *De iusto* ("Om rättfärdighet"),¹⁴ uppehåller han sig vid kvinn-

liga egenskaper. Han är på det hela taget uppskattande, och han betraktar inte det andra könet som mindervärdigt. Kvinnorna är, menar Typotius, lika måna om sitt goda rykte som männen. Över huvud skiljer sig deras dygder inte från männens. Intellectuellt är könen helt jämställda: Sapphos sånger är oefterhärmliga, och bland samtida kvinnor nämner han den italienska poeten Vittoria Colonna (1490–1547), vars dikter lästes mycket. Också i politiken strävar kvinnor efter anseende. Typotius ger mängder av exempel, de flesta från den antika historien. Således prisar han Lucretia, som inte kunde leva med skammen efter att ha våldtagits utan tog sitt liv (enligt sagan blev det orsaken till att Rom räddades från tyranniet). Drottning Semiramis var alltför högsint för att dela den äkta bädden med den som intagit hennes rike, och tack vare sin djärvhet besegrade hon Babylon, där hon regerade framgångsrikt över det assyriska riket. I sin egen tid berömmar han bland andra Englands drottning Elisabet I, som beslutsamt för krig mot jordens mäktigaste monark, d.v.s. den spanske kungen Filip II.¹⁵

Över huvud finns det ingen anledning att nedvärdera kvinnokönet bara för att männen håller kvinnorna borta med maktspråk och driver somliga till prostitution (teatern); även om det finns fördärvade kvinnor, finns det också fördärvade män, som Nero och Heliogabalus.¹⁶

Under 1400-talet hade renässanshumanister börjat utveckla tankar om att manliga och kvinnliga egenskaper inte behövde vara bundna till könet. Män kunde ha kvinnliga dygder och kvinnor manliga. De manliga stod emellertid högre.¹⁷ Även om Typotius går långt i sin syn på kvinnan, har han inte frigjort sig från dessa föreställningar, som ju bygger på den aristoteliska – och bibliska – traditionen om att kvinnans egenskaper står lägre än mannens. Sålunda citerar han i slutet av *De fama* Aristoteles beskrivning av levnadsålderns och könets brister och dygder. Kvinnans prydnad är – förutom ärbardhet – tystlåtenhet, medan handlingskraft smyckar mannen. I ett tidigare sammanhang skriver Typotius, att kvinnor vill berömmas mest för sin anständighet och skönhet. På ett annat ställe kan han utan vidare konstatera, att kvinnokönet har svårare att fastställa den verkliga innebörden av en handling, en återklang av den aristoteliska tanken att kvinnans förnuft är känslöstyrkt.¹⁸ Å andra sidan finns det kvinnor, som är överlägsna sitt kön. På tal om Semiramis säger han, att hon drevs till djärva dåd för att nå berömmelse, ingalunda ett kvinnligt drag.¹⁹

När Typotius skriver om kvinnans natur, talar han i huvudsak om bildade eller inflytelserika kvinnor ur de högsta klasserna. Det är dock inte tal om att kvinnan skall vara självständig. Det är inte passande att hon själv utser sin make, utan familjen och släkten skall godkänna giftermålsförbindelser av hänsyn till den goda ordningen i staten. Typotius avvisar å andra sidan bestämt tvångsäktenskap, något som i och för sig inte är särpräglat för honom. Men om makarna är lika i samhällsställning, d.v.s. inte bryter mot ståndsordningen, blir äktenskapet en gemenskap, där

”tjänarinnan är likställd sin härskare, tjänaren sin härskarinna”.²⁰ Makarna skall alltså vara jämställda i äktenskapet, en för tiden sällsynt tanke som också tycks vara främmande för de antika författare som Typotius anför. Kanske har han känt till Mario Equicola (d. 1525), lärd sekreterare hos Isabella d’Este i Mantua, som 1520 brukade liknande fraser om makars jämlikhet i sin skrift *De mulieribus* (”Om kvinnorna”).²¹

Typotius menar alltså, att kvinnor kan ha samma moraliska och intellektuella dygder som män, men att politisk handlingskraft är en berömlig manlig egenskap till vilken vissa kvinnor kan höja sig. Föreställningen att kvinnan ibland kunde överträffa sitt kön hade t.ex. uttryckts av Justus Lipsius i hans *Politicorum sive civilis doctrinæ libri sex* 1589.²² Lipsius var samtida med Typotius i Leuven, men Typotius tycks inte ha känt till hans skrifter.

Det finns likheter mellan avskriften av apologien och avsnitten om kvinnonaturen i Typotius tryckta skrifter. Tendensen att jämställa kvinnor med män är densamma, men i försvarsskriften har författaren dragit ut konsekvenserna så långt, att man väl också får se den som en uppvisning av lärda exempel. Med denna skrift har i vilket fall som helst renässansens debatt om kvinnornas egenskaper jämförda med männens satt ett avtryck i svensk miljö. Avtrycket blev dock inte beständigt: även om någon av Typotius samtida i Sverige har ansett hans apologi så viktig att den förtjänat att kopieras, försvann den snart ur sikte. När den svenska dissertationslitteraturen på 1620-talet började ställa frågan om kvinnans förmågor,²³ låg Typotius försvar bortglömt. Hans lilla oration är dock det första tecknet på att *la querelle des dames* sent omsider nått svensk miljö. Det är en märklig skrift i 1590-talets Sverige.

Noter

1. *Boken om hovmannen*, övers., inledn. och kommentarer av Paul Enoksson (Stockholm, 2003), t.ex. 277ff. För en grundlig översikt av synen på kvinnan intill omkring år 1500 hänvisas till Prudence Allen: *The concept of woman*, I. *The Aristotelian revolution*, 750 B.C.–A.D. 1250 (2:a uppl., Grand Rapids, Mich., 1997); idem: *The concept of woman*, II. *The early humanist reformation*, 1250–1500 (Grand Rapids, Mich., 2002).

2. Evas skuld debatterades flitigt sedan lång tid. Agrippas argument liknar den lärda italienska författarinnan Isotta Nogarolas (1418–1466) i hennes dialog om Adam och Eva, tryckt 1503. Isotta Nogarola: *Complete writings. Letterbook, dialogue on Adam and Eve, orations*. Utg. och övers. av Margaret L. King och Diana Robin (Chicago, 2004),

138ff. Se även Allen: *The concept of woman*, I–II, *passim* under registerordet ”Eve”.

3. *De nobilitate et præcellentia foeminei sexus. Edition critique d’après le texte d’Anvers 1529*. Utg. R Antionoli, Ch. Béné, O. Sauvage och M. Reulos (Genève, 1990). Se även t.ex. Marc van der Poel: *Cornelius Agrippa, the humanist theologian and his Declamations* (Leiden, 1997), särskilt 185ff; Margaret L. King: *Women of the Renaissance* (Chicago, 1991), 181ff; Bo Lindberg: ”Anden saknar kön.” Ett argument för jämlikhet mellan könen”, *Lychnos* 1997, 31ff; samt Otto Schönbergers inledning till Heinrich Cornelius Agrippa von Nettesheim: *De nobilitate et præcellentia foeminei sexus*. Utg. och övers. av O. Schönberger (Würzburg, 1997), 20.

4. *Palmköldska samlingen*, vol. 371, 791–803.

5. Om Typotius se förf:s artikel ”En renässanshumanist i svensk tjänst och fångenskap”, *Personhistorisk tidskrift* 2012, 193ff, och Sten G. Lindberg: ”En okänd stockholmsupplaga av Jacobus Typotius’ Fortuna 1594”, *Lychnos* 1977–1978, 246ff. De båda nämnda verken är *Symbola divina et humana pontificum, imperatorum, regum*, 1–2 (Prag, 1601–1602; text av Typotius, gravyrer av Ægidius Sadeler, förlageteckningar av Ottavio da Strada), samt *Relatio historica de Regno Sveciæ ...* (Frankfurt a. M., 1605, senare uppl. 1606, 1678; tjuvtryck under titeln *Notæ de Regno Sveciæ*, 1605, 1606).

6. *Methodus*, i den för mig tillgängliga antologien *Artis historiciæ penus* (Basel, 1579), 357f. Att Typotius läst *Methodus* framgår av ett brev, vari han påpekar, att Bodin misstagit sig om Gustaf I:s fader (brev till Erik Sparre 1 maj 1584, E5464, RA; se även S. G. Lindberg: ”En okänd stockholmsupplaga”, 249). Typotius reflektion avser med största sannolikhet *Methodus*, 377, även 269. I den första efterskriften till Typotius *Orationes III ...* (Frankfurt a. M. 1595; en av hans agitationsskrifter mot Höga Porten), ark H3, kommenteras Bodin i en diskussion om tyrannbegreppet. Möjligen kan Typotius där i stället avse *Les six livres de la république* från 1577.

7. Typotius skepsis till amasonernas existens kan ses som ett utslag av källkritik, men han kan också ha tagit intryck av Strabon, som betvivlar sagornas sanningshalt. Se t.ex. Peter G. Bietenholz: *History and fabula. Myths and legends in historical thought from Antiquity to the modern age* (Leiden, 1994), 43ff.

8. *Ab urbe condita*, bok 34: t.ex. *Livy with an English translation in fourteen volumes*, 9. Utg. och övers. Evan T. Sage (London, 1936).

9. Typotius skriver: ”Quæ enim est illa æquitatis norma, ut quod mihi licet, huic in eadem facti spetie non liceat?” *Æquitas* har här betydelsen ”likhet inför lagen” (Otto Dann: ”Gleichheit” i Otto Brunner m.fl.: *Geschichtliche Grundbegriffe*, 2 [Stuttgart, 1978], 1002).

10. Samma tendens att ifrågasätta den götiska historiemyten, ett av vasakungarnas ideologiska fundament, finns i Typotius relation över den äldre vasatidens svenska his-

toria, medan han i sina retoriska skrifter använder goternas bragder som efterföljansvärt exempel. Östergren: ”En renässanshumanist”, 205, 211f, 216.

11. *De nobilitate ...* Utg. R. Antionoli m.fl., 85ff, 117ff.

12. Om kvinnans underordning i romersk rätt se t.ex. Thomas A. J. McGinn: *Prostitution, sexuality and the law in ancient Rome* (New York, 2003), 141ff. Romersk lag känner bara till äktenskapsbrott av hustrun. Före *Lex Julia de adulteriis coercendis* (Augustus lag om äktenskapsbrott) hade mannen under vissa omständigheter rätt att döda en otrogen hustru.

13. T.ex. *De iusto, qui est fons omnis divini & humani iuris sive de legibus lib. III* (”Om rättfärdighet, som är källan till all gudomlig och mänsklig rätt, eller om lagarna, i tre delar”), (Frankfurt a. M., 1595), *passim*.

14. *De fama libri II* har den för Typotius karakteristiska undertiteln *Opus novum, utile, lepidum*, d.v.s. ”Ett nytt, nyttigt och behagligt verk” (Frankfurt a. M., 1595). *De iusto*, se föregående not.

15. *De fama*, 12ff. Den flitige Typotius har även dedicerat en av sina orationer mot turkarna till drottning Elisabet, där hon hyllas på samma sätt: bl.a. sägs hon ha stridit djärvare än män mot jordens mäktigaste monarker. *Orationes III ...*, dedikationen, ark D2.

16. *De fama*, 14f.

17. Allen: *The concept of woman*, II, t.ex. 933f.

18. *De fama*, 258f, 23f, 223: ”Muliebris sexus debilior est ad cõfirmendam rei veritatem.” Sammanhanget och betydelsen är inte helt klara, men jag har valt att tolka meningen om kvinnokönet såsom framgår.

19. *De fama*, 12.

20. *De iusto*, 187ff.

21. Carolyn James: ”’Machiavelli in skirts.’ Isabella d’Este and Politics” i *Virtue, liberty and toleration. Political ideas of European women, 1400–1800*. Utg. Jacqueline Broad och Karen Green (Dordrecht, 2007), 67f.

22. Lindberg: ”’Anden saknar kön.’”; ds., *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm, 2001), 98ff.

23. Lindberg: ”’Anden saknar kön.’”, 9ff.

How to read old maps

A methodological introduction

Stefanie Jahn*

Introduction

In recent years, maps have become part of a fruitful discussion in historical debates. For a long time, modern maps depicting historical facts have been used in textbooks to explain, among other things, war campaigns or the territory of former empires. What has now come into focus are historical maps that illustrate affairs in the language of their time. However, these maps are fundamentally different from the maps we learned to read in school. They were made for different purposes with different means and for a different audience. Thus, when analyzing old maps, it is important to consider their historical background as well as navigational, artistic and semiotic developments.

The following text points at some of the issues modern readers typically face when confronted with maps of the late Middle Ages and early modern period. For this, I will use as examples three maps that can be found in the Armoury (Museum Zeughaus) in my current hometown Innsbruck, Austria. The oldest example is Martin Waldseemüller's *Carta itineraria Europae*, a woodcut he produced between 1511 and 1520.¹ Martin Waldseemüller is one of Europe's best known cartographers of the early 16th century. His 1507 world map is one of the most precious documents in the United States Library of Congress, because it is the first map to name the New World "America". My second example is a hand-drawn map of the Tyrolean-Bavarian border region by Paul Dax from 1544.² The pen drawing is painted in watercolors. Dax was a soldier, painter for the court in Innsbruck and a cartographer. The third map discussed in this text is Warmund Ygl's printed map of Tyrol from 1604, one of the best known early maps of the region.³ As an officer for Emperor Rudolf II, he was well-educated and probably had access to earlier maps of Tyrol. His map, though relatively unknown in Tyrol, was commonly used as the best map of the region until the *Atlas tyrolensis* was created 170 years later. It also served as the basis for Joan Blaeu's map of Tyrol in his *Atlas Major* (published in 1662), which enjoyed wide publication all over Europe, despite being full of errors and inaccuracies.⁴

All the examples show more or less the same region in central Europe. But it will become obvious in the following that they represent this space

* Institut für Anglistik/Amerikanistik, Technische Universität Chemnitz

in different ways, thus exposing the artificial character of mapping. These maps also each illustrate specific aspects of old maps, not despite but precisely because they are in some respects quite ordinary examples of maps of their time. Thus, they reveal that even the most common maps are in many ways comparable to the grand and richly adorned examples that often have been examined in studies of recent decades. They epitomize the early modern view of the world and its unique conception of space and sovereignty. It is of vital importance for the modern reader to understand this difference in thinking, otherwise old maps will always be misunderstood.

The following essay is meant as an introduction to early modern maps for historians and cultural and literary scholars who have not been working with cartographic documents before. In order to uncover the issues a modern reader might encounter, I will first discuss some definitions of the word ‘map’ and their relationship to historical cartography, before turning to the medieval roots of early modern mapping. I will also cover the issue of map literacy because it lies at the heart of the question of how maps can shape a society’s worldview. Finally, I will focus on the philosophical, political, artistic and semiotic developments illustrated in these cartographic documents, which primarily distinguish them from modern maps. What we will see is that, despite differences in conceptions, the maps analyzed in this text and their contemporaries are the ancestors of the maps we use today. But as with medieval texts, we first have to learn to understand their language in order to recognize their value and appreciate them fully.

What is a map?

Historically, maps are a relatively new phenomenon. Some scholars even go so far as to state that there were no maps before 1500.⁵ Part of this argument is an underlying debate on the definition of maps. As Denis Wood has shown with an impressive word cloud based on a collection of 321 definitions of the word “map” by J. H. Andrews, most definitions include the words “representation” and “surface”. In other words, they focus on the subject of maps, on what they *show*. Wood himself criticizes this definition and focuses, instead, on the function of maps as a form of communication, especially in the development of the modern state. And since he is directly linking the evolution of the territorial state and modern maps, it is only fair that he will use other conceptualizations for geographical sketches before 1500.

The discourse functions a society evolves, chooses, or has forced on it depend on what kind of society it is. Ultimately, what’s at stake are the differences in organization and structure that in the cases of the Mixtec, Jain, and medieval Christian called for pictorial genealogies

and cosmographical diagrams, but in the case of modern states call for topographical surveys and the construction of the *institution* of cartography that such surveys seemingly entail.⁶

Even though Wood is right in his qualitative differentiation between what we would consider a map in the 21st century and, for instance, medieval *portolan charts*, there is no denying that maps of the 16th and 17th centuries include many elements pointing to medieval and ancient traditions. Despite their increasing scientificity, which certainly sets them apart from the historical paintings we call *mappae mundi*, David Turnbull insists that “there has not been an ‘epistemological break’ or ‘cartographic revolution’,” but rather a continuing process that was intertwined with and accelerated by the growth of the modern territorial state and its bureaucracy.⁷ This gave maps a new purpose, which can be the basis of a different definition of maps after 1500. But it did not erase older traditions and applications of spatial diagrams.

Even today, maps can serve other purposes than the representation and communication of authority over a territory. Highly abstract maps used in public transportation, for instance, are not very helpful when trying to find a specific address or even street in a strange city. Their sole purpose is to illustrate the succession of stops and crossings of bus, tram or underground lines. The sense of place and distance they communicate only vaguely resembles geographical realities. Nevertheless we call these diagrams maps.

This example also points to another problem in Denis Wood’s focus on maps as an expression of stately authority: authorship. Even though the majority of maps might still be produced or commissioned by state governments, there is today a growing number of maps that is being produced for simple non-governmental tasks. These types of maps might represent public transportation lines, the route to a shop in a shopping center, or an alpine valley with its hiking trails, huts and other points of interest for tourists. Apart from the tax revenue that might be acquired due to actions resulting from the use of these maps, the state is not an actor in these scenarios and these maps can be drawn entirely without its participation.

And finally, even state-authorized maps communicate different messages that might refer back to medieval traditions. Their decorative functions are as important as their content. They might solve legal disputes over borderlines or raise these types of questions in the first place by visualizing territory. These last points will be discussed in a later part of this article.

Using function as a guiding principle for developing a definition of the word ‘map’ is thus not productive. In their seminal *History of cartography*, David Woodward and J. B. Harley use another approach. Instead of focusing on the subject or function of maps, their definition emphasizes the cognitive process of the act of mapping: “Maps are graphic representations

that facilitate a spatial understanding of things, concepts, conditions, processes or events in the human world.”⁸ This “spatial understanding” is usually the starting point of any map and thus enables us to include a wide variety of phenomena that we call “maps” in everyday language: sketch-maps, diagrams of public transportation systems, maps of fictional places or other planets, and a broad range of historical maps.

Ancient and medieval traditions

The two most influential types of medieval cartography were portolan charts and *mappae mundi*. Portolans were originally based on antique *periploi*, books of sea routes that include lists of ports, cities and landmarks with distances and other important information for navigation along a coastline. Later these were complemented with charts representing the course of a coastline, with the names of the landmarks recorded in a ninety-degree angle to the shoreline, an element featured on many maps of later centuries. The biggest advantage of portolan charts was the possibility to draw rhumb lines representing straight courses through a body of water, usually the Mediterranean Sea, thus allowing for crossings instead of coastal navigation.

A similar type of document for travel on land was the *itinerarium*, a list of stations (cities, landmarks, etc.) to get from A to B, including the distances between stations. These were usually sufficient for long-distance cross-country travel, for instance for pilgrimages or trade.⁹ However, there are a few charts illustrating early forms of overland travel. The best known is the Ancient Roman *Tabula Peutingeriana*, a chart of the entire Roman road network. In its design it is more similar to the famous London underground map than to a topographical map, using mostly straight lines and distorting the shape of the European continent beyond recognition to fit it on an oblong parchment scroll. But, of course, its purpose is not that of a topographical map, it does not try to represent the three-dimensional space of the Roman Empire. It is rather a more graphical version of an *itinerarium*, giving additional information due to its two dimensions (e.g. intersections of multiple crossroads) and a few geographical features, such as major rivers or mountain ranges. What David Turnbull writes of portolan charts also applies to *itineraria* such as the *Tabula Peutingeriana*: “it was directionality – the attribution of direction to the observational and experiential phenomena in analogue rather than digital form – which allowed the process of assemblage of the heterogeneous elements on the portolan charts.”¹⁰ Despite superficial similarities to some types of modern maps, the analogue form of their creation distinguishes portolan and itinerary charts from the maps we use today.

Mappae mundi are often referred to as medieval world maps, but that is not quite accurate. Rather, they are paintings including geographical,

historical, religious and mythical elements. They do not represent the earth as it is, but a philosophical idea of the world. The two best-known examples, the Hereford and the Ebstorf *mappae mundi*, both show the known world as the body of Christ, with his head, hands and feet on the top, sides and bottom of the drawing, respectively. Jerusalem is set at the center, as the navel both of Christ's body and of earth itself. The representation of this city is a good example of how medieval *mappae mundi* include information, but not for geographical purposes but to illustrate a religious or philosophical point. Jerusalem is the city of the alleged deeds and crucifixion of Jesus and as such, it must be the center of the Christian world. The further away one moves from this center, the stranger nature becomes. The edges of the world are the place for monstrous races, corrupted bodies and ancient myths, but also of the Garden of Eden, inhabited by Adam and Eve. Other elements of the Old and New Testament, such as Noah's Ark and the tower of Babel, can be found on those paintings as well. Thus, they link place, history (or what was considered historical in the Middle Ages) and myth on one piece of parchment.¹¹ Appropriately, the historian Anna-Dorothee von den Brincken calls them "Geschichtsgemälde" ("historical paintings").¹² Similar to the *Tabula Peutingeriana*, the purpose of *mappae mundi* is not to provide a navigational tool, but rather an image of the complexities and traditions of the Christian world, all condensed in the body of Christ.

At the dawn of the Age of Explorations, the rediscovery of the work of the ancient mathematician Ptolemy proved the first turning point in the shift from the medieval idea of 'mapping' geography, mythology and history to our modern understanding of mapping geographical features of the world. His *Geographia* introduced 15th century cartographers to the mathematical principles of projecting a three-dimensional space on a two-dimensional surface, and thus grounded the idea of a map in what we now call the natural sciences. This not only allowed for a different kind of mapping on a smaller scale, but it also opened up the early modern view of the world to the explorations and discoveries that were about to change it radically.¹³

But before turning to our examples, maps of the 16th and early 17th century, to find traces of these medieval traditions, it is necessary to take a short look at how we read and understand the semiotic system we call a map.

Map literacy – now and then

Despite being surrounded by maps everyday in the Western world, we need to learn how they communicate information at some point in our lives. We usually acquire this map or cartographic literacy in early school years, in geography or similar classes. But because we learn to read maps

at a relatively young age and are then confronted with them regularly, we are unaware of their centrality to our thinking. Today, it is hard to imagine a world without the mapping of space.¹⁴ We do not even need to use paper maps anymore. Instead mapping software, satellite navigation and online services have become ubiquitous in the Western World. This has led critics to conclude that after centuries of relying on atlases and globes for a sense of our place in the world, their use and, with them, analogue forms of orientation are in decline. But even if that is true, I argue that map consciousness, the “ability to think cartographically and to prepare sketch maps as a means of illuminating problems,” is increasing due to the permanent use of GPS in our smart phones and cars, which constantly shows us where we are on a map.¹⁵ And despite the occasional reports about the inability of students to find certain countries on maps or globes, most of us are generally aware of the shape of the globe and recognize its oceans and continents. We know the outlines of our home countries and have a rough cartographic understanding of our direct environments. In this sense, we know our place in the world.

However, this geographic awareness is a product of the introduction of school atlases in the 19th century. Before that, only certain interest groups, military and merchant personnel, discoverers and ruling elites, were confronted with maps. There was simply no need for maps in the everyday lives of most Europeans. Pilgrims, for instance, the medieval version of today’s traveling tourists, could easily find their way to Rome or other places with the help of *itineraria* and pilgrims’ travel journals. Even if they saw maps on their travels, it is doubtful they would have recognized the signs and shapes as representations of countries they traveled through, or even their home countries.

Because we are constantly made aware of the geographic shapes around us, we never deliberate on the fact that the representation of space in maps is highly artificial, made possible only by measurements and mathematical functions. The perspective of a map cannot even be matched by climbing a high mountain: “The map reader is not so much above space as outside it.”¹⁶ Thus, it should not be so inconceivable that many ancient civilizations might not have had maps in our modern sense.¹⁷ Of course, there are some very old sketches and diagrams that illustrate spatial relationships but we would hardly call them maps. As Denis Wood argues, maps might not be the universal constant of human interaction that we believe them to be.¹⁸

Also, the field of geography was not ‘invented’ until the 16th century, when it developed into a subject distinct from cosmography.¹⁹ The new field was based on the mathematical principles as explained in Ptolemy’s *Geographia*, and thus required a basic understanding of Euclidean geometry. The study of mapmaking, cartography, is even younger as an academic discipline.

In order to understand these new geographic sketches and maps conceptually, the early modern map reader needed “a broader familiarity with the mathematics and geometry of spatial representations.”²⁰ Thus, map literacy in a region depended on the general level of education. In Italian merchant cities of the late 15th century, for instance, there was a “high level of visual literacy as a result of geometrical training in the *abacco* which involved the recognition of simple spatial and volumetric relations together with mathematical and proportional calculations.”²¹ As Leslie Cormack explains, growing cartographic literacy in 16th century England was part of a larger development that favored literacy and education in a growing number of careers: “The goal of education ceased to be only a career in the church; government offices, secretarial positions, and eventually gentry culture and patronage possibilities all provided new incentives for achieving a certain level of education.” Colleges in Oxford and Cambridge became not only places of learning but also of meeting the right people for the chosen career path. This altered the demographics of the universities’ student bodies, and led to a diversification in possible subjects and their curricula, which became “more general, secular, and worldly.”²²

Additionally, the newly founded trade agencies, such as the Dutch *Verenigde Oostindische Compagnie* and the English East India Company, developed their own training programs, which included navigational and geographical instruction. Independent educators and mathematicians became important stimulators for the introduction of maps into these less formal places of education. Their students would then carry on the work and argue for the usefulness of maps in general: “As men in governance and investment positions became more comfortable reading and interpreting maps, maps were increasingly seen as a source of information and beauty.”²³

The developments in both formal and informal education reveal that the spread of geographical literacy, including training in map reading, was mainly inspired by the needs of trade and commerce. But the increased map consciousness among European elites also led to map use in other areas, especially for legal, military and political purposes. Courts began to allow maps as evidence when trying disputes over landownership. In military campaigns and fortification, maps were increasingly used to assess surrounding areas. Maps also became useful in solving international political conflicts, such as the dispute over the Moluccas in the early 16th century. Finally, and most importantly, maps gave students of cartography a new “sense of space and place” that would eventually lead to newly formed ideas of themselves based on geographical entities: European and national identities.²⁴

Territory, borders, localization

The growth of cartography only came about with the idea of what we now call the territorial state. For most of the Middle Ages, a monarch ruled over people, not space. Knights swore allegiance to certain noblemen or families, not to a duchy or an empire. This resulted in realms without clear borders, enclaves and exclaves, and a fading authority toward the limits of a ruler's domain.²⁵ The idea of a territorial state, based on rule over space, gave rise to an enormous demand for knowledge of what that space actually looked like. "Cartography became an instrument of rule in the sixteenth century. It was initially adopted for war."²⁶ This first bloom of the use of maps in military campaigning points to one of the problems modern readers tend to have with early modern maps: their representation of territories and borders, which is inconsistent and ambiguous. Drawn at a time when the concepts themselves were only just developing, the cartographic representation of complex medieval allegiances can be difficult to grasp for a modern reader, who has been educated in an age of (mostly) clear borderlines that shape our identity from early on.²⁷ But this cartographic recording of the seemingly chaotic system of allegiances also offered chances: "Cartography revealed anomalies and suggested new possibilities. While early maps portrayed the space of the dynastic realm, they also implied a rationalization of that space – its demarcation and homogenization."²⁸

This performative function of maps is important. Especially in the Age of Discovery, rulers were able to use maps to claim lands or draw borderlines in faraway provinces without having to leave their palaces. In the beginning, the real implications of these symbolic acts might have been small. A good example is the Cantino world map of 1502, which claimed Newfoundland as a Portuguese colony by drawing it to the east of the vertical Tordesillas line and calling it "Terra del Rey de portugual." Of course, Portugal never actually took possession of the island and the claim was ignored by other European powers. But this foreshadows the division of Africa and the Middle East by European colonizers of the 19th century simply by drawing straight lines on maps that, in some cases, serve as border lines until today. And, of course, the Tordesillas line itself did have real consequences for the Spanish and Portuguese colonization of South America. In order to enlarge their respective claims, Portuguese and Spanish cartographers drew the line further to the west or east, respectively. They could do that because, at the time, it was not possible to determine longitude accurately. On the ground in South America, the manpower and routes of the conquistadores was more relevant than the position of a place in relation to an arbitrary geographic line. So today Portuguese is spoken only in the easternmost country of South America.²⁹

Of course, all maps, including the ones analyzed in this text, represent

Figure 1. Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

certain territories and their boundaries. It is clear in their titles, but also if one looks at the maps themselves. Dax and Ygl, for instance, chose to represent the territory of Tyrol, because they had an idea of what that entailed. However, it was not generally common to consistently name regions or realms on maps. Some only specified historical regions (e.g. former Roman provinces), others included contemporary kingdoms. Very often there was no pattern whatsoever in naming spaces on maps, and those regions that were named were not demarcated in any way. Even more interesting is Waldseemüller's map of Europe. According to Michael Biggs, the Ptolemy-editions of the 15th century traditionally did not include a specific map of Europe and medieval Europeans tended to think in terms of the *oikoumene*, i.e. Christendom, as a unifying identity.³⁰ By representing Europe as a continent, joining all the different reigns and regions on one map, Martin Waldseemüller expresses a novel idea that would eventually contribute to the construction of a common European identity.³¹

While the Waldseemüller and Ygl maps do not include borders and only give the names of some regions, Dax's map's specific purpose is to illustrate the Tyrolean-Bavarian border region (Figure 1). As Thomas Horst explains, Dax's map is a so-called "Augenscheinkarte" (survey map), representing a certain territory for judicial or administrative purposes. These maps were always hand-drawn, usually for a court case, and represent space in a blend of plan and front view. Their German name derives from the idiom "in Augenschein nehmen" – to peer, because they were usually based on a field survey by an impartial, sworn artist or cartographer. Dax's map is also based on a site survey lasting several days.³² The border is represented by a red line, climbing mountains and crossing rivers from left to right. This red line is at the same time obviously artificial, due to the seemingly natural coloring of the landscape (brown and green for mountains and woods, and blue for rivers), which is in strong contrast to the bright red line; while being embedded in the natural landscape, because it follows the course of rivers and mountain ranges. The representation of the border in a map seems to be a relatively recent concept, because Dax felt the need to include an explanation. On the top and bottom left of the map he noted, in text, that the area of Tyrol is shown from the bottom "hinauf bys an den roten Strich" ("up to the red line") whereas Bavaria is shown from the top of the map downwards ("Bayrisch gebirgk hinab bys an den roten strich"). Catherine Delano-Smith confirms this impression when she writes that the representation of political boundaries was not common on maps until the second half of the 16th century.³³ Thus, this map was part of a larger development, as it was explicitly drawn to represent the border in an official document and to settle border disputes that had been going on for decades between the Duchy of Bavaria and the County of Tyrol.³⁴

Other typical lines we find on modern maps are roads and highways. Indeed, the sole purpose of many maps was to display the infrastructural network of a given area. Dax's map, however, does not include any roads, bridges or other elements of infrastructure, which is actually not atypical for maps of the period. As has been mentioned before, most early modern maps were not drawn as road maps and travelers were much more likely to use written itineraries.³⁵ Waldseemüller's map is an exception. As its title, *Carta itineraria Europae*, suggests, he relates his map to the itinerary tradition. However, this is not a road map in a modern sense. Waldseemüller indicates routes between cities in the shape of pointed lines. But these are only abstract connections and do not give any information on the course, condition or surface of the road, or distance between two cities. Ygl's map includes only one route over the Fern Pass, represented as a dotted line. It is one of the major passes through the Alps, based on the Roman Via Claudia Augusta. The map also prominently features bridges over the river Inn (even though there are no roads leading over these

bridges) and boats on the same stream, referring to shipping.³⁶ But it does not indicate specific harbors or landing stages. Thus, the bridges and ships only serve as general indications of trade and infrastructure, not as a directory to specific sites.

Apart from the conceptual problems of what to represent on a map, one of the most significant practical issues for early modern Europeans was to determine their position. With no accurate method of time measurement, it was very difficult to give even a rough estimation of longitude. There was no agreement on the length of a degree and, for that matter, most countries did not have standard measuring units anyway.³⁷ While this was only impractical at times within the relatively well-known space of Europe, it was common for ships traveling the oceans to get lost until they made landfall because of the limited accuracy of navigational instruments onboard ships.³⁸ And of course, maps at the time could only be as accurate as the best measurements would allow.³⁹

But the purpose of these maps was not necessarily to aid with navigation. Depending on their size and material, it would even have been impractical to use them during travel. As much as one might have wanted to look at them to find one's home town or province and thus one's place in the world, maps were also a decorative element in rich households, demonstrating the host's wealth and power.

Decorative aspects

Early maps had representative functions. As Michael Biggs writes, maps on display in royal households served several functions: "to gain geographical information, to indulge an interest, or simply to represent the fact of their [the princes'] dominion."⁴⁰ The many images one can find on maps up until the 18th century mostly serve this representative purpose. Their use on a map hints at the medieval roots of mapping (especially *mappae mundi*) and the early entanglement of mapmaking and painting. Denis Cosgrove points to the townscape paintings of late 15th century Venice, which "combined complex perspectives with topographical detail of an almost cartographic accuracy," while at the same time adhering to Renaissance ideals regarding beauty.⁴¹

That is not to say that the images on maps are purely decorative. Many are used as placeholders for more complex phenomena, pointing to economic, cultural or natural resources, especially in regions that are less well known or regarded as exotic. Europe and Tyrol were well known spaces in the 16th century, so the maps analyzed in this text include not as many images as contemporary examples, representing, for instance, the New World.⁴² Still, the Waldseemüller map with its image of Neptune riding a big fish (possibly a whale) in the Mediterranean proves a good example of this decorative quality of maps and their images. It is also a

Figure 2. Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

reminder of a figure found on Waldseemüller’s *Carta Marina* of 1516: King Manuel I of Portugal, riding a whale in the Indian Ocean, southeast of Africa. That image is not simply a pretty portrait of the king, but an affirmation of Portugal’s claim to being a naval super power. Its placement alongside the African coast, which was first explored and circumnavigated by the Portuguese, is no coincidence and cannot simply be attributed to the often mentioned *horror vacui*, the idea that empty spaces on maps and other works of art needed to be filled. These kinds of images usually carry with them further information and they want to provide the reader with a certain impression of the represented region or the world as a whole.

Similar signs of empire on maps are coats of arms representing the ruling family of a region. The map of Paul Dax includes only two coats of arms: that of Tyrol and that of Bavaria, which are facing each other from opposite sides of the map. In contrast, Waldseemüller’s map is full of them (Figure 2). He includes not only the coats of arms of the major European dynasties, but also those of smaller principalities, provinces and cities. The map itself, and thus Europe, is framed with them. “Political authority [is] symbolized outside space.”⁴³ The major European powers are represented by their coats of arms on top of Europe, with the coat of arms of the Vatican at the center and slightly bigger than the others. Thus, the European monarchs, as represented by their slightly more abstract

emblems, dominate the continent pictographically and factually, with God's representative on earth as *primus inter pares*. But while they are shown as rulers over (an image of) the European space, the coats of arms are themselves symbols of the king or queen, not defining the realm "geographically, by its spatial extent", but personally.⁴⁴ Both the images and coats of arms mentioned thus refer back to the traditional personal rule of the Middle Ages, while they are being used as signs of the newly developing idea of the territorial state unified by what is to become the idea of a geographically and culturally distinct nation.

Later, the outline of regions and nations would take over that role to form what Thongchai Winichakul called the "geo-body". The publication and wider distribution of maps, beginning in the late 16th century, "engraved the distinctive shape of a particular territory on the imagination."⁴⁵ Dutch republicans, for instance, would use and popularize the map turned image of *Leo Belgicus* in their fight against the Habsburg regime. The image depicts a heraldic lion superimposed on the outlines of the new Dutch Republic. There are also other versions of this map, including less or more of the original provinces and thereby changing the political message. This geo-body in its republican version demonstrates that semiotic shift of maps from coats of arms to the outlines of regions: The geo-body is impersonal, i.e. it is not connected to the person of a ruler; and natural in the sense that it is grounded in the natural world.⁴⁶ The so-called Aleph maps of the 19th century make use of the geo-body in a similar way. In those maps, William Harvey colored and distorted the geo-bodies of many European countries to form people in national dress or other symbols of the nations for caricatures. He could do that because of the use of maps in general education, which made Europeans increasingly aware of the shapes of countries and made it possible for them to recognize and use these outlines as placeholders for more general ideas of those nations.

Thus, not only elements but also the maps themselves were objects of art, valued for their aesthetics as well as geographical content. Indeed, mapmaking and painting were closely connected enterprises in the Renaissance, which is evident not only from the biographies of early mapmakers, but also from references in artworks.⁴⁷ Their artistic value was especially important for rulers across Europe who viewed them as "precious objects whose possession was both a source of amusement and princely diversion." By looking at them, the monarch could at the same time oversee his entire empire and a work of art symbolizing his power. Accordingly, monarchs made a point of collecting and publicly displaying maps for the entertainment of their subjects and as a sign of their own power and (geographical) wisdom.⁴⁸

Map signs

The use of signs and legends, not only in historical but in all maps has long been neglected as a subject for academic discourse. Fortunately, Catherine Delano-Smith's contribution to the *History of cartography* established a groundbreaking basis for further research into this field.⁴⁹ Because we grow up with well-ordered and more or less standardized atlases, it is often difficult for modern readers to fully understand the signs used in early modern maps:

The notion that there was such a thing as a conventional sign in the context of premodern printed topographical maps is just one of the myths concerning map signs that colors the modern reader's pre-conception of map signs, in the Renaissance in particular and in the history of cartography in general.⁵⁰

Delano-Smith lists a number of "long-cherished misconceptions" about Renaissance maps, such as an increasing standardization of map signs and more detailed representations due to printing.⁵¹ The issue of standardization is especially important. Its lack is one of the most obvious differences of historical and our modern maps. Even though Denis Wood challenges the notion of standardized signs and legends on modern maps, we at least assume that they are coherent.⁵² Renaissance maps on the other hand are inconsistent in their use of signs, even when they were drawn by the same cartographer. There were simply no organizational mechanisms to ensure the use of one paradigm. No craft guilds, professional institutions or commercial companies were able to draw up rules or instructions and then implement them on a wider scale. Even contemporaries commented on this "semiotic anarchy."⁵³ It was not even common to include legends to explain the signs used. Delano-Smith's conclusion is important: "standardization was simply not a Renaissance ideal and [...] modern commentators are misguided in expecting it."⁵⁴

Ygl's map is the only one of my three examples that provides the viewer with a legend. It differentiates nine signs for different kinds of settlements (city, village), institutional sites (market, abbey, church, castle, etc.) and, interestingly, also includes the sign for a grape vine. As Catherine Delano-Smith shows, agricultural signs were usually only included, "where something unusual merited a remark."⁵⁵ The differentiation of settlements and institutions on the other hand was common practice. What is interesting in Ygl's map is that he still goes to the trouble of providing individual views of many towns despite his catalogued signs which he draws over the towns' buildings. His mountains are mostly groups of the typical molehill-shape and the most important or recognizable are named but not individualized. Most of the mountain passes are represented in the shape of mountains, as was common at the time. But the Brenner Pass is an

Figure 3. Detail from Warmund Ygl: *Karte von Tirol*, 1604 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

exception to this rule, being (correctly) pictured as a valley. What stands out is the big glacier (“Der Groß Verner”) in the center of the map, covering much of the Stubai and Ötztal Alps (Figure 3). It is drawn as a continuous area, almost like a blanket placed over the mountains, a not uncommon imagery in the German language. Its size and the crevasses indicated by black convex spots on the glacier reveal the impassability of this part of Tyrol. It is the first representation of an Alpine glacier on a map.⁵⁶

Because Dax’s map of the border region is hand-drawn, all lines and signs naturally have individual features. However, he uses some abstract signs: his trees are drawn as cones and those mountains that are not explicitly named and individualized resemble the molehill shape. In this respect, Dax’s hand-drawn map is not as semiotically distinct from the printed maps as one might think.⁵⁷ Houses are typified but cities are individualized, usually drawn as a group of houses and a church. Names of mountains, settlements and other landmarks are all inserted in frames and

Figure 4. Detail from Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

accentuated with their white background as opposed to the green and brown coloring of the landscape (Figure 4). Even names that were added later, are glued on in the shape of little boxes to set them apart from the landscape. Dax uses black and red ink to distinguish between Tyrolean (black) and Bavarian (red) landmarks. Their names are an important part of the map, especially in relation to the border and their territorial allegiance.

Waldseemüller's map is drawn on a much larger scale. Thus, features of the landscape are more abstract and typified. Cities, for instance, are only indicated by a red dot and their name, with no distinction between bigger or smaller cities, or royal residences. As mentioned before, borders or regional divides do not play an important role on his map except when natural borders can be used to separate a region. Bohemia, for instance, is surrounded by molehill-shaped mountain ranges (Figure 5). This molehill type was common for the designation of individual or groups of mountains, even though the shape of the molehills could vary. It gave the viewer a more natural sight of the mountains and allowed for the inclusion

Figure 5. Detail from Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20 (Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck).

of individual features.⁵⁸ But Waldseemüller also employs another method of indicating mountains, which emphasizes their areal extent rather than their shape or height. His drawing of the Alps, the Black Forest and other mountains resembles a dark area (colored in brown) interrupted by rivers and lakes at the side of which he added several towns. This depiction stresses the separating properties of the mountains, the fact that they are a barrier that can only be crossed through a small number of routes which Waldseemüller, of course, adds. The mountains themselves are an unknown (and perhaps) unknowable brown mass, but the routes through this barrier are the focus of his map. However, this was a less common method for the indication of hills or mountains in early modern maps:

“profile signs are easier than plan view signs to recognize because they match the average map user’s personal experience.”⁵⁹ Waldseemüller uses similar methods for the suggestion of large woods, sometimes drawing individual trees and sometimes surrounding groups of them with a line and coloring the area green. In the Bavarian Forest (today the border region between the German state of Bavaria and the Czech Republic) he combines the mountain area sign with molehills and trees to illustrate the wooded hilly landscape. But as Delano-Smith demonstrates in her study, there does not seem to be any connection between the tree sign itself and the represented kind of tree or thickness of the forest and these signs should not be interpreted beyond general assumptions. In fact, a lot of the wooded areas in Europe are not drawn as such, probably because woods were far too common to be included everywhere on the map.⁶⁰

Conclusion

Working with early modern maps poses challenges. Depending on the definition of the word ‘map’, the objects at hand might not be considered maps at all. Thus, our tools for map reading, with which modern readers are supplied during their schooldays, are usually not helpful because these old maps were made for different purposes and addressees. They use a different language to communicate information and they attach importance to information that a modern audience might find unnecessary. To understand this language, it is important to understand the development of territorial rule as opposed to the personal rule of the Middle Ages. It is also paramount to understand the pictorial and semiotic development, since these maps are at the root of our modern map symbolism.

These same issues also make old maps an important resource for historical research. They force us to think differently about space exactly because they are different from the maps we are used to, providing a thought-provoking expression of the worldviews of their creators and original audience. Once we learn how to read them, they communicate fascinating information about the landscape they depict. They can be an important source for historians and cultural studies scholars, offering unique insights into the conceptions of space of their creators, which written texts can only provide in a limited way.

Because of that, they also force us to think about modern maps and the importance and meaning we place on them. The geographically accurate representation of a landscape that we value in contemporary maps and satellite images was not necessarily the goal of early modern cartographers. Once this different approach to mapping has taken hold, it is easy to see that most contemporary maps are, in fact, not geographically accurate at all. Despite careful measurements of our earth’s surface, maps can only include a certain number of elements of a landscape’s features. These

features have to be abstracted in order to make the map readable. And, of course, every choice for inclusion and abstraction is, in the end, a choice representing certain power structures that place importance on some and exclude other elements. It is not surprising that this challenge to the standard map communication model was publicized in the 1980s by J. Brian Harley, a map historian appealing to the works of Jacques Derrida and Michel Foucault. His work on old maps led to new insights in dealing with contemporary maps and created what we now call critical cartography, in which maps are no longer viewed as neutral, scientifically grounded sources of information.⁶¹

Apart from their historical value, the study of old maps is relevant for this insight. They are

not just the decorative treasures of the collector's cabinet but [...] active instruments of power. Maps can be read as a record of a clash between cultures, of conflicting ideologies, of ethnic attitudes and stereotypes, and of the values that different societies attach to the land. Maps always conceal more than they seem to show. Maps are often a record of myth as much as of a real geography [...], and they represent relentless religions and a crusading search for wealth far more than an abstract pursuit of human knowledge. Every map has several faces and more than one level of meaning.⁶²

Thus, maps are texts that can be deconstructed and interpreted with the instruments of cultural and literary studies. They carry meaning beyond showing us where a particular place is situated. By employing critical theory to analyze maps, it is possible to gain a better understanding not only of the maps themselves but also of the societies that produced them. This is true for contemporary maps, but even more so when dealing with historical maps. When read critically, they can be an instrumental source for research, not just in the fields of geography and history. This essay has been an attempt to invite historians of other specializations into the discussion, by introducing them to the relevant terms and concepts, and with the hope that they will contribute to and enrich the debate on early modern mapping.

Notes

1. Martin Waldseemüller: *Carta itineraria Europae*, 1511/20, Inv.-Nr. K 9/39 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

2. Paul Dax: *Tyrolisch-bayerisches Grenzgebiet*, 1544, Inv.-Nr. K 9/42 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

3. Warmund Ygl: *Karte von Tirol*, 1604,

Inv.-Nr. K 9/43 (TLMF, Historische Sammlungen), Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck.

4. Cf. Thomas Winkelbauer: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Länder und Untertanen des Hauses Habsburg im konfessionellen Zeitalter* (Wien, 2003), 309.

5. Cf. Dennis Wood: *Rethinking the power of maps* (New York, 2010), 20–25.

6. Wood: *Rethinking the power of maps*, 27.
7. David Turnbull: *Masons, tricksters and cartographers* (London, 2005), 92.
8. David Woodward & J. B. Harley: "Preface," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 1. Cartography in prehistoric, ancient, and medieval Europe and the Mediterranean* (Chicago, 1987), xvi.
9. Cf. David Turnbull: "Cartography and science in early modern Europe. Mapping the construction of knowledge spaces," *Imago mundi* 48 (1996), 16.
10. *Ibid.*, 10.
11. Cf. Michael Biggs: "Putting the state on the map. Cartography, territory, and European state formation," *Comparative studies in society and history* 41.2 (April 1999), 377.
12. Cited in Ute Schneider: *Die Macht der Karten. Eine Geschichte der Kartographie vom Mittelalter bis heute* (Darmstadt, 2004), 27.
13. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 379; Denis Cosgrove: "Mapping new worlds. Culture and cartography in sixteenth-century Venice," *Imago mundi* 44 (1992), 66, and Jordan Branch: *The cartographic state. Maps, territory, and the origins of sovereignty* (Cambridge, 2014), 6.
14. Cf. Turnbull: *Masons, tricksters and cartographers*, 92–93.
15. Leslie B. Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 636.
16. Biggs: "Putting the state on the map," 378.
17. Kai Brodersen, for example, makes an interesting case for a mapless Roman Empire in *Terra cognita. Studien zur römischen Raumerfassung* (Hildesheim, 1995).
18. Wood: *Rethinking the power of maps*, 19–25.
19. "[W]hile the subject of cosmography was the globe and its relationship with the heavens as a whole, picturing the earth as an integral part of the cosmos, geography had a narrower focus, concentrating specifically on the earth itself." (Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 622); cf. also Cosgrove: "Mapping new worlds," 66–67.
20. Cosgrove: "Mapping new worlds," 69.
21. *Ibid.*
22. Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 623–24.
23. *Ibid.*, 633.
24. Cf. *ibid.*, 635–36.
25. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 385–86.
26. *Ibid.*, 380 and then further 387–88. Cf. Cosgrove: "Mapping new worlds," 67–68.
27. It is now perfectly normal to know the shape of a country by drawing its borders. "Published maps [...] engraved the distinctive shape of a particular territory on the imagination. This familiar shape provided an alternative symbol of political authority" (Biggs "Putting the state on the map," 390).
28. Biggs: "Putting the state on the map," 386.
29. Cf. J. B. Harley: *Maps and the Columbian encounter* (Milwaukee, 1990), 63–65.
30. Again, this identity is based on belonging to a certain group of people (with the same religion) as opposed to the space these people inhabit.
31. Cf. Biggs: "Putting the state on the map," 392–93 and Cormack: "Maps as educational tools in the Renaissance," 636.
32. Cf. Thomas Horst: "Augenscheinkarten – eine Quelle für die Kulturgeschichte," *Akademie aktuell. Zeitschrift der bayerischen Akademie der Wissenschaften* 2010.1 (2010), 39–41.
33. Catherine Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," in Woodward / Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 555–56.
34. Cf. Thomas Horst: *Die älteren Manuscriptkarten Altbayerns. Eine kartographiebhistorische Studie zum Augenscheinplan unter besonderer Berücksichtigung der Kultur- und Klimageschichte* (München, 2009), 88–89.
35. Cf. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 568.
36. Cf. Ingrid Kretschmer, Johannes Dörflinger & Franz Wawrik: *Österreichische Kartographie. Von den Anfängen im 15. Jahrhundert bis zum 21. Jahrhundert* (Wien, 2004), 45.
37. Cf. Turnbull: "Cartography and science in early modern Europe," 12, and Felipe

Fernández-Armesto: "Maps and exploration in the sixteenth and early seventeenth centuries" in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 746–47.

38. William Bradford's *History of Plymouth plantation* is a good example. In the early chapters of his story, Bradford declares Virginia the goal of the Puritan's journey, but they make landfall in what is today Cape Cod. Because it is quite late in the season, the ship's captain refuses to sail south and so the Puritan Colony is set up in Massachusetts. Cf. William Bradford: *Of Plymouth plantation* (New York, 1994 [1669]), 60.

39. John W. Hessler, referring to M. J. Blakemore and J. B. Harley, elaborates on the different types of accuracy and the processes behind them in "Warping Waldseemüller. A phenomenological and computational study of the 1507 world map," *Cartographica* 41.2 (2006), 102–04.

40. Biggs: "Putting the state on the map," 381.

41. Cosgrove: "Mapping new worlds," 69.

42. Chapters 6–8 of my forthcoming doctoral thesis will discuss maps of the New World intensively.

43. Biggs: "Putting the state on the map," 392.

44. *Ibid.*, 390.

45. *Ibid.* On the subject of the geo-body, cf. Thongchai Winichakul: *Siam mapped. A history of the geo-body of a nation* (Honolulu, 1994).

46. *Ibid.* and Richard L. Kagan & Benja-

min Schmidt: "Maps and the early modern state. Official cartography," in Woodward & Harley (eds.): *History of cartography, Vol. 3. Cartography in the European Renaissance, Part 1* (Chicago, 2007), 673–74.

47. One of the most famous paintings featuring a Visscher map in the background is Jan Vermeer's *The art of painting* (ca. 1662–65).

48. Kagan & Schmidt: "Maps and the early modern state," 677–79.

49. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 528–90.

50. *Ibid.*, 529.

51. *Ibid.*, 529–31.

52. Cf. Wood: *Rethinking the power of maps*, 67–72.

53. Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 532.

54. *Ibid.*, 534.

55. *Ibid.*, 574.

56. Cf. Kretschmer, Dörflinger & Wawrik: *Österreichische Kartographie*, 45.

57. Cf. also Delano-Smith: "Signs on printed topographical maps, ca. 1470–ca. 1640," 529–30.

58. Cf. *ibid.*, 549.

59. *Ibid.*, 550.

60. Cf. *ibid.*, 552 and 574.

61. Cf. Jeremy W. Crampton: "Maps as social constructions. Power, communication and visualization," *Progress in human geography* 25 (2001), 236–38.

62. Harley: *Maps and the Columbian encounter*, xii.

Errata

I förra numret av *Lychnos* finns ett antal fel gällande handledare för avhandlingar i idé- och lärdomshistoria. Jag beklagar djupt de felaktigheter jag blivit uppmärksam på och meddelar här de korrekta uppgifterna:

Nr 63 Elisabeth Mansén: *Konsten att förgylla vardagen* (27/5 1993) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Nr 160 Andreas Önnersfors: *Svenska Pommern* (6/6 2003) – handledare Svante Nordin, ej Svante Nordin & Gunnar Broberg

Nr 172 David Dunér: *Världsmaskinen* (3/12 2004) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Nr 177 Ingmar Lundkvist: *Kulturprosten* (30/4 2005) – handledare Gunnar Broberg, ej Svante Nordin

Nr 229 Kristiina Savin: *Fortunas klädnader* (22/10 2011) – handledare Svante Nordin, ej Gunnar Broberg

Jag beklagar det inträffade.

Ingemar Nilsson, Göteborgs universitet

Avhandlingsrecensjoner

Krigsbyttets biografi

Emma Hagström Molin: *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet*. Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2015. 272 s. ISBN 978-917-061-180-3, hft.

I denne avhandlingen er det det materielle som står i sentrum for analysen: Gjenstander og deres forflytninger i tid og rom. Gjenstandene som undersøkes er krigsbytte som ble hentet til Sverige på ulike måter gjennom 1600-tallet. Men hva slags kategori er ”krigsbytte”, spør Hagström Molin, som søker å forstå kategorien ved å undersøke flere grupper av gjenstander, deres bevegelser, transformasjoner og virkninger i svenske 1600-tallskontekster.

I tråd med forfatterens vektlegging av det materielle, kan det være på sin plass å begynne med avhandlingen som gjenstand. Det er en vakker bok. Formatet er lite, høyden lav men bredere enn standardformater og den føles lett i hånden. Fargene er dust brun-ørnne og noe som kanskje kan kalles elfenbenshvitt. Omslaget føles vokset, matt å ta på, og avbilder, skjønner vi ved å lese på innbretten, en bønnebok som har tilhørt en kvinne ved navn Berete Knutsdotter. Når vi bretter ut ser vi også de knyttede båndene rundt bønneboka, og ikke minst ser vi hvor sylskarp denne fotogiengivelsen er. Men det finnes også tekst: Tittelen møter oss midtstilt på avhandlingens omslag, *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek og Skokloster slott under 1600-talet*, og under følger forfatterens navn, nederst forlagets navn, Makadam. Baksiden har passende nok bildet av reversen av den samme bønneboka, og der – på baksiden – får vi en kort framstilling av hva avhandlingen inneholder med en varemerkekode nederst.

Framstillingen gir i en kortform motivasjonen for avhandlingens undersøkelse, dens materiale og dens metode. Dette er tekst en leser skal ta på alvor som bokas selvpresentasjon, og den er også svært klar når det gjelder å framstille motivasjonen for det objektet vi

har i hånda. Det heter at gjennom 1600-tallets kriger ble verdifulle gjenstander ført bort, og mange av disse gjenstandene har endt opp i nasjonale kulturarvsinstitusjoner. Disse gjenstandene fikk fornyet oppmerksomhet i kjølvannet av Napoleons plyndringer i Europa, og fra 1800-tallets midt og framover ble de gjenstandene som var i Sverige kollektivt omtalt som ”svenska krigsbyten”, altså svensk krigsbytte, og de ble forstått som symboler for nasjonal ære. Imidlertid, påpekes det, var ikke ordet krigsbytte etablert på svensk før i 1712, og de hjemførte byttene ble tolket på et annet vis på 1600-tallet enn senere. Boka, heter det, vil diskutere praktiske omstendigheter og materielle prosesser som var med på å skape samtidens forståelse av disse gjenstandene.

Det er plyndringens konsekvenser for seierherrene som skal undersøkes, sies det videre, gjennom fem utvalgte bytter. De blir undersøkt gjennom en objektbiografisk metode, som ser på dem fra pakningen i kister på kontinentet til de endte opp i skap, hyller og museale rom i det svenske kongeriket. Denne vaskeseddelen avsluttes med setningen: ”Biografierna synliggör föremålens transformationer och deras instabila identiteter i ett längre tidsperspektiv.”

Motivasjonen i denne avhandlingen er altså å finne fram til hvordan det som i ettertid har blitt hetende krigsbytte ble forstått i sin samtid. Begrepet krigsbytte er slik inngangen til materialet, men dette er et begrep som allerede på bokas vaskeseddel blir plassert som anakronistisk i forhold til det materialet som skal undersøkes. Dette er da også bokas paradoksale utgangspunkt, den utforsker en kategori som den selv hevder er ikke-eksisterende i den tidsperioden undersøkelsen har festet seg ved. Dette er da også motivasjonen for å gjøre de helt konkrete forflytningene av gjenstandene, deres bevegelser og ulike nye kontekster til omdreiningspunkt: Gjenstandene fantes og virket i 1600-tallets institusjoner.

Avhandlingen innledes med et kapittel som presenterer problemstillinger og sentrale begreper, tidligere forskning om krigsbytter og

samlinger, teoretiske og metodiske perspektiver, og avgrensninger. Her føres vi inn i problematikken gjennom den franske diplomaten Charles Ogiers besøk i skattkammeret på Tre Kronor i 1635. Med utgangspunkt i Ogiers beskrivelse viser Molin til hvordan det hun velger å kalle ”byten”, på norsk ”bytte”, var både en særskilt kategori og gjenstander som hadde en rekke forskjellige egenskaper. Dermed virket de på ulike vis på personer som så, håndterte dem og beskrev dem. Slik angir hun det som er den ene sentrale tråden i avhandlingen – hva slags kategori er bytte? Hva er det som holder bytte sammen? I hvilken grad er det en ting? Og på den andre siden, hvilke egenskaper deler disse gjenstandene med andre gjenstander i arkiver, biblioteker og museer? Hva er de ulike måtene bytte opptrådte på og ble oppfattet på i samlingene og hvordan virket de i disse? Spenningen mellom disse to polene kan man kanskje si, utformes til et byggverk som utgjør det ene stilaset i avhandlingen.

Den andre stilaset bygges opp i spennet mellom bytte som virkning og påvirket: hvordan disse gjenstandene både ble påvirket av den sammenheng de ble satt inn i, og var medvirkende og medskapende i denne sammenhengen. De hadde altså en type aktørstatus. De var altså både ting som ble endret, og de hadde endrende effekter. Dette synes da også å være bakgrunnen for at avhandlingen setter ”objektbiografi” som sin metode.

Disse to spenningene, på den ene siden bytens karakter av å være både en ting og mange ting, og bytens tilstedeværelse som både en effekt og som effektiv, går som røde tråder gjennom avhandlingen og skaper en kompleks avhandling, der kategorier fastholdes på den ene siden, de problematiseres løpende på den andre siden. En slik radikalt historiserende inngang er vanskelig å holde fast ved i møte med et stort og komplekst arkivmateriale, men dette lykkes til fulle. Den baserer seg på et nitid og grundig empirisk kildearbeid, som den evner å formidle og organisere på teoretisk og metodisk interessante og nyskapende måter.

Molin undersøker altså en spesiell type krigsbytte, bøker og manuskripter, som tilhører det som ofte benevnes ”kulturella byten”, til forskjell fra gjenstander som tjente til lønn og overlevelse for krigens soldater. Avhandlingens materiale er fem ulike grupper av gjenstander, som ble beslaglagt primært i for-

bindelse med svensk krigføring på kontinentet på den første halvdel av 1600-tallet. Avhandlingens fire hovedkapitler behandler først hvordan disse gjenstandene kom til Sverige og hvordan de siden ble ordnet og håndtert i ulike institusjoner i årene fra 1621 til omkring 1712. Til en viss grad trekkes undersøkelsen opp til 2000-tallet, gjennom noen glimt av hvordan disse gjenstandene har blitt fortolket og hatt virkninger også utover det tidlige 1700-tall.

Det første kapitlet etablerer rammen for undersøkelsen på en svært effektiv og leservennlig måte. Molin etablerer først en rekke spørsmål som bærer resonnetet gjennom hele avhandlingen. Hun spør, ”vilka innebörder och egenskaper tillskrefs dessa ting av de personer som hanterade, betraktade och kommenterade dem? Hur gick det till när de förflyttades av kungens män från erövrade platser på kontinenten och integrerades med nya rumsliga sammanhang i det svenska kungariket? Vilka kvaliteter hos de bortförda föremålen bidrog till att skapa, forma och ordna nya rum och miljöer för samlingar? Hur har föremålens identiteter förändrats över en längre tidsperiod?” (12)

I et underkapittel gis en relativt kort gjennomgang av tidligere forskning på krigsbytte, med fokus på forskningen som har foregått på materiale i svenske samlinger fra ca. 1850 til 1950, og for de senere årene med vekt på internasjonal litteratur som har problematisert krigsbytte på måter som har vært inspirerende for Molins arbeid. Det er et visst misforhold mellom behandlingen av en tidlig svensk forskning på den ene siden og en mer nåtidig internasjonal forskning på den andre. Den svenske bibliotekshistorikeren Otto Walde blir den viktige og nærmest enestående figuren i den svenske forskningen, og hans arbeider blir også anstøtssteiner i senere kapitler. Den nyere internasjonale forskningen blir igjen brukt som inspirasjon og brekkstang for å etablere nye perspektiver på det svenske materialet.

Et underkapittel er viet til tidligere kulturhistorisk forskning på gjenstander og samlinger – og plasseringen her tidlig i kapitlet brukes også til å ramme inn boka som en undersøkelse av samlingspraksiser i tidligmoderne tid. En slik innramming vender perspektivet bort fra spørsmålet om de legale spørsmålene rundt krigsbyttene, og mot et spørsmål om å forstå og bidra til forskningen

på kunnskaps- og samlerkulturer i perioden. Et viktig bidrag i denne avhandlingen kan også understrekes: Grensene mellom arkiv, bibliotek og museer var flytende i tidligmoderne tid, men mange tidligere studier har konsentrert seg om ett av disse stedene eller en institusjonstypene. Molin søker derimot å bringe sammen tidligere forskning som har avgrenset seg til en type samlinger, for slik å gi et bredere bilde av samlingskulturen.

I underkapitlet ”En teoretisk vending mot ting”, viser Molin til den nyere vendingen mot materialitet, som hun mener gjør det mulig å ta et nytt grep om avhandlingens studieobjekt, og går effektivt over til å si hva denne vendingen betyr i hennes avhandling. Det handler for det første om å avklare hva ting, ”föremål”, altså gjenstand og objekt er, hvor hun understreker at hun synes det er mer interessant hva materialiteten og praksisene *gjør* enn hva de *er*. For det andre er hun opptatt av gjenstandenes foranderlighet, deres instabilitet: Hvordan ble de skapt og omskapt både i rommet og i et lengre tidsperspektiv? Den tredje måten nyere materialitetsteori anvendes er i bruken av ordet ”materialiseringer” for å koble sammen og analysere ting, menneske, samling, rom og tid. Begrepet skal se på hvordan det materielle gjøres i spesifikke romslige og tidlige kontekster. Det brukes altså for å undersøke det materielles vekselvirkning og relasjoner med omverden. For det fjerde anvendes begrepet ”romlige narrativer” for, som Molin sier, å belyse hvordan ”de ordninger som bytena och samlingarna utgjorde genrede ett slags materiell historieskrivning eller berättelse” (29). Hun viser til forskning som påpeker hvordan samlingene fortalte historier som ble skapt av samlere og besøkende sammen i rommet, og er her helt på linje med den nyere museologiske forskningen som nettopp har vært opptatt av hvordan museums-gjenstand, rom og publikum interagerer i meningskaping.

”Objektbiografisk metode” er det neste underkapitlet. Biografi skal her forstås metaforisk, hevder Molin. Det handler om å gi tingene en egen livshistorie for å belyse både de betydningene som de har blitt tilskrevet til ulike tider og deres egne effekter på omgivelsene. Sånn sett handler dette om denne dobbelte virkekraften ved tingene, hvordan de ble påvirket og hvordan de selv påvirket. Objektbiografiperspektivet betyr likevel ikke at hun følger enkeltgjenstander. Snarere er det snakk

om å følge grupper av gjenstander, og da med henvisning til Camilla Mordhorsts bok *Gjenstandsfortellinger* (2009). Jeg leser det slik at biografibegrepet brukes til å holde disse gruppene av gjenstander sammen – det er ved hjelp av dette det blir mulig å følge en gruppe gjenstander som vi jo får presentert gjennom boka som en ganske ustabil gruppe. Men det som også binder disse gjenstandene sammen er at de analyseres utfra fem ulike kvaliteter eller identiteter som blir viktige i analysen gjennom hele boka: Materiale, geografisk identitet, genealogisk kvalitet, kaffession og tidslige eller temporale egenskaper. Disse fem kvalitetene er i spill gjennom analysen som kvaliteter som endret seg over tid, og bidro til ulike former for materialiseringer.

Men så til materialet og de analytiske kapitlene. Det første empiriske kapitlet undersøker først hvordan krigsbytte ble *skapt* i Molins ordbruk, hvordan det ble beslaglagt, plyndret, og tatt i forbindelse med krigshandlinger. Kapitlet ”Att lägga i kistan” skal altså vise hvordan bytte blir til, hvordan det så å si oppsto som bytte. I dette kapitlet er kilde-materialet brev, instruksjoner og tekster som kom til i forbindelse med felttog og krigshandlinger. Men det er også ordbøker, i den forstand at ordenes skiftende betydning analyseres. Felttogene og de ulike plyndringspraksisene beskrives først, og hvordan de ulike byttene som danner grunnlaget for oppgaven ble tatt, blir beskrevet, i Riga, Mitau, Braunschweig, Frauenburg og i det danske riket. Hoveddiskusjonen handler imidlertid om å vise hvordan det å ta bytte ble begrepsfestet – hva ble de bortførte gjenstandene kalt? Ordet krigsbytte ble ikke anvendt. Det er så å si hovedfunnet, at det faktisk ikke forekom i kildene og i følge *Svenska akademien ordbok*, dukker det opp i 1712 – så dette er da også det nærmest eksistensielle spørsmålet i denne avhandlingen: Hvis det ikke er krigsbytte, hva er det så? Molin påpeker ganske på sin plass, at siden ordet dukker opp da, må det ha vært et behov for å kategorisere en type gjenstander. Men hva brukte man altså tidligere? Ordene som diskuteres er *spolia*, *trofé* og *byte*. Det interessante som sies avslutningsvis er at ”De Föremål som gjordes till byten av Gustav II Adolf, Axel Oxenstierna och Carl Gustaf Wrangel tycks i regel inte ha beskrivits med något av dessa ord” (77). Så her har vi altså en slags ordløs kategori? Dette blir da også motivasjonen og ledetråden

for resten av boka, hvordan materialiseres disse gjenstandene på ulike måter, hvordan praktiseres og håndteres de, og hvilke identiteter framstår, når det nå er påvist at de ikke synes å ha hatt noe begrep å knytte seg til.

Det som også etableres som en hovedtese i dette kapitlet er at det å beslaglegge må ses i sammenheng med den intensive samlervirksomheten som foregikk i Europa på denne tiden, og hvor den svenske eliten også var drevet av denne viljen til samling. På side 48 sier Molin: "Gustav II Adolfs och Carl Gustaf Wrangels byten måste framförallt kopplas samman med deras vilja at samla." Dette er slik den internasjonale konteksten som fungerer som en ramme rundt denne avhandlingens forståelse av hvorfor disse krigsbyttene ble tatt.

Kapitlet "Vasakrönikor. Genealogiska utmaningar" undersøker skjebnen til beslag fra Mitau i Riksarkivet fra 1622 fram til ca. 1700. Disse beslagene ble innlemmet i Riksarkivet samtidig som dette var i ferd med å bli til som et sted og rom for rikets arkiver, og ikke minst som et historisk sted. I dette kapitlet følges en rekke kanseliordninger, og en rekke brev hvor arbeidet med beslagene beskrives. I denne historien kan vi følge hvordan dokumentenes materialitet, geografiske opphav og sjeldenhet blir avgjørende for deres innordning. Slik er det altså egenskaper ved dokumentene selv som påvirker deres klassifisering. I tillegg kan vi se hvordan de bidrar til å etablere arkivet som et sted der fyrstens makt, og fyrstehusets historie, blir hovedprinsipper i ordningen i første omgang, samlingene blir deler av en genealogi. Men dette kapitlet viser også hvordan disse samlingene splittes opp og ordnes inn, uten at deres karakter av å være bytte blir et hovedpoeng. "Mitauarkivet" gjordes till ett svenskt krigsbytte av Otto Walde", hevder Molin (86). Dette er altså en tidlig 1900-tallskonstruksjon, mens det på 1600-tallet er vanskelig å følge dette byttet som noen slags enhet fordi de er i stadig forandring, for eksempel beveger de seg fra å være livlandske til å være russiske. Denne interessante og arkivpraksisnære historien viser også hvor viktig en arkivets geografi, kan man kanskje kalle det, er for å beskrive dets historie. For bevegelsen mellom esker, skap og rom, blir her også beskrevet som en historie om stadige transformasjoner av forståelser og identiteter. Et annet interessant aspekt er også hvordan de første kravene

på tilbakeføring av dokumentene kom allerede i 1622 og ble gjentatt i ulike varianter i takt med politiske endringer. At arkivet inneholdt dokumenter som andre mente de var de rettmessige eierne til, er det slik ingen tvil om.

Det fjerde kapitlet tematiserer en gruppe med krigsbytte i Uppsala universitetsbibliotek, under tittelen "Biblioteksvariationer. Kunskap, konfession och tid". Biblioteket ble grunnlagt i 1620, med utgangspunkt i en kongelig donasjon blant annet fra et klosterbibliotek. Men på kort tid kom byttene fra Riga, Braunsberg og Frauenberg. Senere også fra Würzburg og Mainz. Med utgangspunkt i fortegnelser og kataloger gir Molin en beskrivelse av hvordan gjenstandene ble håndtert på den ene siden, og på den andre hvordan de påvirket skapelsen av nye rom og miljøer for samlingene. Først beskrives det hvordan Riga, Braunsberg og Frauenberg inventeres på 1620-tallet. Den spesielle kvaliteten ved dette kapitlet er beskrivelsen av hvordan biblioteket materialiseres, slik jeg leser det. Her kan vi følge oppstillingen av bøker på hyllene, hvilke nøkler de organiseres etter, hvordan hyllene setter betingelser, men også hvordan de beslaglagte jesuittiske bibliotekene ble med på å sette standard for hvordan biblioteket ble ordnet, de kom med sin egen orden som også virket inn på den måten de kunne klassifiseres på. Det eksisterte altså en spenning mellom de konfesjonelle måtene å ordne på, som ble forflyttet med inn i det nye biblioteket. Men det skjedde også en annen oppdeling her som handler om en nytolkning av hva som ble forskjellen på de ulike avdelingene i biblioteket – materialisert i to atskilte etasjer – der biblioteket på samme måte som i Riksarkivet etablerte en temporal orden, med et historisk og et samtidsorientert bibliotek.

"Krigsmuseer. Samlingarnas triumfer" er navnet på det siste empiriske kapitlet. Her gjennomgår Wrangels bok- og manuskript-samlinger på Skokloster, med vekt på Rothkirch-byttet. Også her er det først og fremst bøker og manuskripter som følges, til tross for ordet museum i tittelen, og det har en klar sammenheng med ønsket om å plassere disse byttene inn i samlingshistorien. Gjennomgangen viser også en annen form for innordning av byttene enn de tidligere, der en tydelig selektiv samler, gjør sine erobringer i felten, og slik understrekes den tidligere påstanden

om at de byttene som ble tatt på 1600-tallets felttog bør forstås i lys av samlingsviljen til feltherrene. De tok del og forsto seg selv som en europeisk samlerkultur, der man søkte rariteter, sjeldenheter og verdifulle gjenstander. Wrangels samling skulle fortelle utvalgte historier som kunne inngå det encyclopediske museum. Med dette avsluttende eksemplet tematiseres også ettertidens dobbelte forhold til krigsbytte. På den ene siden passet ikke disse inn i en svensk historie, gjenstandene var ikke svenske – på den andre siden passet de som minnesobjekter for en svensk stormaktstid, som minner om det krigerske kongeriket.

I avslutningskapitlet hentes de analytiske begrepene, dvs. de kvalitetene eller identitetene som har vært omdreiningspunkter i undersøkelsen fram. Det er snakk om de kvalitetene ved bøkene og manuskriptene som var med å forme deres identiteter: Materialitet, geografisk tilhørighet, genealogiske praksiser, konfesjonelle egenskaper og temporalitet. Alle disse kvalitetene var ustabile og foranderlige, samtidig som de var virksomme.

Det er en avhandling med store kvaliteter. Språket er lett og fullt av overskudd, noe eksemplene på kapitteloverskrifter som er gjengitt ovenfor bekrefter. Kildearbeidet synes overbevisende og omtenkstomt gjennomført. Med det mener jeg at dagene i arkivene må ha vært brukt til å tenke ut og lete fram perspektiver fra arkivene selv, de blir så å si dobbelt historiske i denne gjennomgangen, hvor de får opptre som kilder til flere samtidige historier. En innvending er at dette kunne vært utforsket i enda større grad – hyller og kister kunne plassert seg enda mer sentralt i historien. Manuskripters materialitet kunne vært

gjenstand for enda mer nitid granskning. Og ikke minst kunne en større interesse for det visuelle ved materialet tatt oss enda lenger inn i de praksisene gjenstandene inngikk i. Slik kunne man ønsket seg at Molin gikk enda lengre på veien hun selv staket ut.

Men også veien kan man stille spørsmål ved. Biografien står som den sentrale metoden i boka, vi leser om krigsbyttets biografi. Redegjørelsen for utviklingen av gjenstandsbiografier er tilforlatelig, men kritiske innvendinger mot dette begrepet blir i liten grad diskutert. For det første er det et spørsmål hvordan biografi-perspektivet står til begrepet om materialiseringer. For der biografi-begrepet anvendt på ting gir tingene et metaforisk liv, står det også i fare for å gi disse tingene liten handlekraft. Det er de stadig skiftende fortolkninger som undersøkes i mange tingbiografier. Materialiseringsbegrepet på sin side, slik det er utarbeidet i boka *Materialiseringer* av Tine Damsholt et al (Aarhus, 2009) gjør et poeng av at det er praksiser og prosesser som er hovedundersøkelingsområdet. Det metaforiske liv, noe som fødes og dør, blir da bare et ledd i en stadig pågående prosess. Avhandlingen synes å forflytte biografibegrepet i denne retningen, og gjør en undersøkelse i tråd med dette, men noen tradisjonell gjenstands-biografisk undersøkelse er det ikke. Dette er et eksempel på et utnyttet potensial for å bidra til å utvikle det teoretiske og metodiske apparatet vi kan forstå 1600-tallets samlings- og kunnskapskulturer med. Men slike innvendinger til tross, står avhandlingen trygt som et grundig, lesverdig og inspirerende arbeid.

Brita Brenna,
Universitetet i Oslo

Mechanicus

Jacob Orrje: *Mechanicus. Performing an early modern persona*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in History of Ideas 46, 2015. 233 s. ISBN 978-915-549-246-5, hft.

Jacob Orrjes avhandling *Mechanicus* handler om den sosialpsykologiske mask, eller persona, som vi alla ständigt bär med oss i olika sammanhang och som de flesta av oss inte kan ta av oss ens när vi är själva. Mer

specifikt handlar den om hur matematik och mekanik framställdes som en dygdeövning för en särskild kategori manliga medborgare i det tidigmoderna Sverige. Dessa medborgare kallades ”mechanicus”, ett begrepp och en titel som angav en persona präglad av mekanik och matematik och som gällde både individuellt och kollektivt.

Persona mechanicus bestod av ett antal förväntningar på individen som formulerats kollektivt och anammats individuellt. För-

väntringarna skapades och existerade i mötet mellan *mechanicus* och hans publik. Det kunde gälla hur hans (för det har uteslutande varit män som burit titeln i de källor vi känner till, ännu har ingen ”*mechanica*” återfunnits från 1600- eller 1700-talen) liv beskrevs, nämligen som en talangfull och intresserad pojke eller yngling som blev till skicklig och kunnig vuxen. Mannen skulle i sin tur besitta särskilda kunskaper och praktiska färdigheter som framträdde enligt särskilt förväntade mönster. Till detta kom att en *mechanicus* förväntades relatera till överordnade och underordnade på ett sätt som gjorde att han kunde identifieras som en dygdig förebild. *Mechanicus* skapades hela tiden i relation till andra kategorier som akademiskt lärda, hantverkare, rena matematiker, bergsmän, kungligheter och till och med Gud.

I andra kapitlet studeras hur *mechanicus* skapas i levnadsbeskrivningar där en yngling mognar genom att öva matematik och olika hantverk, exempelvis ritning och hantering av olika verktyg och maskiner. Dessa övningar gör honom flitig och endråktigt samtidigt som han skaffar sig tillförlitliga kunskaper i mekanikens teori och praktik. Beskrivningen bygger på närläsningar av fjorton olika levnadsbeskrivningar som de presenterades i olika åminnelsetal som hölls i Kungl. Vetenskapsakademien över avlidna ledamöter från dess grundande 1739 till tidigt 1760-tal. Bilden att *mechanicus* som persona skapades genom övningar i både matematik och hantverk som kompletterade och förstärkte varandra bekräftas av närläsningar av inledningar till och presentationer av fjorton olika pedagogiska texter. Här framkommer också att *mechanicus* både liknade och skilde sig från hantverkare och rena matematiker. *Mechanicus* kunde undvika tillkortakommanden inom båda dessa grupper och utgjorde en brygga mellan olika kunskapssammanhang och sociala sammanhang.

I det tredje kapitlet utgår analysen från 262 ansökningar från 237 sökande om ställning som auskultant vid Bergskollegium som inkom mellan 1700 och 1750. Auskultant motsvarade ungefär lärling i det medeltida skråsystemet, alltså en ställning för en yngre utbildad påläggskalv som ville göra karriär i statsförvaltningen. Andelen av de sökande som accepterades till en plats gick lite upp och ner under den studerade perioden, men relativt många antogs. Det som intresserar

Orrje här är hur de sökande till auskultantställningarna lyfte fram olika teman i sina ansökningar för att presentera sig. En sak som framkommer är att akademiska studier, framför allt i Uppsala, framhölls av det stora flertalet under nästan hela perioden. Andra viktiga teman var att tjäna fäderneslandet samt en över tid ökande vikt vid allmänna matematiska kunskaper även vid sidan av sådan matematik som var relevant för bergsbruk och mekanik. Denna större tonvikt vid kunskaper i matematik kopplar Orrje bland annat till auskultant Anders Gabriel Duhres föreläsningar 1718 där matematikens betydelse för kollegiets verksamhet framhölls. Matematik var också ett sätt att distansera *mechanicum* kompetens från de kunskaper som bergsmän utanför kollegiet och utan akademisk utbildning hade.

I det fjärde kapitlet får vi stifta närmare bekantskap med en av svensk teknikhistorias allra störste, Christopher Polhem. Här handlar det om hur Polhem förhöll sig till den yngre Emanuel Swedenborg samt hur Polhem presenterade sig själv i relation till Karl XII. Sammantaget kan man säga att både Swedenborg i relation till Polhem och Polhem i sin relation till Karl XII utvecklade en slags aktiv underkastelse som visade att de visste sin plats i en social hierarki och vad som förväntades av dem. Slutsatserna är att *mechanicus* och kungen manifesterade en politisk och mekanisk ordning som innebar en upplyst och lyhörd monarki med en flitig och tjänstvillig *mechanicus* som erbjöd sina tjänster till det offentliga. Relationerna mellan Swedenborg, Polhem och Karl XII kan sägas ytterst ha manifesterats i en festutgåva av de dittills utkomna fyra numren av Swedenborgs kvarstaldstidskrift *Daedalus Hyperborea* (Den svenske Daedalus) som förlänades kungen i Lund 1716.

Det snaskigare femte kapitlet handlar om Anders Gabriel Duhres uppgång, nedgång och fall. Duhre lyckades 1723 få ståndsriksdagen att förlåna honom kungsgården Ultuna för att han där på modell av Bergskollegiums Laboratorium Mechanicum från 1697 skulle anlägga ett Laboratorium Mathematico-oeconomicum. Men bara några år senare, från 1727, började det gå illa för Duhre. Han blev straffad för att vara far till ett utomäktenskapligt barn och blev beskyldd för att ha behandlat kronobönderna illa samt för att ha gjort överkan på betesmark som han arrenderade.

Trots att han friades från de två sista anklagelserna inverkade detta menligt på hans persona som mechanicus. Han förlorade som följd av det rätten till Ultuna i riksdagen 1731. Den persona han presenterat 1722 som byggde på att han var tillitsfull när han lovade att förverkliga en modellgård där han ville utbilda yngre till att bli dygdiga och nyttiga undersåtar hade krackelerat och förstörts knappt tio år senare genom att tilliten urholkats. Hans persona var undergrävd så till den grad att han förlorade Ultuna till landshövdingen i Uppland.

Slutsatserna presenteras i tre teman. För det första förväntades mechanicus som persona överbrygga och gå emellan olika sociala och epistemiska kategorier som akademiker och hantverkare samtidigt som underkastelse och att veta sin plats var en dygd. Det potentiella hot som det kunde innebära att gå emellan kategorier och på så sätt delvis finna sig utanför dessa kunde avväjas genom argumentet att det skedde i det publikas intresse. För det andra varierade framställningar av mechanicus relaterade till andra sociala kategorier (relational performance). Relationerna var asymmetriska i den meningen att det relaterades annorlunda till likasinnade än till andra som bönder, bergsmän etc. Relationerna var dessutom ömsesidigt påverkbara. Mechanicus blev man inte en gång för alla. Istället var det en persona som hela tiden prövades och omskapades i olika sammanhang. I och med att en mechanicus relaterade till andra innebar det alltid underkastelse och bekräftelse på en och samma gång. De inskränkningar i frihet som underkastelsen innebar byttes mot andra tillgångar och möjligheter som bekräftelse kunde medföra. För det tredje noterar Orrje hur historiker traditionellt har betraktat entreprenöriella mechanicus som en kategori som genom att inte motsvara tidens förväntningar skapade en rörelse mot industrialism. Genom att studera dem genom en lins av persona blir det dock tydligt hur de tvärtom försökte motsvara förväntningarna som ställdes på dem och ofta, men inte alltid lyckades. Mechanicus med Duhre och Polhem i spetsen hade inga intentioner att skapa en modern industrialiserad värld. I den mån de ändå bidrog till en sådan utveckling var det genom strävanden efter att upprätthålla 1700-talets svenska teokrati. Det var statstjänarna mechanicus och inte entreprenörerna som var grunden till en senare svensk teknokrati.

Formalian ger inte anledning till några betydande anmärkningar. Det är pålitligt med bara någon enstaka skönhetsfläck. Det första som slår läsaren är annars att persona mechanicus var så ensidigt manlig. I många generella kategoriseringar går det att hitta undantag, men i detta fall har det inte gått att hitta någon kvinnlig mechanicus, möjligen beroende på att så mycket av det studerade materialet skapats i sammanhang där kvinnor inte förekom. Kanske är det inte omöjligt att någon mechanicus ännu kan finnas i källorna även om det i så fall är i andra än de som Orrje undersökt.

Lite mer hade i så fall kunnat göras åt diskussionen om vad mechanicus egentligen var. Orrjes diskussion om begreppet lyfter fram det dynamiska och mångtydiga (12, 18) utan att ta spjörn mot den definition som trots allt finns i litteraturen, att mechanicus ”kallades de som hade studerat och praktiserade ingenjörskonst. Titeln, som regel självpatagen, svarade inte mot någon formell kompetens, men den var ett uttryck för en teoretisk ambition; en strävan att basera sina konstruktioner mer på generella principer än på hantverkets praxis.” (Svante Lindqvist, i *Svensk teknikhistoria* [Hedemora: Gidlunds, 1989], 175.) Även om oviljan att fastställa begreppet en gång för alla har fog för sig hade det gått att sätta ut vissa gränser tydligare. Inspirationskällor finns i alla fall.

När det gäller utgångspunkterna för studien, alltså begreppet persona som beskrivs som en ”social species”, med relativt långtgående beskrivningar av de framställningspraktiker och andra komponenter som den består av, hade framställningen kunnat förenklas utan att analysen tappat för mycket i skärpa. Orrje bygger grunden på antropologen Marcel Mauss idéer från 1930-talet via en studie av Otto Sibum och Lorraine Daston och det är inte alls fel. Annars känner väl de flesta personabegreppet från psykologin genom Jung som på det sena 1920-talet såg persona som en sorts mask som kan användas för att göra intryck lika väl som att dölja individens sanna natur. Möjligen kunde begreppets långa historia ha rekapitulerats något mer ingående eftersom tanken om persona som en ”social species” inte är självklar för de allra flesta.

Metoden hade kunnat redovisas utförligare i både kapitel 2 och 3, förslagsvis i bilagor eftersom det handlar om ett relativt omfat-

tande material. I andra kapitlet framgår att 14 inledningar och 14 levnadsbeskrivningar har varit den empiriska utgångspunkten för de dygder som kan kopplas till *mechanicus*. Men dessa källor anges inte samlade någonstans, inte heller vilka dygder som identifierats i respektive text. Detsamma gäller i det tredje kapitlet där de 262 ansökningarna gärna hade kunnat presenteras samlat liksom om vilka ämnen som identifierats i respektive ansökan. En sådan redovisning hade underlättat för den som vill kontrollera resultaten genom att följa processen och samtidigt leta efter eventuella avvikelser. Inte heller anges på vilka grunder de 14 levnadsbeskrivningarna valts ut och varför andra valts bort, exempelvis över *Browallius*. Visst ligger det nära till hands att anta att det handlar om 14 levnadsbeskrivningar där den behandlade personen har kallats *mechanicus*, men det anges inte explicit och det är inte heller klart om det har varit ett entydigt särskiljande villkor.

Ytterligare något som hade kunnat tecknas tydligare är *mechanicus* kunskapsanspråk. Här nämns visserligen perspektivteckning, geometriska instrument, enkel mekanik som hävstång, block, lutande plan, kil, skruv m.m., kunskaper som pekade mot en förutsägbar värld (113–118). Mer omtrött var om ganska avancerad matematisk analys som derivator och integraler borde ingå i kompetensförväntningarna. Det finns indikationer på att så var fallet liksom att det betraktades som för avancerat, denna matematik hade inte mer än ungefär femtio år på nacken vid denna tid. Även om det inte är centralt kunde även denna typ av förväntningar, liksom avisande av förväntningar, ha bidragit till en ökad förståelse för vad som mer specifikt utmärkte *mechanicus*. Någon mer ingående diskussion förs inte utifrån dessa perspektiv.

Som ett resultat tenderar slutsatserna att bli relativt allmängiltiga för persona. Det som gäller *mechanicus* mer specifikt är kanske i första hand den viktigaste slutsatsen, nämligen att *mechanicus* inte i första hand var en entreprenör ute efter att förändra etablerade sammanhang, utan mer försökte motsvara erkända förväntningar. Samtidigt är den slutsatsen delvis materialberoende och relativt väntad med tanke på att utgångspunkten här varit levnadsbeskrivningar, inledningar till pedagogiska texter, ansökningar om ställning som auskultant liksom ett närmande till överordnade. Alltså sammanhang där det nog ofta

var klokt att inte ifrågasätta gällande ordning för den som ville få läsare; uppnå syftet med sin ansökan eller få gehör för sitt sökande efter kontakter. Möjligen hade det funnits alternativa materialval som framhåvt andra sidor av *mechanicus*. De hade i så fall varit väl värda en liten exkursion.

När det gäller triumviratet Swedenborg, Polhem och Karl XII som analyseras i det fjärde kapitlet saknas en fylligare bakgrund till Polhems intensiva och livslånga nätverkande. Casten Feif och Karl XII var ju långt ifrån de enda han relaterade till för att skapa sig en karriär. Tvärtom var de närmast toppen på isberget. Innan han hunnit upp dit hade han framgångsrikt byggt en persona med hjälp av i tur och ordning: präst, kyrkoherde, professor, rektor, kollegiepresident, landshövding... Det är en ganska viktig bakgrund för att förstå det framgångsrika närmandet till Karl XII som nu inte redovisas.

En mer övergripande fråga gäller möjligheterna att kombinera synkrona och diakrona perspektiv i historieskrivningen. Orrje argumenterar för sitt val att studera *mechanicus* synkront under 1700-talets första halva, ett fullt rimligt ställningstagande. Men valet bjuder också en del problem. Framför allt kanske att den etablerade synen på den mekanistiska världsbildens stora genomslag under tidigmodern tid inte ges något större eller samlat utrymme. Det är ett medvetet val som gjorts eftersom det långsiktiga historiska skeendet inte är centralt för en förståelse av hur förväntningarna på *mechanicus* gestaltade sig eller vilka konsekvenser de fick. Samtidigt är det svårt att frigöra sig från tanken att en mer diakron utgångspunkt, som också omfattade den mekanistiska världsbildens betydelse för formeringen av *mechanicus*, hade kunnat bidra till förståelsen. *Mechnicus* var vid denna tid en relativt ny "social species" som hade tydliga kopplingar till det nya mekanistiska kunskapskomplexet som berörde allt från hushållning till natursyn, från gudsuppfattning till statslära. Framför allt innebar det upprinnelsen till vår kult av det nya och tidigare okända, innovationer för att använda en anakronism. Och inte minst där hade *mechanicus* en plats som en tidigare okänd "social species".

Dessa randkommentarer får inte på något sätt stå i vägen för ett mycket positivt slutomdöme över Orrjes avhandling. Han har här bearbetat en svårfångad vetenskapshistorisk

storhet, mechanicus, på ett delvis nydanande sätt. Genom att utnyttja begreppet persona fokuseras analysen på de förväntningar som ställdes på både individer och kollektiv med detta epitet. Vissa saker hade kanske kunnat tecknas utförligare, inte minst metodanvändningen, men det hade samtidigt oundvikligen förlängt framställningen. I *Mechanicus* har tydliga avgränsningar med en lika tydlig pro-

blemformulering bearbetats konsekvent, en konst i sig, vilket lett till pregnanta slutsatser presenterade i ett väl avvägt omfång. Det är en princip med stora förtjänster som tyvärr inte alltid har varit vägledande inom idé- och lärdomshistorien. Också ur det perspektivet manar *Mechanicus* tveklöst till efterföljd.

Thomas Kaiserfeld,
Lunds universitet

Det politisk-teologiska komplexet

Hjalmar Falk: *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*. Göteborg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2014. 387 s. 978-918-834-861-6, hft.

Den kontroversielle rättsfilosofen Carl Schmitt (1888–1985) upphör inte att fascinera. Hans *Politische Theologie* från 1922 väcker alltjämt frågor som på flera plan utmanar den gängse politiska retoriken men också den breda diskussionen inom politisk teori. Under de senaste decennierna har det skett en mindre explosion ifråga om utgivning av litteratur med fokus på Schmitts tänkande.

Intresset väcker frågor om vilken Schmitt som får komma till tals i diskussionen. *Politische Theologie*, med sina kraftfulla påståenden om undantagstillståndet som ett sekulariserat mirakel – ja, att alla statsrättsliga begrepp i själva verket är sekulariserade teologiska begrepp – har knappast någon med intresse för ämnet kunnat missa. Här finner vi, oavhängigt marxismen, ett sant radikalt tänkande i hjärt kontrast till en blek liberalism.

Men när man bekantar sig med den allt större floden av litteratur inser man snart att debatten är snäv. Det räcker att slänga ett öga på hans bibliografi för att se att den omhuldade bilden av Schmitts tänkande är stereotyp. Författarskapet är både omfångsrikt och varierat, man finner strax en tänkare som ständigt förskjuter sina positioner och reviderar sina perspektiv. Därför är det glädjande att här kunna uppmärksamma en gedigen idéhistorisk avhandling om Carl Schmitts tänkande. Avhandlingsförfattaren, Hjalmar Falk, gör ett utomordentligt arbete för att fördjupa bilden rent allmänt, samtidigt som orienteringspunkten är den heta debatten om sekularitet och politisk rationalitet.

*
Titeln på Falks arbete är *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*. Boken inleds med ett av Schmitts mest berömda citat från *Politische Theologie*: ”Alla betydelsefulla begrepp i den moderna statsläran är sekulariserade teologiska begrepp” (1). Utifrån detta citat ställs omedelbart vad man får uppfatta som avhandlingens huvudfråga: ”Hur tänker sig Schmitt den av sekularisering implicerade förbindelsen mellan teologi och modern statslära?” (1). Falk söker nycklarna till Schmitts förståelse av sekulariteten genom ett betraktande av hela det politisk-teologiska författarskapet, uppfattat som ett tänkande i intensiv dialog med sin samtid, i ständig utveckling och med många filosofiska och teologiska bottnar.

Huvudsyftet med avhandlingen anges i direkt relation till den ovan citerade frågan. Falk avser kort och gott ”att undersöka [...] begrepp[en], sekularitet och politisk teologi, och deras förbindelser i Carl Schmitts författarskap” (1). Något längre fram anges att denna uppgift kräver en omfattande historisering av Schmitts tänkande; ett grepp som syftar till att klarlägga avsikterna med hans politisk-teologiska tänkande kring sekularitet. Begreppet ”avsikt” är här ställt i viss spänning till ”motiv”, vilket betyder att Falk, i idéhistorikern Quentin Skinner efterföljd, inte söker efter författarens psykologiska intentioner eller personliga skäl för att bedriva ett tänkande om politisk teologi. Den avsikt som här tilldrar sig intresse ligger istället i själva texten uppfattad som del av en bredare diskussion i Schmitts samtid, där Schmitts texter betraktas som meningsfulla och begripliga handlingar, syftande till att ge vissa effekter. Just denna syn på texterna leder till behovet

av kvalificerad contextualisering. Avhandlingens övergripande metod kan därför sammanfattas som ett kritiskt och systematiskt friläggande av Schmitts tänkande kring sekularitet, i tät förbindelse med en hermeneutisk-historisk contextualisering av detta tänkande.

Skålen till att läsa Schmitt på detta sätt kan aningen förenklat sammanfattas under två rubriker som anknuter till min inledande reflektion: brister i den nutida Schmitt-receptionen och Schmitts samtidsrelevans. Receptionen behöver enligt Falk korrigeras och bli bättre på att fånga upp djupet i de aspekter som redan har gjort Schmitt aktuell i vår tid. Detta leder in i en diskussion kring samtiden i termer av postsekularitet. Falk tar fasta på den stora diskussionen kring religionens återkomst i det offentliga rummet och menar att Carl Schmitts återkomst i diskussionen om politisk filosofi äger en viss samtidighet med det som har kallat religionens återkomst. Vid ett tillfälle sägs avhandlingen till och med ”syfta till att bidra till förståelsen av denna samtidighet” (4).

Denna alternativa syftesformulering fyller, enligt min tolkning av avhandlingen, en grundläggande metodologisk funktion och uppfylls i första hand genom en kritisk diskussion av undertiteln huvudbegrepp, sekularitet, som alltså i vår tid utmanas av så kallade postsekulära krafter. I korthet menar Falk att den nutida receptionen av Schmitts politiska teologi visserligen drivs fram av postsekulära frågor, dvs. av frågor som uppkommer i en situation där sekularitetens självklara och givna utgångspunkt börjar bli problematisk. Men likväl anklagas merparten av Schmitts läsare för att i sina läsningar vara styrda av ett sekulärt, eller snarare sekularistiskt, raster. Falk är egentligen inte ute efter att kritisera det sekulära eller ens sekularismen i allmänhet. Han anför istället ett resonemang om sekularitetens mångtydighet och pluralitet. Men om jag förstätt saken rätt kan den omtalade samtidigheten mellan religionens återkomst som en offentlig röst och det nya intresset för Schmitt ändå kritiskt betraktas som en asymmetrisk samtidighet, där man på grund av en oreflekterad sekularistisk hållning till Schmitt inte upplåter rum för en verkligt postsekulär diskussion av hans tänkande. Det finns kort sagt ett sekularistiskt komplex i förhållandet till Schmitt – vilket anger en alternativ förståelse av huvudtiteln. Sekularismen definieras då av Falk som en bestämd

och totaliserande sekulär tankeform, som ofta fått utgöra ett epistemologiskt raster för förståelsen av det sekuläras villkor i sin helhet. I själva verket är det just en sådan kritik av sekularismen som Falk återfinner i sin läsning av Schmitts tänkande, så att läsningen progressivt förbinder Schmitt med samtiden på ett nytt sätt jämfört med hur han tidigare har lästs och använts.

Falk talar om att ett antingen-eller dominerar diskussionen. Antingen tar man fasta på den politiska dimensionen och reducerar det teologiska till något personligt hos Schmitt som kanske motiverat författarskapet rent personligt och psykologiskt, men som i praktiken inte är väsentligt för att förstå det juridiska och politiska i hans teser. Eller så tar man fasta på det teologiskt-religiösa och gör detta till ett huvudnummer, med följden att Schmitts juridiska och politiska ärende inte får genomslag. En mer utvecklad postsekulär reception borde enligt Falk istället söka ingångar till Schmitts författarskap som närmar sig båda dimensionerna på ett lika seriöst sätt. Falk talar genomgående om ett både-och perspektiv och korrigeringen av Schmittreceptionen gäller i synnerhet hur den teologiska kontexten har hanterats. Men Falk tar inte Schmitt till intäkt för att ansluta sig till någon teologi eller till en radikal idé om postsekularism, utan han söker med hjälp av den samtida diskussionen kring postsekularitet ett utrymme för en mer dynamisk syn på det sekulära; det är i sökandet efter denna dynamik som Schmitts tänkande kan bidra på ett meningsfullt sätt.

Diskussionen om Schmitts alternativa sekularitet mynnar ut i ett konstaterande om att det i Schmitts politisk-teologiska tänkande finns en särskild och en allmän teori om sekulariseringen. Den särskilda teorin handlar om det intima förhållandet mellan juridiska och teologiska begrepp, medan den allmänna sekulariseringsteorin handlar om hur sekulariseringen är en verksam kulturell kraft i Europa. Falk konstaterar att ”både den allmänna och den särskilda teorin störs den allmänt vedertagna sekulariseringstesens genom att implicera det sekulära modernas utveckling ur och avhängighet av teologiska formationer snarare än dess utveckling som en frigörelse från dem” (23).

Avhandlingen mynnar ut i en nogsam precisering av detta konstaterande, där slutkapitlets omfattande diskussion av boken

Politische Theologie II från 1970 centreras kring Hans Blumenbergs kritik av Schmitts sekulariseringsteori. Falk hävdar här att Blumenbergs kritik visserligen drabbar med Schmitt besläktade kontinuitetsteorier kring sekularisering, som Karl Löwiths, men att Blumenberg bortser från den betydelsefulla roll som brotten har i Schmitts kontinuitets-tänkande. Schmitts sekulariseringsbegrepp är i grunden präglad av både kontinuitet och brott.

Jag vill hävda att en central slutsats i avhandlingen är konstaterandet att Schmitts teoretiska förståelse av det sekulära kan liknas vid Max Webers idé om överskridande. När Schmitt talar om sekulariserade teologiska begrepp är det således inte en religiös substans som förs över och in i det moderna. Falk konstaterar: "Det som förs över är formen för en auktoritetsstruktur" (321). Detta innebär inte att Schmitt hamnar nära Max Weber, som har en något tvetydig inställning till denna typ av processer. I Falks läsning är Schmitts etablering av substantiella brott inom ramen för formens kontinuitet trots allt att betrakta som ett sorts historiskt förfall, där modern teknicitet och immanentisering tränger bort all transcendens, vilket i detta sammanhang alltså inte skall uppfattas som ett bortträngande av religiös substans utan mer som ett bortträngande av möjligheten att överhuvud taget tänka och handla politiskt. I den meningen understryker Falk att den teologisk-politiska strukturen för Schmitt framförallt blir avgörande för att rent deskriptivt få grepp om den europeiska rättstraditionens specifika drag. Schmitt har således inget religiöst eller teologiskt ärende per se.

Modern rättspositivism blir då att betrakta som en förlust av själva möjligheten att förstå rätten, och moderniteten som sådan är ett immanenssammanhang som inte har utrymme för något annat än funktion. Falk konstaterar att den alternativa modernitet som kan följa ur Schmitts tänkande skjuter in sig på sekularismens falska val mellan en absolut teologi och en absolut teknologi. Mot en sådan bakgrund är det helt enkelt fel att tro att vi behöver välja mellan teologi som total substans eller teknik som total funktionalism. Detta är – om än ytterst skissartat – huvudinnehållet i Falks rekonstruering av Schmitts allmänna sekulariseringsteori.

*

Rent generellt är de fyra huvudkapitlen i avhandlingen uppbyggda i enlighet med den ovan nämnda hermeneutiska sammanflätningen mellan systematik och kontextualisering. Kronologiskt sett behandlar de två första kapitlen material fram till runt 1934 och de två senare kapitlen behandlar material från perioden 1934 till 1978, det år då Schmitt publicerar sin sista text. Men kapitlen tagna var för sig är inte strikt kronologiskt uppbyggda, istället vävs de samman av kontextualiserade utvecklingar som belyser de specifika debatter och begreppsliga resurser som Schmitts tänkande står i beroendeförhållande till. Falk uttrycker syftet med det första huvudkapitlet som en undersökning av "hur Schmitts definition av suveräniteten och hans sekulariseringstes förhåller sig till några centrala strömningar i det tidiga 1900-talets Tyskland" (51).

Här diskuteras dels de rättspositivistiska meningsmotståndare som Schmitt reagerar mot, som Hans Kelsen, dels de teoretiska resurser som Schmitt utnyttjar genom att i någon mening vrida om perspektiven. Här domineras undersökningen av tänkare som Max Weber, Ernst Troeltsch, Friedrich Gogarten. En av poängerna med kapitlet är att argumentera för en förskjutning av bilden av Schmitt från schablonen av en decisionistisk och relativistisk opportunist till en tänkare som i första hand skyddar ordningen. Falk konstaterar: "[Schmitts] suveränitetsteori handlar alltså om att infoga undantaget i den rådande ordningen, att göra undantaget och suveräniteten till något bevarande, något i den immanenta rättsordningens tjänst, något som garanterar möjligheten till rättsordning i egenskap av just ordning" (105–6).

Här konstateras också avslutningsvis betydelsen av den katolska grundkonception som vägleder Schmitt och som transformerar hans reception av protestantiska eller protestantiskt färgade tänkare till en ny politisk teologisk formation.

Denna katolicism är temat för det andra huvudkapitlet som inledningsvis placerar in Schmitt i ett komplex som handlar om relationen mellan dogmhistorikern Adolf von Harnacks och rättshistorikern Rudolph Sohms förhållningsätt till maktstrukturer och auktoritet i den tidiga kristna kyrkan. Protestantismen von Harnack uppfattade den kyrkliga utvecklingen mot katolicism som en hellenisering och en förfallshistoria genom yttre

kulturell påverkan. För Sohm, som likaledes var protestant, var urkyrkans utveckling till yttre legal och rättslig kropp snarare en anomaly som emanerade ur den kristna församlingen själv. Enligt Sohm uppstår inom själva kristenheten en tendens som förstör möjligheten till kristet liv. Reformationen möjliggör sedan på nytt en syn på kyrkan som osynlig och andlig, vilket blir en förnyelse av det sanna kristna livets förutsättning. Den kritiska receptionen av dessa idéer sker hos Schmitt via en tidig skrift av teologen Erik Peterson och dennes teori om en kyrklig förening av pneumatisk entusiasm och världslig rätt. Peterson kritiserade i denna text Sohm för att han försökte grunda kyrkans ordning i dess karaktär av undantag från all världslig ordning. Peterson menar snarare att den världsliga ordningen i en mening är primär för kyrkan samtidigt som undantaget bryter igenom denna ordning, vilket ger kyrkan en karaktär av historisk motstruktur. Falk hävdar att ”Referenserna till Sohm och återopandet av Petersons auktoritet hänger ihop och relaterar till en underliggande struktur i Schmitts författningsteoretiskt politisk-teologiska resonemang” (149). Här läggs grunden till Schmitts syn på katolska kyrkan som ett *complexio oppositorum*, bestämd av en konfiguration av entusiastisk acklamation och tydliga ämbetsformer, vilken i sin tur utgör en struktur för hans sekulära författningsteori, som blir ett alternativ till den protestantiskt färgade formalismen inom rättstänkandet, där entusiasmen privatiseras och så att säga hamnar utanför världen.

Det tredje huvudkapitlet, som är mycket centralt, behandlar Schmitts komplexa relation till Thomas Hobbes och dennes berömda verk *Leviathan*. Det finns inget utrymme för detaljerade redovisningar här, men kapitlet vägleds allmänt av tesen att Hobbes är ”en paradigmatiske figur i Schmitts författarskap” (173). Hobbes kan sägas vara både en portalgestalt för den rättspositivism som Schmitts författarskap är stämt mot och en föregångare till Schmitts egen politiska teologi, vilken etablerar sig i relation till kontinuiteter och brott mellan teologi och rättsliga begrepp. Falk visar bland annat hur den senare Schmitt omvärderar sina tidigare och mer kritiska läsningar av Hobbes med sikte på en teori om ”mellanläget” mellan teologi och teknik, mellan substans och form. Kapitlet introducerar Schmitts mytbegrepp och kopplar de tidigare

resonemangen om mellanläget till det som Falk benämner som en mariologisk (snarare än kristologisk) inkarnationsstruktur i Schmitts rättsfilosofi, vilken tar sig uttryck i det transcendentas möjlighet till plötsligt inbrott i den världsligt immanenta ordningen, som en kraft som riktar om ordningen till ett motstånd mot onskans krafter. Enligt Falk förklarar detta hur ordning och dess bevarande i sig själv har en teologisk-transcenderande betydelse för Schmitt som ett bestämt alternativ till en immanentistisk historiefilosofisk myt om det absoluta framsteget.

Det fjärde huvudkapitlet, som delvis kretsar kring Blumenberg, har jag redan berört. Kapitlet byggs kring en teologisk och en sekulär negering av den politiska teologin, nämligen Petersons och Blumenbergs respektive kritik av Schmitts politiska teologi. Här mejlas det allmänna draget i Schmitts sekulariseringsteori ut och diskussionen etablerar ett spänningsförhållande mellan det Schmitt kallar för politisk kristologi och den mariologiska formen av inkarnationstänkande som ligger bakom hans institutionella ordningsteori. Politisk kristologi är kristendomens eskatologiska budskap uppfattat som ett politiskt budskap gällande skeenden i denna världen; en modell som enligt Schmitt i sista hand faller in i immanensen och alltså inte förmår bryta med det rådande systemet. Schmitts politiska teologi blir en motkraft mot en protestantisk modernitet och sekularitet som etablerar sig enligt en immanent frälsningsmytologi. Slutligen, i avhandlingens slutord, konstateras i linje med allt detta att en förståelse av Schmitt ”på hans egna villkor är att förstå hans bild av historien ur ett ’marianskt’ perspektiv” (351). ”Maria erbjuder en kraftfull motbild till kristologins stödda funktion i en immanensfilosofisk tidsålder.” (343) Falk hävdar att just här, i denna katolska prägling av den juridisk-politiska problematiken, finns en verklig utmaning för den politiska teologin. Bidraget in i en post-sekular debatt ligger då i att motsatsställningen mellan teologiska och politiska begrepp inte längre blir giltig. En historisering av själva det sekulära via Schmitt öppnar för en annan modernitetsförståelse.

*

Jag har valt att ge en relativt innehållsrik sammanfattning av Falks rikhaltiga arbete, men det finns givetvis saker att diskutera kri-

tiskt. Jag nämner några i all korthet. Som redan min redogörelse avslöjar finns det ett underskott av tydliga anvisningar och konklusioner. Man saknar tidvis metaspråket kring vad som skall utföras och uppnås. Det hade varit rimligt med fler tydliga konklusioner på vägen och en klarare diskussion om resultaten. Ett ambitiöst och väl genomfört forskningsarbete riskerar därigenom att dölja några av sina mest intrikata upptäckter, även om den övergripande poängen bekvämt hämtas in. Jag får en känsla av att den teoretiska diskussionen om postsekularitet, som nu finns i inledningen, snarare hade kunnat hjälpa Falk att sammanfatta hela arbetet i ett mer elaborerat slutkapitel. Nu får man som läsare göra stora delar av det arbetet själv.

En sak som är slående är den neutrala inställningen till Schmitt, som i så många avseenden är och förblir kontroversiell. Även om tankar och idéer måste få stå för sig själva, bortom de individuella felsteg som tänkaren ifråga kan göra sig skyldig till, undrar man varför Falk väjer för frågan om det moraliska i att fördjupa sig i ett tänkande som ofta uppfattas som fascistiskt. Det är inte min avsikt att hävda att detta skulle ha varit ett huvudnummer. Antydningar och embryon till en sådan diskussion finns dessutom i avhandlingen. Rent vetenskapligt är läsningarna mer eller mindre oklanderliga, vad jag är ute efter

är ett mer utvecklat svar på frågan om hur en bättre bild av Schmitt kan vitalisera en debatt där frågan om själva den moraliska möjligheten att använda Schmitt ständigt finns i bakgrunden.

En liten tendens till närsynthet skönjs i själva kärnan av avhandlingens ärende. De teologiska begreppen blir för Falk så naturliga att de inte tillräckligt förklaras. Om debatten lider av en teologisk blindhet som bör korrigeras hade det väl varit rimligt att noggrant förklara teologiska termer. Ibland hade någon enstaka mening här och där underlättat väsentligt för den som inte närmare känner den kristna teologins historia, och i synnerhet inte den ganska säregna protestantiska debatt som präglat Schmitt.

Men när dessa kritiska kommentarer är nedskrivna (och ytterligare några av ungefär samma dignitet hade kunnat radas upp) kvarstår intrycket av att Falk har skrivit ett ovanligt intressant, gediget och kunnigt arbete, som man kan hoppas får en bred läsekrets. Inte minst den internationella diskussionen skulle mått bra av tillgången till ett så djuplodande arbete där följsamheten i kontextualiseringen och närläsningarna är anmärkningsvärda. Man kan hoppas på en översättning.

Mattias Martinson,
Uppsala universitet

Subjectivity from exile

Karolina Enquist Källgren: *Subjectivity from exile. Place and sign in the works of María Zambrano*. Gothenburg: Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, 2015. 427 p. ISBN 978-918-834-864-7, paperback.

“El escritor es el herido, el más herido y por ello inevitablemente el más hiriente de los hombres”
– María Zambrano, letter to José Bergamín, May 9th 1961

Karolina Enquist Källgren's thesis on María Zambrano (1904–1991) is the first major Swedish academic work ever devoted to the thought of, arguably, one of the most significant 20th-century philosophers of Spain (and Europe). The main purpose of the thesis is to discuss the notion of subjectivity in

Zambrano's oeuvre taking into consideration such themes as cultural identity, gnoseology, the sacred and the relation with the other (the ethical dimension of Zambrano's thought is one of the features especially underlined by Enquist Källgren).

In this perspective, the thesis is an extensive reflexion upon the category of subjectivity and its conditions of possibility in Zambrano's philosophy. In order to accomplish this task, Enquist Källgren tries to solve the problem concerning the extant tension between two philosophical systems: “transcendent metaphysics” (for example, Neoplatonic metaphysics) and “immanent metaphysics” (for example, Spinozian metaphysics). Zambrano will try, faced with this alternative, to pursue a new way of understanding the relationship between the abso-

lute and the individuality. In this strategy, the notion of “place” will allow the possibility of a new articulation of both metaphysical structures.

All along the dissertation, the notion of exile is the cornerstone in the analysis of Zambrano’s work and, from this point of view, it is at the same time an interpretative tool and an ethical and ontological category of the highest importance. In the ancient Greek and Roman worlds, the exile was always a political notion determined by a profound constitutive ambiguity. This status of the concept stems from the fact that it is not possible to define this juridical institution exclusively as a type of punishment or, conversely, as a form of a philosophical reward.

The first perspective finds its *locus classicus* in a dialogue between Jocasta and Poly-nices in the *Phoenissae* by Euripides: “I would like to know what to be deprived of one’s own homeland is like (*tò stéresthai patrídos*), is it perhaps a great harm (*kakòn méga*)? / The biggest of all (*mégiston*) and even more in the facts than in the words / What is it about? / What is the prejudice suffered by the exiled (*phugásin*)? / The worst of all of them is the loss of the freedom of speech / It is inherent to the slaves not being able to express one’s own thoughts / In this way, it becomes necessary to stand the stupidity (*amathías*) of the powerful (*tôn kratouúnton*)” (Euripides: *Phoenissae*, 388–393).

In this text, the exile is conceived as a punishment in so far as the complete enjoyment of citizenship – expressed in this case by the exercise of the *parrêsía* – would be impossible during exile. This condition implies that the politics that is proper to human beings can only be brought into action, to its full extent, within the limits of the *polis* where the citizen was born. The counterpart to this position is expressed, according to the tradition, by Pindar, when in one of his *Paeans*, Euxantius of Ceos declares that he prefers to live a quiet life in an island rather than enduring the startling surprises of governing Crete: “all my wealth is made of a copse of trees / but I am not haunted neither by the sufferings of life nor by the civil wars (*stasiôn*)” (Pindar, *Paeans*, IV, 50 sq). In the face of the hardship provoked by the political life, the judicious man chooses voluntarily to turn down any form of the

exercise of power. The exile, in this context, becomes the condition of possibility for the human being to abandon the political world in order to have access to a superior form-of-life proper to the wise man.

In this sense, one of the most remarkable achievements to be found in Enquist Källgren’s dissertation is to show that, despite being a historical event that touched Zambrano’s life in a dramatic way, the Spanish philosopher managed herself to transform this biographical contingency into a fundamental ontological concept that has the virtue of allowing the reader to grasp the entire sense of her theoretical ambitions (a feature that, until now, had not been properly identified by historians of ideas).

The same ambiguity has weighed on the concept of exile since Antiquity (a tradition which Zambrano was well aware of) and guided the philosopher’s conception about the vicissitudes of her own oeuvre. As Enquist Källgren writes: “scholars argue that Zambrano’s philosophy is personal or committed to the historical circumstances in which it was created. Turning this argument around, I maintain that her recreation of experience and memory was personal precisely because it was literary, and part of a personal self-creation needed in the exile. This means that the historical circumstance of her thinking is the exile as such, and not any chosen territory with which she might be identified (as could be for example pre-war Spain)” (38).

This thesis is made up of an introduction, four chapters and a concluding discussion. The index and the exhaustive bibliography are excellent research tools for future scholars who would like to continue the work that is presented in this dissertation. Besides, the texts that are so carefully analysed were written in very different periods of Zambrano’s life, according to the experience of exile mentioned above: the first years in Spain before the Civil War (1928–1939), the time of her exile in Latin America (1939–1953), the years in Rome (1953–1963) and, finally, the years spent at “La Pièce”, her residence in the French Jura district (1963–1986).

The first chapter introduces us to the historical context in which Zambrano was trained as a philosopher. The political debate about the renewal of the Spanish nation and its identity during the years previous to the

Civil War (with the Spanish philosopher evolving within the liberal circles during the military regime of Primo de Rivera) were the starting point for Zambrano to reflect upon the problem of subjectivity. At the same time, the historical context suggests the possibility for Zambrano to go further: “even though Spain is important to Zambrano – she is even willing to die for it – it is so because it radiates something universal, something that is valid for all human beings” (101).

The initial figures of the subject in Zambrano’s thought are discussed here. The most distinctive is that of *mediación* (mediation), that is to say, “the relation between subject and object, and between the transcendent and placed being as motion” (106). The figures of mediation take place in order to describe and understand the relationships between the individual and life, language and nature or historical particularity and universal creativity. That is also why the subtle metaphorical figure of “suicide out of love” is very well suited for pointing out the state of transparency that makes the knowledge of the mediating structure possible.

The second chapter discusses mainly the books *Filosofía y poesía* (Philosophy and poetry) and *La confesión, género literario* (The confession, a literary genre). The unity of the subject is a decisive problem for Zambrano’s philosophy and we can find a very refined conception built upon the unity between life and truth. This project conveys the formulation of a phenomenology of life that is, according to Zambrano, strictly different from the “phenomenology of consciousness” defended by Edmund Husserl. Thus, the confession allows for the re-examination of the relationship between subject and object and the analysis that Enquist Källgren proposes about the Augustinian confession is particularly illuminating for the comprehension of Zambrano’s thought.

But the inquiry of the theory of knowledge was not only determined by European neo-Kantianism and phenomenology but also by the discussion of poetic creation in the Cuban *Orígenes* group. This background allows Zambrano to advance her hypothesis about poetic world-making as a metaphysics of the *physis* and gives birth to the notion of *despertar*, that is to say, the awakening of the human being into a home. But if Enquist Källgren gives us a new insight of Zam-

brano’s philosophy as the influence of Caribbean poetry is taken into consideration, we can also find in this chapter a detailed discussion of German philosophy (Husserl, Heidegger) and Zambrano’s in-depth understanding of Ortega and Zubiri that leads to an examination of the figures of *espacio vital* and the heart. These topics are essential points in order to raise serious objections to the philosophy of consciousness.

That is precisely why the confession must be outlined as “an expressive motion towards the other, by which the existing human being came into being as subjectivity” (204). This proposition implies a conception of transcendence as motion or openness towards the other that leads to the notion of co-creativity as a result produced by a transcending motion instead of a conscious human mind.

The third chapter deals with Zambrano’s most difficult book, *El hombre y lo divino* (Man and the divine). In this way, the notion of “placed subjectivity” acquires all of its importance as Zambrano engages in a very sophisticated discussion with Aristotle, Kant and quantum physics. The figures of the ruin, the temple, the homeland and the soul (conceived as a Pythagorean numerical universe of rhythms) allow us to deepen our understanding of the relationship between the sacred, life and the human place. This discussion leads Zambrano to develop her tragic conception of the human condition because “the human being does not have a natural place; neither essence nor substance to stick to. And for that reason he or she lives with the continuous threat of being disintegrated, of crushing anxiety and death. The only hope of the human being and of the individual is in conceiving its own life as resistance and in continuing to be reborn” (282). In this context, it becomes possible to measure to which extent the ethical mediation will be essential to fully grasp the meaning of Zambrano’s notion of the subject as an entity transcending and transcendental to life.

The fourth chapter opens up with a discussion of Zambrano’s three late books: *Claros del bosque* (Clearings in the Woods), *Notas de un método* (Notes of a method) and *Los sueños y el tiempo* (Dreams and time). An ethics of signs is here meticulously outlined through the figures of the heart, the soul and the home. Zambrano’s conception of ethics

is enforced by the proposition that the human being is co-created in relation to others and this fact gives the critique of discursive reason its full potential. In this context, “identity is possible because of the expressive motion that embodies and places the subject, liberty is possible because of the fundamental non-presence of the sacred, which only works in the human being as embodied potentiality [...] and reality and representation are the same thing: being is expression and the subject an expressive phenomenon” (379).

This dense and fruitful elaboration on the ethical and metaphysical dilemmas that are at stake in Zambrano’s thought leads to some brilliant concluding reflexions where Enquist Källgren sums up her most audacious considerations about the metaphysical structure of the human being according to the Spanish philosopher. Some of the most striking and external paradoxes in Zambrano’s philosophy are evoked here as a result of the hermeneutics set forth along the thesis: the absolute transcendent can be experienced even though it is located beyond the human means of measuring; placed expression and the awakening as a motion of the soul are the means for the human being to become individualized; the transcending motion is a path for the human being to express itself as individualized in the figures of the place and the sign. In this way transcendental agency meets an ethical attitude that makes subjectivity a form of expressivity.

It is noteworthy that the dissertation has been built upon an extensive diversity of sources that are seldom found in the scholarly works devoted to Zambrano. Enquist Källgren has not only explored the entire corpus of Zambrano’s books and published writings but also an impressive quantity of manuscripts and letters (most of them unpublished) whose analysis demands a far-reaching expertise.

Zambrano’s prose is also widely known for her exquisite exploitation of linguistic possibilities, a characteristic that is closely related to the concept of “poetic reason” (always recognized as an eminent quality of her writing). This way of producing philosophical theories through a poetic use of language implies a combination of conceptual rigour and a form of expressiveness that is deeply rooted in the famous debate between *cul-*

teranismo and *conceptismo* in the cultural history of Spanish literature and philosophy. In fact, the author of this dissertation is extremely conscious of this crucial point: “the most difficult part of a philosophical interpretation of Zambrano’s thought is the way in which she writes. Her texts are fragmented, enigmatic, often without explanation or references, metaphorical, symbolic and with the occasional concept, often used in a most inappropriate or at least non-canonical way” (41).

These features of the philosopher’s prose make the translation of her texts an especially difficult task for which Enquist Källgren has proven to have outstanding skills: all the proposed translations reveal a thorough knowledge not only of the Spanish language but also of the most intricate nuances in the conceptual philology that informs Zambrano’s system of thought. For this reason, it is a breakthrough that the author of the thesis has used the concept of figure (not to be confused with the ontological concept of *figura*) to characterize the idiosyncratic uses of Spanish in Zambrano’s philosophical prose.

At the same time, the specific tools of the history of ideas are profusely employed in order to trace some of the most difficult sources of Zambrano’s philosophy. The author of this thesis reveals not only an extensive mastery of 20th-century Spanish philosophy (particularly in the case of José Ortega y Gasset, Miguel de Unamuno and Xavier Zubiri) but also a solid knowledge of European philosophical tradition ranging from Plato, Aristotle and Plotinus to Spinoza, Kant or Heidegger.

As a consequence, the thesis argues for not only a completely new comprehension of Zambrano’s philosophy as a whole but also, and above all, that the consequences of such an accomplishment imply the necessity of a profound revision regarding the influence of Spanish philosophy in the fashioning of 20th-century intellectual history both in Europe and Latin America. This is another reason why the findings of this dissertation must be received as a major contribution to the history of ideas and the discipline of philosophy.

A method always present in Zambrano’s oeuvre and, at the same time, masterfully shown by Enquist Källgren’s thesis is the way that is used by the Spanish philosopher to

appropriate for her own theoretical purposes the categories pertaining to the philosophical tradition with the aim of giving them a complete new meaning. Let us consider, for example, the notion of person.

From the onset of Indo-European societies the notion of “person” has been the object of a complex sedimentation whose conceptual geology has been carefully scrutinized by philosophers, historians and anthropologists. In one of the most recent landmarks in the reflexion upon the history of the notion of person, Martin Heidegger remembers Max Scheler in a decisive paragraph of *Sein und Zeit*: “the person must not be conceived, according to Scheler, as a thing or a substance (*als ein Ding oder eine Substanz*) [...] The person is not a thing, not a substance, not an object (*Die Person ist kein Ding, keine Substanz, kein Gegenstand*)” (Heidegger, *Sein und Zeit*, § 10).

With these words, Heidegger started his destruction (*Destruktion*), as he used to denominate his philosophical method in *Sein und Zeit*, of the tradition of Boethian origin that was subsequently revived by Thomas Aquinas to designate the person as the singular with rational nature (we will leave aside the question of whether the Heideggerian interpretation of the history of the person as a chapter in the history of the subject-substance is a correct one or not).

It is, however, also important to underline a dimension that is usually forgotten in the histories of the notion of person: its juridical origin. This feature is of the utmost importance if we take into account that, as some scholars have shown, the theological notion of person is the result of giving a new meaning to a juridical concept of Roman origin.

In this semantic migration the mediation of theologians with a juridical background, like Tertullian, was decisive.

Zambrano’s thought finds its original place within this secular tradition in order to subvert all the previous meanings. Even if the juridical dimension of the notion of person is not absent from her reflexion as it becomes clear if we take into account a book like *Persona y democracia*, Zambrano succeeds in turning this juridical notion into a metaphysical and ethical figure capable of expressing the underlying and universal vector that gives shape to the metaphysical structure of the human being.

As we can see, this example is paradigmatic of a method: on one hand, the Spanish philosopher is a thinker that bases herself on the most exquisite traditions of European continental philosophy and, on the other hand, in each of her hermeneutical acts a gesture of subversion of those very same traditions takes place. This creativity opens the door to a machine of thought that places Zambrano amongst the most important figures in the history of 20th-century philosophy.

Undoubtedly, one of the most important achievements of Enquist Källgren is to have shown the real dimension of Zambrano’s oeuvre with historical acuity and philosophical precision. It could also be possible to observe that Enquist Källgren follows the spirit of Zambrano’s method and together with a sterling exegesis in the field of the history of ideas we find the outlines of a new philosophy for which the Spanish thinker has become the figure of its awakening.

*Fabián Ludueña Romandini,
Universidad de Buenos Aires*

Making place for space

Fredrick Backman: *Making place for space. A history of ‘space town’ Kiruna 1943–2000*. Umeå: Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University, 2015. xx+323 s. ISBN 978-917-601-244-4, hft.

Kommunslogans är ofta intetsägande, ibland komiska och inte sällan förbryllande. Mindre orter satsar ofta på vitsighet: ”Här får du

livstid” (Fagersta), ”Kommunen på G” (Gislaved). Större städer kan vara pinsamma. Uppsala har påstått att man haft ”Tillväxt varje dag sedan 1286”; Stockholms uppblåsta slogan ”Capital of Scandinavia” har orsakat diplomatisk misstämning i åtminstone Danmark. I jämförelse med dessa och många liknande exempel är Kirunas slogan ”En ren upplevelse” ganska anständig. (Dessa exempel återfinns på flera liknande hemsidor, till

exempel <http://kommunslogans.forts.se>. Det är ofta oklart exakt när de verkligen har använts eller hur officiell deras status har varit.)

Fredrik Backmans utmärkta och välskrivna avhandling *Making place for space* tar inte upp Kirunas kommunslogan men den behandlar näraliggande frågor – särskilt hur föreställningen om Kiruna som ”rymdstad” vuxit fram. Begreppet rymdstad är inte en regelrätt kommunslogan men ligger i samma diskursiva kluster av uttryck som används för att bygga kommuners, regioners eller nationers varumärken. Kiruna har använt flera sådana etiketter under årens lopp, till exempel ”gruvstad” och ”vinterstad”, och i synnerhet ”framtidstad”.

Detta innebär inte att avhandlingen är en studie inom området ”place branding”, som idag är etablerat inom marknadsföring, både akademiskt och genom en omfattande varumärkespraktik. Till större delen består den av en skildring av hur rymdverksamhet har etablerats i Kirunaområdet, särskilt från 1940-talet och framåt. Ordet ”etablerats” är viktigt. Backman beskriver olika rymdrelaterade projekt från Vassijaure naturvetenskapliga station, grundad 1902–1903, till 00-talets så kallade Rymdcampus och även den ännu ej realiserade visionen ”Rymdstad Kiruna 2020”, som inkluderar planer på en anläggning för rymdturism. Men det är hela tiden planeringen och förarbetena som avhandlas, aldrig själva den vetenskapliga, tekniska, ekonomiska eller utbildningsmässiga verksamheten. Backman skriver därmed i vad som nog är en alldeles egen genre, som kunde betecknas ”teknik- och vetenskapshistoriska planeringsstudier”. I skildringen av planeringen av olika projekt kommer också frågor om marknadsföring och varumärkesbyggande in – här främst vinklade utifrån en modell om ”place making” hämtad från den finländske kulturgeografen Anssi Paasi. Avhandlingen är kort sagt tvärvetenskaplig, och detta på ett intressant och fruktbart sätt.

Fördelen med Backmans angreppssätt är att han kan täcka in rätt många olika rymdrelaterade projekt under en lång historisk period. Därmed kan han presentera ett rikt empiriskt material som verkligen ger en fin bild av kontinuitet och förändring inom ett område med växande betydelse inom den så kallade kunskapsekonomin. Avhandlingen är en intressant skildring av utvecklingen på en

ort vars förutsättningar att integreras inom kunskapsekonomin inte är självklara. Denna tycks ju normalt vara förankrad i befolkningstäta regioner med många starka institutioner för forskning och högre utbildning samt en allmänt livlig ekonomisk och kulturell verksamhet. Detta är utan tvekan avhandlingens stora styrka: fokuseringen på rymdverksamhet under en längre tidsperiod ger ett perspektiv på kunskapsekonomins framväxt i ”periferin”, som många med liknade intressen kommer att ha stor nytta av.

Metodiken har en del nackdelar. Det hade varit omöjligt att täcka in verksamheten inom de många projekt och framväxande institutioner som skildras men att Backman släpper dem när de väl etablerats får en del konstiga konsekvenser. Kiruna geofysiska observatorium (KGO) är en viktig aktör i Kiruna från 1957, när det invigs. Det har senare bytt namn flera gånger och är idag ett centrum för rymdverksamhet som går under namnet Institutet för rymdfysik (IRF) och som inkluderar Kirunas så kallade rymdcampus. Saker är alltså inte alls färdiga bara för att ett projekt har dragit igång eller en institution etablerats. Backmans fokus på planeringsfasen ger därför en något snedvriden bild av dynamiken hos verksamheter som hela tiden utvecklas och transformeras. Ett större fokus på KGO i dess olika skepnader hade också kunna generera analytiska poänger, vilket jag återkommer till. Ett annat problem, kanske ofrånkomligt, är att skildringen av ”kunskapsplatsen” Kiruna blir snedvriden i och med att stadens verkliga ”kärnverksamhet”, den gruvindustri – också den kunskapsintensiv – som en gång var anledning till att Kiruna grundades, får så litet utrymme. Också detta återkommer jag till.

Backman behandlar framväxten av föreställningen om Kiruna som rymdstad och en stor förtjänst är att han huvudsakligen lägger sig på en (visserligen förberedande) verksamhetsnivå snarare än på den ofta fluffiga diskursiva nivån. Detta lyfts fram i syftbeskrivningen (6): ”to analyse the processes underlying the making of Kiruna as a space town in the period from 1943 to 2000”. Som sig bör bryts syftet ner i ett antal frågeställningar: hur rymdforskningen har påverkat rymdverksamheten i Kiruna, hur rymdverksamheten har genererat idéer som är viktiga för föreställningen om Kiruna som rymdstad, och slutligen hur platser kan bli berömda (famous) genom att satsa på vetenskap och teknik. Den

tredje frågeställningen är oklar och får liten betydelse i avhandlingen.

Forskningsöversikt och teoriavsnitt tar upp sådant som ”place making”, i synnerhet skandepet av ”kunskapsplatser”, och regional identitet. Utifrån syfte, frågeställningar och teoridiskussion kan man få för sig att detta är en avhandling om kunskapsorienterat regionalt varumärkesbyggande, men det stämmer bara till rätt liten del om man ser på innehållet. De empiriska kapitlen utgör en solid genomgång av bakgrunden till ett antal projekt och institutioner. Strukturen är samtidigt kronologisk och tematisk.

Kapitel två behandlar bakgrunden till skandepet av KGO, 1943–1957. Här står alltså den naturvetenskapliga forskningen i centrum (ännu mer orienterad mot atmosfären än rymden), med Vetenskapsakademien som en viktig aktör. Med tanke på hur betydelsefull KGO varit, som nav i mycken rymdrelaterad verksamhet i Kiruna, borde institutionen som redan antytt ha fått litet mer utrymme i de följande kapitlen. Det finns ett ekonomisk-teoretiskt begrepp som hade varit användbart för att förtydliga KGO:s roll på ett sätt som kunnat ge stadga åt hela framställningen, nämligen begreppet stigberoende (”path dependence”). De utredningar och beslut som ledde fram till institutets grundande satte så att säga Kiruna i rullning på rymdstadsspåret. Tillkomsten av flera projekt och institutioner samt många andra utvecklingstendenser bidrog förstås till att riktningen inte blev spikrak. Men tanken om stigberoende hade ändå kunna vara belysande och KGO:s vindlande historia under skiftande omständigheter hade kunnat fungera som en krok att hänga upp en sådan diskussion på.

Kapitel tre är fokuserat på rymdanknuten teknikutveckling 1958–1966, en period när den nationella forskningspolitiken, de internationella ”storvetenskapliga” samverkansprojekten (CERN, ESRO, ESA) och inte minst kallakrigslogiken får genomslag. Det är en styrka i avhandlingen att perspektiven aldrig är snävt nationella eller regionala utan att de i olika sammanhang vidgas mot den internationella scenen. Det är under dessa år som en svensk kommitté för rymdforskning skapas (och omskapas, gång på gång) och som de planer välvs vilka 1966 resulterar i raketbasen Esrange, från början ett internationellt projekt men rätt snart övertaget av svenska statens eget rymdbolag. Ett mycket intressant avsnitt

i detta kapitel handlar om hur relationerna till samiska intressen hanterades. Bland annat innebar byggandet av Esrange förhandlingar – med ojämnt utfall – angående ersättning för störningar i rennäringen, byggandet av skyddsrum mot nedfallande raketskrot, och geografiska gränsdragningar utifrån rymdverksamhetens säkerhetsbehov. Detta innebar också enligt Backman att centralmaktens grepp om regionen stärktes, vilket nog stämmer, på samma sätt som i alla liknande fall av infrastrukturutbyggnad. Men utifrån Backmans beskrivning framstår ingreppen i just detta fall som ganska obetydliga. Dessa är börjar också en rymdstadsretorik knoppas. Esrange lanseras övermodigt eller ironiskt som Sveriges Cape Canaveral och sinom tid Cape Kennedy.

Kapitel fyra (1979–1986) tar upp mer ekonomiska aspekter på rymdverksamheten. Det är nu retoriken om kunskapsekonomi och innovation börjar märkas, om än inte med just den begreppsapparaten. Här finns en liten utflykt i gruvekonomins historia som alltså kunde ha fått större tyngd i framställningen. Kiruna lanseras nu som ”framstadsstad” och mycket handlar om den framväxande satellit-tekniken och fjärranalysen. Det internationella så kallade Landsatprogrammet – byggandet av ett system av stationer för att ta emot satellitdata – resulterade i att en sådan station byggdes i Kirunaområdet, vars nordliga belägenhet gav vissa tekniska fördelar vad gäller mängden mottagna data från satelliter som går i cirkumpolära banor. Nu påbörjades också ett intensivt arbete för regional utveckling utifrån framstadsstadskonceptet – en vision som kopplades till urbana modeller som Milton Keynes och Silicon Valley. Det visionära språket var ibland förfärligt pekoralistiskt och man är tacksam för att Backman gett de svenska originalen till sina citat så läsaren inte går miste om detta oöversättliga prov på tidstypisk regionalpolitisk retorik hämtad från ett så kallat visionsdokument:

Kanske blir det i Kiruna som i Silicon Valley: att ”high-tech” föder en längtan, ett behov efter ”high-touch”. Att datateknologin omdanar Kiruna till en stad fylld av varma, bubblande whirl-pools där datamänniskor tillsammans sitter och njuter av kroppslig kontakt och mänskligt prat? (s. 172)

Ja kanske det. Ett vinnande koncept ("Kiruna 4-ever") från White arkitektfirma (<http://www.white.se/en/project/268-the-new-kiruna>) angående det Kiruna som ska uppstå efter stadsflytten låter ana att visioner som denna lever. Men Kiruna blev inget Silicon Valley. Den andra urbana huvudinspiratören Milton Keynes – i likhet med Kiruna en genomplanerad framtidsstad och berömd för sitt Open University – var kanske mindre grotesk som förebild. Informations- och kommunikationstekniken tycktes ju öppna nya utvecklingsmöjligheter för verksamhet på distans, inte minst utbildning, något som Kiruna skulle haka på under den period som behandlas i avhandlingens sista empiriska kapitel.

I kapitel fem står några utbildningsinitiativ i centrum, i synnerhet drömmen om ett rymdcampus som hittills inte realiserats fullt ut (inget Open University ännu) men som ändå har lett fram till viss högre utbildning i Kiruna (i samverkan med Luleå och Umeå). Kapitlet behandlar perioden 1992–2000, de år när innovationsraseriet fick fullt genomslag i Sverige. Tankar om ett postindustriellt kunskapsamhälle hade varit i svang några år. Nu konkretiserades de i företagsekonomiska och ekonomisk-geografiska modeller om sådant som Triple Helix, kunskapstrianglar, kluster, och inte minst regionala innovationssystem. Kiruna skulle följaktligen bli en kunskapsstad och det konkreta resultatet (såvitt man kan se utifrån Backmans framställning) blev att IRF kom att stå som värd för en del teknisk-naturvetenskaplig utbildning i samverkan med de två Norrlandsuniversiteterna.

Rymdstadskonceptet blev från 1980-talet allt populärare men fick kanske inte riktig luft under vingarna förrän efter 2000, en period som Backman behandlar i slutkapitlet. Den senaste visionen, Rymdstad 2020, är tämligen visionär, inte minst på grund av idéerna om en rymdhamn för rymdturism som bland annat har motiverats utifrån beräkningar gjorda angående ett liknande projekt i New Mexico, där man kommit fram till att "Spaceport America" kommer att skapa "många tusen" jobb. Från Silicon Valley till Milton Keynes till New Mexico – det är så tänkandet kring urbanutveckling sedan 1980-talet har sett ut på många håll, alls inte bara i Kiruna. Medicon Valley kring Malmö, Robotdalen på Expectrum i Västerås och Biotech Valley i Uppsala-Stockholm är några andra exempel. Typiskt är att det finns något slags etablerad

tradition inom de teknikområden man framhäver och att man utifrån en rejält skruvad bild av de historiska förutsättningarna skapar visioner vars syfte är att locka högutbildade människor, statliga industrisatsningar (ofta maskerade som forskningssatsningar) och privat kapital. Backmans avhandling ger en viss kritisk belysning av detta slags förfarande och är värdefull inte minst genom att den historiska exposén inte är förenklad eller tillrättalagd utan avslöjar en hel del av det komplexitetens bråddjup som den historiska verkligheten utgör.

Denna avhandling har alltså många förtjänster, till vilka också hör god akribi och metodisk stringens (även om större utnyttjande av intervjuer varit önskvärt). Kiruna framstår som ett synnerligen intressant fall inte bara på grund av platsens ovanliga geografiska och naturliga förutsättningar utan mer allmänt, som exempel på hur drömmen om en regionalt förankrad så kallad kunskapsökonomi har vuxit fram och i viss mån realiserats. Kirunas förutsättningar är ovanliga men drömmar och projekt tycks ha följt mönster som haft stor spridning inom och utom landet.

Men bilden är mer komplicerad. Backman ligger ibland litet för nära den "place branding" som han också har som ambition att analysera (fast utifrån det kulturgeografiska "place making"-begreppet), ett problem som kunde ha undvikits om det artikulerats. Genom att lyfta upp föreställningen om en framväxande rymdstad som vetenskaplig huvudtematik tycks Backman ibland ansluta sig till rymdlobbyisternas agenda; genom att fokusera på framväxten av olika rymdprojekt ger han dagens rymdentusiaster historisk legitimering. Det bästa sättet att motverka sådana intryck, som uppstår på grund av val av fokus men som inte har fog för sig om man ser till avhandlingens vetenskapliga kvaliteter, hade varit att ge mer utrymme åt konkurrerande berättelser om Kirunas utveckling och identitet. Där hade "Kiruna gruvstad" varit det självklara korrelatet till rymdstadsvisionen.

Boken inleds med följande väl valda citat: "Ingen annanstans i världen har man så nära till både han där uppe och han där nere." Den som talar är Lars Törnman, som från att ha klippt banden mellan Gruvtoivan och socialdemokratin gick vidare till att grunda och leda Kirunapartiet, en mäktigt kraft inom

Kirunas kommunalpolitik under 90-talet och 00-talet. Partiet var som starkast de år som rymdstadsvisionen fick genomslag men det hade uppenbarligen sin bas i gruvstaden Kiruna. Detta är relevant också utifrån rymdstads-perspektivet.

Backman väver skickligt ihop diskussioner om rymdprojekt på lokal och nationell nivå och i det material han redovisar återkommer vissa personer och grupperingar med jämna mellanrum. Nina Wormbs och Gustav Källstrand, som skrivit en ganska detaljerad översikt över svensk rymdforskning, påpekar att den rapport som rymdkommittén gav ut 1963, och som fick ett genuint negativt mottagande och blev något av ett fiasko (också Backman behandlar den), av vissa uppfattades som en ren partsinlaga eftersom de som satt i kommittén var ledande bland dem som hade intressen i rymdforskningen. De talar också om ett sammanhållet svenskt "space community" som fungerade som en lobbygrupp. En liknande bild får man utifrån Backmans beskrivning av hur byggandet av varumärken och skapandet av visioner gick till på kommunal nivå, där bland annat geografen Bengt Sahlberg spelade en viktig roll.

Här finns massor av material för att underbygga en diskussion om hur grupper och nätverk agerat för att lansera och implementera rymdprojekt på lokal och nationell nivå, men dessa aktörer behandlas inte systematiskt. Och, inte minst viktigt, för att en tydligare distans från varumärkesbyggarna och

lobbyisterna skulle ha kunnat skapas, och en djupare analys uppnås, skulle Törnman och Gruvtolvan, och även LKAB, ha behövt få ta större plats. Då hade kanske Kiruna dessutom framstått som ett något mindre typiskt, men inte mindre intressant, exempel på en senmodern kunskapsplats. För onekligen är det så att kopplingen som här görs mellan begreppen "kunskapsplats" och "rymdstad" är ganska missvisande. Ett av problemen med föreställningarna om en högteknologisk kunskapsekonomi och liknande är ju att betydelsen av etablerade teknologier och verksamheter, och även av de förändringar som ny teknik åstadkommer inom traditionella näringar som malmbrytningen, underskattas. En rättvisande bild av Kiruna som kunskapsplats skulle ha behövt ge minst lika mycket utrymme åt gruvindustrin som åt den hypade rymdverksamheten. Kunskapsbegreppet hade i denna avhandling behövt både breddning och fördjupning.

Denna kritik, som är min viktigaste, är medvetet orättvis. Det hade inte varit möjligt att inom ramarna för ett avhandlingsprojekt göra den breddade problemställningen rättvisa. Backmans avhandling är en gåva till framtida forskare som kommer att ta djupare gruvhistoriska spådrag och som kommer att kunna ge helhetsperspektivet med hjälp av material och analytiska insikter från *Making place for space*.

Sven Widmalm,
Uppsala universitet

Recensioner

Klara Arnberg, Pia Laskar & Fia Sundevall (red.): *Sexualpolitiska nyckeltexter*. Stockholm: Leopard Förlag, 2015. 512 s. ISBN 978-917-343-567-3, hft.

Sexualpolitiska nyckeltexter är en sammanställning utdrag ur svenska historiska källor från de senaste 400 åren. Ett hundratal källtexter har varvats med förklarande och kommenterande texter skrivna av historieforskare. På 500 sidor rymms källtexter kring ett stort antal ämnen. Här behandlas centrala sexualitetshistoriska teman såsom hor, tide-lag, våldtäkt, utomäktenskapliga barn, preventivmedel, pornografi, sexualupplysning, prostitution, sterilisering och abort. Men boken innehåller också spännande texter om mer oväntade ämnen såsom svensk kolonialism i Sjöpmi, bordelldiktning, kvinnorörelsens sedlighetsideal, vulvasmärta, 1920-talets primitivism och ”den svenska synden”. Här finns en riklig palett med idéhistoriskt högintressanta texter. Bara ett exempel är Gustaf III:s barnamordsplakat från 1778 som förefaller genomsyrat av en ny konsekvensetik i nyttotänkandets anda. Den ”upplyste” monarken försökte skydda ogifta mödrar från omgivningens fördömande och straff med hänvisning till att detta var bästa sättet att minska antalet spädbarnsmord.

Många av källtexterna är i sig själva fängslande läsning, men som läsare är man ofta frestad att först läsa forskarkommentaren som i boken placerats efter respektive källutdrag. De förklarande texterna ger den kontext läsaren behöver för att förstå vad han läser, i vilket sammanhang källan hör hemma och hur källorna kan tolkas och förstås. Kommentarererna är skrivna av svenska historieforskare som var och en får skriva om sitt eget specialområde. Det här greppet har resulterat i koncisa (7–10 sidor) och tillgängliga texter som ändå präglas av klarhet och skärpa. Lästa för sig bildar kommentarererna en lättöläst introduktion till mycket av den forskning som gjorts inom det sexualitetshistoriska fältet i Sverige. Boken kan därför med fördel användas inom undervisning, inte bara som källsamling utan också som översiktsverk och lärobok. De ömsom kittlande, ömsom förfärande källutdragen och de väl-

skrivna forskarkommentarererna gör också boken intressant, läcker och underhållande för en bred allmänhet.

Begreppet nyckeltext i rubriken har tolkats brett. Bara en del av de valda texterna är sådana som i sig själva spelat en viktig roll för att befästa eller förändra samhälleliga normer, medan andra tagits med i volymen mer för att de är beskrivande eller representativa för en större debatt. De citerade texterna ger också sammantaget en bra bild av vilka olika källmaterial som finns tillgängliga för historikern från olika århundraden. Från 1600- och 1700-talet återges bland annat lagtexter, rättsprotokoll, reseberättelser och visor; från 1800-talet skönlitteratur, tidskriftsartiklar och upplysningslitteratur; och från 1900-talet statliga utredningar, debattböcker, reklamaffischer och en t-tröja.

Bokens titel är ändå väl funnen. Här handlar det nämligen uttryckligen om svensk *sexualpolitik* och inte om vad svenskarna under olika tidsepoker gjort i sängkammaren. Sexualpolitik som begrepp står för försöken av stat, kyrka, läkare, politiker och aktivister att sätta in åtgärder, reglera, reformera, disciplinera och liberalisera det som under olika tider utpekats som hotfullt, problematiskt eller oacceptabelt. Redaktörerna placerar också i sin inledning stadigt i bokens perspektiv i en socialkonstruktivistisk tradition. Fokus är på sexualitetens föränderliga kulturella praktiker och innebörder samt hur de formulerats i tal och skrift. Antologins breda upplägg med källtexter från 1600-talet fram till 2000-talet ger också en belysande överblick av hur problemformuleringarna växlat över tid och hur löst sambandet varit mellan sexuell praktik och sexualpolitik. Då man på 1600-talet uppfattade tidelag och sex med övernaturliga väsen som hot mot samhällsordningen blir till exempel våldtäkt först mot slutet av 1900-talet utpekad som en verklig samhälls fara.

Saknas något i volymen så är det kanske ett perspektiv bortom det nationella i forskarkommentarererna. Sverige framstår här onödigt mycket som en värld för sig. Några av bokens texter antyder att den sexualpolitiska diskussionen i Sverige under 1800-talet följde efter och reagerade på diskussioner i de större kulturländerna. Men i något skede verkar den

svenska sexualpolitiska debatten gå ”förbi” och lägga sig i täten för liberalisering och ”modernisering”. Den här svenska sexualpolitiska särarten antyds i flera av bokens texter men tas inte upp till kritisk diskussion. Inom ramen för korta textanalyser kan man kanske inte heller kräva detta, men boken som helhet väcker frågor kring den nationella självbilden av Sverige som ”annorlunda” och ”en föregångare” på sexualpolitikens område. De kalltexter som valts ut från 1800- och 1900-talen representerar också till stor del liberala reformsträvandena, historierna ”vinnare” om man så vill, men författarteamet har lyckats skapa en rätt god balans genom att också inkludera texter som uttrycker de ”förlorande” konservativa ståndpunkterna. Boken bjuder alltså inte minst på många tacksamma uppslag till reflektion och vidare diskussioner.

Anders Ahlbäck,
Åbo Akademi

Michael Azar: *Amerikas födelse. Korset, guldet och svärdet i Nya världen*. Stockholm: Leopard, 2015. 217 s. ISBN 978-917-343-499-7, hft.

De spanska erövrarnas första intryck av de folk de mötte i Mexiko var inledningsvis lika förundrande som positiva; det rörde sig, skrev Cortés 1520 till kejsaren i Spanien, om folk som levde under förhållanden som på många sätt liknade dem hemma i den gamla världen. De bodde i välorganiserade städer, de levde under ordnade och i det närmaste civiliserade villkor. De hade väl fungerande marknadsplatser, sina egna riter och ceremonier, de producerade sina egna böcker och hade en hierarkisk samhällsordning i vilken spanjorerna kunde känna igen sig. Skönheten i estetiska alster imponerade stort och ansågs till och med överträffa vad européer kunde åstadkomma, vilket bland annat Dürer vittnade om. Ett folk med sådan grad av intelligens och ordning borde inte vara svårt att övertyga om de kristna sanningarna. Men det fanns en baksida: de var ändå hedningar, de ägnade sig åt människoeffter och andra för européerna upprörande och avskyvärda seder, vilka skulle komma att rättfärdiga erövringen och dess medel och metoder. Det var således från början en klugen syn som rädde.

Trots förundran och fascination innebar erövringen av såväl de långt enklare samhällena i den karibiska övärlden som av civilisationerna på fastlandet ett enormt våld och övergrepp på de inhemska folken: utrottningsaktioner, slaveri och tvångsarbete, massakrer på de som inte underkastade sig den spanska kronan och kristendomen (till vilket kom den massdöd som olika importerade sjukdomar innebar). Erövringens och kolonisationens våld och död kom därför tidigt att möta kritik. Redan 1512 utfärdades de första lagarna för att komma till rätta med de värsta övergreppen; krig fick således inte inledas utan att ett ”erbjudande” om att ta till sig kristendomen först lästs upp (på spanska), men om detta avvisats var kriget rättfärdigt och indianerna kunde tas som slavar. Cynismen i det hela påtalades redan i samtiden.

Diskussionen om erövringen, kolonisering- och hur kristendomen skulle införas kom att vara i många decennier och i takt med att kritiken mot dess former tilltog, inte minst genom dominikanermunken Bartolomé de Las Casas ihärdiga och livslånga kamp mot missförhållandena och orättvisorna, kom synen på indianerna att förändras. Ju mer och skarpare kritiken från Las Casas blev, desto starkare blev motreaktionen. Det alltmer passionerade försvaret av konkvistadorernas handlingar hade som en viktig förutsättning en långtgående svartmålning av indianerna. Redan mot slutet av 1520-talet hade den nämnda positiva bilden av aztekerna förbytts till en alltmer entydigt negativ och förkastande attityd: det rörde sig nu om kannibaler, sodomiter, avgudadyrkare, kort sagt barbarer som stod utanför allt vad civilisation och samhälle hette. Mot sådana var alla medel tillåtna; följaktligen stod konkvistadorerna ovan all kritik, deras handlingar var helt enkelt välgärningar, nödvändiga för att utrota barbariska seder, bibringa hedningarna den rätta läran och därigenom rädda dem från sig själva.

Las Casas var inte ensam om att kritisera missförhållandena. Såväl påvemakten som kejsaren Karl I och spanska lärda som Francisco de Vitoria i Salamanca var kritiska mot många av de metoder som praktiserades i den nya världen; för att erövringen och kristnandet skulle vara legitimt fick det inte ske hur som helst, tvärtom fanns det en *jus gentium* (folkens rätt) att ta hänsyn till. Enligt Vitoria hade spanjorerna ingen rätt att

bestjåla amerikanerna på deras land eller förslava dem, de kunde inte heller tvingas till tro, och påven hade ingen rätt att förlåna spanjorerna (eller portugiserna i fallet Brasilien) deras land; däremot fick de inte hindra spanjorerna rätten att färdas fritt eller att predika kristna idéer. Vitoria och än mer Las Casas kunde i mycket finna stöd hos kejsaren, som för sin del med lagar och regler önskade upprätthålla kronans makt och rätt gentemot alltmer självsvåldiga konkvistadorer, vilka i sin tur ogillade den avlägsna kronans centraliseringssträvanden. En av dessa konkvistadorer var Bernal Diaz del Castillo, som på ålderns höst mindes och skrev om sin del i erövringen, i mycket för att försvara sin grupps intressen gentemot mot såväl kritiker som Las Casas som kejsarmaktens ansträngningar.

Debattinläggen om den spanska erövringen under några decennier runt 1550 var många, med kulmen i den debatt eller snarare förhör som ägde rum under halvannat år i Valladolid i Spanien år 1550–51 och där Las Casas åsikter ställdes mot aristotelikern Juan Ginés de Sepúlvedas ytterst negativa uppfattningar om indianerna (de båda möttes dock aldrig). Till skillnad från Las Casas många decennier i olika delar av världet hade Sepúlveda aldrig varit i den nya världen, vilket inte hindrade honom från att karakterisera indianerna som den värsta sortens avskum mot vilka alla medel var tillåtna; det rörde sig om fega och omänskliga individer, "naturliga slavar" i Aristoteles mening. Detta tillbakavisades helt av Las Casas; för honom besatt alla människor, även i mindre komplexa samhällen som i Karibien och norra Mexiko, samma förståelse, samma intellektuella egenskaper och samma möjligheter att ta till sig det kristna budskapet, vilket dock måste predikas med fredliga metoder. I den utsträckning som deras seder ändå kunde förefalla främmande och barbariska, påminde han om hur människor på den iberiska halvön själva en gång var barbarer (att Las Casas ska ha förespråkade att ersätta indianer med slavar från Afrika är för övrigt en från spanskt håll gärna sedd men felaktig föreställning; svarta slavar fanns i Västindien före hans ankomst och när slaveiets grymhet och ursprung gick upp för honom tog han starkt avstånd från det).

Om dessa diskussioner och debatter har Michael Azar skrivit en initierad och spännande essä. Den spanska kronans försök att

reglera kolonisationen, Vitorias lärda utläggningar om alla folks rättigheter, indianernas inkluderade, påvemaktens interventioner liksom debatten i Valladolid uppmärksammas på förtjänstfullt sätt. Detsamma gäller såväl den spanska som kristna bakgrunden till erövringen och missionen. Sepúlvedas uppfattningar diskuteras, liksom Las Casas långa verksamhet – om än kortfattat, men begripligt i ljuset av hans långa och flitiga författarskap, där ett tema dock var genomgående: den orättfärdiga behandling som indianerna utsatts för och som ledde till att han i slutet av sitt liv rentav menade att spanjorerna skulle dra sig tillbaka.

Azar betonar att studien inskränker sig till att behandla den spanska sidans argument, inte indianernas reaktioner på förloppet. Det är gott så, berättelsen om hur ett imperium som på höjden av sin makt på detta sätt rannsakar den egna politiken är lika fascinerande som beklämmande läsning; turerna är många och för det mesta skiner rättfärdigandet av den egna politiken bara alltför tydligt igenom. Samtidigt hade någon liten uppmärksamhet kanske kunnat ägnas åt de senaste tjugo årens "new conquest history" (Matthew Restall), som givit nya och omvälvande insikter om hur erövringen gick till, där indianska skrifter och piktografiska manuskript kunnat tolkas genom nya filologiska rön och kännedom om de aktuella språken, där tidigare ignorerade grupperns roll (svarta, kvinnor och inte minst de enorma mängderna indianska allierade) framhävts och där på många sätt de inhemska egna uppfattningar i viss utsträckning kunnat tolkas. Samtidigt har därigenom omfattningen av koloniseringen och "inskriftionen" av indianernas själar även reviderats och ifrågasatts.

Att denna nyare historia om erövringen emellertid saknas avspeglas även i att den litteratur som används i många fall är förvånansvärt ålderstigen – tjugo år är mycket på detta område där en mängd missuppfattningar fortfarande är förhärskande, menar Restall. Så saknas verk av författare som Cristián Roa-de-la-Carrera, Jorge Cañizares-Esguerra och José Rabasa liksom av Rolena Adorno, främst hennes *The polemics of possession in Spanish American narrative*, och nämnde Matthew Restall, särskilt *Seven myths of the Spanish conquest*.

Möjligen är detta orsaken till att en del gamla föreställningar, den lovvärda intentionen

nen till trots, fortfarande spökar. Så kunde vikten av spanjorernas mängder av inhemska allierade lyfts fram mer, något som senare års forskning, inte minst tolkningen av indianska skrifter, betonat starkt. Det handlade inte bara om ett fåtal spanjorers överlägsenhet; tusentals för att inte säga tiotusentals indianer stred i olika sammanhang tillsammans med spanjorerna. Så var erövringen av Guatemala i hög grad ett verk av indianska konkvistadorer! Det gäller även det lite slentrianmässiga påpekandet av spanjorernas överlägsenhet vad gäller teknologi, organisation och kommunikationsmedel, saker som alla problematiserats på senare år. Övrigt är även att den gamla föreställningen att spanjorerna ska ha betraktats som gudar, vilket ska ha förklarat indianernas påstådda passivitet, inte alls ifrågasätts eller problematiseras, trots att den uppfattningen inte finns belagd förrän ett par decennier efter erövringen av Mexiko, saknas i tidiga inhemska källor och tycks ha lanserats av franciskanermunkar och har övergivits av nyare forskning (se exempelvis Ross Frank i *Dispositio* 1989 och Camilla Townsend i *American historical review* 2003).

Må så vara. Debatten i Valladolid är väl värd att uppmärksamma (och har för övrigt även blivit film). Den skiftande synen på de nya folk som spanjorerna mötte är fortfarande högaktuell och det är inte svårt att hitta paralleller i våra dagar. Det gör att detta är en viktig och angelägen bok, en fascinerande berättelse om inte bara en av de avgörande händelserna i modern historia utan även om intellektuella krumbukter för att försvara skiftande positioner, liksom om hur vi betraktar och behandlar det för oss främmande. Och Las Casas är värd att påminna om.

Bosse Holmquist,
Stockholms universitet

Staffan Bergwik, Michael Godhe, Anders Houtz & Magnus Rodell (red.): *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000*. Lund: Nordic Academic Press, 2014. ix+235 s. ISBN 978-918-735-124-2, inb.

Antologin *Svensk snillrikhet? Nationella föreställningar om entreprenörer och teknisk begåvning 1800–2000* beskriver och bryts med det författarna kallar ett ”repetitivt

kluster av idéer” kring svenskhet, teknisk begåvning, entreprenörskap, företagande och modernitet. Inledningen anlägger en ifrågasättande och uppfriskande ton – dagens ”aningslösa” forskningspolitik sägs genomsyras av detta repetitiva kluster av idéer som i sin tur reproducerar en förenklad förståelse av sambanden mellan tekniska snillen, framgångsrika företag och nationsformering. Istället vill antologiförfattarna med de många olika bidragen historisera detta idékomplex; visa hur det tagit sig uttryck under olika tidsperioder och i olika kontexter. Målet är att identifiera historiska förskjutningar i dessa föreställningar, gradskillnader i ett över tid förgrenat men sammanhållande system av idéer. Ambitionen är att vara problematiserande och dekonstruerande, vilket inte tillhör vanligheterna när sådana frågor diskuteras i forskningspolitiska sammanhang.

Resultatet har blivit en brett upplagd antologi med många intressanta, välskrivna och läsvärda bidrag som ger konkretion och sammanhang åt de aktörer och situationer i vilka idéerna om svensk snillrikhet kommit till uttryck. Upplägget är person- och företagsorienterat, vilket kanske blir nödvändigt, då det kluster av föreställningar som studeras i mångt och mycket placerar den geniale (manlige) individen i centrum. Vi stiftar bekantskap med bland andra Gustaf Dalén, Ivar Kreuger, Alfred Nobel, Carl Wilhelm Scheele och Carl von Linné, och sätter på vilket dessa personer, eller snarare representationerna av dessa personer, använts i olika syften. De har fungerat som resurser (retoriska, pedagogiska, ideologiska) för att saluföra Sverige genom spelfilmer, formerna nya akademiska discipliner, fostra skolbarn och generera samförstånd kring och entusiasm för, nationens pågående modernisering. Resonemangen om samproduktion passar här väl in och belyses skickligt genom de olika bidragen. Emma Nygrens och Ulf Larssons texter om Ivar Kreuger och Alfred Nobel visar också hur bilden av dessa personers genialitet var, eller med tiden blev, mångbottnad, vilket också influerat deras eftermälen. Thomas Kaiserfelds bidrag visar likaså att gestaltningen av ingenjörer i svensk spelfilm ändrat karaktär under 1900-talet. Om de under den tidigare delen av 1900-talet stod som symboler för nationens framåtskridande, fick de senare personifiera modernitetens baksidor. Exemplet ovan ger antydningar om att de mer stereotypa bilderna av

svenska tekniska snillen både förändrats och samexisterat med andra bilder, vilket flera av bidragen kommenterar. Några av bidragen lyfter också fram hur berättelserna om entreprenörer och framgångsindustrier varit tydligt könade, ett resonemang som utvecklas i bland annat Staffan Bergwicks analys av meningsproduktionen om Gustaf Dalén.

En svaghet i antologin är dess ojämna tidsmässiga täckning. Om syftet är att historisera ett idékomplex som började anta tydliga konturer under slutet av 1800-talet, och som sedan befästs och reproducerats fram till våra dagar (som titeln på boken anger), hade fler empiriska studier behövts för tiden efter andra världskriget. Här blir det påfallande tunt och det känns synd att mediernas och forskningspolitikens genomgripande förändringar sedan 1950-talet nästan inte alls behandlas. Dessa har utgjort viktiga förutsättningar för hur idéer om innovationer och entreprenörskap uttryckts under senare årtionden, samt för hur det ”svenska” relateras till en global kunskapsekonomi. Istället ligger fokus på de äldre så kallade snilleindustrierna och deras representanter, ofta löst kopplat till en diskussion om moderniseringen av Sverige. En annan svaghet är avsaknaden av en integrerad analytisk tråd genom boken. I både inledningen och den avslutande efterskriften finns försök att skissera en sådan, men det genomsyrar inte de enskilda kapitlen som istället ibland känns staplade efter varandra. Det kritiska anslaget i inledningen följs bara delvis upp, och istället avstår flera av författarna explicit från att värdera medieringen av svensk snillrikhet, och från att försöka förklara varför dessa förenklade resonemang ändå varit så livskraftiga.

Slutligen återstår ändå en fråga som läsaren aldrig får svar på – varför har idéklustret om svensk teknisk begåvning, snillrika entreprenörer och framgångsrika industrier bibehållit sin kraft? För även om det ändrat form, vilket boken tydligt visar, finns det enligt boken ändå kvar. Kanske finns inget tydligt svar att ge, men en fördjupande diskussion kring möjliga svar hade ändå varit intressant att ta del av. Internationella jämförelser tar boken inte upp, men inte heller jämförelser med framlyftandet av andra yrken och grupper – politiker, kulturpersonligheter, idrottsutövare – i rollen som samhälls- och kultur- och nationsbärande. Detta hade kanske kunnat bidra till att hitta jämförelsepunkter som kunnat ge lite

bättre stadga åt försöken att historisera ett 200-årigt idékomplex.

Men allt kan inte rymmas i en bok, och denna är ändå så intresseväckande och lätt-tillgänglig att den förtjänar en läsekrets utanför de idé- och teknikhistoriska diskussionerna, särskilt i sammanhang där den har potential att göra mest nytta; de forsknings- och innovationspolitiska.

Jenny Eklöf,
Umeå universitet

Tim Berndtsson, Annie Mattsson, Mathias Persson, Vera Sundin & Marie-Christine Skuncke (red.): *Traces of transnational relations in the eighteenth century*. Acta universitatis upsaliensis, Uppsala studies in History of Ideas 47, Uppsala: Uppsala universitet, 2015, 184 s. ISBN 978-915-549-265-6, hft.

1700-talet är rikt på kulturella utbytesrelationer vars studium äger potentialen att problematisera en inom svensk historisk forskning fortfarande vedertagen metodisk nationalism. Med detta menas en tendens att ta nationalstaten(s gränser) – i fallet Sverige först ett resultat av 1905 års unionsupplösning – som utgångspunkt för undersökningen av historiska fenomen och som matris för deras tolkning. Därför utlovar det föreliggande bandet relevant läsning. Utan att inleda läsaren i alltför mycket teoretisk och metodisk spekulation är det ändå viktigt att poängtera publikationstitelns koncept ”transnationell” och att man kan fråga sig när i historiografin det är meningsfullt att använda termen. I tiden före den klassiska nationalstatens tillkomst, i regel 1800-talet, kan det vara svårare att hävda att något ”nationellt” överskrids, då det ju ännu inte finns. Med Harald Gustafsson skulle man vilja säga att konglomeratstaten där olika kulturella uttrycksätt blandas (så som under stormaktsperioden och delvis fram till 1815 mellan Finland, Estland, de tyska provinserna och de försvenskade danska landskapen) utgör normalfallet i alla fall fram till det ”långa” 1700-talets slut. De fenomen som lyfts fram i den transnationella historieskrivningen, kulturella kontaktzoner där språk, religion och seder bryts, där blandäktenskap, hybridisering och instanser för kulturell överföring så som tolkning och översättning utvecklas, tillhör normaltillståndet, inte

undantaget. När författarna således ger sig på jakt efter ”spår av” transnationella förbindelser (så som man letar efter spår av nötter i en sockerkaka) så är det egentligen dessa förbindelsers väsen som determinerade förhållandena långt in på 1800-talet. I själva verket förhåller det sig alltså tvärtom: kakan är det transnationella, ”spår av nationell inkapsling” (en möjlig inversion av ”transnationella relationer”) går knappt att hitta.

Recensenten gissar, för tyvärr är den teoretiska och metodiska diskussionen kring termen underexponerad, att ”sökandet efter spåren” ödmjukt betecknar ett långsamt avkastande av nationen som tolkningsnorm och att man istället vill ägna sig åt något som överskrider den, vilket ligger i förledet ”trans”. Men varför egentligen inte ”international” och varför inte då direkt globalhistoria? ”Traces of global relations”? Det skall medges att en sådan titel kanske inte flyter lika bra och kanske hävdar för mycket, men det finns anledning att återvända till dessa principiella reflektioner. För vad kan dessa (potentiellt allergiframkallande) spår belysa som en mer ”traditionell” utgångspunkt inte kan? I inledningen sägs det att de teoretiska utgångspunkterna har inspirerats av just globalhistorien, postkoloniala idéer samt kulturell överföring. Ett ”transnational leitmotiv” kan bidra till att undergräva föreställningar om upplysningen som ett monolitiskt fenomen. De enskilda bidragen äger dock mer eller mindre potential att främja denna lovvarda ambition. Först ut är Philip Sargeants skildring av Sir Robert Walpoles nordiska utrikespolitik i förhållande till Östersjöregionen kring mitten av 1700-talet. Sargeant behåskar sina historiska källor väl och delar in kapitlet pedagogiskt i termer av morötter och piskor som briterna vid behov kunde använda sig av. Bilden av geografiska makroregioners ställning i en gryende världspolitik blir uppenbar, hur strategiska överväganden lika mycket som personliga nätverk spelar in i struktureringen av maktens utövande. Fredrik Kämpe ägnar sig åt ett annat diplomatiskt spel, det som en mindre, neutral sjömakts som Sverige gav sig in på i förhållande till handelsjöfarten i Medelhavet. Därvid behövdes särskild kompetens i förhandlingarna med berberstaterna i Norra Afrika. Genom att studera källorna i det så kallade Konvojkommissariatet lyckas Kämpe att teckna en bild av

utmaningarna och lösningarna i ett komplext samspel där kulturella, ekonomiska liksom politiska och religiösa faktorer vägs in och där det personliga aktörskapet tillkom en signifikant ställning. Karin Berner undersöker i sitt bidrag om Sven Agrells och Jacob Jonas Björnståhls dagböcker, anteckningar och brev från Konstantinopel hur gemenskaper formades i mötet med den (ottomanske) Andre, om och hur det var möjligt att överskrida gränser mellan kulturer. Genom att kontrastera de båda skildringarna kan man spåra förändringar över tid, från det tidiga till det sena 1700-talet. Anna Backmann öppnar med sitt kapitel om den akademiske ridmästaren Johan Leven Ekelund vid Uppsala universitet ett fönster mot praxisorienterad kunskapsöverföring. Konsten (i skillnad till vetenskapen om) att rida och att sköta om hästar var uppenbarligen ett ”know-how” bland hästmänniskor i hela Europa som inte primärt kommunicerades i skrift och vars institutionalisering ännu var flytande. Inom denna praxisbaserade ”epistemiska gemenskap” (Holzner) som konstituerades i mötet mellan människa och djur, rörde sig Ekelund över kulturella och språkliga barriärer. Kodningen av mat som en av de främsta identitetsskapande markörerna och ställningen av ”nationalrätter” i kulturella överföringsprocesser undersöks av Helga Müllneritsch. Recepten speglar en ”Verschriftlichung des Lebens”, där vardagslivets praktiker kodifieras och på så sätt, i förtätat, formelmässigt skick kan migrera mellan matkulturerna. Tim Berndtssons kapitel om Wildes mångbottnade revision av Puffendorfs svenska historia faller ur den tematiska ramen. Det är svårt att här se länken till bandets transnationella tema annat än i det intressanta faktum att svensk rikshistoria kunde skrivas av till Sverige invandrade historiker som en konsekvens av den tidigare nämnda logiken i den tidigmoderna konglomeratstaten. Samtidigt sporrar läsningen också till reflektionen att historiografi (alltid?) är politiskt laddad och att dess (semiotiska) mening konstitueras i mötet med andra (nationers) historiografier. Denna mening kunde och kan mobiliseras i olika syften. Vera Sundin analyserar Hedvig Charlotta Nordenflychts kärleksbegrepp mot bakgrund av den franska *précieuse*-traditionen och företar en nödvändig precisering av konceptet som visar att 1700-talet öppnade för en omförhandling av känslor och könsrelationer.

De flesta av bidragen demonstrerar att det alltid lönar sig att skriva om svensk historia från ett utanförperspektiv och att 1700-talet aldrig slutar fascinera. Sargeant lyckas visa att den nordiska dimensionen i 1700-talets europeiska maktpolitik var ytterst relevant för de stora makterna. Kämpes kapitel illustrerar det svenska aktörskapet i överlappningen mellan ekonomiska och politiska intressen i en annan av de europeiska makroregionerna. Berner och Backmann förflyttar oss in i tanke- och kunskapsvärlden hos svenska individer som rörde sig över stora geografiska områden mellan Europa och Asien. Müllneritsch påminner oss om hur även till synes vardagliga rätter som en engelsk roastbeef äger kulturöverskridande drag. Hos Berndtsson och Sundin står begrepp i centrum för textanalysen av både skön- och facklitteratur. Sammantaget saknar recensenten dock den röda tråden av teoretisk och metodisk reflektion kring det transnationella. Berner lanserar åtminstone Pratts koncept av "kontaktzonen" i sin analys av Konstantinopel som kulturell smältdegel. Men i övrigt måste vi gissa oss fram till eller nitiskt leta efter de "spår" av transnationella förbindelser i kakan som titeln utlovar. Med samma nit hade några av författarna kanske även kunnat göra fynd i den aktuella svenska sekundärlitteraturen, till exempel Joachim Östlunds forskning om Medelhavet och slavhandeln, årsboken *Sjuttonhundretal* från 2011 som innehåller en noggrann analys av Nordenflychts begrepp "resemblance" som en ingrediens i valfrändskapen eller tyska 1700-talssällskapets konferensband *Europa und die Türkei im 18. Jahrhundert* (2011), där ett bidrag utförligt (och även teoretiskt) diskuterar Björnståhls svävande tillstånd mellan kulturell alienation och appropriation.

Andreas Önerfors,
Göteborgs universitet

Anders Burman: *Pedagogikens idéhistoria. Uppfostringsidéer och bildningsideal under 2500 år*. Lund: Studentlitteratur, 2014. 296 s. ISBN 978-914-407-776-5, inb.

Det är inget lätt företag som Anders Burman gett sig i kast med. En framställning om pedagogikens idéhistoria måste klarlägga centrala tankar hos de flesta av västerlandets stora filosofer (österlandets motsvarigheter

brukar vi tyvärr skynda förbi med några pliktskyldiga meningar i framställningar av detta slag). Platon och Aristoteles ska med, Thomas från Aquino och Locke och Rousseau likaså, och vidare Dewey och Heidegger och Habermas. Därtill kommer en rad namn som nästan enbart dyker upp i den här sortens framställningar, som Fröbel och Freire. Men den vidare historiska bakgrunden får inte glömmas bort och inte heller själva skolinstitutionernas förändringar genom årtusendena.

Burman har gjort ett gediget arbete. Det finns småsaker att gnälla om, alltifrån hanteringen av förhållandet mellan tänkaren Sokrates och tänkaren Platon i antikkapitlet till frånvaron av både New Public Management och debatten om "back to basics" (eller flumskolan) i det avslutande, lätt uppgivna avsnittet om nyliberalism och pedagogisk specialisering. Men en sådan exercis skulle enbart vara tröttande och skymma huvudintrycket att detta är en bok som fyller sin huvuduppgift väl.

Burman har med viss rätta lagt tyngpunkten på idéerna och inte institutionerna. Detta deklarerar han redan i inledningen, där han ställer vad han kallar de pedagogiska tankarna i centrum. Det är vissa centrala drag i dessa tänkares idévärld som han vill koncentrera sig på, säger han, nämligen deras samhällsuppfattning och i synnerhet deras bild av utbildningssystemet, deras människosyn, deras uppfattning av kunskapen och slutligen hur de tänker sig att denna kunskap ska kunna erövas av unga människor.

Det är ett gott schema som han klokt nog inte slaviskt följer. De intressanta och inflytelserika idégivarna lägger tyngdpunkten mycket olika. För några är de pedagogiska tankarna helt underordnade en teologi om synd och nåd som hos Luther, för andra är de infogade i föreställningen om människans naturliga godhet som hos Rousseau. Dewey, som behandlade pedagogiken som en del av filosofin, kom efter hand att se den som filosofins allra viktigaste gren och som en stöttepelare för demokratin.

En av de senaste århundradenas stora stridsfrågor gäller om skolan framför allt ska förmedla ett klassiskt bildningsarv eller sträva efter en förnyelse som har som yttersta mål att förbereda de unga för ett samhälle som befinner sig i ständig förändring. Den första ståndpunktens företrädare kan lätt framstå

enbart som utvecklingens eviga, alltid lika trista nej-sägare eller rena bakåsträvare som automatiskt förespråkar skolan ”som den var förr” eller åtminstone som den var när de själva var elever i den. Men det finns också sådana som i strävan att finna en tidlös typ av vetande blir reformatorer i stor stil i sin samtid. Wilhelm von Humboldt är ett paradigmexempel. Det utbildningssystem som han växer upp med finner han förstockat och vill därför göra om det från grunden. Mönstren finner han framför allt i det klassiska Grekland. Humboldt blev en skol- och framför allt en universitetsreformator i den stora stilen. Det är en annan sak att verkligheten aldrig kom att likna hans ideal. Det universitet som han gett avgörande idéer till utvecklades på ett helt annat sätt än han tänkt sig.

Den mer regelrätt konservativa synen på skolan och dess kunskapsstoff kommer sällan till synes i böcker som denna. Ett viktigt undantag i Burmans bok utgör Hannah Arendt som frankt deklarerar att ”det förefaller mig som om konservatism, i bemärkelsen att bevara, är det väsentliga i utbildningsarbetet”.

Arendt tillhör den minoritet kvinnor som över huvud taget nämns i ”Pedagogikens historia”. Burman beklagar snedfördelningen redan i sin inledning men betonar – med rätta – att det är ogörligt att upprätta en balans utan att framställningen blir historiskt felaktig. Utbildningen har som så mycket annat länge förblivit ett ämne för män. Burman framhäver i sin framställning de kvinnor som faktiskt kommit till tals, alltifrån Christine de Pisan via Mary Wollstonecraft till Ellen Key, Maria Montessori, Simone de Beauvoir och Martha C. Nussbaum. Den jag dock saknar här är Aspasia, en av de inflytelserikaste sofisterna.

Sammantaget har Anders Burman skrivit en lättläst, välbalanserad och användbar Pedagogikens historia.

Sven-Eric Liedman,
Göteborgs universitet

Anders Burman (red.): *Den reflekterade erfarenheten. John Dewey om demokrati, utbildning och tänkande*. Stockholm: Elanders, 2014. 217 s. ISBN 978-918-606-997-1, hft.

Antologin, skriven av pedagoger, filosofer och idéhistoriker, innehåller många olika och ibland motstridiga läsningar av Dewey.

Anders Burman har på ett förtjänstfullt sätt klarat av den krävande uppgiften att skriva ett inledningskapitel som omfattar alla bokens teman. De motstridigheter och spänningar som antologin vittnar om beror säkert på att, som Burman påpekar, Dewey låter sig förstås på många olika sätt. Detta inte minst för att han ofta tar avstånd från förenklingar och vill påvisa komplexa samband mellan fenomen och därför heller inte låter sig beskrivas på något enkelt sätt. Inte minst för moderna, analytiskt sinnade filosofer är detta ett ovant grepp: att inte analysera fenomen i minsta beståndsdelar, utan i stället lyfta blicken och betrakta helheten och sammanhanget. Dewey är intresserad av mångfacetterade relationer snarare än enkla kausalsamband, och trogen sin hegelianska bakgrund vill han visa hur till synes motsatta begreppspår förutsätter varandra (frihet och disciplin, samhällsnytta och personlig utveckling, ämneskunskap och kritiskt tänkande, kropp och själ, fakta och värde osv.) Detta kan uppfattas som en balansgång där han svajar mellan ytterligheter och enstaka citat kan därför användas till att stöda vitt skilda uppfattningar. Exempelvis kan man konstatera att hans uppfattning att frihet och disciplin förutsätter varandra tidigt uppfattades som stöd för en sorts *laissez faire*-uppföstran, medan han senare tog avstånd från denna tolkning som varades ett missförstånd. Som Burman påpekar: ”När det omgivande samhället förändrades fick även [Deweys] idéer en delvis annorlunda laddning” (24).

Dessa spänningar återspeglas även i antologin. Exempelvis uppmärksammar Burman Deweys åsikt att disciplin och frihet förutsätter varandra, men samtidigt ger han uttryck åt den allmänna uppfattningen att frihet innebär avsaknad av disciplin och att lärarens roll är oviktig: ”Kort sagt får läraren [hos Dewey] närmast rollen som katalytisk agent som stimulerar och eventuellt påskyndar eller styr barnens naturliga händelseförlopp och läroprocesser” (30). Samma spänning föreligger i Niclas Månssons bidrag, där frihet och disciplin beskrivs i termer av ambivalens och till och med motsägelse, snarare än, som hos Dewey, som internt relaterade till varandra.

En liknande spänning kan anas i Burmans beskrivning av förhållandet mellan barnets växande och skolans uppgift att fostra barnens politiska medborgarskap – medan det

förre är en öppen process verkar det i det senare fallet handla om ett bestämt mål. För att begripliggöra att dessa skolans uppgifter inte konkurrerar med varandra behövs en beskrivning av Deweys uppfattning om samhället stadd i ständig förändring, och den öppenhet som kommer fram i såväl Thomas Englund, Ninni Wahlströms, Carl Anders Säfströms som Erik Hjulströms bidrag: att Dewey inte anser sig ha svaret på hur samhället bäst ska konstrueras, utan att det är upp till medborgarna själva att bestämma hur de vill att samhället ska se ut. Som Englund understryker: demokrati är för Dewey en etisk konception. Demokrati blir ett självändamål för Dewey för att den ska garantera denna öppenhet, och skolan ska kunna fostra kritiskt tänkande och aktiva medborgare som själva ska kunna forma sin framtid. Därför går det individuella bildningsprojektet och det samhälleliga ansvaret hand i hand. Och som Burman påpekar fortsätter vi enligt Dewey att växa och lära så länge vi lever.

Det mest kritiska inslaget i antologin är Ingrid Carlgrens bidrag. Hon kritiserar Dewey för att mena att allt praktiskt liv innefattas av teorin. Trots sina egna invändningar, som hon fort avfärdar som irrelevanta, menar hon att "Kunskap tycks för Dewey vara detsamma som teoretisk kunskap" som är "fritt vävande". Detta går stick i stäv med det som sägs i många av de andra inläggen, exempelvis menar Jonna Hjerström Lappalainen och Eva Schwarz, i sitt tänkvärda inlägg, att erfarenhet och tänkande för Dewey "springer ur samma livssfär": "Han hävdar uttryckligen att erfarenhet gör en människa till en bättre tänkare" (99). David Östlund, som ger en intressant och informativ bakgrund till Deweys politiska filosofi genom att beskriva hans vänskap med Jane Addams, påpekar att Dewey och Addams kritiserade samtida anspråk på att sitta inne med absoluta sanningar och värden: "Man angrep begrepp som gav sken av att inte ha formats av specifika villkor och erfarenheter i människors liv" (44). Också Englund, i sitt läsvärda inlägg om deliberativ kommunikation, framhåller Deweys betoning av praktisk intelligens och intelligent handlande (69). Och Anne-Marie Körling skriver att "Vad Dewey menar med *learning by doing* är att erfarenheterna måste vara utgångspunkten för tänkandet. Vi lär inte med huvudet utan med våra sinnen" (206). Den tysta erfarenhet, som Carlgren

efterlyser hos Dewey, kunde alltså sägas vara närvarande i de praktiska, sinnliga aspekterna av tänkande och kunskap. Frågan är om det inte är Carlgren, snarare än Dewey, som vill separera de två sfärerna "teori" och "praktik" på ett sätt som är främmande för Dewey, som (i en av de texter Carlgren hänvisar till) betonar att kategoriseringar görs för vissa praktiska ändamål och därför inte kan anses reflektera sakernas metafysiska tillstånd. Leif Östman bidrar med ett illustrativt exempel på ett dylikt missförstånd i sin kritik av kognitivismen och dess cementering av kategorierna "inre" och "yttre".

Sammanfattningsvis kan sägas att boken, trots en viss ojämnhet, ger en varierad bild av Dewey och mycket väl kan läsas som en introduktion till hans tänkande. Till detta syfte lämpar sig inte minst Anders Burmans informativa inledande kapitel mycket väl.

Tove Österman,
Uppsala universitet

Anders Burman (red.): *Hans-Georg Gadamer och hermeneutikens aktualitet*. Stockholm: Excerpt, 2014. 350 s. ISBN 978-918-688-329-4, hft.

Hans-Georg Gadamer's storverk *Wahrheit und Methode* kom ut 1960. Dess bärande idéer hade till en början svårt att få fäste i Sverige. Tyska tänkare tillhörde en mörk, förgångens tid, och nu var det USA som gällde. Humanistisk forskning skulle eftersträva den metodiska skärpa som naturvetenskaperna sedan länge uppnått.

En författare som envetet hävdar att humanistisk forskning inte ska eftersträva någon förlösande, enhetlig metod låg illa till i en sådan konjunktur. Det var bara de modiga avvikarna som förde fram namnet Gadamer i svensk debatt. Kurt Aspelin var en av dem; hermeneutiken var en av de alternativa riktningar som han propagerade för i sin bok *Textens dimensioner* (1975). Men där kom Gadamer ändå i skuggan av strukturalister och semiotiker, och Aspelins favorit var talande nog Paul Ricoeur som på ett sinnrikt sätt förenade hermeneutik med strukturalism.

Horace Engdahls *Hermeneutik. En antologi* (1977) blev den första fullskaliga introduktionen av hermeneutiken på svenska. Hermeneutiken, nu ofta förenad med post-strukturalismen, framstod som en viktig

tankeriktning inom humanistisk forskning. Ett centralt exempel är Anders Olssons *Den okända texten* (1987) som är en brett upplagd undersökning av tolkningsteorier ända från kyrkofäderna till Derrida.

Anders Olsson tillhör också bidragsgivarna till den samling artiklar med Gadamer i centrum som Anders Burman – den uttröttlige antologiredaktören – nu samlat. Olssons bidrag har titeln ”Dröjandets hermeneutik” och handlar om konstens, enkannerligen litteraturens roll i Gadammers verk. Olsson har inte främst *Wahrheit und Methode* i fokus utan en rad senare, mindre verk (Olsson skiljer mellan den tidige, 60-årige Gadamer som skrev sitt *opus magnum* och den senare, betydligt mer årstygnde men synnerligen produktive Gadamer). Det är begreppet *Verweilen*, dröjande, som fångar Olssons intresse. Konsten upplöser enligt Gadamer den vanliga, ”utfyllande” tiden och försätter sin läsare i en ”uppfyllande” tid. Genomgående betonar han här som annars kontinuiteten i läsningen och tolkningen av dikt, något som leder till en intellektuell kontrovers på högsta nivå med Jacques Derrida. Derrida framhäver tvärtom diskontinuiteten, och han accepterar inte att konsten verkligen helt skulle upphäva den vanliga tiden. Olsson ställer sig på Derridas sida.

Derrida dyker också upp i Erik Tängerstads artikel, men Derrida och Gadamer får där sällskap av ett tredje namn, Reinhart Koselleck. Både Derrida och Koselleck ifrågasätter Gadammers utgångspunkt att ett samtal, en ”konversation” bygger på en god vilja till ömsesidig förståelse. Gadamer ser denna goda vilja som ett utmärkande drag i västerländsk tradition, ja den yttersta garanten finns i Platons och Aristoteles metafysik. Derrida ifrågasätter korthugget och ganska skarpt denna förutsättning och anar i stället Gadammers egna maktanspråk. Koselleck, en gång Gadammers elev, är betydligt varsammare i sin kritik men ifrågasätter också den grundläggande tolkningsharmonin som Gadamer förutsätter. Han för in den föränderliga historiska verkligheten bortom texterna och dialogerna som en nödvändig komplikation.

Även Bengt Kristensson Ugglas spelar i sin artikel ut Gadamer mot en annan tänkare, nämligen Paul Ricoeur som utvecklade en kritisk hermeneutik. Enligt Ricoeur (och Kristensson Ugglas) leder Gadammers strikta gränsdragning mellan förklaring och förståelse till

att hermeneutiken riskerar att avgränsa sig från förklaringarnas värld och därmed möjligheten att inte bara förstå utan också ”förstå bättre”.

Kristensson Ugglas lyfter liksom Anders Burman – som skriver om Gadammers förhållande till Kant och Schleiermacher – fram att en central kategori hos Gadamer är *Spiel*, ett ord som på svenska motsvarar både lek och spel. Både Burman och Kristensson Ugglas talar mer om spel än lek vilket kan ifrågasättas, i synnerhet som den viktigaste inspirationen för begreppet moderna framgång är Friedrich Schiller. Både lek och spel är regelstyrda, men lek är ett något vidare begrepp. Dessutom används ordet ”spel” numera ofta om verksamheter där spelmomentet är reducerat till nästan ingenting (som lottospel).

Burmans i övrigt förträffliga artikel ingår i ett block av texter där Gadammers brottnings med olika klassiska filosofiska texter läggs under luppen. På liknande sätt skriver Hans Ruin om Herakleitos, Carl Cederberg om Platon, Charlotta Weigelt om Descartes och den tradition han inleder – allt lärarika studier.

Marcia Sá Cavalcante Schuback skriver om hermeneutikens – och i förlängningen hela filosofins – exil. Tänkandet framstår som en strapatsrik odysse bort ifrån hemmet och till sist, efter många mellanstationer, en återvändo. Så skulle man också kunna se hermeneutikens pendlande mellan förförståelse och en förståelse som alltid kan ifrågasättas på nytt. Men Gadammers förståelse av filosofins värv är enligt Schuback alltför harmoniserande. Det är svårt att hålla fast vid *paideia*, bildningen, och mer rimligt att tala om *xeniteia*, en främmandegöring eller ett ”av-förverkligande” som Roland Barthes talar om.

Fredrik Svenaeus tillämpar hermeneutiken på den moderna psykiatri där man stannar vid diagnosen och där samtalet mellan läkare och patient blir en ren transportsträcka. Den psykiatriska förståelsen ”reduceras till en avläsningsmodell som kategoriserar de mänskliga uttrycken och placerar dem i olika diagnostiska fack”, skriver Svenaeus. Det är långt från det hermeneutiska idealet. Där måste det psykiatriska symptomet alltid *handla* om något. Kunskapen om hjärnans kemi innebär inte att samtalet förlorar sin betydelse.

Andra tillämpningar av hermeneutik bjuder Roland Lysell på genom teaterkonstverket och Kerstin Cassel genom arkeologin. Arkeo-

login är ju ett nytt fält för den gadamerska hermeneutiken: här gäller tolkningen en för- eller utomlitterär verklighet. Det ter sig som en fruktbar möjlighet.

Sammantaget är detta en givande och mångsidig antologi som vittnar om vitaliteten inom Södertörns högskola, till vilken de flesta av bidragsgivarna är knutna.

Sven-Eric Liedman,
Göteborgs universitet

Anders Burman & Lena Lennerhed (red.): *Tillsammans. Politik, filosofi och estetik på 1960-och 1970-talen*. Stockholm: Atlas, 2014. 624 s. ISBN 978-917-389-471-5, hft.

Huvudtiteln på den påfallande gröna boken, *Tillsammans*, torde vara hämtat från Lukas Moodyssons film med samma namn från år 2000. Den filmen ger en både ömsint och karikerad bild av kollektivistiska drömmar och fri sexualitet, teman som delvis behandlas i antologin, bland annat i Lena Lennerheds bidrag om Wilhelm Reich. I redaktörernas inledning konstateras att 1968 blivit en berättelse, en symbol och en projiceringsyta och därtill har året kommit att beteckna en period, nämligen ”de radikala 1960- och 1970-talen”. Avsikten med bokprojektet, bortsett från att skriva om den aktuella perioden, presenteras emellertid inte, inte heller hur urvalet av artiklar gått till. Eftersom de tjugo artiklarna, med några undantag, endast sparsamt kontextualiserar sina respektive teman hade det varit angeläget att i inledningen skapa en förståelse för de sammanhang som var rådande under den aktuella perioden. Men inledningen är kortfattad och presentationen av artiklarna tar upp det mesta utrymmet. Tyvärr saknas också en författarpresentation, men de flesta författarna tycks vara kollegor, idéhistoriker och historiker vid Södertörns högskola.

Redan 2002 namngavs projektet ”Tillsammans” i ett vittnesseminarium vid samtids-historiska institutet vid Södertörns högskola. Personer som varit aktiva under de aktuella decennierna samtalade med Lena Lennerhed och Kjell Östberg angående kulturens politisering, det alternativa livet och kulturen. Dessa vittnesseminarier har pågått sedan 1998 och ett av dem hade den titel som blev rubriken på den bok Kjell Östberg, som i antologin skrivit om proletariseringen, publi-

cerade 2002: *1968, när allting var i rörelse*. Östbergs skrift behandlar på ett mångfacetterat sätt de teman som var aktuella för ”de radikala 1960-och 1970-talen” och genom den sammanhållna berättelsen skapas en förståelse för sammanhanget, en förståelse som glider en ur händerna i den här aktuella antologin. Självkart är själva antologiformatet en del av problemet, men en gedigen inledning kunde som sagt ha lyft projektet.

Redaktörerna framhåller i inledningen att det snarare är idéer och föreställningar som ska presenteras än faktiska händelser, även om också den konkreta historiska situationen måste beaktas. Några artiklar, som Christer Skoglunds inledande artikel om studentrevolten, Kjell Östbergs om proletariseringen och delvis Andrus Ers bidrag, *Kris, terror och besvikelse*, placerar dock händelser inte bara i tiden utan också i rummet, vilket gynnar helheten. Magnus Rodell beskriver i sin artikel om svenska flaggans konkreta men perifera situationer, där anknypningen till temat synes vara måttlig men där tidsaspekten legitimerar skildringen.

I inledningen framhåller redaktörerna att antologin ska ge en perspektivrik och pedagogiskt överblickbar bild av den aktuella perioden. Riktigt vad som avses med pedagogiskt överblickbar i detta sammanhang är oklart. Urvalet är spretigt och de medverkande författarnas intressen och tidigare forskningsinriktningar tycks ha fått styra urvalet till större grad än en i förväg uttänkt disposition av ett stort och omfångsrikt material. När redaktörerna hävdar att nyliberalismens genombrott på 1980-talet fick vänsterupp-svinget under de aktuella decennierna att framstå som en parentes är detta förvisso en riktig iakttagelse ur ett politiskt och inte minst ekonomiskt perspektiv. Samtidigt formades en stor del av en generation, kanske även några av skribenterna, under just denna period, en generation som har tagit plats både på universiteten och inom kulturens område, även om några förvandlat sina vänstersympatier till en slags ungdomens förvillelse och idag trivs bättre i andra politiska sammanhang.

Att läsa de olika artiklarna ger onekligen smakprov på vad som hände under den aktuella tiden. De är välskrivna även om vissa teman tycks motivera sin plats endast kronologiskt, skildrade händelser sammanfaller helt enkelt med den aktuella tidsperioden. Rebecca Lettevalles artikel om atombomben

behandlar huvudsakligen tiden före den aktuella perioden eftersom striden om svenska atomvapen främst utkämpades under 1950-talet, liksom upptakten till det fredspris som 1962 gavs till Linus Pauling. Förvisso fanns skrällen för atombomben kvar och de nedrustningsförhandlingar där Alva Myrdal spelade en viktig roll pågick under 1960- och 1970-talen. Motståndet mot kärnkraft tog samtidigt form, men detta kan kanske betraktas som en annan historia, dock en synnerligen vital sådan. Ytterligare exempel på kronologisk överlappning är Henrik Bohlins artikel "Horizontsammansmältning och paradigmskiftet. Gadammers och Kuhns hermeneutiska omtolkningar av vetenskapen". Det hade varit intressant om det idéhistoriska sammanhanget hade fått ett större utrymme eftersom inte minst Kuhns vetenskapssyn fick ett så stort genomslag. Fanns något samband med det aktuella vänsteruppsvinget med dess syn på historiska drivkrafter, eller var det två av varandra oberoende händelser?

Det tidigare nämnda vittnesseminariet handlade främst om kulturens roll inom vänstern. Mycket riktigt behandlas kulturen i sex av artiklarna, varav tre behandlar bildkonsten. Anders Burman skriver i sitt bidrag "Fantasin till makten" om den internationella konstscenen, men också om dess influenser i Sverige. Han berör även konstens och musikens korsbefrukning inom populär- och konstmusiken. Det vore intressant att ytterligare utreda de sammanhang inom vilket de konstnärliga gränsöverskridningarna ägde rum. Burman antyder bland annat ett samband med den amerikanska kitschen, representerad av Disney och Hollywood. Burmans slutsats är att skeendena inom konstvärlden under 1960-talet resulterade i en utvidgning av konceptet. Christina Zetterlund skriver i sitt bidrag, "Om hantverk och konst vid tiden kring 1970", om hur det konstnärliga skapandet blev till för alla, en slags demokratisering av konstutövandet samtidigt som konstens budskap politiserades.

Min inledande undran kring målsättningen med antologin bortsett från att behandla 1960- och 1970-talen finns med som ett bakgrundsbrus under läsningen. Hur kom till exempel Mark Bassins artikel om det post-stalinistiska sovjetiska 1960-talet eller Niklas Olaisons bidrag om befrielse teologi i Latinamerika med i antologin? Bidragen i sig är väl skrivna, men om syftet att ta med dem i

boken exempelvis var att vidga västvärldshorisonten vill man veta hur de berättelserna är mer relevanta än till exempel berättelserna om den metamorfos som inträffar i Afrika under den samma period.

De tjugo artiklarna är alla lärorika och har alla sina förtjänster. Shamal Kavehs avslutande artikel om nyliberalismen fick mig exempelvis att läsa Foucaults föreläsningar om biopolitikens födelse. Artiklarna hade emellertid kommit till bättre rätt om de hade satts in i ett tydligare sammanhang och givits ett stramare ramverk.

*Kerstin Thörn,
Umeå universitet*

Anders Burman & Rebecka Lettevall (red.): *Tysk idealism*. Stockholm: Axl Books, 2014. 412 s. ISBN 978-918-688-315-7, hft.

För ca hundra år sedan etablerades i motståndarlägret två skilda strategier i relation till den filosofiska idealismen. De analytiska filosoferna gick till ikonoklastiskt angrepp för att en gång för alla rasera de idealistiska tankebyggnaderna. I den moderna filosofin skulle man börja om från början. Marxisterna vände sig, trots att lärofadern på äldre dagar ställt sig negativ till filosofin, däremot till de idealistiska systemen för att förstå vad denne hade hämtat därifrån. Vad menade Marx till exempel med "motsägelse"? Vid universiteten började man mer och mer att behandla de tyska idealisterna som rent historiska eller sociologiska studieobjekt. Visserligen kom därigenom tyngdpunkten i forskningen alltmer att förskjutras från filosofin till human- och samhällsvetenskaperna, men studiet av de idealistiska systemen förblev på så sätt någorlunda obrutet fram till våra dagar. – Vilket för oss till *Lychmos* temanummer om tysk idealism i årsboken av 2011. Denna temasektion har glädjande nog återutgivits som en liten tjock bok i pocketformat, vars rondör delvis kan tillskrivas att den har utvidgats med tre nya bidrag: om nyckelbegreppet konstreliogion, om användningen av beteckningen senidealism i forskningen samt om en central tankegång i Hegels Fenomenologi. De tidigare artiklarna får förutsättas vara kända för *Lychmos* läsare. Om innehållet kan allmänt sägas att det inte bara är tematiskt utan också kvalitativt mycket varierande. Särskilt förträffligt är

Vesa Oittinens bidrag. En bättre introduktion till Reinholds elementarfilosofi finns mig veterligen inte på svenska. Dessutom förs läsaren ända fram till den aktuella forskningsfronten.

För övrigt så fäster jag mig vid hur redaktörerna i inledningen ger den analytiska filosofin hela skulden för att den tyska idealismen länge negligerades medan ett uppsving enligt dem kan dateras ”från postmodernismens glansdagar och framåt” (34) och förknippas med den kontinentala filosofin. I sin polemiska iver förbiser man att intresset för de tyska filosoferna från ca 1800 bland anglosaxiska analytiska filosofer går minst lika långt tillbaka i tiden, ungefär från och med Charles Taylors hegelbok från 1975. (I det sammanhanget bör nämnas att i den i övrigt så perspektivrika volymen saknas en presentation av en yngre generation analytiska filosofer som har hämtat argument från den tyska idealismen för sina inlägg i den aktuella diskussionen. Förutom den tidigare nämnde Taylor kanske John McDowell är den som har haft störst inflytande.) På postmodernismens skuldkonto – för att fortsätta rättsuppgörelsen – måste å andra sidan skrivas upp att den mer än någon annan tankeströmning i modern tid har medverkat till att diskreditera centrala idealistiska tanke-kategorier som tankesystemet, helhetstänkandet och det självständiga och verkande subjektet. Om det är ett återvändande så sker det närmast i enlighet med den modell som har förekommit i den filosofiska debatten inom marxismen, bara det att Marx har ersatts (så grundligt att han enbart nämns i inledningen) av andra referenser, som Deleuze, Foucault och Derrida. I de flesta fall har dock bidragen i den här volymen ett historiskt ärende och många diskuterar faktiskt inte så mycket den idealistiska filosofin. I stället lyfts olika historiska kontexter av större eller mindre betydelse för idealismen fram. Bland dessa kontexter finns givetvis romantiken, som – vilket med filtpenna understryker den nyss nämnda filosofiska distansen – i nyare forskning (Manfred Frank med flera) har ställts i direkt motsättning till de idealistiska systemen, och samtidigt i närheten – av postmodernismen.

Jonas Hansson,
Lunds universitet

Anders Burman & Inga Sanner (red.): *Upplysningskritik. Till Bosse Holmqvist*. Stockholm & Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014. 260 s. ISBN: 978-918-748-308-0, hft.

Det finns i stort sett två olika tillvägagångssätt när det gäller att rama in och producera en så kallad *Festschrift*. Det ena präglas av en kanoniserande logik där fokus ligger huvudsakligen på den individuella forskarens liv och verk och där hans största och viktigaste insatser ska utvärderas, placeras och hyllas inför framtiden. Det andra visar däremot sin uppskattning genom ett fortsatt engagemang med den aktuella forskarens arbete och idéer, där större betoning läggs på fortsättning av det praktiska forskningsarbetet än på akademisk hyllning. *Upplysningskritik* utgör – tacksamt nog – ett exempel på den senare varianten: en antologi tillägnad Bosse Holmqvist som på olika sätt tar upp och engagerar sig med liknande frågor som han intresserat sig för i bl.a. *Till relativismens försvar* (2009).

Antologins övergripande tematiska utgångspunkt kan sägas vara den breda kritiska oppositionen till det s.k. upplysningsprojektet som har uttryckts på diverse fronter det senaste halvsekle och det växande intresset för tidigare upplysningskritiska röster som detta i sin tur har bidragit till. I en rad olika historiska kontexter utforskar de femton uppsatser här denna upplysningskritik, som beskrevs av bokens redigerare som ett ”övergripande problemkomplex” (22). På så sätt presenteras några kapitel ur upplysningskritikens historia.

Kort sagt är detta en stimulerande och omfångsrik bok som präglas av en omfattande eklekticism vad gäller både val av studieobjekt och tillvägagångssätt bland de olika bidrag, vilket kan räknas till antologins främsta stryka. Här finns nyanserade diskussioner av upplysningskritiska röster och rörelse som sträcker sig kronologiskt från början på 1700-talet och Vicos misstro mot Descartes (Sellberg) fram till samtiden och F. R. Ankersmits senaste historiefilosofiska tankar (Gustafsson Chorell) samt geografiskt från USA och moderniseringsteori (Strand) genom bl.a. Frankrike och Tyskland till Sverige och Tomas Löfströms romaner (Lennerhed). Utöver en rad olika disciplinära perspektiv, däribland filosofins historia och en

mer traditionell idéhistoria, litteraturvetenskap, historiografi och samhällsvetenskaper – och de politiska idéernas historia, behandlas även en varierande blandning stoffsmässigt: från tolkningar av tänkare som länge räknats som centrala till både upplysningen och upplysningskritik såsom Mary Wollstonecraft och Rousseau (Mansén) till mer oväntade perspektiv som nyligen etablerades såsom kritiken av filosofins ”adultocentrism” som vuxit fram som följd av innovativ forskning inom barndomens historia (Fareld). Samma variation finns också vad gäller fokus bland uppsatserna, med utrymme för både närläsningar av en individuell tänkare i förhållande till väldigt specifika frågor, som Dahlkvists insiktsfulla tolkning av den rumänska filosofen Emil Ciorans intrikata relationer med sin pessimistiska föregångare de Maistre, och mer översiktsartade presentationer av ett helt forskningsfält som Dirkes spännande sammanfattning av en posthumanistisk idéhistoria.

Spridningen av forskningsintressen och perspektiv är dock inte helt oproblematiskt. Eklekticism må vara en styrka men det väcker även en del frågor om hur de olika uppsatserna håller ihop och vilken helhet det blir som resultat. Framförallt är det inte riktigt klart vad antologins övergripande syfte är forskningsmässigt eller vilka bredare forskningsdiskussioner den vill bidra till. Här kan det påpekas att medan redaktörernas inledning ger en pedagogisk ingång till följande kapitel, hade det även varit önskvärt med någon slags avslutning för att samla trådar samt reflektera över de olika slutsatserna och dess möjliga innebörd inför framtida forskning. Vad vinner vi exempelvis från att läsa dessa texter tillsammans samt dra paralleller mellan dem? Och vad lär vi oss som är nytt som en följd? Troligtvis kan denna saknad relateras till den någorlunda egenartade genre som den akademiska antologin utgör, där tonvikten ligger oftast på diversitet snarare än sammanhållning. Men det gör också att helheten inte riktigt blir mer än summan av dess olika delar samt att boken fungerar bäst på den individuella uppsatsens nivå.

En mindre invändning jag har berör förståelsen för termen upplysningen som historisk beteckning. Medan antologin innehåller för det mesta subtila och precisa analyser av upplysningskritiker, gäller inte alltid samma försiktighet vid användningen av ordet ”upp-

lysning”. Visserligen går Sellbergs uppsats in på några av de svårigheter som finns när det gäller att definiera och använda termen, men många bidrag utgår relativt oreflekterat från, som redaktörerna själva uppger, ”en tämligen traditionell förståelse av upplysningen som en intellektuell strömning som hade sitt ideologiska centrum i Paris vid mitten av 1700-talet” (9). Med tanke på tolkningen på upplysningen som en mångfacetterad, varierande och framförallt *transnationell* företeelse som framförts av senaste 1700-talets forskning – t.ex. i J. G. A. Pococks volymer om Gibbon, *Barbarism och Religion*, som tar för givet att vi inte längre kan skriva om upplysningen som någonting förenad och universell – är det lite överraskande att hitta spår av den mer schablonmässiga bilden från en äldre forskningstradition i denna antologi (även om huvudfokus på just upplysningskritiska röster gör nog denna poäng mindre relevant i sammanhanget.)

Om Pocock exemplifierar den anglosaxiska forskningstraditionen som oftast associeras med ämnesförteckning ”intellectual history” och en snävare specialisering på just idéer, kan *Upplysningskritik* däremot betraktas som ett exempel på den partikulära förståelsen för ämnet som på olika sätt funnits i Sverige, där forskare som Bosse Holmqvist har förespråkat ett mer tvärgående historiskt perspektiv som intresserar sig för en bredare samling av frågeställningar, teman och typ av material. Och som sådant är antologin ingen dålig reklam för denna breda vision på ämnet heller. För sammantaget är uppsatserna tankeväckande, underhållande, välskrivna och därmed väl värda att läsa.

*Chris Haffenden,
Uppsala universitet*

Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.): *Återkopplingar*. Lund: Mediehistoriskt arkiv nr 28, 2014. 415 s. ISBN 978-919-819-612-2, inb.

Under de senaste tio åren har ett nytt tvärvetenskapligt forskningsfält etablerats inom svensk humaniora: mediehistoria. Fältets uppkomst kan på ett plan beskrivas som en intervention då humanister av olika slag gav sig in på ett område som sedan länge varit medie- och kommunikationsvetenskapens. Utmärkande för interventionen var att man

inte övertog disciplinens samhällsvetenskapliga begreppsliggörande av sitt objekt utan tvärtom omgestaltade såväl forskningsföremålet som de metodologiska tillvägagångssätten. "Medier" var inte nödvändigtvis detsamma som de massmedier som mkv-disciplinen sysslade med, och de kunde därtill problematiseras på andra – inte minst då historiska – sätt än inom denna disciplin. Men frågan är om man inte på ett annat plan kan se tillkomsten av samma fält som en omvänd inbrytning. Det faktum att litteraturvetare, filmvetare eller idéhistoriker upphörde att ägna sig åt sina romaner, filmer eller idéer och istället började diskutera sina objekt i mediala termer antyder att de hävdvunna objekten plötsligt upplevdes som otillräckliga, att andra sätt eller modeller för att begreppsliggöra dem upplevdes mer relevanta, och varifrån kom dessa begrepp om inte från samhällsvetenskapen?

Men i sista hand är nog båda dessa beskrivningar otillräckliga. Som Roland Barthes en gång påpekade är kännetecknet för tvärvetenskapligt arbete inte främst att det uppstår i gränslandet mellan flera discipliner utan snarare att det skapar ett nytt objekt: ett objekt som inte tillhör någon. Att det mediehistoriska forskningsfältet tycks kretsa kring ett sådant objekt framgår i antologin *Återkopplingar*, som utgör en dokumentation av fältets tredje nationella konferens i ordningen. Där står nämligen en strid om hur "kulturhistorisk medieforskning", som fältet mer precist kommit att kallas i en svensk kontext, ska utvecklas framöver. Är det kanske åt det mediearkeologiska hållet, där konventionell historiografi ifrågasätts och mediernas tekniska dimension sätts i centrum? Eller är det snarare åt medialiseringsteorins håll, den samhällsvetenskapliga teoribildning som ser mediernas alltmer frekventa inbrott i vardagen som ett utslag av en övergripande moderniseringsprocess? Eller är det kanske åt kulturhistoriska hållet, där de enskilda medieobjekten själva och deras högst partikulära historia utgör ett tillräckligt motiv för studiet som sådant? Som en följd av detta förblir antologins objekt på allmänningen: striden om fältets natur är ett tecken på att det alljämt tillhör alla eller ingen.

Volymen samlar sina nitton artiklar i en rumslig disposition. I den första delen, "Om fältet", handlar det om mediehistoria som forskningsfält. Här återfinns exempelvis en

artikel av Per Vesterlund om tre mediekonferenser i det tidiga 1970-talet vilka kan ses som ursprunget till medie- och kommunikationsforskningens akademiska institutionalisering i Sverige. I denna historia, som alljämt är oskriven, spelade andra aktörer än de rent inomakademiska en viktig roll enligt Vesterlund. Politiker och branschföreträdare formulerar behov – forskning om mediernas samtid och framtid – som mkv-disciplinen så småningom blir ett svar på. Historien utsluts alltså redan vid grundandet.

I bokens andra avdelning, "Vid skrivbordet", kastas perspektivet om. Här är det inget abstrakt fält utan ett i högsta grad konkret objekt som står i centrum: den möbel som i århundraden gjort skrivandet möjligt men som själv förblivit närmast osynlig. Charlie Järpvalls undersökning av hur skrivbordet i 1940-talets kontorsmiljö utgör ett medium i sig och som därför kan studeras historiskt för att nå insikt om informationsöverföringens materialitet och kroppslighet är inte bara intressant utan pekar också ut nya vägar för den materiellt inriktade mediehistorien.

I det båda följande delarna, "I nätverket" och "Framför bilden" blir perspektiven mer generella men inte nödvändigtvis mindre konkreta. Rasmus Fleischers genomgång av samtidens omsvängning från lagrings- till streamingkultur visar att också närhistorien är viktig för fältet. Trots sitt ringa format blir bidraget en viktig tankeställare när det gäller hur Internet ska historiseras. I bildavsnittet bidrar Gunilla Törnvall med ett för volymen ovanligt historiskt djupperspektiv när hon undersöker hur de skiftande grafiska teknikerna inom den botaniska litteraturen under 600 år har satt gränser och erbjudit möjligheter för vad som kan reproduceras och därmed kommuniceras. I volymens femte avdelning hamnar vi slutligen i arkivet. Där återupptas den samtida diskussionen om lagring i ett antal fallstudier där arkivering kopplas samman med frågor om autenticitet och äkthet. I Kristina Lundblads artikel om skilnaderna emellan analoga och digitala dokument introduceras frågor om mediernas doft och smak på ett intressant sätt i ett sammanhang där sinnlighet annars lätt trängs bort.

Vilka allmänna slutsatser kan man då dra om tillståndet inom den kulturhistoriska medieforskningen utifrån volymen? I stället för att framhålla den allmänt höga kvaliteten

på bidragen, vilket inte vore oförtjänt, skulle jag vilja peka på tre punkter där man kolektivt alltså kan förbättra sig.

För det första tycks ”historia” i detta sammanhang sällan sträcka sig bortom 1800-talets slut. Varför lyckas inte fältet locka till sig äldre historiker? Ligger det gamla massmediebegreppet alltså som ett raster i bakgrunden? En konferens om förmoderna medier skulle förmodligen behövas för att öppna fältet för fler än de redan engagerade.

För det andra tycks mediehistoria påfallande ofta utfalla i en undersökning av partikulära medieobjekt, vilkas återkopplingar – titeln till trots – till samtidens brännande problem inte alltid är uppenbara. I bakgrunden anas då den gamla kulturhistorien, som till sist grävde sin egen grav genom att endast producerade historia för historiens egen skull. För att undvika detta öde räcker det inte med att en allmän historievetenskaplig legitimitetsretorik (undersökningen av det förflutna belyser nuet etc.). Vad som krävs är man teoretiserar sina undersökningar på ett mer genomfört sett. Det är nog också i visshet om detta som redaktörerna i sitt förord återkommer till den samhällsvetenskapliga medialiserings-teorin. Själv är jag inte säker på att just den är svaret på problemet men jag tror att det är nödvändigt att teoretisera mera för att aktualisera mediernas samhällsliga, politiska och existentiella dimension. Vad som saknas är den kritiska udden. Utan den blir mediehistorien alltför lätt att vifta undan.

För det tredje och sista tycks den strid om fältets objekt som redaktörerna initierar i sin inledning sällan engagera fältets bidragsgivare. Man skulle önska att fler ville ta ut svängarna och förtydliga sina positioner också i sina konkreta undersökningar. Utan den typen av kritisk – eller rentav polemisk – diskussion kommer kraftspelet på fältet att utebli och mediehistoriens objekt framstå som motsatsen till Barthes hemlösa objekt: ett objekt som är domesticerat och som därmed förfaller mindre angeläget att fortsätta utforska.

*Thomas Götselius,
Stockholms universitet*

Otfried Czaika, Jonas Nordin & Pelle Snickars (red.): *Information som problem. Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*. Stockholm: Kungl. biblioteket & Lunds universitet, 2014. 326 s. ISBN 978-919-819-611-5, inb.

Lagen om pliktexemplar av dokument, den så kallade pliktlagen, föreskriver att alla dokument (text, ljud, bild eller film) som görs allmänt tillgängliga i landet och som rör svenska förhållanden skall lämnas i ett exemplar till bibliotek där det förvaras som referensmaterial. 1993, när lagen senast fick sig en ordentlig översyn, hade omkring 2 procent av befolkningen tillgång till internet. 2015, drygt tjugo år senare, börjar den nya e-pliktlagen tillämpas fullt ut. Den medieutveckling som ägt rum mellan dessa bägge lagars antaganden tycks sätta varje ord i gungning: ”dokument”, ”göra tillgänglig”, ”landet”, ”exemplar”, ”bibliotek”, ”referens”. Hälften av bidragen i föreliggande antologi förhåller sig till detta faktum ur det insamlade och ordnande bibliotekets perspektiv. Eller uttryckt annorlunda: Vad innebär det att ansvara för bevarandet och tillhandahållandet av information när samhället genomgår en kommunikationsrevolution? Den andra hälften utgörs av historiserande ansatser vilka kan sägas förhålla sig något friare till såväl ”information” som ”problem” och följaktligen sprutar väsentligt sinsemellan.

Under nämnda tjuugoårsperiod har den berömda pliktlagen dessutom fyllt 350 år. Att lagen helt ändrat skepnad genom seklerna och kanske inte alltid varit något att fira visar Jonas Nordin i sitt kapitel som argumenterar för en betydligt yngre lag och sätter Kungl. bibliotekets högridlighållande av sitt stolta kulturarvsarbete i välbehövligt perspektiv. Antologins redaktörer funderar vidare kring lagens egentliga ursprung och föreslår att den i själva verket var ett svar på det vi idag skulle kalla för informationsöverflöd och som är en belagd företeelse sedan åtminstone tryckpressens första årtionden. Med det synsättet blir nationalbiblioteket den samhällsinstitution som har mest erfarenhet av att hantera information som problem, vilket blir den ram som, med viss möda, får till uppgift att hårbärgera de fjorton bidrag som volymen rymmer. Perspektivet att inte endast plikt-lagen utan även mikrofilm och robotförlag

ytterst är metoder för att hantera informationsöverflöd verkar generera fruktbara tankar i flera av kapitlen. Lite mer ansträngt blir det när forskningen gäller historiska krönikor på 1500-talet eller landsortspredikningar på 1600-talet. Emellertid ger dessa bidrag korta inblickar i forna tiders informationsnätverk som är läsvärda i sig. Bland annat visar Otfried Czaika att källkritikens svårigheter ingalunda är några nymodigheter i sin utblick mot historieskrivningens villkor på 1500-talet och Anna Maria Forsberg diskuterar förtjänstfullt censuren från predikstolarna i 1600-talets krigsrapportering på den svenska landsbygden. Den mest givande inblicken beträffande utforskandet av historiskt skedande kommer emellertid från Birgitta Almgren som med stort engagemang redogör för den omfattande sekretess som än idag omger arkiven som rör den forna diktaturen DDR.

Information som problem ges ut som nummer 26 i serien *Mediehistoriskt arkiv*. Flera händelser omger bokens tillkomst. Dels har KB:s eget forskningsarbete bantats och ändrat karaktär och i samband med detta har redaktörskapet för nämnda bokserie flyttat till Lund, dels har pliktlagens senaste utveckling – e-plikt, det vill säga utökandet av lagens omfattning till att även gälla digitalt material – nyligen trätt i kraft och mött starkt motstånd från flera håll. Det som redaktörerna i inledningskapitlets rubrik kallar för ”en annan sorts jubileumsbok” är i flera stycken en kritik av inställningen till digitalt material hos politiker och pliktlagens verkställare, i synnerhet Kungl. biblioteket. Det skarpaste ifrågasättandet kommer från Lars Ilshammar som intressant nog upptogs i ledningsgruppen för KB innan boken hann komma i tryck. Ilshammar närmar sig något som sällan uttalas men som tycks sväva över hela skriften: Vad är det som säger att ett nationalbibliotek är bäst lämpat för att samla in, beskriva, bevara och tillgängliggöra den digitala kulturens yttningar? I flera av bidragen får glappet mellan drömmen om arkivets fullständighet och dess pragmatiska rutiner en förtjänstfull exemplifiering med en kritisk udd riktad mot det stora bibliotekets självbelättna traditioner. Möjligen sätter Magdalena Gram i sitt bidrag fingret på vad flera av de övriga författarna upplever beträffande den nya pliktlagen när hon skriver att ”Nationalbiblioteken har ofta betraktat nyheterna med en skepsis, som haft

ett visst stöd i en mera allmän, kulturkritisk opinion” (59).

I bokens sista och längsta text gör Pelle Snickars en exposé över nittonhundratalets informationshistoria. Liksom i sin bok från samma år, *Digitalism. När allting är internet* (Stockholm 2014), ger Snickars en ytlig men ändå givande och framförallt vindlande berättelse om informationens betydelse för människan i en teknologisk tidsålder där just informationsöverflödet och våra sätt att hantera det framstår som fundamentala. Detta kapitel fungerar mycket tack vare att andra bidrag är avsevärt mer koncentrerade på specifika informationsproblem såsom Matts Lindströms om mikrofilmens historia och Rasmus Fleischers om böcker som spam.

Recensionsobjektet i sig är på många sätt en illustration av sitt ämne: fysisk och digital på samma gång ges den ut i två versioner där den ena kan laddas ned utan kostnad i enlighet med Creative Commons-licensen. Den är därtill rikt illustrerad med ett bildmaterial som ibland för tankarna till sajten *The art of Google books*, det vill säga upphittade visuella godbitar från inskanningen av världens böcker. Avslutningsvis kan sägas att texterna om pietistiska traktater i tidigt 1700-tal, om läsandet i Finland under samma århundrade samt om kinesisk arkivforskning förmodligen hade kommit bättre till sin rätt i ett annat sammanhang och därmed bidragit till att ge boken ett stramare innehåll utan att förden skull gå miste om de historiserande anspråken.

Johan Fredrikzon,
Stockholms universitet

Nina Edgren-Henrichson (red.): *Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet*. Stockholm: Atlantis, 2014. 144 s. ISBN 978-951-583-280-1, hft.

1800-talet var en tid av forskningsresor. Tilltron till vetenskapens möjligheter att upptäcka det okända och det främmande kände inga gränser. Många av dem som företog forskningsresor gjorde det i Carl von Linnés anda och i de naturvetenskapliga studiernas område. Till dessa forskningsresors tradition hörde också att förutom utforskningen av världen skulle man hämta med sig naturalier och andra exotiska ting som förknippades

med den främmande världen. Den finske orientalisten Georg August Wallin (1811–1852) tillhörde denna skara av forskare som skulle utforska den främmande världen. Han begav sig till den arabiska halvön, men istället för att som linneanska forskare samla på sig naturalia och exotiska artefakter, samlade han in muntlig poesi och material om arabiska dialekter som talades av beduin-stammar i tidigare utforskade delar av Arabien.

Wallins val av studiematerial gjorde honom unik som forskningsresenär. Han var skolad i en filologisk inriktad akademisk orientalism vars intresse för Orientens kultur och språk inte var knuten till en biblisk tradition. Wallin var inspirerad av nyhumanistismens idéströmningar som utgick från föreställningen att nycklarna till förståelsen av mänskligheten fanns i språket. Genom studiet av språket kunde man få insyn i och skaffa kunskaper om andra kulturer. När han ansökte om resestipendium utlyst av Kejsarliga Alexanders-Universitet i Helsingfors skrev han att målet med resan var att skaffa kunskap om arabiska dialekter som talades på den arabiska halvön. Han var också intresserad av den ultrakonservativa och ytterst rigida wahabbitiska tolkningstraditionen som allt sedan 1730-talet fått fäste i de trakter som Wallin hade valt som resmål.

Wallin var väl medveten om de praktiska problem som skulle möta en europeisk vetenskapsman på resa i dessa trakter. Ett av problemen var att han som icke-muslim skulle ha svårt att få tillträde till heliga städer/platser som Mekka och Medina. Det var också svårt för honom att som europé vinna beduin-stammarnas tillit. Wallin ville smälta in i miljön och umgås med beduinerna under långa perioder för att den vägen få inblick i deras muntliga traditioner. För att kunna förverkliga sina planer behövde han få sina studieobjekts förtroende.

Wallin startade sin resa i Egypten, men han var inte intresserad av landet eftersom Egypten redan var upptäckt och utforskad på längden och tvären. Under sin vistelse i Egypten bodde och levde han med en egyptisk familj för att förbättra sig i talad arabiska. Ett annat syfte var att få insyn i de kulturella och sociala koderna och för att "bli hemmastadd i Mohammedanska seder". Han ville inte riskera att "såsom utlänning blifva igenkänd" under resan till sina egentliga res-

mål i Arabien där han utgav sig för att vara muslim och uppträdde som en lärd muslim från Centralasien under det tagna namnet 'Abd al-Wali.

I antologin *Dolce far niente i Arabien. Georg August Wallin och hans resor på 1840-talet* får vi, trots det begränsade omfånget, en god inblick i Wallins forskningsresor, hans bakgrund och hans tankevärld. De två första kapitlen ger en god inblick i bakgrunden till Wallins resor och de frågor som han hade att hantera inför sina resor och hur det finska och ryska vetenskapssamhället ställde sig till hans planer.

Mest spännande ur ett idéhistoriskt perspektiv är den andra halvan av antologin. Vid sidan av skildringarna av Wallins möten med beduiner, hans resor i arabisktalande städer och regioner och den korta resan som han gjorde i Persien, får läsaren en inblick i Wallins innersta tankevärld genom de brev som han skickade till Finland.

På ett sätt var Wallins forskning och resor mycket unika. Han reste till områden som tidigare forskare inte kunnat resa till eller varit intresserade av. Han kunde tack vare sina språkkunskaper komma i kontakt med människorna på ett sätt som få forskare hade gjort före honom. Men frågan är om han var banbrytande på ett sådant sätt som han bröt med sin tids rådande vetenskapliga paradigmen. I det avseendet framstår han snarare som ett barn av sin tid. Wallin var inspirerad av nationalromantikens föreställningar om den ädla vilden. Hans intresse för beduinerna och deras språk, poesi och dialekter grundades i föreställningen att språk och ras var egenskaper som förenade folkgrupper. Men viktigast av allt var att han såg på beduinerna, dessa "ökens fria söner", som de riktiga araberna. Han var inte först med att skriva om beduiner. Carsten Niebuhr och John Lewis Burckhardt hade skrivit om beduiner före Wallin, men han var först med sina uppteckningar av beduindialekter och deras muntliga poesi.

Wallins förkärlek för den ädla vilden satte spår på hans syn på muslimer. För honom var beduiner normen. Han beskrev islam som "en öknens planta", "endast för öknens söner". Den passar en obildad och försumlig beduin bättre än en lärd perser. Perserna levde ett liv som inte stämde överens med bilden av den ädla vildens enkla och primitiva liv. I Persien mötte han en kultur och civilisation som var rena kontrasten till den beduinska. Han

stämplade perserna som ateister och rationalister, i vilkas hjärtan den äkta tron inte slagit rot. För honom utgör sunniislam äkta islam och ökenlevande beduiner de äkta muslimerna. Shiaislam var för honom en falsk variant av islam, en nationalistisk version av islam i Persien. Shiiterna beskrev han som en grupp dårar. I sin syn på shiamuslimer stod han mycket nära den wahabbitiska uppfattningen som stämplade shiaislam som en avvikelse och shiamuslimer som kättare och avfällingar.

Wallin blev ett undantag i den akademiska traditionen i Finland. Hans tidiga död hindrade honom från att publicera sina forskningsresultat. Intresset för att följa i hans fotspår var inte stor inom akademien. Europeiska kolonialmakter som hade ekonomiska och geopolitiska intressen i regionen visade däremot stort intresse för de språkliga, geografiska och historiska kunskaper som Wallin hade att förmedla.

*Mohammad Fazlhashemi,
Uppsala universitet*

Bert Edström, Ragnar Björk & Thomas Lundén: *Rudolf Kjellén. Geopolitiken och konservatismen*. Stockholm: Hjalmarsson & Högberg, 2014. 338 s. ISBN 978-917-224-196-1, inb.

I dag, när högerextrema rörelser fått ett allt starkare fäste i Sverige, är det välkommet med en antologi som skärskådar en av dess främsta intellektuella inspiratörer, statsvetaren Rudolf Kjellén (1864–1922). Länges har Kjellén och hans idéer varit slängda på historiens skräphög, av en statsvetarkår som associerade honom med nazismen, menar bokens redaktörer. Nu har tiden kommit att damma av hans porträtt och mer förutsättningslöst granska hans gärning, vilket i denna antologi görs med tämligen stor detaljrikedom. Fokus ligger dock främst på hans statsvetenskapliga och geopolitiska aktivitet. Till exempel behandlas Kjellén som geograf, hans geopolitik dryftas ur kulturgeografisk synvinkel. Hans relationer till Japan, Storbritannien, Amerika och Baltikum och deras inbördes ordning i en hierarki av stormakter och andra stater behandlas också.

Kjellén brukar omtalas som radikalkonservativ politiker och forskare och var en av sin samtids mest stridbara debattörer. Han

var skytteansk professor i statsvetenskap vid Uppsala universitet från 1916 till sin död 1922, och satt i riksdagen under flera år under 1900-talets två första decennier. Innan dess, från 1891, hade Kjellén varit anställd vid Göteborgs högskola som lärare i statskunskap med undervisningsskyldighet även i geografi. Det var denna undervisningsskyldighet som kan ha fått honom att börja kombinera statsvetenskap med geografi i sin *geopolitik*, ivrigt inspirerad av den tyske forskaren Friedrich Ratzel.

Och det är genom sin geopolitiska insats som Kjellén rätteligen tagit plats för eftervärlden framhåller bokens författare. Detta begrepp kom nämligen att bli en viktig analyskategori i det framväxande studiet av internationell politik. Här har Kjelléns minne vårdats ömmare av internationella forskare mer än av svenska, ett faktum som enligt bokens redaktörer bidragit till att motivera sammanställandet av denna antologi. Det är också inom geopolitiken och som prognosmakare som Kjelléns viktigaste bidrag framhålls: han gjorde till exempel 30 stormaktspolitiska förutsägelser, av vilka enbart fem fallerade (däribland att Tyskland skulle segra i första världskriget); han var "globalist" och insåg tidigt nationernas beroende av varandra; och inte minst kombinerade han statsvetenskap och geografi på ett träffsäkert sätt i gränslandet "mellan politik och geografisk teori och metod" (80–81).

Men hur är det då med sådant i Kjelléns gärning och idévärld som format hans eftermäle som nazistinspiratör? Sådant behandlas också i viss utsträckning, spritt på olika håll i antologin. Tyvärr finns inga kapitel som på djupet nystar i hans relation till vare sig den samtida fascismen, socialdarwinismen, eller rasbiologin. När det gäller nationalsocialismen förklaras det något motsägelsefulla begreppet på dryga tre sidor (29–33), som en kombination av socialismens samlande kraft, och det överordnade intresset för nationen. Nationalsocialismen skulle således inte värna klassintressen, utan det gemensamma intresset för nationen. I stället för solidaritet med den egna klassen skulle nationalsocialismen handla om solidaritet med hela folket, lett av en stark statsmakt. Myntandet av denna term har för eftervärlden, menar Edström, setts som ett bevis för att Kjellén var "national-socialist", dvs. nazist, vilket naturligtvis är ett anakronistiskt påstående.

Kjelléns nationalism exemplifieras i kapitlet "Nationalisten och boerbeundraren" av Jan-Gunnar Rosenblad och Gundel Söderholm, där skildringen av Kjelléns beundran för boerna i Sydafrika, även kan förklara hans svenska nationalism. För Kjellén framstod boerna, ett invandrat folk i Sydafrika som ihärdigt höll fast vid sina gamla ideal och traditioner, som ett framtidsfolk. Boerna fick representera för Kjellén centrala värden som bondeideal, familjen, religionen, traditionerna, "folksjälen", den vita, "civiliserade" rasens överhöghet över den svarta, och dessutom den lilla, rättfärdiga, nationens kamp mot stormakten, i detta fall Storbritannien. Kriget var också något som Kjellén ihärdigt och i det närmaste fanatiskt idylliserade och romantiserade kring. Denna inställning ruckades efter första världskrigets slut. Här och på andra ställen i boken återkommer formuleringar som bagatelliserar Kjelléns vetenskapliga rasism. Till exempel skriver Rosenblad och Söderholm att en "vag rasföreställning" präglade Kjelléns framställning, i likhet med andra exotiserade författare, som Rudyard Kipling och Rider Haggard (255). Ett annat exempel är då Bert Edström påpekar att Kjellén inte trodde på förekomsten av några "rena raser" (32), vilket ju var en vanlig uppfattning bland många av tidens ärftlighetsforskare, och inte alls fräntar Kjellén, också i likhet med många av sina samtida, tron på en noggrant ordnad rashierarki, där starkare folkslag kunde, och borde, ta plats på bekostnad av folk som påstods sakna kultur.

Jag saknar också ett kapitel i boken där Kjelléns påverkan på samtida intellektuella på högerkanten i Sverige analyseras noggrannare än vad som nu är fallet. Detta gäller också analysen av sådant som dagens högerextrema rörelser använder sig av från Kjellén. Här hade till exempel en analyserande avslutning som knöt ihop de många trådarna, kunnat fylla en viktig funktion i boken, som nu, trots sina lovvärda insatser, ger ett onödigt disparat intryck.

*Maria Björkman,
Uppsala universitet*

Sven Eliaeson, Patricia Mindus & Stephen P. Turner (red.): *Axel Hägerström and modern social thought*. Oxford: Bardwell Press, 2014. ix+461 s. ISBN 978-190-562-243-6, hft.

Närmast motsägelsefullt tas antologins utgångspunkt i att Axel Hägerström är Sveriges internationellt mest namnkunnige och inflytelserike filosof mest likväl relativt uppmärksam i forskningen. Att ingen samlad utgåva av hans verk finns och att han i stor utsträckning skrev på svenska har begränsat forskningen, men också, enligt antologins inledning, att Hägerströms efterföljare tonat ner hans betydelse och att hans filosofi snart hamnade i vanrykte. Detta motsägs dock på annat håll i antologin. Och därmed framträder ett generellt problem som gäller såväl antologier som försöket att recensera dem. Skiftande kvalitété, spretande ämnen och ämneshantering, motsägelser och upprepningar – men inget ansvar kan utkrävas, för de enskilda författarna ansvarar bara för sitt bidrag. I föreliggande antologi finns onekligen studier som bidrar till vår kunskap om Hägerström, men också sådana vars inkludering i volymen går att ifrågasätta. Det senare inte självklart på grund av bristande kvalitété utan för att kopplingen till Hägerström är allt för svag. Men innan detta diskuteras vidare kan det finnas anledning att säga något om antologins utformning. Dess upprinnelse ligger i en konferens som hölls 2011 i Uppsala, där bidragen presenterades. Volymen består av en inledning och sju ton kapitel, som delats in i fyra teman. Omfånget på dessa kapitel varierar; det minsta är bara några få sidor. Vid sidan av dessa bidrag finns två översatta texter av Hägerström samt en selektiv bibliografi och en presentation av personer i hans omgivning. Det senare finns troligen för att underlätta för en internationell publik. Som helhet är det en omfattande volym.

Flertalet av bidragen handlar om antingen Hägerströms moralfilosofi, den s.k. värdenihilismen, eller om hans rättsfilosofi, legal realism. Att så är fallet är ganska naturligt givet att det är inom dessa områden som Hägerströms filosofi främst fått uppmärksamhet och varit av större betydelse. Men det är egentligen de mer utåtblickande kapitlen, där det historiska sammanhanget diskuteras, som är de mest intressanta. Särskilt förtjänar

Johan Strangs kapitel "Axel Hägerström and analytic philosophy" att omnämnas, däri diskuteras och omtolkas Hägerströms placering i filosofihistorien. Uppsalaskolan, vars främsta representant är Hägerström, har ofta setts som en fristående men parallell version av periodens logiska empirism och den filosofi som företrädades av Cambridgefilosofer som Bertrand Russell och George Edward Moore. Detta ifrågasätts av Strang som inte bara gör gällande att denna association är felaktig utan även erbjuder en (konspiratorisk) förklaring till hur den uppkommit. Huvudtesten är att Hägerströms filosofi omtolkades av Hedenius, Marc-Wogau och Wedberg för att gynna deras ställning och filosofiska projekt. Uttryckligen talas om en "kolonisering" av Hägerström (164). I Strangs kapitel återfinns dessutom en kort men utmärkt diskussion om de historiska orsakerna till delningen mellan analytisk och kontinental filosofi.

Andra delar av antologin som förtjänar att nämnas är de som pekar mot en mer samtida relevans, eller åtminstone potentiell relevans, för Hägerströms filosofi. Exempel på detta är sättet på vilket rättigheter diskuteras i den samtida juridiska diskursen, inte minst i relation till Europeiska Unionen men också konstitutionella förändringar i Sverige. Hägerströms inflytande och den skandinaviska legala realismen har här tappat mark. Detta omnämns i antologin av Torbjörn Andersson och Svante Nycander, men hade med fördel ägnats mer utrymme då det bidrar till att aktualisera Hägerström. Här kan lätt en bredare relevans göras gällande, då dagens rättighetsdiskurs uppenbart genomsyras av metafysiska antaganden som allt som oftast får stå oemotsagda.

Tillsammans med inledningen, där också mer kontextuella faktorer omnämns, är det just i de kapitel där Hägerströms filosofi diskuteras i relation till antingen sin historiska betydelse eller samtida debatter som antologin framstår som mest angelägen. Tyvärr är dessa kapitel ganska få. Istället finns en hel del bidrag där Hägerström inte ligger i fokus utan mer fungerar som en sidoreferens. Ett tydligt exempel på detta är det första bidraget, av Folke Tersman. Hägerström har här helt försvunnit, med undantag av i en kort ingress där Wedbergs tolkning omnämns. Det finns också flera bidrag av formen "Hägerström och...". Denna även i andra sammanhang

inte helt ovanliga forskningsstrategin fungerar ofta som ett sätt att kringgå huvudämnet och istället fokusera på något författaren tycker är intressantare eller har större kunskap om. Det är ett outtömligt sätt att producera något nytt. Det kan givetvis ge intressanta resultat men riskerar att bli tendensiöst, förutsägbart eller anekdotiskt. Att exempelvis i ett kapitel om Hägerström och Nietzsche påstå (185) att den före så lite öppet uppmärksammade den senare att det döljer hur starkt inflytandet var kännns långsökt. Likaså framstår jämförelsen (360) mellan Hägerströms samhällskritik och Foucaults eller påståendet att Hägerström föregick Derridas dekonstruktion som tveksamma. Det säger mer om författarnas intressen och perspektiv. Fler liknande exempel kunde med lätthet ha angetts.

Axel Hägerström förtjänar att ges större uppmärksamhet än vad han fått. Rimligen borde flera perspektiv anläggas, dels ett historisk där hans plats i såväl filosofihistorien som den bredare kulturen grundligt undersöks, dels ett mer filosofiskt. Trots sitt omfång lämnar antologin inget bestående intryck av att verkligen ha fördjupat vår kunskap om vare sig Hägerström eller hans tänkande. De enskilda bidragen kan säkerligen rådfrågas och vara av intresse för framtida forskning, men som helhet lämnar boken mycket att önska.

*Andreas Wasniowski,
Uppsala universitet*

Lotta Fernstål, Petter Hellström, Magnus Minnbergh & Fredrik Svanberg (red.): *Sverige i tiden. Historier om ett levande land*. Stockholm: Historiska museet, 2015. 135 s. ISBN 978-918-917-659-1, hft.

Det finns många mer eller mindre mytliknande föreställningar om "svenskhets" och Sveriges historia. En hel del av detta tankegods har sina rötter i föregående seklers nationalistiska strömningar. Med dem stöptes bilden av ett land med en homogen nation sett till faktorer som etnicitet, kultur, språk och historia. En hel del av dessa idéer har likt tuggummi klibbat sig kvar. Och det var för att mot bakgrund av nya forskningsrön göra upp med några av dem som redaktörerna tog sig an att sammanställa följande antologi. De elva texterna utgör en blandning av allsköns teman, från tämligen lätt-

smälta om mat och dryck till mer hårdkokta dito om slavhandel och nationalism. För dess innehållsliga bredd står författare från en rad olika discipliner, däribland idéhistoria och arkeologi.

Ett tillvägagångssätt i uppgörelsen med dylika föreställningar går ut på att nyansera vad som betraktas som "svenskt" genom att söka ursprunget till dess bärande ingredienser. På det hemtama temat "fika" visar Annie Mattsson hur den viktiga beståndsdel kaffe via internationella förbindelser sökte sig hit för att under 1800-talet bli en nationaldryck. Kaffet lär under föregående sekel introducerats av hemvändande karoliner från nuvarande Turkiet. Samma väg kom som bekant kåldolmen och i sitt bidrag spekulerar Annika Windahl Pontén över om även den så populära kebabpizzan i en framtid kommer att betraktas som "svensk" husmanskost.

Återkommande drag i nationalistisk historieskrivning är att peka på etnisk kontinuitet med urgamla rötter och att tillskriva utvalda personer och epoker heroiska egenskaper. I ett av sina bidrag fastslår Fredrik Svanberg att "vikingar" inte var "svenskar" av den enkla anledning att Sverige varken som nation eller land existerade vid tiden. De utgjorde heller ingen homogen etnisk grupp, en slutsats som för övrigt rimmar illa med nationalismens monokulturella förfädersdyrkan. Petter Hellström lyfter i sin artikel fram exempel på hur Karl XII genom historien blivit använd i ideologiska, främst nationalistiska syften. Paradoxalt nog har ryska nationalister i modern tid anammat krigarkungen som en enande symbol för ryska och svenska nazister i deras motvilja mot islam, märkligt med tanke på de båda ländernas blodiga historia.

Bilden av den svenska nationens yverborna förträfflighet kan på ett effektivt vis även nyanseras genom att lyfta fram historier som sopats under mattan. Som tvångsterilisering eller varför inte svensk slavhandel under 1600- och 1700-talen, vilket är temat för Jonas Monié Nordins inlägg. Kerstin Thörn använder i sin tankeväckande artikel ett intressant grepp då hon visar hur negativa egenskaper som idag tillskrivs andra folkgrupper förr användes för att karaktärisera "svenskheter". Likheter i hur man i USA betraktade invandrande svenskar runt sekelskiftet 1900 och immigranter till Europa och Sverige idag är slående.

En viktig beståndsdel i identitetsskapande

processer är vad som brukar benämnas "kulturarv". Via opera, folkmusik, nationalsången och slutligen eurovisionens schlagerlåtar visar Stefan Bohman på musikens betydelse för konstruktionen av nationell identitet. Men vari ligger då den upplevda svenskheten? Medan folkmusiken gärna förknippas med något "ursvenskt" som måste förvaltas, ligger värdet i en gångbar poplåt i den uppmärksamhet nationen får internationellt, skriver han. Kulturarv i form av föremål trängs ju även på våra muséer. De vittnar om att det land vi idag kallar Sverige alltid har påverkats av människor och seder från vitt skilda delar av världen, fastslår Lotta Fernstål och Fredrik Svanberg i sitt gemensamma bidrag. Följaktligen ändrar sig vad vi betecknar som kulturarv och de värden de tillskrivs över tid. Vad som däremot förefaller oföränderligt är människans behov av att koppla den egna identiteten till en större gemenskap och att manifesteras den via olika kulturytningar, skriver Qaisar Mahmood. Det viktiga är att vara medveten om vilka exkluderande konsekvenser detta kan få och samtidigt försöka göra något åt det.

Ett liknande budskap finner vi i Maja Hagermans bidrag. Där visar hon hur traditioners betydelse tenderar att ändras över tid. Hennes exempel är nationaldagen som infördes 2005 men vars rötter går tillbaka till den sekelgamla svenska flaggens dag. Medan den 6 juni och svenskhet tidigare betecknade en obesudlad etnisk tillhörighet har den i modern tid fått en starkare koppling till mångfald och integrationspolitik.

Boken erbjuder på det hela taget en trevlig läsning. Några artiklar hade emellertid gärna fått vara lite längre. En av dessa, och som berör lite extra, är Katherine Hauptmans tankar kring begreppet "hembygd". Huvudpersonen i berättelsen är hennes mor som anlände till Sverige som flykting från Polen under kriget. Att senare återse släkt och uppväxtmiljöer gav perspektiv på vad hembygd egentligen är för något, hur de kan förändras och ha olika innebörder och om man kan ha fler än en.

Vad författarna vill visa är att en uppgörelse med gamla föreställningar om svenskhet och landets historia kan ha en emancipatorisk funktion. Genom att påvisa dess mångfald och komplexitet kan vi skapa nya berättelser som fungerar mer inkluderande och demokratiserande. I så måtto är även denna bok,

liksom den historiesyn den rätteligen kritiserar, ett barn av sin tid. Det har under senare decennier forskats och författats en hel på dylika teman, och flera av de exempel som lyfts fram känner vi igen sedan tidigare. Någon vägröjare i den vetenskapliga terrängen kan den därför knappast sägas vara. Däremot fyller den en annan viktig funktion. Med sina korta och lättbegripliga exempel ventileras viktiga frågor som förhoppningsvis kan nå en bredare läsekrets. Passande nog kallar redaktörerna den för en ”tankebok”, alltså en bok för reflektion och eftertanke. Detta är angeläget, för är det något vi behöver i en tid då högerpopulistiska och antidemokratiska vindar blåser snålare än på länge så är det just goda exempel på hur man kan se på svenskhet och Sveriges historia.

Ola W. Jensen,
Riksantikvarieämbetet

Hjalmar Fors: *The limits of matter. Chemistry, mining, and the Enlightenment*. Chicago: University of Chicago Press, 2015. 248 p. ISBN 978-022-619-499-8, hardback.

Not too long ago, the history of eighteenth-century chemistry was told as something of an intellectualist morality tale around the theme of the “overthrow of the phlogiston theory”. The principal protagonists were Georg-Ernst Stahl (author of the phlogiston theory and the “fall-guy” of the tale), Joseph Priestley, and Antoine-Laurent Lavoisier. The temporal focus was the late eighteenth century; the geographical, Britain and France. Chemical activities of the first two thirds of the eighteenth century had been famously (or infamously) dismissed by Herbert Butterfield as “intellectual obstruction”, which had resulted in a “postponed scientific revolution in chemistry”. Chemistry *prior* to the eighteenth century (with the exception of the work of Robert Boyle) had been viewed as a pre-history of craft techniques and theoretical superstition, the latter exemplified by the prevalence of alchemy and the theories of Paracelsus.

Over the past forty years or so, this historical perspective has been challenged, changed and vastly expanded. Pre-eighteenth-century chemistry has become a major research focus under the terminological rubric of “chymistry”. This term is intended to be an in-

clusive one, including theoretical and craft techniques as well as alchemical interests and practices, the latter now evaluated in a much more positive light than previously, especially with the inclusion of the likes of Boyle and Newton among alchemical adepts. Chemistry in the first half of the eighteenth century has come in for intensive scholarly study and reevaluation, initiated, perhaps, by Frederick L. Holmes’s recognition of the importance of the early eighteenth-century chemists in the *Académie royale des sciences*. The intellectualism of the traditional perspective of the Chemical Revolution has been greatly augmented by attention to artisanal and industrial activities, both before and throughout the eighteenth century. Finally, the geographical purview of chemistry in these periods has been expanded with the recognition that very important developments were not limited to the countries on either side of the English Channel, and that ideas and techniques were circulating throughout the European continent and, indeed, in the colonies.

All of these changes in the historical perspectives are at play in this most interesting book. The artisanal and industrial turn and the broader geographical perspective of recent scholarship are its most obvious features, with its focus on the Swedish Bureau of Mines (*Bergskollegium*), founded, in 1637, on the model of German princely state mining institutions. Using this cameralist institution as context, Fors develops his principal “theme”: the supplanting of the earlier inclusive “chymistry” by a rational, utilitarian “chemistry” in the course of the eighteenth century. In this new chemistry, alchemy was sharply and dismissively separated off, at least in public and official spheres. In delineating and detailing this transformation, Fors must conjure with problematics that arise in connection with the recent favorable historiographical reevaluation of alchemy: namely, if alchemy was not simply delusory or charlatan, why and how did it “go under” in the eighteenth century? And in what ways was its demise connected to those of related supernatural convictions and activities like magic, astrology and the belief in activities and influence of angelic or devilish creatures? And how was the demise of this constellation of associated supernatural beliefs related to/caused by the new epistemic cultural configuration associated with the Enlightenment, in particular, know-

ledge as public, rational and useful? And how were Enlightenment views of knowledge, in turn associated with/caused by the hegemony, in the eighteenth century, of the bureaucratic, cameralist state and its institutions of learning and industry?

Fors gets at all of these issues and questions through the detailed study of a number of late seventeenth- and early eighteenth-century administrators and advisors at the Bureau of Mines. These include Urban Hiärne (1641–1724), “the first major chymist to be active at the Bureau of Mines” (11), his student, Erich Odhelius (1661–1704), Christopher Polhammar (Polhem, when enobled, 1661–1751), the “most successful of the new breed of mechanical project-makers” (81), Georg Brandt (1694–1768), and Axel Fredrik Cronstedt (1722–1765), with some attention also given to Emanuel Swedenborg (1688–1772) and Johan Gottschalk Wallerius (1709–1785).

Hiärne is a most interesting case of a transitional figure. A man of many talents and competencies, ranging from the literary to medicine to chymistry, in all areas of which he became an important actor. He was also steeped in seventeenth-century natural and chymical philosophy; in the latter domain, he was an adherent of both alchemy and Paracelsianism. Hiärne believed in associated supernatural agents: angels, demons, and perhaps also denizens like “mine keepers” and trolls. But his was also a world of God-ordained natural law, a world entrusted to man to comprehend and use; consequently, the activities of such supernatural agents were marginalized in his world.

Hiärne’s most significant chymical activity, according to Fors, was to administer the *Laboratorium Chymicum* of the Bureau of Mines for almost forty years. Although the laboratory dated back almost to the founding of the Bureau, it had not figured importantly in the plans and activities of the Bureau; indeed, its principal function before Hiärne’s administration seems to have been to make medicaments for the miners (which continued under Hiärne). Like the “chymical projectors” at princely courts on the Continent, Hiärne served as a mediator between artisanal and court cultures. But, in Fors’s view, Hiärne did more than this: “He was much more than a go-between. In the context of the Bureau of Mines, he should be seen as an institution

builder. By introducing artisanal knowledge into the state bureaucracy, he created a powerful contact zone in which artisanal knowledge could be transformed into the knowledge of high-status mining officials. This contact zone linked together noblemen and artisans, Swedes and Germans, chymistry and smelting, and it would continue to exist and expand long after Hiärne’s demise.” (52).

The travels of Hiärne’s student, Erich Odhelius, are used to detail the circulation of European technique and knowledge. In the 1680s and 1690s, Odhelius traveled round the Continent, studying various artisanal and learned subjects with local experts: pharmacology, assaying and general chymistry in Germany, natural philosophy and industry in England, and so on. All his findings were conveyed to Hiärne through copious letter writing. The theme of information reaching Sweden through travelers’ correspondence is a major one throughout the rest of the book.

Odhelius was a skeptic regarding alchemy and something of a theoretical agnostic. His successors in this account, Christopher Polhem and Georg Brandt were very different from Odhelius in the latter regard. Polhem, the son of German immigrants, specialized in mechanics rather than chymistry; at the Bureau of Mines in the 1690s, his mechanistic orientation came to be seen as preferable to Hiärne’s and, in 1697, Polhem was set up with a parallel and rival laboratory to Hiärne’s, a *Laboratorium Mechanicum*, designed to teach students mechanics. In 1710, Polhem formed another entity with professors at the University of Uppsala, a “College of the Curious”, devoted to discussion and development of the mechanical natural philosophy, primarily but not exclusively Cartesian. Before he was killed in 1718, king Charles XII had become an enthusiastic patron of Polhem and one of his Uppsala adherents, the young Emanuel Swedenborg. Like Odhelius before him, Swedenborg traveled abroad (particularly England) to procure new knowledge and new mechanical gadgets. Swedenborg was soon associated with the Bureau of Mines, solidifying the mechanical-philosophical ties between the university and the Bureau.

With the advent of Georg Brandt, chemistry (no longer chymistry) became associated with the mechanical philosophy. The study of mathematics at Uppsala had imbued

Brandt with a geometrizing spirit, which he applied to chemistry. Even though, in Fors's view, Brandt's "attempts to colonize chymistry with geometrical demonstrations [...] were unconnected to the chymical practice of the laboratory", Brandt received support and patronage at the Bureau of Mines because: "The Bureau had come to assign high value to mechanical and mathematical knowledge and had grown skeptical of transmutative chymistry." (92)

Brandt also traveled abroad; he went to the University of Leiden and came back a Boerhaavian mechanical chemist, materialist, experimental, skeptical of theorizing. Moreover, he revived the *Laboratorium Chymicum* as a teaching institution; his own research focused on mineral analysis, including his analysis and "negative-empirical" denomination of cobalt as a semi-metallic chemical species. It was through Brandt's influence that the new mechanical chemistry became an integral part of the Bureau of Mines' activities.

This is the context for the discussion of the work of the last of the major chemists of the Bureau of Mines, Axel Fredrik Cronstedt. Fors puts forth a provocative proposition regarding the chemists at the Bureau of Mines – above all Cronstedt – and a new conception of metals and semi metals as true chemical species, i.e., as chemically simple substances in the subsequent Lavoisian sense. This chemical notion of metals went against not only older chymical views but more recent chemical ones, most notably, the phlogistic compound view of metals advocated by Stahl and his successors throughout most of the eighteenth century. Although Fors credits the idea to Brandt and to cobalt, he shows how it was developed by Cronstedt both in his chemical and mineralogical considerations. Moreover, Fors is able to show a strong – almost causal – context for this in cameral and commercial objectives of the Bureau of Mines: "Metals were not simply lined up on the shelves of natural cabinets, but also on the shelves of merchants. The emerging concept of the chemical elements allowed nature itself to become commodified. Nature, as symbolized through the stable commodities of cobalt, platinum, and nickel, was reduced to raw materials. When mechanical philosophy was fused with production, economic units were turned into epistemological boundary markers. They were allowed to delimit

the borders of reality; chemical elements became an ontological category. With these elements in place, there was no need for chemists to consider, or even speak, of any entities or processes that did not have a market value." (118)

As Fors points out in the following paragraph, this is what he means by his title, "the limits of matter".

The proposal of this crucial conceptual development for chemistry and its socioeconomic context is very heady and exciting. What is needed now, is its integration into the new, much more complex, narrative of eighteenth-century chemistry and the Chemical Revolution. The concept of the chemical element has traditionally appeared to have sprung full-blown from Lavoisier's head. Fors is suggesting an extremely important antecedent in Swedish mining and mineralogical chemistry. Many scholars of eighteenth-century chemistry will now have their work cut out for them.

All in all, this is a complex, stimulating and important study. I would have welcomed a bit more analytical probing about the contexts and reasons for the decline of transmutative chymistry in the public sphere, given the positive historiographical valuation seventeenth-century chymistry has come to enjoy. The nearest Fors comes to this is in his Conclusion, where he delineates a social/institutional split between the new chemistry, supported by "new institutional frameworks provided for knowledge producers by states and teaching institutions" and alchemy, supported by "traditional social settings [...] patronage by royalty and other wealthy notables, and private studies conducted by sufficiently wealthy amateurs" (150). Why and how this split came about in Sweden and elsewhere remains elusive. But this, too, simply opens more domains of research opportunities.

*Seymour Mauskopf,
Duke University*

Claes Gejrot & Erika Kihlman (red.): Bero Magni de Ludosia, *Sermones et collationes. Sermons from the University of Vienna in the mid-fifteenth century*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2011. 127 s. ISBN 978-918-856-850-2, inb.

Olle Ferm & Erika Kihlman (red.): *Swedish students at the University of Vienna in the Middle Ages. Careers, books, and preaching*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2011. 279 s. ISBN 978-918-856-849-6, inb.

Alexander André (red.): Christophorus Laurentii de Holmis, *Sermones, disputatio in vesperis et recommendatio in aula. Academic sermons and exercises from the University of Leipzig, 1435–1438*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2012. 212 s. ISBN 978-918-856-854-0, inb.

Olle Ferm & Sara Risberg (red.): *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages*. Stockholm: Runica et Mediaevalia, 2014. 223 s. ISBN 978-918-856-859-5, inb.

Sveriges medeltida lärdomshistoria ägde rum utomlands, vid de europeiska universiteten dit svenska studenter reste för att kvalificera sig för framskjutna poster i hemlandet. Ingen möjlighet till högre studier fanns ju i hemlandet. En hel del mindre studier har tidigare utförts om dessa studieresor, framför allt om dem till Paris fram till mitten av 1300-talet, men också om studenterna på tyskt område under 1400-talet. Nu har denna forskning återupptagits i projektet ”Swedish students abroad in the Middle Ages”, som leds av medeltidshistorikern Olle Ferm och genomförs tillsammans med medeltidsforskare från olika discipliner, latinister mestadels. Hitills har projektet avsatt de här aktuella fyra volymerna. De ägnas svenskar i Wien och Leipzig, från vilkas lärda mödor det finns bevarade handskrifter som inte studerats närmare förut. Flera av bidragen i projektet består av utgåvor av dessa texter.

Olika vetenskapliga aspekter är alltså anlagda i de här volymerna – historiska, editionsfilologiska, språkliga, filosofiska och lärdomshistoriska. Olle Ferm relaterar de yttre förutsättningarna för de svenska studenterna – social härkomst, finansiering, karriär, undervisning – i relation till nyare internatio-

nell forskning. Till Wien kom inte fler än 19 stycken mellan 1389 och 1491, till Leipzig kom kanske 230 fram till 1520; ännu fler besökte Rostock. Dagens vacklande nationalitetsbegrepp kan föranleda den beskäftiga frågan hur svenska dessa studenter egentligen var. Vid universiteten omtalades de inte som svenskar; blev de bemärkta benämndes de efter sin hemort, och som kollektiv tillhörde de den saxiska (tyska) studentnationen. Å andra sidan var banden starka till hemorten, varifrån finansieringen oftast kom. Ferm noterar det övervägande borgerliga, urbana ursprunget hos dem som for till Wien; antagligen var det likadant för Leipzigstudenterna. Men det är väl egentligen inte så konstigt: den dominans för prästsöner bland studenterna som vi känner från 1600-talet vid de svenska universiteten kunde rimligen inte uppstå på medeltiden då celibatet begränsade antalet prästbarn. Åtskilliga studenter tillhörde dock kyrkan innan de begav sig utomlands; ofta underhölls de genom stipendier från hemstiftet. Väl åter i hemlandet fick graderade studenter ofta höga befattningar i kyrkan som kaniker eller biskopar, ibland också världsliga ämbeten. Långt ifrån alla tog emellertid någon grad. Flera stycken gjorde å andra sidan akademiska karriärer och stannade utomlands för längre eller kortare tid som lärare.

Två ur den kategorin är huvudpersoner i de nu utgivna volymerna: Björn Magnusson från Lödöse och Kristoffer Larsson från Stockholm – eller på latin Bero de Ludosia respektive Christophorus Laurentii de Holmis. Bero verkade i Wien under trettio år; han dog strax innan han äntligen skulle promoveras till teologie doktor. Han återvände alltså inte till Skara varifrån han sänts ut men skänkte i gengäld ett imponerande bibliotek till hemstiftet. Böckerna har förstörts av krig och eld men listan över dem är bevarad och publiceras nu i projektet av Erika Kihlman. Kristoffer Larsson för sin del stannade länge i Leipzig och nådde teologie doktorsgraden men återvände sedan till Sverige och slutade som ärkediakon i Uppsala. De båda föreläste över texterna i den skolastiska kanon, samt teologi. De viktiga böckerna krävde mycket undervisning; bevarade undervisningsuppgifter visar att exempelvis Bero ägnade 104 föreläsningar åt att gå igenom Aristoteles *Physica*. Han föreläste också över Aristoteles *De anima*; kommentarerna är bevarade och en utgivning förbereds.

De texter som nu ges ut i projektet är emellertid inte föreläsningar utan nästan allihop predikningar (*sermones*). Två av volymerna i projektet består väsentligen av sådana predikningar; Claes Gejrot och Erika Kihlman har ederat predikningar av Bero och Alexander André har givit ut Kristoffer Larssons. Predikningarna var en viktig genre vid de medeltida universiteten; Birgitta-utgivaren Roger Larsson beskriver i en uppsats deras roll och relation till predikningar för folket. Predikningarnas existens visar att retoriken ingalunda saknades i skolastikens läroanstalter. Inledande markörer av ödmjukhet (*captatio benevolentiae*) är obligatoriska, och särskilt Kristoffer excellerar, som Eva Odelman visar, i raffinerade ordrim och andra figurer, medan Bero bygger meningar som i komplexitet, men inte i klarhet, liknar Ciceros. Hans Aili, som undersökt Beros latin, vill dock inte häri se en imitation av Cicero utan snarare ett prov på den lokala wienska akademiska jargongen. Annars påminner predikningarna om de orationer som humanisterna snart skulle införa vid universiteten: samma mängd av citat, samma normativa och moraliserande syfte, samma representativa funktion. Samtidigt är skillnaden mellan dessa texter och humanisternas tydlig: det är Bibeln och kyrkofäderna som citeras, inte antika auktorer. Av humanismen, som var på väg mot sin kulmen i Italien, märks ingenting (fast Kristoffer refererar till Petrarca på ett ställe). Skolastisk terminologi saknas inte i predikningarna och det förekommer även syllogismer. De senare är särskilt frekventa i en disputation av Kristoffer som kompletterar predikningarna; här framträder det skolastiska argumentationssättet i all sin prakt med *quaestio*, *contra* och *pro* samt syllogismer i en utredning av frågan om kärleken till gud som teologisk dygd. Tomas Ekenberg, filosof från Uppsala, menar i sitt bidrag, att Kristoffer uppvisar tendensen under senmedeltiden att betona viljan framför intellektet i människans förhållande till Gud. Det är möjligen pressat – den passage som citeras är kort och Kristoffer talar om tron, inte intellektet – men Ekenbergs uppsats är ett belägg för projektets vällovliga tvärvetenskapliga ambition. Ett intryck, förmedlat av Kristoffers utgivare André, är annars att de utgivna texterna, särskilt predikningarna, har en mer representativ och demonstrativ än vetenskaplig karaktär. Man ville visa upp mönstergilla akademiska

prestationer och upphovsmannens skicklighet snarare än presentera nya rön och teorier. Det är därför texterna bevarats i välgjorda handskrifter, vilka för övrigt inte kan förutsättas återge vad som verkligen sades i den ursprungliga muntliga föreställningen.

Som helhet ger dessa fyra volymer en allsidig bild av och kommentar till det medeltida universitetsväsendet. Också den akademiska vardagen belyses i Sara Risbergs edition av ett brev hem från studenten Karl Johansson – Carolus Johannis på de lärdes språk – som läser kanonisk rätt i Leipzig och talar om de faror han undvikit på vägen dit, om den jämlika sittordningen i matlaget, om föreläsningar klockan 5 på morgonen, om den militära kraftsamlingen mot de hussitiska kätternarna i Prag samt om penningbekymmer. Volymerna är välgjorda och fint formgivna och illustrerade. På en av bilderna har någon i sina föreläsningssanteckningar ritat av Björn från Lödöse i katedern – den såvitt bekant äldsta avbildningen av en svensk lärd som existerar.

Bo Lindberg,
Göteborgs universitet

Peter Josephson, Thomas Karlsruhn & Johan Östling (red.): *The Humboldtian tradition. Origins and legacies*. Leiden: Brill, 2014. ix+216 s. ISBN 978-900-427-192-0, inb.

Bokens tillkomsthistoria – en konferens med anledning av tvåhundraårsjubileet av Wilhelm von Humboldts grundande av Berlinuniversitet 1810 – skulle kunna ge anledning till skepsis. Men i detta fall finns inget skäl till oro, redan efter de första sidorna står det klart att det varken rör sig om en sedvanlig konferenspublikation eller en konventionell jubileumsskrift. Spretighet och okritiskt hyllande lyser med sin frånvaro. Istället ger oss antologin en väl sammanhållen helhet som lyckas tränga igenom den sega hinna av retorik och symbolbruk som så ofta präglar diskussioner av Humboldts arv och betydelse.

Förutom de elva bidragens genomgående höga kvalitet ligger bokens styrka i att själva frågandet efter vilken betydelse det humboldtska arvet har idag inte tar för givet vad detta arv är eller borde vara, utan tvärtom gör det till föremål för ett kritiskt utforskande och en historiskt orienterad diskussion.

Claudia Lindén lyfter i sitt bidrag fram en

helt central men alltför sällan behandlad tematik: hur allt fler kvinnors krav på delaktighet i samhälle och politik på grundval av idén om ett mänskligt förnuft så lite påverkade det bildningsbegrepp som formulerades av Humboldt. Det är tydligt att kvinnor inte var tänkta att nå den mänsklighet som bildningsprocessen skulle möjliggöra. Lindén visar hur Humboldts (och även Goethes) begrepp om bildning blottlägger ett närmast androgynt ideal i form av en feminiserad manlighet som dock helt töms på subversiv potential genom att uteslutande omfatta män.

Humboldts namn blev under 1900-talet en kraftfull symbol för de moderna universiteten och idealen om den nära relationen mellan undervisning och forskning, lärarnas självständighet och studenternas fria studieval. Det förtjänstfulla med antologin är att den plockar isär den enhetliga bild som går under namnet Humboldt. Men det är ett ifrågasättande som syftar till att kritiskt aktualisera ett idéarv i syfte att fördjupa, och höja insatserna i, den samtidskritiska diskussionen om den högre utbildningens mening och mål. Boken visar på ett utmärkt sätt hur en intensiv och lyhörd upptagenhet vid det historiska kan möjliggöra såväl ett större reflektions- som handlingsutrymme i det vi avgränsar som nuet.

Antologin tar sin utgångspunkt i den forskning som sedan några årtionden tillbaka gör gällande att berättelsen om Humboldt som den stora grundaren av det moderna universitetet är en relativt sen uppfinning; en historieskrivning som tog form först i början av 1900-talet efter att Humboldts utbildningspolitiska dokument offentliggjorts. När Humboldt så åter väcks till liv i början av seklet får han snabbt axla rollen som den store utbildningsreformatorn. Men de genomgripande förändringar som vi idag gärna tillskriver Humboldts namn var i själva verket satta i rörelse redan under andra hälften av 1700-talet.

Peter Josephson visar i sitt bidrag hur idéer som vi förknippar med Humboldt om att förena läraren och forskaren i en och samma person har en betydligt längre och mer komplex historia. Under 1700-talets andra hälft ställdes allt tydligare krav på att universitetsläraren, som hittills uteslutande hade undervisat, därtill skulle publicera sig, inte minst för att locka fler studenter. I en diskussion av hur praktiken att skriva och

publicera akademiska skrifter växte fram vid universitetet i Halle och Göttingen, lyfter Josephson fram forskningen som begärssystem; hur idén om att publicera sig gradvis införlivades med universitetslärarens självbild genom att inte minst universitetsledningar förstod att dra fördel av att mänskliga affekter som avundsjuka och rivalitet inte sällan är avgörande drivkrafter för forskning.

Humboldt är död – länge leve Humboldt! Det klassiska bildningsbegreppet sägs ofta ha spelat ut sin roll i en global kunskapsekonomi, samtidigt som den humboldtska anden likväl svävar över våra universitet, Bologna-dokument och standardiserade utbildningsplaner. I antologins nyckeltext, skriven av Mitchell G. Ash, framträder gångängaren Humboldt, som förklaras både död och återuppstånden; en figur som vi varken kan eller vill göra oss av med för att vi behöver den. Sedan den tyska framtidsministern Jürgen Rüttgers 1997 deklarerade att Humboldt är död har han dött många gånger, slår Ash fast, men återuppstått lika ofta. Om namnet 'Humboldt' länge fungerade som de moderna universitetens gemensamma ursprungshistoria, visar dagens behov att ta Humboldt i anspråk som (levande) död, att man i Bologna-processens tidevarv inte lyckats finna en enande berättelse med samma symboliska kraft för att kulturellt kunna bära det utbildningspolitiska projektet. De återkommande hänvisningarna till Humboldt blottlägger, konstaterar Ash, avsaknaden av "a vision of the meaning of higher education in the twenty-first century that goes beyond the logic of economic or administrative reason" (83).

Ashs helt väsentliga kritik återkommer i åtskilliga bidrag, däribland i Susan Wrights text. Hon diskuterar hur Humboldts namn har lyskraft och användbarhet för såväl kritiker som påskyndare av de förändringar som universitetet genomgår; även i anställningsbarhetens och överutbildningens tidevarv kan man finna stöd i någon tanke av Humboldt. Wright uppmanar lärare och forskare att åter lägga beslag på de principer som tillskrivs den humboldtska traditionen och ge sig in i kampen om att definiera deras innebörd. Men frågan är om vi lärare och forskare står eniga på andra sidan. Är alla "vi" som befolkar universitetet överens om vad frihet ska betyda i relation till högre utbildning och forskning? Är fienderna till universitetets framtid så enkla och tydliga att definiera, såsom yttre?

Hans Ruins artikel kan läsas som en indirekt replik till Wrights analys. Idag, konstaterar Ruin, är frågan om inre och yttre överspelad; det handlar inte i huvudsak om att skydda ett inre rum från yttre inblandning. I linje med Ash ser Ruin ett större hot i bristen på visioner som utmärker de krafter som idag definierar universitetets verksamhet, och som misslyckas med att se den högre utbildningens roll i ett större sammanhang.

Sharon Rider sätter fingret på problemet: vi har den utbildning vi förtjänar. I ett samhälle där det mänskliga omdömet betraktas som opålitligt och intransparent och som därför måste ersättas med något mätbart och enkelt urskiljbart, blir det överflödigt att se utbildning som ett sätt att dana människor till att bli tänkande, kännande och självstyrande personer. Riders artikel visar hur historielöst, kunskapsfientligt och andefattigt målen för den högre utbildningen formuleras idag, hur vi väjer för de stora och komplexa frågorna om vilken framtid vi ser framför oss och vilka människor vi vill se befolka den.

Den fråga redaktörerna ställer sig inledningsvis, "What is Humboldt's relevance to the twenty-first century?" (3) låter sig inte enkelt besvaras och får i antologin inget entydigt svar. Flera av bidragen vill bringa liv i en intellektuell miljö som alltmer tagit formen av ett byråkratiskt och kunskapsekonomistiskt maskineri. Det efterfrågas visioner, meningsfullhet, en öppen diskussion om de normer och affektiva relationer som styr forskning och högre utbildning. Detta framstår, till syvende och sist som antologins gravitationspunkt, och som en alltmer angelägen uppgift för akademien att ta sig an, med eller utan Humboldt.

Victoria Fareld,
Stockholms universitet

Rebecka Lettevall & Kristian Petrov (red.): *Critique of cosmopolitan reason. Timing and spacing the concept of world citizenship*. Bern: Peter Lang, 2014. 340 s. ISBN 978-303-430-898-4, inb.

Har kosmopolitism under de senaste decennierna kommit att benämnas inte bara idealet utan den reella historiska möjligheten av en enad mänsklighet? Ska det som kallas globalisering föreställas som medierande processer för en växande och till sist allomfattande

cirkel av mellanmänsklig solidaritet? Skulle den kosmopolitiska teorin i så fall vara det tänkande som å ena sidan söker att greppa denna historiska möjlighet och som å andra sidan gör den till ett universalistiskt politiskt projekt?

Eller ska kosmopolitism istället ses som det nygamla namnet på en i allt väsentligt eurocentrisk föreställningsvärld, enligt vilken mänsklighetens föregripna konvergens mest påminner om en enkelriktad rörelse från icke-västerländska periferier till ett västerländskt liberalkapitalistiskt centrum? Är vi alltjämt fast i en kolonial modernitet, eller allra minst, är vi fångade i de sociopolitiska dominansförhållanden och tolkningsramar som har gjort den västerländske medelklassmannens idealiserade självbild till hela världens måttstock och *telos*? Skulle den kosmopolitiska teorin då snarast vara det ideologiska tänkande som i stället för att artikulera ett sant universalistiskt projekt i realiteten beslöjar en våldsamt ojämlig situation och i hemlighet slår vakt om vissa privilegier?

Antologin *Critique of cosmopolitan reason* kan lokaliserats någonstans i spänningsfältet mellan dessa motstridiga synsätt. Det är inte fråga om att med storslagna gester tänka de universella principernas gradvisa framgång och världsomspännande seger, lika lite som det är tal om att avfärda alla sådana tendenser som illa dolda uttryck för västerländsk imperialism. Idéhistorikerna Rebecka Lettevall och Kristian Petrov har på det sättet gjort ett konstruktivt urvals- och redigeringsarbete när det blivit en bok av konferensen "Cosmopolitanism in a wider context: conceptualizing past and present", som 2011 anordnades på Södertörns högskola och Nobelmuseet. Läsaren tas med på stundtals mycket berikande resor i tid och rum på jakt efter kritiska förståelser av kosmopolitismens föränderliga innebörder. Men än mer betydande är att antologin aktiverar spänningsfyllda frågor om innehåll och gränser för vad som kunde vara ett samtida kosmopolitiskt projekt.

Givet antologiformen har *Critique of cosmopolitan reason* ofrånkomligen en viss spretighet över sig, även om det inte handlar om divergenser beträffande akademisk kvalitet och relevans. Samtliga uppsatser befinner sig på en hög nivå och redaktörerna gör på ett snyggt sätt dygd av spretighetens nödvändighet när de betonar att kosmopolitism inte går att återföra på en stabil betydelsekärna eller

är möjlig att extrahera intakt ur varje specifik artikulationsinstans. Lika skiftande som de situationer i vilka begreppet har artikulerats, lika varierande är dess innebörder.

Vidare är det på den linjen Lettevall och Petrov anger antologins syfte. Som kritiskt korrektiv till en sentida mer ahistorisk och normativ kosmopolitisk diskurs, förknippad med namn som Ulrich Beck, Jürgen Habermas och David Held, avser *Critique of cosmopolitan reason* att tillföra historisk orientering och etablera ett spektrum av kontextuellt förankrade innebörder, vilka i bästa fall kunde utrusta dagens politiska tänkande med nya begreppsliga resurser. Till denna historiserande ansats lägger redaktörerna ambitionen att söka motverka den sedvanliga benägenheten att behandla kosmopolitismens historia som en uteslutande västeuropeisk angelägenhet. Konkret betyder det att flera av uppsatserna utforskar andra platser och traderingsbanor för det som kan räknas till ett kosmopolitiskt tänkande, i det föreliggande fallet kopplade till ett Östeuropa under sovjetiskt tryck och till de många nationella befrielseörelserna under den europeiska kolonialismens ok.

Som fina exempel på historisering av kosmopolitismbegreppet går att lyfta fram Nina Lex och Eva Piirimäes bidrag, vilka presenterar omläsningar av Jean-Jacques Rousseau respektive Johann Gottfried Herder. Snarare än som kategoriska kritiker av kosmopolitiska ideal, som de ofta ensidigt karaktäriseras, menar Lex och Piirimäe att dessa två tänkare – var och en på sitt sätt – i själva verket försvarade tämligen intrikata kosmopolitiska teorier.

De kritiska perspektiv som Lettevall och Petrov skisserar i inledningen och som tillämpas i flera av de enskilda bidragen innebär avståndstaganden från sådant som kan utpekas med en serie idag välkända *usual suspects*: reduktionism, anakronism, essentialism, naturalisering, totalisering och eurocentrism eller falsk universalism. Men därmed intar antologin inom den humanvetenskapliga delen av akademien en ganska okontroversiell position. I den mån *Critique of cosmopolitan reason* kan sägas ha en politisk agenda handlar det kanske om att finna en tredje väg, att assistera en samtida kosmopolitism bortom såväl universalistiska *grand narratives* som den bundenhet till partikulära erfarenheter som tenderar att höra till dagens identitetscentrerade berättelser.

Jag tvingas skriva ”ganska” okontroversiell då det finns ett undantag från regeln, nämligen Jamil Khaders uppsats ”Cosmopolitanism and the infidelity to internationalism. Repeating postcoloniality and the world revolution”. Khader gör någonting så inopportunt som att rehabilitera Vladimir Lenins anti-imperialistiska marxism i syfte att artikulera vad han kallar en revolutionär kosmopolitism, länkad till ett postkolonialt kollektivt subjekt och inställd på inget mindre än en radikalt egalitär världsordning. Varför inte kalla denna kosmopolitism vid sitt historiska namn, den internationella kommunismen i uppdaterad tappning?

Det förefaller som att Lettevall och Petrov anstränger sig för att avstyra en kommunistisk läsning av Khaders bidrag. Enligt redaktörerna avser han med talet om världsrevolution, betryggande nog, inte samma sak som Lenin gjorde utan istället, som de skriver, ”*avkoloniseringens* pågående projekt” (24). Men det tycks vara precis en sådan begränsning som Khader inte accepterar. Hellre än en kontinuerlig fortsättning på ett pågående projekt handlar det för Khader, med Lenin, om att ständigt ”börja från början” med ett allt överskuggande mål i sikte: ”skapandet av ett klasslöst samhälle” (271).

Att Lettevall och Petrov vill ta udden av Khader är i sig inte svårförklarligt. Ett marxistiskt influerat tal om klasskamp och världsrevolution ter sig malplacerat sett till antologins övriga bidrag, det utgör ett skarpt stil- och tankebrott i behov av mildring för att inte helt falla ur sammanhanget. Men tydliggör redaktörerna därigenom inte de exakta gränserna mot det som inom rådande ideologiska koordinater inte hör hemma i ett kosmopolitiskt projekt? Ett krav på fortsatt avkolonisering låter sig inkluderas, men akta det språk som indikerar de underordnades rätt att bruka direkta maktmedel och frammana för allt i världen inga bilder av ett postkapitalistiskt klasslöst tillstånd.

Ett av de bidrag som mest rigoröst etablerar den gränslinje som Khader överträder är Tamara Caraus ”Cosmopolitanism and the legacy of East European dissent”. I skydd mot vad hon ser som den totalitära faran inskräper Caraus det illusoriska i varje politik som stimulerar drömmar om en slutgiltig försoning mellan olika grupper och intressen. En kritisk politik måste istället som sin yttersta horisont acceptera och rent av bejaka konflikternas

irreducibla status, lika mycket i det lilla som i det stora. Är inte reglerna därmed på förhand riggade mot den idé om klassupplösning som står i centrum för den revolutionära marxismen? Om antologin sammantaget, med undantag av Khader, har ett enskilt privilegierat föremål för kritik handlar det med Caraus möjligen om just detta: en kritisk kosmopolitism måste framför allt stå i vakt mot alla "globala fantasier och utopier" (262).

Häri ligger spänningen i *Critique of cosmopolitan reason*. Å ena sidan möjliggör ansatsen till historisering och inkluderingen av alternativa traderingsbanor en mer kritisk och mångfacetterad förståelse av begreppet kosmopolitism. Det är bokens styrka. Å andra sidan motverkas Khaders försök att fylla begreppet med ett revolutionärt innehåll, och mer allmänt upprättas en gräns mot den marxistiska internationalismen. Det ger upphov till bokens stora frågetecken. Varför har ett bidrag som återaktiverar Lenins tankar om en kommunistisk världsrevolution och klassupplösning alls tagits med om det precis är detta slags "totalitära" stora berättelser som en kritisk kosmopolitism idag måste skjuta ifrån sig?

John Björkman,
Stockholms universitet

Michael Moon: *Grön filosofi. Tankar kring en ny ideologi*. Lund: Arkiv, 2014. 167 s. ISBN 978-917-924-263-3, hft.

Efter framgångarna för miljörörelsens partipolitiska utlöpare är det få som längre ifrågasätter om det gröna utgör en egen och självständig färgkod i det politiska förhandlingsspelet. Däremot är frågan om hur väl den gröna färgen också har lyckats representera ett alternativ till de traditionella partiernas ideologiska modernism mer omdiskuterat. Att kopplingen mellan praktisk politik och ideologi ofta tenderar att vara vag är ett problem som i flera nivåer driver Michael Moons nya bok om grön filosofi framåt. Någon grön ideologi i filosofisk mening existerar inte framhåller hen, och det är inte heller något som förändras i och med Moons bok. I fjorton korta kapitel åtar sig Moon dock att presentera vad som skulle kunna vara tänkbara filosofiska utgångspunkter för en sådan ideologi. På slutet finns också ett

femtonde kapitel skriven av Angela Aylward som diskuterar grön feminism.

Moon disputerade 2008 med avhandlingen *Green ideology and its relation to modernity* men har också sin bakgrund inom Miljöpartiet. Därför är det kanske inte heller så förvånande att boken kan förstås som en inlaga i en aktuell partiintern debatt om avvägningen mellan parlamentariskt inflytande och principfasthet. Redan i ambitionen att identifiera principer för en grön ideologi som på ett fundamentalt plan är sin egen finns en udd riktad mot teknikoptimister och anpassningen till mer etablerade politiska traditioner. Det duger inte, menar författaren, att förlita sig på "ekologisk ingenjörskonst" eller att sätta sitt hopp till att kapitalismen kan styras in i en mer hållbar riktning (114–115, 155). För Moon är utgångspunkten istället en kritik av den moderna samhällsordningen och de epistemologiska antaganden som understödjer den.

Den första delen av boken avser att ge en orientering i miljörörelsens ideologiska inspirationskällor och skiljelinjer. Anslaget erbjuder mer en översiktligt kartläggning än vad som skulle kunna kallas för förståelse för de idéer som skymtar förbi. På fåtalet sidor hinna såväl Carl von Linnés som Arne Naess' och Frankfurtskolans namn att nämnas (24–31). I samma anda utnyttjas möjligheten att spalta upp komplexa idétraditioner i figurer, scheman och punktlistor flitigt. På gott och ont. Inom det begränsade omfånget bidrar det med en lättfattlig informationstäthet men något är det som skär sig mellan den förespeglade precisionen och yvigt substanslösa etiketter som "livsorienterad", "kunskapsmål: vishet" och "andligen levande" (37).

Flera olika försök att dela in och benämna olika ideriktningar presenteras och särskilt lyfts skillnader i förhållandet till det moderna projektet fram. En åtskillnad görs bland annat mellan vad Moon med hänvisning till Charlene Spretnak kallar *ekologisk postmodernism* och *ekologisk pre-modernism*. Båda inriktningarna har en kritisk inställning till det moderna men den senare ringas in utifrån en romantiskt influerad förkärlek till landsbygden och det naturnära. Den ekologiska modernismen får å sin sida representera en mer vetenskaplig, om än vetenskapskritisk, framtoning (33–45). Det senare förhållningssättet leder vidare in i de kapitel som mer direkt tar sig an de teorier och filosofiska

principer som Moon föreslår kan bilda fundamentet för den gröna ideologin: kritisk marxism, fenomenologi, systemteori och *embodied realism*.

Som en röd tråd genom boken återkommer Moon med en kritik av den moderna dualismen mellan fakta och värderingar. Som stöd anför hen bland annat filosofen Hilary Putnams analys av all kunskapsproduktions beroende av så kallade epistemiska värderingar. Med kritiken adresserar Moon på ett intressant om än inte helt nytt sätt den uppgivenhet som tenderar att prägla vår tids förhållande till miljöproblemen. Förställningen om en objektiv och värderingsfri kunskap tenderar enligt detta resonemang att marginalisera allt som uppfattas som relativt, inklusive ideologi och etiska ställningstaganden (91–95, 102). För att inte själv bidra till en annan känd dualism hade det varit snyggt om Moon även försökt relatera ideologiernas svaga ställning till den rent materiella insnävning som skett av den del av samhällslivets villkor som underställer demokratiskt inflytande. Konsekvenserna av att allt fler aspekter av samhällslivet tillåts framstå som en nödvändig följd av externa omständigheter har med stor skärpa avtecknats inte minst i Georg Henrik von Wrights klassiska textsamling *Myten om framsteget. Tankar 1987–1992. Med en intellektuell självbiografi* (Stockholm, 1994, 63f). Det kollektiva tillstånd av undergrävd psykisk styrka som Moon hänvisar till har säkerligen många beröringspunkter med von Wrights ”i narcissistisk självbespeglning försjunk[na] privatperson” som inte längre upplever att hennes röst har någon betydelse (ibid).

I förordet ursäktar sig författaren för att hen eventuellt har närmat sig gränsen för hur mycket ett verk kan basera sig på andras alster. Den rika floran av referenser och hur dessa relateras till konstruktionen av en grön ideologi tillhör dock tveklöst bokens styrkor. Nu får vi hoppas att någon också antar utmaningen att bygga ett hus på de fundament som Moon ställt på plats.

Tore Andersson Hjulman,
Luleå tekniska universitet

Torgny Nevéus: *Claes Annerstedt. Historia om en glömd historiker*. Skrifter från Universitets- och studenthistoriska sällskapet i Uppsala 7. Stockholm: Carlsson, 2014. 216 s. ISBN 978-91-7-331-665-1, inb.

Claes Annerstedt var en svensk historiker född 1839 och död 1927. Han gjorde sina stora insatser som universitetshistoriker och som bibliotekarie vid Carolina Rediviva. Han var även medlem i en stor mängd föreningar samt Svenska Akademien. Historikern Torgny Nevéus har förärat Annerstedt en biografi.

Som överbibliotekarie var Annerstedt – i kraft av sin vilja och omsorg – en märkesman: Carolina tog under hans egid ett stort steg emot att bli ett forskningsbibliotek. Som historiker är hans eftermäle betydligt mer oklart. Annerstedts *Uppsala universitets historia* finansierades till största delen av universitetet. Ingen förutom två eller tre svenska universitetshistoriker (med betalt för det) torde idag läsa detta verk. Varför? Kanske för att Annerstedt mestadels uppehåller sig vid universitetets administrativa och politiska historia, han är ingen vidare vetenskapshistoriker. Ett annat skäl kan vara att Annerstedt inte följer universitetet längre än till 1792, vilket gör verket svårt att knyta an till samtidsproblemen. Trots dessa avgränsningar torde arbetet på Universitetshistorien större delen av Annerstedts liv i anspråk. Hans insats – främst som den inga mödor skyende arkivforskarens – är på ett rent mänskligt plan kolossal.

Annerstedt ogillade teologi och idealistisk filosofi och var som historiker en utpräglad empiriker och realist. Hans historiesyn saknade övergripande historiefilosofiska element av karaktären ”meningen med det hela”; historien var i grunden godtycklig och det enda som stod emot godtycket var de dugande personligheterna. Vilka som var dugande och inte avgjorde Annerstedt gärna själv medelst sträva omdömen. De dugande utmärktes först och främst av att de uppfyllde plikterna emot fosterlandet väl, var ordentliga och orädda och kanske lite fyrkantiga. Annerstedt själv var synnerligen dugande enligt dessa kriterier. Även om han inte ägnade sig åt rikspolitiken tjänade han fosterlandet genom att tjäna sin Alma Mater. Detta kallade han ”plikten”. Plikten omfattade mycket, allt från föredrag i nationerna till välgörenhet, men själva kärnan låg ändå i skrivandet av universitetshisto-

rien. Här har vi den röda tråden i Annerstedts liv. Om sitt äktenskap uttalade han sig på följande sätt: "Hilda är så omtänksam, tänker aldrig på sig själv. Hon vet att inga föreställningar hjälper, då plikten kallar." (163–164) Inte så himlastormande kanske, men givet att Annerstedt var den han var, kan man nog tolka in varm erkänsla bakom uttalandet.

Det säger sig självt att en person som Annerstedt inte kunde dra jämnt med en honom samtida uppsalahistoriker som Harald Hjärne. Den senares visionära utredningar och perspektivskiften, i våra dagar skulle vi väl kalla det "problematiseringar", kunde Annerstedt svårligen fördrå. Allt vad Hjärne sade var för Annerstedt bara "pladder". Samtidigt noterade han att "pladdret" tycktes entusiasmera de yngre, studiebegåvade männen. Så fick Annerstedt heller inte några lärjungar, även om han ingalunda var immun mot kritik och förefaller ha haft ett gott hjärta gömt någonstans i bröstet.

Annerstedt uppehåller sig gärna vid konflikter i universitetets historia, och det är påtagligt ofta teologer i skurkrollerna. I sin artikel om Claes Annerstedt i *Lychnos* 1989, har Rolf Lindborg prövat tanken att Annerstedts historiesyn var kulturradikalt inspirerad. Visst kan man säga att realisten Annerstedt delade front med verdandister och 1880-talsradikaler, men som Nevéus framhåller, saknade Annerstedt djupare beröringspunkter med dessa kretsar och var snarare utpräglat konservativ. Utöver den försiktiga polemiken mot Lindborg driver Nevéus inga teser och bjuder hellre på källdeskription än analys. Framställningen rör sig hela tiden på samma nivå, man saknar författargrepp som sammanfattar skeenden eller motiverar olika styckens relevans gentemot ett större helt. Forskningsläget är nog så snävt avgränsat och rör bara Annerstedts person. De kulturhistoriska interiörer som Annerstedt vistades i skymtar fram förstas och de är nog bokens behållning, men de historiseras inte och framstår därför som ointressantare än de är. Med historisering menar jag här någonting så enkelt som att jämföra exempelvis nationslivets kontexter under Annerstedts tid med nationslivets kontexter idag. Nationslivet må vara repetitivt, men höjt över samhällshistorien är det inte. Likaså saknar jag ett förutsättningslöst människointresse från Nevéus sida. Han fördjupar sig för lite i Annerstedt, ställer för lite följdfrågor, särskilt kring detta med "plik-

ten". En jämförbar bok som Sven G. Svensons *Erland Hjärne. En historikers livsöde* (1994) är mycket bättre på denna punkt. Nevéus ägnar stort utrymme åt intriger i Svenska Akademien. Sådant drar lätt till sig intresse, men avslöjar inget om Annerstedt. Hans lidelse låg på ett annat område.

Annerstedts hjältar var Karl XI:s statsmän som under stormaktstiden "hindrade teologerna att göra tabula rasa med all fri forskning", som han skrev i ett brev. Detta var även den etik som bar hans egen forskargärning. Låt oss avslutningsvis titta närmare på hur Annerstedts tidsupplevelse kan ha sett ut, för där finns, tror jag, en problematik som hade kunnat göra honom aktuell. Annerstedt var, liksom vi, tvungen att förhålla sig till den forskningande och svåröverskådliga moderniteten. Kanske dolde sig, bakom fastklamrandet vid "plikten" en upplevelse av riktninglös tid, där man driver vidare utan framtidshorisont. Desto viktigare då att bevara det som är av värde från det förlutna. Problemet är att utan framtidshorisont blir det förlutna svårt att skapa distans till, det är hela tiden nära i all sin detaljrikedom och "ältas" på så sätt att värdena liksom binds upp istället för att frigöras i nuet. Här ryms, tror jag, själva dramat i Annerstedts liv: han var övertygad om att sederna, formerna, plikten, det vi idag kallar kulturarv och som var allt Annerstedt värdesatte, var honom givet från det förlutna. Som historiker gjorde han vad som stod i hans makt för att bevara det, men den bästa formen av bevarande, pånyttfödelsen, kände han inte till.

Simon Larsson,
Uppsala universitet

Jenny-Leontine Olsson, Ylva Söderfeldt, Anna Olsson & Jonas Ellerström (red.): *Utopin i vardagen. Simnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*. Stockholm: Ellerström, 2014. 368 s. ISBN 978-917-247-377-8, inb.

Elisabeth Mansén, professor i idéhistoria vid Stockholms universitet, har ägnat en stor del av sin forskning åt utopier av olika slag, framför allt den utopism som kommer till uttryck i skildringar av vardagslivet. Redan i doktorsavhandlingen från 1993 anslås temat – *Konsten att förgylla vardagen. Thekla Knös och romantikens Uppsala* (Lund, 1993).

Temat har sedan följts upp i andra arbeten, som den stora historiken över svensk kurortskultur under tvåhundra år, *Ett paradys på jorden* (Stockholm, 2001). Den idéhistoria Mansén skriver ligger nära kulturhistoria, men hon förstår alltid att ge sitt ämne en tydlig idéhistorisk inriktning. Ofta handlar det om ett könsteoretiskt perspektiv. När det gäller avhandlingen om Thekla Knös framhåller hon dennas förmåga att ge det till synes bräckliga en oväntad styrka. I stället för att tona ner könsmotsättningarna lyfter Knös fram och ger dem en ny laddning.

Det är ett tema som vidareutvecklas av Kristiina Savin i den vänbok som Mansén fått sig tillägnad, *Utopin i vardagen. Simnen, kvinnor, idéer. En vänbok till Elisabeth Mansén*. Savin urskiljer i "Den romantiska rodnaden" en blyghetens estetik, som hon i all korthet ger en historia. I herdediktningen och i Petrarcas poesi ser hon tidiga uttryck för blyghetens värden, vid denna tid nästan alltid knutna till den erotiska sfären. Under romantiken sväller ämnet över sin tidigare begränsningar och invaderar även den mer filosofiska dikten. Också männen blir nu blyga utan att det inkräktar på deras traditionella manlighet. Inte minst under senromantiken utvecklas en nästan heroisk blyghet. Savin jämför två dikter av 1600-talspoeten Johan Runius med en dikt av C. D. af Wirsén. Hos Runius är den blyge i första hand "klumpig och butter", medan han i dikten "Den blyge" av Wirsén låter ana "hela rymder av inre skönhet". Det som gör sådana här analyser intressanta är, tycker jag, känslomathetens historicitet: det estetiken förbjuder i vissa tider, tillåter den eller till och med romantiserar i andra. Och det som dikten uttrycker är naturligtvis inte oavhängigt av den mer allmänna tidsandan och vardagsmoralen. Inte bara känslomatheten utan även känslorna tycks ha en historia.

Utopin i vardagen innehåller en rad givande och stimulerande essäer. Jag har, vid sidan av Savins uppsats särskilt fäst mig vid en uppsats av David Dunér, "Polhem, drönarna och fru Alamode. En studie i dygdmetaforer i frihetstida överflödsdebatt". Dunér inleder sitt resonemang med en text av Christopher Polhem från 1718. Denne beskriver här bisamhället som "det bästa av samhällen". Bina är ständigt eniga och oegennyttiga. De är goda kemister och duktiga matematiker som förstår att använda den mest fullkomliga figuren

till sitt verk, nämligen sexkantiga celler vilka tillåter det största antalet rum på minsta möjliga utrymme. "Allt som finns i ett fullkomligt samhälle finner man hos bina". Bisamhället är ett föredöme för det mänskliga samhället.

Polhem har i denna metafor – bisamhället och dess invånare – funnit ett givande sätt, inte bara att uttrycka sig, utan även att tänka. Han använder metaforen, skriver Dunér, som "ett tankeredskap". Så är det också, menar han, med de under 1600- och 1700-talen så vanliga allegoriska och emblematiska framställningarna. De har fungerat som teoretiska modeller.

Ett begrepp med stort förklaringsvärde är naturtillståndet. Redan innan européerna på allvar kommit i kontakt med så kallade naturfolk talade man om naturtillstånd. Det var naturligtvis en konstruktion, men en konstruktion som tillät filosoferna att föreställa sig olika moraler och värderingar, ett slags mall för ett tänkt samhällsbygge. Tillvägagångssättet fanns redan hos Lucretius i dennes filosofiska dikt "Om tingens natur" och där bakom antikens olika guldäldersföreställningar. Hos Polhem ges myten en narrativ utformning, vilket, som Dunér visar, gör det möjligt att ringa in och beskriva kausala sammanhang. Polhem utgår i *Historia om manufacturier* från ett land som han kallar *Terra incognita*, Det okända landet. I skildringen av landets utveckling för han in kriget som karakteriseras närmast som en uppfinning, ett nytt slags "hantverk". Kriget ger upphov till en rad för samhället viktiga landvinningar: rikedom, handel, social differentiering och nya litterära uttrycksformer.

På det här sättet resonerar Dunér kring vad som skulle kunna kallas en kunskapshantering, där det som tidigare uppfattats som estetiska konventioner skulle kunna beskrivas som redskap eller instrument i en vidare tänkandets historia, ett uppslag värt att pröva.

Det går nog inte att komma ifrån att den här typen av vänbok eller festskrift blir ett smörgårdsbord med de mest olikartade rättigheter, vilka nödortfört försöker under olika rubriker. Till genrens försvar kan dock hävdas att yngre forskare vid sidan av äldre kolleger här får en möjlighet att publicera sig i kortform. Och dessutom: vänböcker är roliga att läsa, förmodligen för att de varit roliga att skriva.

Ronny Ambjörnsson,
Umeå universitet

Marie-Christine Skuncke: *Carl Peter Thunberg, botanist and physician. Career-building across the oceans in the eighteenth century*. Uppsala: Swedish Collegium for Advanced Study, 2014. 376 p. ISBN 978-919-819-480-7, hardback.

Carl Peter Thunberg, Linnaean ‘apostle’, the subject of this biography, was perhaps a still more inveterate collector and correspondent than Linnaeus himself, with extant letters and specimens numbering probably in the tens of thousands. As an author and traveller, he entered a country virtually closed to Europeans and, as a result, scarcely known to scholars, even while many of its goods and commodities were everyday items in Europe. In this book, the renowned Swedish eighteenth-century scholar Marie-Christine Skuncke offers the result of many years of painstaking effort to locate and piece together the extant documentation and materials deriving from Thunberg’s life and in particular his travels. He emerges as an improver and economic botanist, sharing agendas widespread across Europe during the 1780s and after for using natural resources to better the human condition, though not, like some, a critic of colonialism and slavery.

Skuncke is particularly strong on the fine-grained detail of travelling and collecting, making an excellent contribution to what we already know about eighteenth-century voyages of discovery in the unusual degree of care she has taken to locate and interpret all documentation relating to Thunberg’s travels, even bringing in a Japanese scholar for assistance. It is known, for example, that eighteenth-century official travellers frequently faced long periods without income and that states and other large organisations were notably bad at paying salaries. Skuncke proves that Thunberg paid his way around the Far East through his medical practice and teaching, even managing to enrich himself significantly. When he returned to Europe, picking up his salary, he was a wealthy man who could afford a country estate and a wife from a good family. Trade and trading off are absolutely central to the story as a whole, as is patronage. Thunberg had to make strategic choices as to the most profitable use of his supply of unique specimens: some went as a matter of obligation to funders and patrons in the Dutch Republic and Sweden, some to

botanic gardens around Europe, some went home with him. Each recipient had different kinds of expectations and demands for particular kinds of object, packaging, textual accompaniment: seeds, live plants, plates, descriptions. Linnaean genus names were also useful patronage gifts. In return, Thunberg’s patrons saw to the publication of essays in scholarly journals and put him up for vacancies in scientific societies. In the Cape of Good Hope, he sold European drugs; in Amsterdam, he involved himself in the specimen trade. Tight Japanese control over trade, with close searches of Europeans and a minimum of permitted contact between Europeans and Japanese, meant that Thunberg’s only opportunities to hunt for plants came from his skill in social relations, which eventually opened up some mobility in the system: he was allowed to undertake a few herborising expeditions as payment for teaching Western medical practices to Japanese physicians. At every point in his travels, he needed to reinvent learned authority, beginning over again in a succession of new cultures and languages – an impressive performance, and Skuncke rightly points to the extent of his autonomy in gauging the level at which to pitch transactions in different settings.

Gift exchange greased the wheels across the globe. The culture of curiosity, international in extent, connected this fragile structure of social relations, hierarchy and trade sufficiently well for sufficiently long to allow this extensive human, material and literary traffic. Commerce enriched both sides with new sources of profit or prestige, which could be cannily employed to raise status. In Japan, Thunberg gave an Edo physician a pickled ‘baby dragon’, and his brother published it as ‘the rarest object that our family possesses’ (138). The delight of Skuncke’s book is how clearly it demonstrates the transactional nature of the global network. Thunberg inveigled his Japanese collaborators to smuggle gold coins into the European quarters on Deshima, a highly illegal act, then on his return to Sweden donated them to king Gustav III. In consequence, the monarch overruled an election to the chair of medicine at the University in favour of Thunberg, and agreed to the construction of a new, splendid building and garden, a hub of natural historical activity in Uppsala. Skuncke’s interest in Thunberg was first stimulated by the move-

ment of her home institution into this building, the Linneanum, constructed between 1787 and 1807, the 'temple of Flora' which attested to Thunberg's lifelong adoration of plants.

The book begins and ends with the Linneanum, but by the end we approach it with a different eye, as a building facing outwards to the wider world. With the 'global turn' in history of science, the connection between Sweden and Japan presents a representative case study of the kind of questions historians have begun to ask about networks and exchanges. Thunberg exploited multiple links between Sweden and the Dutch VOC, from which Linnaeus had also profited half a century earlier, to undertake his journey. Skuncke's approach allows her to do justice to both these worlds, as well as to the claustrophobic world of European residency in eighteenth-century Japan. In standard Francocentric Enlightenment narratives, both places would have seemed peripheral. Historians have moved away, both from Francocentrism when it comes to the history of European knowledge, and from Eurocentrism when it comes to the history of the eighteenth century *tout court*.

The book is best understood as a network biography: though structured around Thunberg's iterations, it demonstrates nicely how each of his accomplishments rested upon gift exchange and social transactions. Networks rather than linear progress are the best model for understanding Thunberg's activities, since, as Skuncke shows, the role of traveller was neither eternal nor set in stone. It would be inaccurate to say that she devotes as much attention to the later part of Thunberg's life as to the Japanese voyage, and here the volume suffers from some weaknesses: the decision to address Thunberg's travel account out of chronological order, at the end of the book, interrupts the flow of the argument, while Skuncke's deft handling of the narrative thread during Thunberg's voyages and rise to success falters when she attempts to explain why Thunberg failed to secure for himself and for Sweden lasting natural historical standing into the nineteenth century, as if the only story worth telling were one of achievement and advancement. There remains a tension between the biographical genre and network-style historiography, which, it seems, cannot easily be resolved.

Emma Spary,
University of Cambridge

Fredrik Svanberg: *Människosamlarna. Anatomiska museer och rasvetenskap i Sverige ca 1850–1950*. Stockholm: Historiska museet, 2015. vii+253 s. ISBN 978-918-917-656-0, hft.

I Fredrik Svanbergs bok *Människosamlarna* genomförs en välbehövlig genomgång av den svenska anatomins historia åren 1850–1950, en disciplin som en gång befann sig på toppen av vetenskaplig prestige men som den svenska historieforskningen har behandlat styvmoderligt. Den offentliga diskussionen om svensk rasforskning har ofta enögt fokuserat på rasbiologin, en tvärvetenskaplig hybrid som många gånger influerade lagstiftning och förärades ett eget statligt finansierat institut, men som egentligen hade en mycket kort levnadsbana. Majoriteten av de kartläggningar vars syfte var att spåra spridning av och mäta skillnader mellan "folktyper" bedrevs snarare i redan etablerade discipliner, såsom anatomi och antropologi och i viss mån arkeologi. Svanberg lyfter i sin undersökning fram andra historiska aktörer, såsom Gaston Backman och J. V. Hultkrantz, i ett område som oftast har summerats med Retzius, Lundborg, Dahlberg. Framförallt betonar författaren samlingarnas betydelse framför enskilda aktörer och påpekar mycket riktigt att disciplinerna snarare växte fram ur samlingarna än tvärtom. Faktum är att det var de anatomiska samlingarna bestående av stora depåer med kranier som användes för att studera rasskillnader och detta långt före rasbiologins glansdagar. Översiktsverken som behandlar den svenska rasforskningen och tidens skullmätning lider av genrens skissartade utformning. De monografier som beskriver rassstudiernas genomslag i akademien är få men inkluderar Gunnar Brobergs *Statlig rasforskning. En historik över Rasbiologiska institutet* (1995) och Olof Ljungströms bok *Oscariansk antropologi* (2004), som förvisso täcker intressanta aspekter av kartläggningarna av folkslag och skulltyper men som utelämnar anatomin och dess betydelse i sin samtid. Svanbergs studie kompletterar de alster som Ljungström och Broberg skrivit men problematiserar även det resonemang som framkommer i Karin Johannissons *Kroppens tunna skal* (1997), där Svanberg uttrycker tvekan till att anatomins ural (av specimen) var ett straff för avvikelse. Istället lyfter han fram de ekono-

miska bevekelsegrunderna (de som dissekerades hade ofta inte råd med begravning) samtidigt som författaren aldrig levererar någon egentlig kritik mot Johannissonns teorier om *straffandets anatomi*. Genom att ta avstamp i bland annat de studier jag nämnt så lyckas Svanbergs bok klargöra historiska sammanhang och ge empiriskt underlag till aktuella och återkommande diskussioner om svensk vetenskap genom att betona samlingarnas och museernas betydelse.

Människosamlarna blottlägger ett historiskt sammanhang genom att ta utgångspunkt i samlingarna, samlandet som praktik och de som samlar (och de som samlades). För att åstadkomma detta använder Svanberg en form av nätverksanalys, där samlingen blir till ett medium i ett socialt nätverk, en metodologi som påminner om Maria Björkmans nätverksanalys centrerad kring Nils von Hofsten i *Den anfrätta stammen* (2011), samtidigt frångår författaren personfokus då de anatomiska samlingarna står som huvudnod. På så sätt får vi en väldigt talande bild av hur samlingarna fungerat som sammanhållande faktor i relation till en mängd olika personer och företeelser, vilket också fördjupar vår bild av det vetenskapliga landskapet i undersökningsperioden och förtydligar anatomins plats i förhållande till den. Författaren arbetar även med motsatsparen individ och divid för att beskriva den process där avlidna personer avidentifierades, delades, kategoriserades, klassificerades och slutligen blev till vetenskapliga objekt i form av preparat. För att skapa en balans till beskrivningen av hur specimenen objektifierats i en förvetenskapligande process så återupprättar Svanberg ett antal levnadsöden (i en ideal form). Preparaten sammanförs, identifieras och återgår till att vara människöden för att återge objekten dess människovärde. Jag undrar dock i hur stor grad det utrymme som ges i boken till detta återförande av människovärde till preparaten verkligen tillför något till undersökningen eller om det bara är trevlig läsning. Det är snyggt gjort samtidigt som det finns en risk att bli alltför ursäktande enbart för att författaren tangerar undersökningsområden som kan framstå som kontroversiella.

Svanberg låter källorna och det stora antal bilder som pryder sidorna tala och rekonstruerar ett historiskt sammanhang på ett proffsigt sätt som hela tiden återknyter till samlingarna, en approach som tilltalar mig.

Framförallt så imponerar sättet som bilderna ger ett pedagogisk förtydligande för hela arbetet. Samtidigt haltar framställningen något mellan att vara deskriptivt katalogliknande (vilket har vetenskapliga meriter med tanke på avsaknaden av heltäckande forskning kring ämnet) för att sedan bli berättande i ett försök att tilltala en bredare publik (vilket framkommer tydligast i texten om levnadsödena). Den litterära framställningen blir tungrodd vid beskrivningarna av institutionshus och katalogiseringssystem, beskrivningar som historieforskaren vältrar sig i och uppskattar, men som kanske inte är grunden till en kioskvältare. Därför står jag något undrande inför vem som egentligen är den tänkta läsaren.

En aspekt som jag särskilt tycker är värdefull med Svanbergs undersökning om de anatomiska samlingarna är att den ger oss ett ypperligt tillfälle att studera hur vetenskap medialiseras i olika tidsperioder. Författaren beskriver hur återupptäckterna av de anatomiska samlingarna under 1990-talet bidrog till att lösricka de utställda objekten ur sitt historiska sammanhang, vilket gjorde dem obegripliga, och slutligen ledde till att de större delarna av Lunds anatomiska samlingar brändes. En tragisk händelse som nästan suddade ut möjligheten till historisk förståelse för ett kunskapsfält och några av de praktiker som ligger till grund för vår kunskap om världen. Destrueringen visar också hur samma vetenskapliga objekt förstås radikalt olika över tid och visar vad som händer när objekten rycks ur sitt förklarande sammanhang. Svanberg återför dessa till sin rättmätiga kontext och gör dem förståeliga.

*Britas Benjamin Eriksson,
Göteborgs universitet*

Emin Tengström: *Broar till antiken. Antikens inflytande på svenskt samhälls- och kulturliv 1780–1850*. Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2014. 252 s. ISBN 978-919-804-203-0, inb.

Betyder antiken något för den moderna människan? Emin Tengström är ovanligt ägnad att både utreda och besvara denna vida fråga. Han är en latindocent som greps av samhällsdebatten och engagerade sig i 1970-talets stora frågor. Övertygelsen att humanister inte kunde fjärra sig från ekonomiska

och naturvetenskapliga frågor i förening med en lika stor övertygelse att sådana ämnen också tarvar humanistiska perspektiv fick honom att medverka i tillkomsten av ett tvärvetenskapligt ämne, humanekologi; han blev själv professor i ämnet.

Broar till antiken handlar inte om en så modern modernitet, snarare om modernitetens förhistoria. Här argumenterar Tengström väl men inte invändningsfritt för att förlägga gränsen så sent som till 1800-talets mitt. Boken vill överbygga luckan mellan en äldre fas, då antiken var en naturlig del av hela kulturen, och ett skede då moderniteten hade börjat få stabilt fotfäste. Gapet utgörs med andra ord av en period från sent 1700-tal till mitten av 1800-talet, vad som i svensk historia ofta benämns den gustavianska perioden och romantiken men som även präglades av ny-humanismens idéer.

Tengströms ambitiösa uppdrag är att demonstrera och i viss mån förklara den roll antiken spelade för nyckelgrupper inom svensk kultur under perioden och att även undersöka i vad mån antiken kan ha medverkat aktivt i processen som ledde till det moderna Sverige. Tengström använder här den amerikanske forskaren Richard Floridas speciella klassindelning av samhället där han särskilt lyfter fram vad han kallar den kreativa klassen, som innehåller de intellektuella men också alla andra vilka med Tegnér's ord är "tänkande hufvuden". Det är hos denna stora och heterogena grupp Tengström försöker utröna antikens roll som bro mellan det förmoderna och det moderna.

Författaren griper sig an ämnet ytterst systematiskt. Redan från början preciseras undersökningens utgångspunkter. Först vill Tengström undersöka skälen till att de tänkande huvudena använde något antikt överhuvudtaget, en fråga som i sin tur kunde avse praktisk, ideologisk eller pedagogisk användning. Den andra större frågan blir sedan vilka delar och aspekter av antiken som man då avsåg. Slutligen är Tengström även intresserad av att närmare undersöka olika undergrupper i den heterogena klassen av kreativa huvud.

Studien är strukturerad i fyra större empiriska undersökningar, varpå följer först en ordentlig sammanfattning och sedan en kortare epilög där författaren visar hän mot det moderna som sedan tog vid 1850 och i vilken vi nu väl ännu befinner oss. Först försöker Tengström klargöra konstens beroende av

antiken varpå följer en liknande behandling av litteraturen. De två avslutande empiriska studierna ägnas universitetsvärlden och samhället i stort, kanske huvudsakligen den politiska sfären men också sådana aspekter som gymnastikens införande eller rättsdebatten.

Det är ett omfattande angreppssätt som ofrånkomligen stundtals leder till en viss tyglighet. Det är författaren medveten om. Han säger sig inledningsvis vara hänvisad i huvudsak till andras forskning men han gör det ingalunda okritiskt. Ibland kan han bidra med uppgifter som föranleder honom att ifrågasätta slutsatserna av dem han eljest i huvudsak stöder sig på. Det kan han lättare göra då han skriver om ämnen där han själv besitter betydande kunskaper. Då han kommer in på ämnen och teman som är honom mer främmande blir det besvärligare. Då finns det en tendens till att framställningen blir detaljrik och oöverskådlig. Det gäller särskilt kapitlet om konsten.

En annan svårighet för Tengström har naturligtvis varit att sätta gränser för den enorma mängd av särskilda studier över ämnen, personer och problem som visserligen har relevans för framställningen men endast en begränsad sådan. Men i huvudsak har Tengström gjort rimliga avvägningar. I huvudsak är hans slutsatser också rimliga.

Det finns många välkända exempel på hur antiken i olika sammanhang dyker upp i de kreativa huvudena, ofta nog enbart därför att sådan kunskap var vad man framför allt fått i sig redan i skolan. Det intressanta blir de tillfällen då antiken väcker debatt. Då Polen revolterar mot den ryska kontrollen föranledde det exempelvis skalden Orvar Odd att symboliskt kasta åt sidan Homeros inför den dagsaktuella politiken. Ett annat häftigt diskussionsämne var frågan om de antika författarna borde översättas och i så fall enligt vilka principer.

Det framgår också med evidens hur ointresserade klassikerna och författarna var av att besöka de antika platserna. Historien nådde man bäst via läsning. Det var konstnärerna som besökte Rom.

Här finns talrika exempel på andra men liknande debatter och diskussioner om värdet av antikens språk och stilideal. Tengström registrerar dem alla. Det finns en obestridlig förtjänst i den systematik och noggrannhet varmed Tengström närmar sig ämnet. För den som är ut efter en gedigen översikt är boken

utmärkt, men själva narrativet går förlorat i utredningarna och detaljernas vindlingar. För den idoge läsaren finns dock en del intressanta iakttagelser och resultat.

Erland Sellberg,
Stockholms universitet

Ann Öhrberg: *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*. Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014. 242 s. ISBN 978-918-748-309-7, hft.

Ann Öhrbergs studie, *Samtalets retorik*, avhandlar inte, som man kan förledas tro, 1700-talets samtalskonst. Istället syftar Öhrberg till att systematiskt beskriva de offentliga och semioffentliga samtal som präglar och på samma gång skapar de offentliga kommunikativa praktiker, som både kännetecknar och är en förutsättning för den moderna offentligheten. Särskild vikt läggs vid hur parallella förändringar i synen på retorik och våltalighet hör samman med det offentliga framväxt.

Studien består, förutom av inledning och avslutning, av tre delar som syftar till att ringa in frågeställningar kring denna "samtalets retorik". Det första kapitlet, "Offentlighet, belevade kulturer, kön och samtalets retorik", är en kontextualiserande teoretisk "kappa" där termer som offentlighet, retorik och belevad kultur på ett initierat vis sätts in i sammanhang av svenskt 1700-tal. Detta kapitel utgör en form av teoretisk och historisk grund till de resonemang som förs i de två följande kapitlen. Därefter följer de mer empiriskt grundade delstudierna "Att skriva fram en offentlighet. 1700-talets svenska essäpress" och "De vittra samfundet. Kön – våltalighet – medborgarskap – nation". Kapitlet om essäpress baseras på en genomgång av 30 svenska publikationer utgivna under 1700-talets första hälft (1727–1754). Analysens tyngdpunkt vilar på hur tidningarna kommunicerar med läsarna kring tre sammanflätade teman: konsumtion, kommunikation och kön. Det offentliga tidningssamtalet tolkas både som en materiell och litterär praktik (samtalsformen, liksom dialogiska inslag i övrigt var vanligt förekommande i essäpressen) och som något en form av ideologisk, borgerligt färgad, idékonstruktion – en av Öhrbergs poänger är att visa hur essäpressen

förmedlar en föreställning om existensen av ett pågående offentligt samtal. Sammantaget skapar detta "föreställningen om en kommunikativ samtidighet" (176), något som enligt Öhrberg utgör en av grundpelarna i alla offentliga samtal.

Studiens tredje kapitel behandlar de fem största vittra samfundet under 1700-talets andra hälft: Tankebyggarorden, Utile Dulci, Apollini Sacra, Sällskapet Aurora samt Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhets-Samhälle. Liksom i kapitlet om essäpressen är perspektivet här övergripande, systemiskt, där de vittra sällskapens funktion som inkubatorer för sociala och kommunikativa praktiker lyfts fram. Bland annat utgjorde samfundet platser inom vilka nya idéer kring "medborgaren" kunde utvecklas. Öhrberg visar bokstavligen hur "medborgarskap kom till i social interaktion" (110) inom de vittra samfundet. Det material som analyseras är i första hand epideiktiska (uppvisande eller framvisande) texter, i tydfallet panegyriska texter så som minnestal, med andra ord texter som syftar till att formulera hur världen är (eller borde vara) och som genom denna strävan inte bara uttolkar utan också försöker skapa en värld, ytterst att "reformera kommunikationen i Sverige – och därmed också synen på kunskap, upplysning och dygd" (130).

En närmast överordnad frågeställning för Öhrbergs studie rör konstruktionen av kön, särskilt föreställningar rörande "den offentliga kvinnan", något som också visar sig hänga samman med tidens farhågor om en effeminerad mansroll. En av studiens tydligaste poänger är Öhrbergs konstaterande att offentligheten under 1700-talets andra hälft blir manligt kodifierad och hur kvinnors mönstras ut i offentligheten, trots att vissa kvinnliga kommunikativa och retoriska egenskaper uppfattades som positiva och, paradoxalt nog, kom att inkorporeras i det offentliga.

Av bokens förord framgår att bokens första och tredje kapitel delvis är baserade på tidigare publicerad forskning. Det är i sig en naturlig del av den akademiska publiceringskulturen, men det är en tänkbar anledning till att texten innehåller vissa upprepningar. Det möjliggör emellertid att studiens olika delar troligen utan större svårighet kan läsas fristående, en sådan intention är emellertid inte explicit formulerad. Öhrbergs initierade och intressanta studie hade, enligt

mitt förmenande, varit förtjänt av en något mer noggrann redaktionell granskning eftersom boken innehåller några språk- och korrekturfel, – oundvikligt i sig, måhända – men det gäller särskilt några av bokens engelska citat. Det är beklagligt när ett och samma engelska citat innehåller inte mindre än två stavfel (93).

Det ovan sagda förtar emellertid inte intrycket av en välskriven och som helhet imponerande studie. Öhrberg berör frågeställningar som tidigare inte har behandlats i svensk forskning om 1700-talets offentlighet(er). Ett intressant teoretiskt-metodologiskt grepp är hur Öhrberg operationaliserar den konstruktivistiska aspekten av performativitetetsbegreppet. I Judith Butlers efterföljd konstaterar Öhrberg att identitet och subjekt skapas genom en i vid mening retorisk, performativ praktik. Ett exempel på performa-

tivitetetsbegreppets användning sker i samband med Öhrbergs diskussion av essäpressen där det används för att fånga hur ”essäpressen har en retorisk dimension som går bortom de direkta sakfrågor som den debatterar: den skapar föreställningar om en ’verklighet’ – i detta fall ’det offentliga’, publiken och offentlig kommunikation – som oavsett om de finns eller inte konstrueras som realiteter.” (58). På svensk mark har breda, systematiska ansatser av detta slag varit ovanliga. Öhrberg, lutad mot en imponerande empiri, genomför denna uppgift på ett övertygande sätt. Inte minst den performativitetsteoretiskt influerade påverkansmodellen – hur text, läsning, tolkning, skriftliga praktiker och retorik i vid mening genomsyrade tillblivelsen av det moderna samhället – manar till efterföljd.

*Jon Helgason,
Lunds universitet*

Notiser och meddelanden

Nya doktorsavhandlingar

Följande doktorsavhandlingar inom idé- och lärdoms historia har lagts fram vid svenska universitet under läsåret 2014/2015:

Fredrick Backman: *Making place for space. A history of 'space town' Kiruna 1943–2000*

Emma Hagström Molin: *Krigsbyttets biografi. Byten i Riksarkivet, Uppsala universitetsbibliotek och Skokloster slott under 1600-talet*

Karolina Enquist Källgren: *Subjectivity from exile. Place and sign in the works of María Zambrano*

Hjalmar Falk: *Det politisk-teologiska komplexet. Fyra kapitel om Carl Schmitts sekularitet*

Jacob Orrje: *Mechanicus. Performing an early modern persona*

Årsbokens medarbetare 2015

Anders Burman, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola

Tobias Dahlkvist, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

Johan Fredrikzon, Institutionen för kultur och estetik, Stockholms universitet

Stefanie Jahn, Institut für Anglistik/Amerikanistik, Technische Universität Chemnitz

Lena Lennerhed, Institutionen för historia och samtidsstudier, Södertörns högskola
Ingemar Nilsson, Institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet
Anton Svanqvist, Institutionen för språk och litteraturer, Göteborgs universitet
Petter Tistedt, Institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet
Ola Wikander, Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet
Stefan Östergren, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer

Medlemskap/Membership

Medlem i Lärdoms historiska samfundet erhåller *Lychnos* mot medlemsavgift på 300 kr. För studerande som inte tidigare varit medlem gäller reducerad avgift om 150 kr för det första året. Anmälan om medlemskap skall göras till Lärdoms historiska samfundet, Avd. för vetenskapshistoria, Box 629, 751 26 Uppsala. Tel: 018-4711577; e-post: lychnos@idehist.uu.se.

Foreign members of the Swedish History of Science Society receive *Lychnos* for 300 SEK (including postage and handling). Applications for membership should be sent to The Swedish History of Science Society, Uppsala University, Office for History of Science, Box 629, SE-751 26 Uppsala, Sweden. E-mail: lychnos@idehist.uu.se.

